משואה

קובץ שנתי

יד

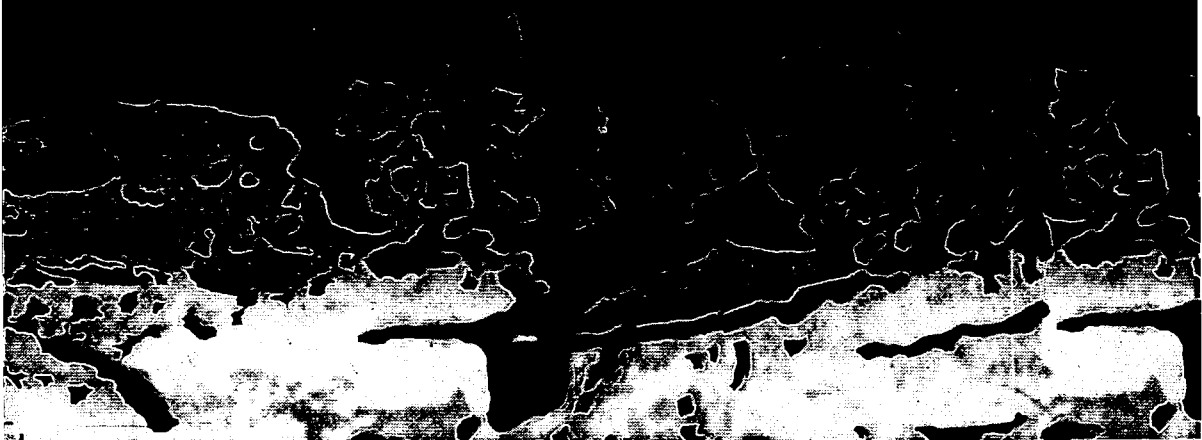

מעזבונו של
משה גרטנר ז"ל
איש רוח ומחנך
פעיל ציוני
1917-2000

משואה

קובץ שנתי

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך י"ד

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל־יצחק — תל־אביב, ניסן תשמ"ו — אפריל 1986

העורך: צ. הרמן
מזכיר המערכת: מ. וירט
ועדת המערכת: מ. קול, צ. הרמן, מ. וירט

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין
וארגון נשים של שארית הפליטה במונטריאול, קנדה

©
כל הזכויות שמורות
משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל־יצחק, ד.נ. השרון התיכון.
תל־אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר־ציון 104, תל־אביב

התוכן

מ. ק. — שמואל מאירי ז"ל — 7

בשער

משה קול — ששים שנות טרור — 11

עיונים היסטוריים

גדעון האוזנר — משפט אייכמן — 17
פרופ. צבי בכרך — מקומו של האדם בתפיסה הנאצית — 25
יהזיקים כוכבי — לקראת בית־ספר "יהודי במהותו" — 32

בימי שואה ולאחריה

יעל פלד — לדמותה של המחנכת היהודית בקרקוב — 38
שלום חולבסקי — השלטונות הסובייטיים ופינוי היהודים מביאלורוסיה המזרחית — 50
יצחק ארד — הכנסיות הנוצריות ורדיפת היהודים בשטחים הכבושים של ברית־המועצות — 55
גיטה עמיפז־זילבר — יפאני הציל יהודים — 64
אליהו אביהר — התעוררות המודעות הגרמנית לפשע נגד העם היהודי — 68
אלי שמעוני — יהדות אלג'יריה — 78

במערכות האנטישמיות

דוד כוכבי — אנטישמיות בברזיל בין שתי מלחמות עולם — 86

זכרונות ניצולים ועל ניצולים

יצחק ארצי — הבריחה מהונגריה לרומניה — 95
יוחנן כהן (עורך) — עם לאון לוסטיג — 101
סופיה לוסטיג — פרקי מילנובק ומרד וארשה — 113
פ. ברגמן — לא כחרס הנשבר — 121
א. פלק — ממחנות ההשמדה לישראל (זכרונות) — 138
שרה גצלר — פרקי גיטו טרנוב מתוך "חשופה במחתרת" (זכרונות) — 175

תעודות היסטוריות מהגיטאות

י. קרמיש — מכתבים חשאיים מגיטו וילנה וגיטו וארשה — 191
בלה גוטרמן — לבוב תחת הכיבוש הגרמני (מתוך "תיק לבוב") — 204

ממדף הספרים

אריה מוסקט	פרס על שם יצחק קובוביצקי ז"ל לשנת 1985	211
ד"ר שלמה קודש	על ספר "מריאנפול ליטא"	213
דב לוין	בין הגיטו ליערות הפרטיזנים	215
ג. קרסל	האירגון היהודי הלוחם בקראקוב	219
פרופ. פ.א. אלסברג	אומות במבחן	222

ב מ ש ו א ה

מ. זירט	צרור ידיעות	225

שמואל מאירי ז"ל

משחר נעוריו השתלב שמואל ז"ל במעשה התנועתי שלנו. זוכר אני את ביקורי בעיר פלונסק שבפולין הקונגרסאית, בקן "השומר הלאומי". התפעלתי מבית הספר העברי, מהדיבור העברי בקן, מרוח הנעורים ומהמסירות ללא גבול. שמואל הרשים אותי כבר בביקורי זה. היה מחנך ומדריך מבטיח, שחבריו התיחסו אליו בחיבה ואמון. אחרי עלייתו הופתעתי מהידיעה המשמחת ששמואל הגיע למקוה ישראל ללמוד חקלאות ולהתכונן לחיי חקלאי בארץ ישראל. שנותיו במקוה ישראל הטביעו בו את חותמן לתמיד. הוא חי בכל נימי נפשו את הנוף, ספג את רוח המוסד החינוכי הותיק, על יצירתו החקלאית, התרבותית והחינוכית. עם סיום לימודיו במקוה התקשר לגרעין התישבותי והלך להכשרה

שמואל מאירי ז"ל, נואם בכינוס "הנוער הציוני" בפריס ב־1946.

בכפר ויתקין. עוד קודם לכן עסק בשמירה, והיה פעיל בהגנה במושבות הדרום. כפר ויתקין היה בית ספרו השני לקראת חיי חלוציות. אולם פרוץ מלחמת העולם שיבשה את כל תכניותיו. בישוב שררה אוירה של התנדבות לצבא הבריטי. אנגליה הבודדה הרשימה מאוד בעמידתה נגד הצורר הנאצי בראשית המלחמה. צעירי הישוב רצו להשתתף במלחמה נגד גרמניה הנאצית. נאבקנו עם השלטון הבריטי על זכותנו ללחום. שמואל, איש המצפון, התגייס מיד לצבא ושיבצוהו בחיל התותחנים. בשרתו בחיל זה תחילה שמר על מפרץ חיפה מעמדה שעל הר הכרמל; אחר־כך עבר עם החיל את קפריסין, את מצרים, את המדבר המערבי, את צפון אפריקה ובעת ההתקדמות לאיטליה הגיע שם לחזית. שמואל קיים אתי קשר הדוק מכל פינה ומקום לשם הגיע. הוא השתתף בבטאונים העבריים של הצבא ביצירות פרוזה ושירה. מכתביו הרבים שנמצאים אצלי ובארכיון "משואה" הם תולדות החיל העברי במערכה גורלית זאת ופרקי עלילה נפלאים. קשרה בינינו חיבה מיוחדת. הודות לכתיבתו בבטאוני היחידות העבריות וחברותו הטובה — היה ידוע לחיילים רבים. הוא הגיע לשיא פעילותו כיהודי וכציוני כאשר חיילי הבריגדה זכו להיפגש עם שארית הפליטה, עם היהודים שנשארו בחיים אחרי הרציחות וההשמדה הנוראה; פגש בילדים ובני נוער ניצולים ללא משפחה.

זהו אחד הפרקים הנפלאים בתולדות הבריגדה העברית. בספרו "כיסופים" אנו מוצאים תיאורי התרחשויות מרגשים ביותר. היה נפעם מן הפגישות עם הפרטיזנים היהודים שבאו למערב ולדרום אירופה מהמזרח. בהזדמנויות אלה פגש שמואל גם בחברים מתנועתנו. שמואל היה פעיל בבריגדה בתחומי החברה, התרבות והחינוך. עסק יום יום בהצלת יהודים וביניהם חברי תנועה שחיפשו משענת, אהבה, רעות ושאפו להגיע לחוף מבטחים בארץ ישראל. בהיווכח הבריטים מה הן פעולות הבריגדה למען יהודים ניצולים שרוצים לעלות בניגוד לחוקי הספר הלבן, החליטו לפרק את הבריגדה ולמנוע מחיילינו את השימוש בציוד הצבאי, בכסף הוד מעלתו ובשם צבאו למען שגם כח זה יתבע את ביטול הספר הלבן וירצה במולדת יהודית חופשית. שמואל היה חבר בועד הבריגדה, פעל במרכזי הבריחה מהמזרח למערב ולדרום, עזר לאלפי ניצולים לפנות למחוז חפצם; היה דמות מרכזית מכובדת ואהובה בכל מקום בו שרת.

כאשר החלטתי לזמן את הכינוס האירופי הראשון של "הנוער הציוני" בפריז כדי לחדש את פעילותה של התנועה בכל ארצות אירופה, במחנות ובריכוזי העקורים, היה שמואל מהראשונים שהעמידו עצמם לרשותי כדי להבטיח שהכינוס הזה יצליח.

יחד עם אלכסנדר הרשקוף ז"ל, שליח קיבוץ ניצנים ושרה ווינריב ז"ל, חיילת ומחנכת, היוו את הועדה המארגנת של הכינוס. עברו עלינו ריגושים רבים בכינוס הזה; חויה שלא תשכח. כאן נפגשנו עם חברים שלא ראינו במשך כל שנות המלחמה וששמרו על גחלת התנועה בתנאים קשים ונוראים. בכינוס זה החלטנו להתאחד עם תנועת "עקיבא" על מנת להביא את כל הכוחות של הנוער הציוני הכללי תחת דיגלנו. שמואל היה דמות מרכזית אהובה גם בכינוס זה. שרה אשתו שרתה בתקופת המלחמה בא.ט.ס. היא ידעה ממכתביו הרבים מה עובר עליו ובאיזו חויות חווה.

עם שובו הביתה נקלט כמחנך ומורה במוסד החינוכי הראשון שלנו במגדיאל על שם בן ציון מוסינזון. נסיונו עם הניצולים הצעירים שרכש באירופה היה לו לעזר בעבודתו החינוכית. בספרו "כיסופים" ישנו סיפור מרתק בו הוא מעלה ומתאר פגישה עם הילדים והנוער שבאו ללא משפחה וללא גואל וקרוב. היה צורך להחזיר לילדים אלה את צלם האנוש, לרכוש את אמונם, לשקמם כיהודים בארץ המולדת ולהכינם לחיים חדשים ויוצרים. מיטיב אני לזכור את התקופה הזאת מביקורי במוסד שלנו, מהשיחות עם שמואל ועם יתר חברינו המחנכים והמדריכים. באותו זמן המשיך שמואל בלימודים והגיע לדרגת מנהל בית הספר. אולם בין התקופה במגדיאל ובין תקופת ניהול בית הספר הגדול ע"ש גבריאלי — הכרמל בתל־אביב, היו שרה ושמואל שליחים בתנועה בקנדה. היתה זאת שליחות מוצלחת שנתנה לשמואל אפשרות להציץ לעולם החדש, לחיי היהודים והדור הצעיר ביבשת אמריקה. גם שנים אלה הוסיפו לו נסיון וידע רב. בקבלו על עצמו את ניהול בית הספר בתל אביב, היה כבר בעל נסיון עשיר. מורי בית הספר הזה ותלמידיו זוכרים לו עד היום את חסד ניהולו היפה, את החברות, את הדוגמה האישית, ואת החיבה שגילה לתלמידיו. שמואל הלך מחיל אל חיל. כל פרק בחייו היה תרומה לאומית חינוכית בה שיקע את נפשו ומאודו.

תקופת פעילותו של שמואל במפלגה הפרוגרסיבית ובליברלית העצמאית היא כולה הישיגים והתנדבות. היה יו"ר הסניף שלנו ברמת גן, ייצג אותנו במועצת העיריה ובהנהלתה ופעל בעיקר בתחומי התרבות והחינוך, ובנה סניף למופת. הוא דבק בעקרונות התנועה ולא הסכים לסטיות, אולם חיפש לפי דרכו ליצור קשרי חברות עם חברי הסניף. היה חבר בהנהלת המפלגה הארצית והשמיע דברי טעם בויכוחים. היה איש נעים הליכות ואיש העצה הטובה.

שמואל ערך תקופה מסוימת את בטאון התנועה "תמורות", אחרי פרישתו של דויד שלומי מתפקיד זה. עריכתו את 13 הכרכים החשובים של "משואה" היא תרומתו הכבירה להנצחת התנועה בשנות השואה ולאחריהן. היה עורך לדוגמה. העריכה היתה מלאכה קשה, כי היה צורך לתרגם ולפענח כתבי־יד של ניצולים ולערוך דברי חברים שידעו להעלות זכרונותיהם בעל־פה, אולם אלה היו זקוקים ליציקה סיגנונית וללטיטוש. שמואל השקיע את כל ליבו במפעל זה. כרכי "משואה" זכו להערכה רבה באוניברסיטאות ושימשו חומר לחוקרים רבים.

הייתי אתו יחד ועם מנחם וירט במערכת הכרכים הללו וראיתי כמה עבודה מפרכת ומסירות ללא גבול השקיע כדי לא לאכזב את התקוות. הוא ערך עבור "משואה" ועבור מדרשת פורדר עלונים ובטאונים, וכולנו ידענו כי אפשר לסמוך על עריכתו.

שמואל היה חבר בהנהלת "יסודות" אגודת מוסדות החינוך שלנו. ערך את ספד "יסודות" במלאות 30 שנה ליסוד החברה.

אישית לי היה יועץ ועוזר נאמן. כאשר החלטתי לפרסם ספרים וספרונים. הוא ערך את ספרי על "מלחמת לבנון", על "שואה ותקומה", וספרונים על פלוראליזם דתי ועל "מאבקי למען שיתוף יהודי—ערבי". הוא יעץ לי במה לבחור ומה להכניס לספרים, זכר את הדברים שפירסמתי במשך השנים ב"העובד

הציוני" וב"תמורות". ידידותנו לא נפסקה לרגע ולא עברה איזה משבר שהוא. שמואל היה מהאנשים המרכזיים ב"משואה". הוא ידע לבחור ממכתבי תקופת השואה ומשדרים מהגיטאות את החשוב ונתן להם פירסום ברבים; ידע איך מחפשים בארכיון התנועתי.

כאשר תיכנן להוציא אסופה של דבריו בכתב, החליט שיהיה זה ספר סלקטיבי מאוד. רצה לכנס דברים שכתב בתקופות חייו השונות. אילו פירסם את כל מכתביו זה היה יכול להיות ספר חשוב ומרתק, כי ידע לבטא רגשות ומחשבות בעברית יפה.

תיכננו במשותף עוד ספרים ופירסומים. עם פטירתו הפתאומית שהיתה עבורי מכה קשה ומכאיבה, הכל נקטע באמצע. הייתי המום בקבלי את הידיעה בשהותי בחוץ־לארץ. אחרי התקף לב חוזר נדם ליבו לנצח. אני מתאבל מרה על לכתו מאיתנו. הוא היה מהדמויות היפות ביותר בתנועתנו. פרקי חייו הם עלילות גבורה, עלילות תרבותיות, חינוכיות ותנועתיות. הוא יחסר לא רק לשרה אשתו המסורה לו כל ימי חייו. לא רק לבתו ולמשפחתה; הוא יחסר לכולנו. דמותו חרותה על לוח ליבנו, לב חבריו שאהבוהו והעריכו את מסירותו ואת דרך חייו — חיים של יהודי, ציוני, חלוץ, מחנך, עורך, שחש עמוקות בהתרחויות המדינה והחברה או התנועה. כבוד ויקר לשמואל מאירי, האישיות הססגונית במחננו; שמור לו מקום כבוד בתולדות תנועתנו.

מ. ק.

ב ש ע ר

משה קול

ששים שנות טרור

העולם המערבי נסער עתה עקב התפשטות הטרור בעולם שמסכן את המשטרים הדימוקרטיים ואת חיי החופש. אולם עלינו להזכיר כי הטרור החל עוד בראשית שנות העשרים. ב־1922 נרצחו שר החוץ הגרמני היהודי ולטר רטנאו ולפניו המנהיג ארצברגר, על ידי לאומנים נאציונל־סוציאליסטים גרמנים שהתנגדו לחוזה ורסיי וראו בו השפלה לאומית. טרור ממלכתי היה בתקופת המהפכה הצרפתית וגם ברוסיה אחרי תפיסת השלטון על ידי הבולשביקים. בברית המועצות נהפך הטרור לעובדה טרגית של המשטר, ובשנות השלושים הגיע לשיאים שהחלישו אף את הצבא האדום, כאשר סטלין חיסל את עילית הצבא ואת מנהיגי המהפכה במשפטים מבוימים. באותו זמן הוצאו להורג מיליונים. בגרמניה גבר הטרור אחרי התארגנות של הכנופיות הנאציונל־סוציאליסטיות והגיע לשיא בסוף שנות העשרים, ובראשית שנות השלושים, בהיות המפלגה הנאצית לכוח רציני שכבש את השלטון בראשית שנת 1933. בחוצות ערי גרמניה השתוללו פלוגות הנאצים על שמותיהן השונים, ופגעו ראשית ביהודים. שלטון היטלר עודד את הפרעות ביהודים, וחיי היהודים נהיו קשים ביותר. הטרור היה לתופעה חצי רשמית, וחיי היהודים לא היו בטוחים בשום מקום. מיוצגות היו בברלין כל מדינות העולם, על ידי שגרירים בעלי מעמד. הם דיווחו לממשלותיהם, אולם העולם לא התרגש מתופעת הטרור ומהפגיעות ביהודים. הארגונים היהודיים העולמיים, יצאו בקריאה לנקוט אמצעים נגד הטרור הנאצי ונגד ההתעללות ביהודי גרמניה, אולם לא היה הד רציני לקריאה להחרים את גרמניה, תוצרתה ומפעליה. הנאצים ראו בקריאה זו התגרות היהדות העולמית נגדם ואף הגבירו את מעשיהם הרצחניים. שנות השלושים היו תקופה אפלה במדיניות האירופית. זוהי תקופת הכניעה לסחטנות היטלר; תקופת הפיוס המביש של אנגליה וצרפת, הפקרת צ׳כוסלובקיה הדימוקרטית בהסכם מינכן המחפיר; השלמה עם ה״אנשלוס״ של אוסטריה לרייך הגרמני; גידול האנטישמיות בכל ארצות אירופה בגלל השפעת הנאצים ופעולת הגיס החמישי שלהם.

רק אחרי שהצבא הגרמני התקיף את פולין בראשון לספטמבר 1939 הבינו

צ׳מברליין ויתר מדינאי המערב כי לא קנו במינכן את השלום על ידי כניעה להיטלר; פרצה מלחמת העולם השניה על כל התפתחויותיה הטרגיות לעולם וראשית כל ליהודים. ההתפתחות המחרידה החלה איפה בטרור הנאצי, בפגיעות ביהודים, והגיעה עד ל״פתרון הסופי״ — השמדת יהדות אירופה בזמן מלחמת העולם השניה. אף הכשלון המחפיר של ועידת אוויאן בסוף שנות השלושים, כאשר מדינות העולם לא רצו לקלוט יהודים, כאשר היטלר היה מוכן לתת להם לצאת מהרייך, היו העידוד לטרור הנאצי. היטלר למד מועידה זו שהעולם אינו מוכן להציל יהודים והוא אדיש לטרגדיה היהודית.

ברם, גם עמים אחרים שהיו אדישים להתנכלויות ביהודים ולא שעו לפניותינו להציל את העם היהודי באירופה, שילמו מחיר יקר עבור טעויותיהם. בשל העיוורון של סטלין שכרת ברית עם היטלר (חוזה מולוטוב—ריבנטרופ בסוף אוגוסט 1939 איפשר להיטלר לפתוח במלחמה נגד פולין) שילמה ברית המועצות מחיר כבד במלחמת העולם השניה. אזהרות מנהיגי המערב כי היטלר יתקוף את ארצו נפלו על אזניים ערלות. סטלין האמין שהיטלר יקיים את החוזה איתו, אך מבצע ״ברברוסה״ הידוע הפתיעתו הפתעה מהממת. מיליונים מבני העם הסובייטי שילמו בחייהם עבור הטעות הטרגית הזאת. סטלין לא האמין אפילו לאזהרות סוכני החרש שלו באירופה שהודיעו כי הגרמנים עומדים לתקוף את ארצו.

האסונות החלו איפוא בטרור ובהשמדת היהודים. אולם העולם כולו שילם במלחמת העולם השניה מחיר מזעזע על אדישותו כלפי הטרור ונוכח השמדת עמנו.

הטרור הממשלתי נמשך בברית המועצות גם אחרי המלחמה האיומה. בסוף שנות הארבעים חוסלו בפקודת סטלין על־ידי טרור מנהיגיה של יהדות ברית המועצות. סופרים יהודים, אמנים ידועים ואנשי רוח נרצחו בפקודת סטלין ובריה. אז העלילו על הרופאים היהודים שכוונתם להרעיל את מנהיגי ברית המועצות. אז תיכנן סטלין גירושם של יהודים (לפי עדויות מוסכמות) לסיביר. רק מותו של העריץ הביא לסיומה של ההשתוללות האנשי יהודית שהכיסוי הרשמי שלה היה המתקפה ״נגד הקוסמופוליטים״.

אפילו בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים היינו עדים לטרור ממשלתי בארגנטינה על ידי הכנופיה השלטת של הגנרלים, כאשר אנשים נעלמו מבתיהם ומשפחותיהם ונרצחו בדם קר וביניהם אלפי יהודים. זה היה טרור נגד המתנגדים למשטר הגנרלים. ממשלות דימוקרטיות קיימו באותו זמן יחסים עם המשטר הנורא הזה ואף ממשלת ישראל לא נקיה מחטא כבד זה. הרי מכרה למשטר זה נשק ונתנו לו עזרה כלכלית עד שהתפוצצה פרשת המלחמה על איי פוקלנד.

טרור ממשלתי קיים במדינות אפריקה, אסיה ואמריקה הלטינית, כמעט ברוב מדינות העולם השלישי. הטרור חדל איפוא להיות מעשה יוצא דופן. בקמבודיה נרצחו מיליוני בני העם על ידי משטר של שליט מטורף, שעתה נותנים לו חסות מדינות גדולות וחשובות, ברצותו לשוב לשלטון. באוגנדה הטרור הוא לחם כמעט חוקי יום יומי. הדיבורים נגד הטרור במוסדות האו״ם אין להם איפוא ערך רב. אנו חיים עתה בתקופת שלטון הטרור במדינות רבות.

ועתה לטרור ה"לא ממשלתי" ו"הלא ממלכתי". טרור הקבוצות השונות שפוקד עתה ארצות רבות נמשך אף הוא עשרות בשנים, למעשה מזמן כינונה של ישראל כמדינה עצמאית. קיים אינטרנאציונל טרוריסטי עם שלוחות בארצות רבות. ביפן קיים "הצבא האדום" שחותר נגד המשטר הדימוקרטי שם; בגרמניה המערבית פועלת קבוצת "באדר־מיינהוף"; באיטליה קמו "הבריגדות האדומות". קבוצות הטרור הפלשתינאיות, על שמותיהן השונים, פועלות בשיתוף עם ארגוני הטרור במדינות אחרות. מדינות ערב ומדינות מוסלמיות מאפשרות לקיים מחנות אמונים וגם שיתוף בין הקבוצות הטרוריסטיות. גם למאבק המזוין באירלנד הצפונית יש קשר לטרוריסטים ולשליטים שמעודדים טרור. קדאפי מנהיג לוב שולח נשק וכסף לכל קבוצה טרוריסטית בעולם מבלי להבדיל בין משטר המדינות בהן פועלות הקבוצות הטרוריסטיות. לאש"ף היתה "מדינה" בתוך המדינה הלבנונית ובמחנות שלה התאמנו טרוריסטים ממדינות שונות. הכל היה ידוע למנהיגי המערב. הם שתקו ואפילו לא אחזו באמצעים נגד קבוצות הטרור של קדאפי שתפקידן היה לחסל בארצות המערב את מתנגדיו.

בישיבת האינטרנציונל הליברלי בברלין טענתי כי קבוצות הטרור מבריחות נשק דרך הדואר הדיפלומטי של מדינות ערביות מסוימות ותבעתי לנקוט אמצעים נגד תחבולה זאת. לצערי לא נמצאה אוזן קשבת והבנה להצעותי. הרי אפשר לגלות היום באמצעים אלקטרוניים שונים מה תוכנו של כל משלוח דיפלומטי. ראשי מדינות ושרי חוץ, שהשתתפו באותה ישיבה, טענו ל"קדושת" המשלוחים הדיפלומטיים. שנים אנו מזהירים את ממשלות המערב נגד התפשטות הטרור ונגד הסלחנות כלפיו, אולם אף ממשלה לא נעתרה להאבק באופן רציני בטרור. אמנם הוקמו בכמה ארצות במערב פלוגות למלחמה בטרור שהתאמנו למטרה זאת, אך אף מדינה לא אסרה מלחמה רצינית בטרור. מתבצעים בכמה מדינות מערביות מבצעי טרור חמורים, אולם אחרי זמן קצר נשתכחו מהלב ומדעת הקהל. בישיבה אחרת של האינטרלנאציונל הליברלי הצעתי לשלול זכות נחיתה ממטוסים של מדינות המסייעות בידי ארגוני הטרור. גם הצעה זאת לא זכתה לתמיכה. בהתבצע איזו פעולה טרוריסטית בגרמניה, איטליה, בריטניה, ארה"ב, צרפת, בלגיה או הולנד, העולם נתרגש וכלי התקשורת תבעו אמצעים; ברם, מהר מאוד נאלמו התובעים. מי זוכר היום בעולם את רצח הספורטאים היהודים באולימפיאדה בגרמניה? אפילו את הרצח ההמוני של המרינס האמריקאים בביירות על ידי מתאבדים שיעים שכחו. אותו הדבר לגבי הקורבנות הצרפתים בביירות. לכל ראשי המדינות היה ידוע כי אש"ף מקיים מחנות אמונים של טרוריסטים, אך הם חשבו שזהו ענין ישראלי או לכל היותר יהודי, כי נתבצעו פעולות טרור גם נגד מוסדות יהודיים, או מפעלים מסחריים יהודיים. תמיד שמענו תגובות חריפות, אבל המשטרות לא הצליחו משום מה לתפוס את המרצחים.

הכל יודעים כי נוסף לפת"ח — הארגון המרכזי של אש"ף — ישנם ארגונים נוספים קטנים יותר כמו של ג'יבריל, חוותמה, אבו־נידל ועוד. ארגונו של אבו־נידל הוא הרצחני ביותר ואינו נמנע לפגוע גם בערבים. הוא רצח נציגי אש"ף מתונים שנפגשו עם ישראלים, או הביעו דעות למען שלום ודו־קיום. ידוע כי באירן של חומייני מתאמנים טרוריסטים גם על אוירונים. בשנת 1985 חטפו את האניה האיטלקית "אכילה לאורו" עליה נרצח היהודי קלינגהופר,

אזרח ארה"ב. בראשית שנה זאת היו פעולות טרור חמורות בשדות תעופה של רומא ווינה. הנשיא רייגן הכריז מלחמה בטרור. האמריקאים ירטו אוירון עם טרוריסטים שפעלו נגד האניה האיטלקית, אולם ממשלת איטליה לא הסכימה להסגיר את הטרוריסטים לידי ארה"ב. הם יישפטו באיטליה. אחרי הפסק דין ודאי יפעילו לחצים על האיטלקים לגרש אותם לארץ ערבית. ראש המבצע לחטיפת האניה עדיין מסתובב בארצות ערביות. אחרי הרציחות ברומא ווינה הכריז הנשיא האמריקאי שיפעל נגד קדאפי המזיין את ארגוני הטרור השונים. ארה"ב הזיזה את הצי שלה בים התיכון לעבר לוב. אולם קמה סערה בעולם הערבי. הליגה הערבית נתכנסה והזהירה את ארה"ב נגד פגיעה בלוב. נוכחנו איפוא לדעת שאפילו המדינות הערביות הנקראות "מתונות" מזדהות עם קדאפי ומגינות עליו. שר ההגנה האמריקאי ושגרירי ארה"ב במדינות ערב הזהירו את וושינגטון נגד סכסוך עם 100 מיליון ערבים שכתוצאתו תהיינה פגיעות בנציגויות ארה"ב. כנראה שהנשיא רייגן נסוג מביצוע תכניותיו. האירופים לא יכריזו אפילו חרם כלכלי נגד לוב כי הם סוחרים עם לוב וקונים ממנה נפט. הסערה שוב תחלוף. מנהיגי המערב מזהירים את ישראל שלא תפעל נגד לוב מפני שקדאפי מאיים במלחמה גדולה בכל המזרח התיכון. אפילו ברית המועצות התיצבה לימין לוב. ההחלטה שנתקבלה במועצת הבטחון נגד הטרור הבינלאומי, לראשונה פה אחד, אין לה איפוא כל משמעות מיבצעית. כאשר ישראל פעלה נגד בסיס אש"ף בטוניס, אחרי הרצח בקפריסין גינו אותה רבים וביניהם מדינאים מתונים.

הפונדמנטליזם הערבי הגיע לידי שפל כזה שאפילו רוצח ילדים ואנשים חפים מכל פשע ברס־בורקה נעשה קדוש. במצרים ארגנו הפגנות למען שחרורו, וכאשר תלה עצמו אחרי שהורשע בבית המשפט הצבאי המצרי, הפגינו נגד הממשל בקהיר, וטענו כי רצחו אותו. עד כדי שפלות כזאת הגיעה האופוזיציה במצרים. טעה הנשיא מובארק שלא פירסם מיד אחרי הרצח ברס־בורקה מה התרחש שם, מי היו הקרבנות, כי במשך ארבע שעות לא נתנו החיילים המצרים להגיש עזרה רפואית כדי להציל את הפצועים — הילדים שגססו מצמאון ואיבוד דם. כנראה שמותר לפונדמנטליסטים המצרים לנצל טרגדיה כזאת לשם צרכים מדיניים.

עתה, מדינאים שהזהירונו שלא נפגע בלוב רוצים שאנו נעשה את העבודה "השחורה" עבורם נגד משטר קדאפי. אני מקווה כי הממשלה שלנו לא תמהר לפעול כדי לנקום את דם אחינו וילדינו. הבה נראה מה יעשו "גיבורי" העולם המערבי בעצמם. עם כתיבת שורות אלו טרם באה פרשה זו לסיומה. עדיין משייטות אניות ארה"ב ליד חופי לוב, עדיין רב המתח, עדיין מנסה הנשיא רייגן לשכנע את ידידיו באירופה לפעול, ועדיין קדאפי משמיע איומים נגד כולם.

אנו נמצאים בתקופת גאות של הטרור. יאסר עראפאת מכריז על הסתייגותו מהטרור, למרות שלפני זמן הודיע כי בחו"ל לא צריך לפגוע ביהודים, אולם בשטחים הכבושים (ועבורו שטח כבוש הוא גם ישראל) מותר ואף צריך לפגוע. העולם עומד בפני ההכרח לנקוט אמצעים מדיניים ומעשים נגד מבצעי הטרור ותומכיהם. השאלה היא האם העולם החופשי ומנהיגיו מוכנים להסתכן בעימות עם העולם הערבי והמוסלמי. וברית המועצות? — האם למדה לקח מטעויות בעבר ותחדל לסייע לטרוריסטים, או שתשמיע גינויים בלבד ותתן כסף ונשק לטרוריסטים?

הרי היא ראתה בביירות שגם לדיפלומטים שלה אין חסינות אצל סוג מסוים של ארגוני הטרור.

אכן, הטרור הבינלאומי מאיים מחדש על המשטרים הדימוקראטיים. בהחלטות בלבד לא סגי. ארגוני הטרור הקטנים מסוכנים לא פחות מהגדולים. ההידרה הזאת, ששמה טרור, היא הרסנית ומסוכנת. ששים שנות טרור לימדונו הרבה. על ידידינו לדעת כי זה לא יסתיים בפגיעות ביהודים וישראלים בלבד. הנה נרצחו בטרור בשדות התעופה בני עמים שונים. הטרוריסטים ירו בילדים בלי הבחנה. חייבים לפעול נגד הטרור באמצעים רציניים. מוטב להתחיל מיד בנקיטת אמצעים מדיניים ובסנקציות כלכליות, כדי שלא יהיה צורך בשפיכות דמים. צריך להתרות במדינות ערב על מתן דרכונים בלא בדיקה מי הם המקבלים. יש לפעול נגד ההפקרות בדואר הדיפלומטי. הגיע הזמן לשים קץ לחסינויות שונות. הן נקבעו בזמנים אחרים, כאשר עדיין כיבדו את החוקים הבינלאומיים. בעולם המופקר והשקרי דהיום יש להאבק באמצעים אחרים על חיי החופש ונגד הטרור. חוסר פעולה — מחיר כבד בצידו.

אמנם, הטרור לא יוכל לחסל את מדינת ישראל, אך בידו לעשות את חיינו קשים יותר. נשתמש באמצעים כדי לרסנו, אך אל נא נהיה הזרוע המבצעת של עולם דימוקרטי צבוע וחסר מצפון. גם היהודים בעולם צריכים ללמוד לקחים מהמציאות הזאת. לא נסכים שיהודים יהיו בני ערובה, אולם לא נוכל להסכים לשלם מחיר דמים עבור קלות דעת של אחינו היהודים. בצאת צה"ל מלבנון קראנו ליהודים לצאת איתנו. בחלקם נשארו ועתה רוצחים אחדים מהם לא רחם. לבנון היא ארץ הדמים לא רק לגבי היהודים. הטרור משתולל בכל פינה בלבנון.

שנת 1986 תהיה ודאי שנת התמודדות עם הטרור וארגוניו. עלינו להתכונן למציאות חמורה זאת. יש לנו נסיון רב במאבק בטרור, אולם יש לחדש הרבה מול המציאות הנוראה של המרצחים למיניהם.

ישנם מדינאים בעולם שאומרים "נפתור את הבעיה הפלשתינאית וייעלמו ארגוני הטרור, כי יהיו עסוקים בבנין חיובי". ישנם גם ישראלים שדעתם זהה עם הדעה הזאת. אני תומך שנים רבות במשא־ומתן כדי לסייע לפתור את הבעיה הפלשתינאית. לא יהיה שלום כולל באזורנו בלי פתרון הבעיה הזאת. אולם אינני משוכנע שיעלמו ארגוני הטרור. לרבים מהם הטרור הפך מאמצעי למטרה. הם מקבלים כסף ונשק ממדינות הערביות העשירות ושליטיהן שחוששים למשטרם הרקוב ורוצים להשתחרר מהם על ידי "עיסוקם" בנו. ברם, המציאות בעולם הוכיחה שישנו גם טרור שמטרתו להפיל משטרים דימוקרטיים.

ישנו טרור של בני מיעוטים לאומיים (קורסיקה, טירול ועוד) וישנו טרור על רעק דתי או צבעוני. אפילו בישראל התפתחה אלימות (לעת עתה לא טרור) של דתיים קיצוניים וגדלה מחתרת יהודית שכוונתה היתה אף לנקוט במעשי אלימות. פתרון חיובי של הבעיה הפלשתינאית אינו מבטיח היעלמותם של ארגוני הטרור הערבים. חברי הארגונים האלה מקבלים כסף רב ונהנים מחיי שפע והוללות. הם לא יבחרו — על כל פנים חלקם — בחיי עמל ויצירה לאחר פתרון הנושא הפלשתינאי. עלינו להזהיר את המדינאים המערביים שלא יחיו באשליות. הטרור הוא מכת מדינות, מכת משטרים, ובראש וראשונה מכת

העולם המערבי. הוא הדליק נרות אדומים במדינות רבות ועלול לשבש יחסים בינלאומיים, ועל כן חייבים להתיחס אליו ברצינות. אנו מודאגים מאוד שהיהודים המפוזרים בעולם עלולים להיות קרבנותיו העיקריים.

בדרום אפריקה ניצתה אש שנתלהטה לתבערה שהזהרנו מפניה. הטרור מפיל את קרבנותיו גם במעשי רצח של שחורים ביניהם, ולא בין שחורים ללבנים בלבד. מוזר שהיהודים עדיין לא הסיקו מסקנות מהתפרצות גועשת זאת. איפה הציונות בעלת ההשפעה בקרב יהודי הארץ הזאת?

ואל נשכח שצצו מחדש ארגונים ניאו־נאציים שכוונתם לפגוע ביהודים. התעמולה הסובייטית שהיהודים והציונים רוצים לסייע למלחמת עולם חדשה אף היא מסוכנת מאוד. זוהי אנטישמיות רעילה ומי יודע אם לא תפגע ביהודים גם באופן פיזי. גם חוסר עבודה בארצות רבות גורם לשסוי ביהודים העשירים. הפעמונים מצלצלים ליהודים במקומות שונים. נאזין להם.

26.1.86

עיונים היסטוריים

גדעון האוזנר

משפט אייכמן

משפט ירושלים, שבעוד כמה חודשים תמלאנה 25 שנים לקיומו, שיקף את המהפכה שחלה בתולדות ישראל. בעבר יכלו יחידים לכל היותר לנקום דמו השפוך של העם היהודי; עשו זאת אנשים כשלום שוורצברד שהרג את סימון פטלורה, או הרשל גרינשפן שירה בפון ראט, יועץ מהשגרירות הגרמנית בפריז. העם עמד חסר־אונים בפני רודפיו וצורריו, ניסה להתגונן על ידי תחבולות ובקשת חסד, על ידי דורון לשליט, כדרך שנהגו מנהיגים יהודים בפזורה, או בלית ברירה להכנע לגזירות ולגרושים, לצרור את מעט הרכוש ולנדוד מארץ לארץ.

משפט ניתן רק במקום בו יש לך שופטים ושוטרים, מנגנון תביעה ואביזרי מדינה. מדינת ישראל היא ששלחה יד אל קצה תבל, ללכוד שם את רוצח האומה המסתתר והיא שהעבירה אותו לעמוד לדין בתוככי ירושלים בגלוי ובפומבי, מול כל באי תבל.

עצם קיומו של המשפט הזה הבליט והוכיח מחדש כי רק מדינת ישראל תסתכן ותשפוט את אויב העם ותבטיח שלא נהיה עוד הפקר בגויים. באף אחד מהמשפטים האחרים שנתקיימו אחרי המלחמה לא הועמד האסון שלנו במרכז הדיון.

בנירנברג נקרא רודולף הס, מפקד אושויץ, שבתקופתו הושמדו באותו מחנה כ־4 מיליון נפש, כעד הגנה, כדי להוכיח שתהליך ההשמדה נשמר בסוד ולא היה חלק מקנוניה כוללת שכל הס.ס. היה מעורב בה. ההגנה עשתה זאת כי היא ידעה שאפילו גילוי זוועות אושויץ לא יזיק לנאשמים כי התביעה היתה מעונינת בעיקר להוכיח את אשמתם של מנהיגי גרמניה הנאצית בקנוניה לפתיחה במלחמה.

חוסר הענין בנושא היהודי הגיע עד כדי כך שהשופט האמריקני פרנציס בידל רשם בשולי הטיוטות הראשונות של פסק הדין ליד שמו של אדולף אייכמן: (מי זה היה?) וזאת אחרי שהובאו ראיות רבות על פעלו הנפשע.

בניגוד למצב שבו היינו בגמר המלחמה יכולנו, 15 שנה לאחר נירנברג, להחליט בעצמנו מה טוב לעתיד העם היהודי ולקיים משפט נגד צורר האומה.

במשפט זה גוללנו את השואה בכל היקפה כפי שמסגרת של המשפט איפשרה לנו. לשם כך היה הכרח לרדת לעמק הבכא של אירופה, כשפרפרה תחת המגף הנאצי הדורס. צריך היה לקבץ ולרכז, אחת לאחת, את הראיות על מעשים שמוח האדם נרתע מהם. בבית המשפט חייבים לספר הכל. אבא קובנר בסיום עדותו המרשימה אמר לשופטים: "נשבעתי ואמרתי את האמת ורק את האמת, אך את כל האמת אינני מסוגל כלל לספר"; או כפי שהשיב השופט משה בייסקי כשבקשתי אותו לשחזר את המעמד של מסדר זוועתי של 15,000 אסירים המצווים לעמוד דום ולהסתכל ולחזות בתלייתם של נער ושל גבר מבוגר, וכל גוש אדם הזה אחוז פחד אימים. השופט אמר כי את רגש הפחד ההוא אי אפשר לתאר, אי אפשר לשחזר ואי אפשר להעבירו למי שלא היה שם.

במשפטו של האדם שריכז את כל מעשה ההשמדה, על אף המחסום שהזכרתי, היה מוטל עלינו לתאר את המאורעות ברחבי הכיבוש הנאצי, לאמור בקונטיננט העצום שבין אוקינוס הקרח הצפוני לחופי נורבגיה ועד מדבר סהארה באפריקה בדרום, מרוכסי הפרינאים שלגבול צרפת במערב ועד לחוף הוולגה במזרח. באזור נרחב זה התחוללה השואה. אך כמובן, לא יכולנו לתאר 6 מיליונים טרגדיות אנושיות. לכן נקטנו בשיטה מיוחדת: קראנו להסטוריון נודע, פרופ' שלום בארון, מאוניברסיטת קולומביה, שהעיד מה היתה יהדות אירופה לפני השואה ומה נותר לנו מכל האוצר האנושי והרוחני הזה לאחר שמטה הזעם הנאצי גרף מיליונים יהודים לתהום. לאחר מכן הבאנו עדים ממחוזות שונים בהם היו ריכוזים יהודיים, להוכיח מה קרה לעד עצמו ולאנשים שחיו בסביבתו. זרקור העדויות חלף והאיר בדרך זו את מה שקרה ברחבי הכיבוש הנאצי. העדות של פרופ' בארון סייעה לנו להוכיח כי מה שקרה ל־110 עדים שהעלינו על הדוכן, קרה לששה מיליונים קורבנות.

בדרך זו רשמנו בירושלים באופן מהימן ביותר את ארועי השואה, כי העידו עליהם עדים בשבועה, בפני בית משפט, לעיני הציבור, כשהם נחקרים שתי וערב וכשליד עדויותיהם הוצבו 1600 מסמכי יסוד, כולם מאומתים כראוי.

לפיכך, הפרוטוקול של משפט ירושלים מהווה את רישום תולדות השואה המהימן ביותר שבנמצא.

לכך נתנה ביטוי הסופרת והעתונאית הידועה מרטה גלהורן בדברים הבאים:

"המשפט היה חיוני לכל אדם החי כיום ולכל אלה שיבואו אחרינו... זכינו לרישום הטוב ביותר של האירועים שאנו או צאצאינו עשויים לקבל אי פעם. על כך אנו חבים למדינת ישראל חוב שאין לו שיעור... כדי לראות את בן המאה העשרים בממדיו הנכונים, אנו חייבים ללמוד את משפט אייכמן וזה חל על כל אחד מאתנו".

ואילו אחד מראש הלייבור באנגליה, חבר הפרלמנט מוריס אורבך, כתב בחוברת: "מה חשיבותו של אייכמן?"

"היהדות מצפה כי לפחות עכשיו ייקלט הלקח על ידי העולם התרבותי... העם היהודי יכול לרשום את הדברים ולקוות. הבעיה היא של הציביליזציה הנוצרית, בעיה קודרת ועלומה של האנושות כולה".

זאת מבחינה אנושית כללית; מבחינה יהודית נתן אלי ויזל ביטוי להערכתו את המשפט, בהכריזו מעל במות ציבוריות שונות שהמשפט העלה את נושא השואה למרכז ההתענינות הלאומית.

המשפט נתן הזדמנות להציג את הטרגדיה גם על ידי הבאת ראיות לגבי גורלם של יחידים. אייכמן סירב להשאיר איש יהודי בחיים, אפילו כשנתבקש לכך על ידי רשויות אחרות בגרמניה.

הפרטים הביורוקרטיים של דיווח שיגרתי על פעולות עוצבות המבצע וההוראות המדוקדקות לגבי גירוש יהודים מכל חלקי אירופה למחנות ההשמדה, הטיפול בפרטי פרטים לסתימת כל פרצה שדרכה יכול להינצל אפילו יהודי בודד — כל אלה הצטרפו לתמונה הכללית של רצח עם כוללני, מתוכנן בדם קר, תוך גרימת סבל וייסורים שאין לתרגמם למלים.

ביהדות ברית המועצות היו תגובות עזות למשפט. ההאזנה ל"קול ישראל" הגיעה שם בימים ההם לשיא. המשפט היה לשיחת היום. היהודים היו מחליפים ביניהם מידע ורשמים על המשפט בכל מפגש אפשרי. נאום הפתיחה פורסם בארץ ברוסית, אך הכנסת החוברת לברית המועצות נאסרה, למרות שהיתה, גם מבחינת הסובייטים, חומר אנטי־פשיסטי. תייר אמריקאי שנדרש להפקיד בידי השלטונות את החוברת בהיכנסו לברית המועצות ומחה על כך, קיבל הסבר מאיש מרות סובייטי שהנאום הוא, כביכול, בלתי ידידותי לרוסיה כי לא הזכרתי בו שהצבא האדום הוא אשר שיחרר את המחנות. אך החוברות הגיעו, בדרך־לא־דרך, הופצו באמצעים שונים ועברו מיד ליד במשך שנים. משפחות היו מחליפות ביניהן אפילו דפים בודדים לקריאה ביחידות או בצוותא. לאחר שנים ראיתי בתערוכת "הסאמיזדאט", הוא מפעל הפרסומים במחתרת, שנערכה בארץ, את החוברות הללו שהובאו לכאן על ידי עולים, כשהן מהוהות לגמרי מרוב שימוש ומופרדות לדפים בודדים. עותקים רבים נדפסו במכונות כתיבה ושוכפלו בחשאי בתוך ברית המועצות עצמה.

בישראל חל שינוי יסודי ביחסו של הנוער הישראלי לשואה. סיכם זאת איש חנוך בסקר שערך על יסוד חיבורי תלמידים בכתות י"א ו־י"ב בארץ, וכך אמר: "אין ספק כי השפעתו של משפט אייכמן על הנוער הישראלי היתה עצומה".

למרבה הצער לא נעשה מיד לאחר המשפט מאמץ חינוכי מכוון לקיים במידה מירבית את הדריכות וההתענינות בלקחי השואה בקרב הנוער הישראלי. טרם נתמצה הפוטנציאל החינוכי הגנוז בלקחי השואה. הוראה שטתית מכוונת של נושא השואה ומאמץ חינוכי ראוי לשמו למצות את לקחיה החלו רק בשנתיים האחרונות.

מאז המשפט ניכר רישומה של השואה בספרות ובשירים. היום חדלה להיות נושא "מחוץ לתחום", שפחד לגעת בו ורק ניצולי השואה יכולים לפרוש זכרונותיהם ולספר את אשר עבר עליהם. השואה ואירועיה, למרות המבהיל שבהם, התקרבו דים גם לתחושת הסופר ולתודעתו כדי לעורר בו את החוויות והאסוציאציות של יצירה. זה הושג בודאי גם תודות לעדים הרבים שהעלינו לדוכן העדים ושמפיהם נשמעו עובדות חיים המאפשרות, תוך אימוץ הדמיון, גם להזדהות עמם ולא רק להזדעזע מדבריהם.

ההתעמקות במוראות העבר הקנתה לעם ראיה נכונה יותר של תופעות מכאיבות מתקופת השואה. הויכוח הסוער על היודנראטים שכך, ובמקומו בא שיפוט מאוזן יותר. מי יכול לקבוע היום מרשם איך בדיוק צריך אדם להתנהג בעת רעידת אדמה, כאשר זרם של לבה רותחת משתפך לעבר ביתו? האם יזעיק את השכנים, האם ינסה לחזק את פתחי הבית? האם יקום ויברח על נפשו? איזו תגובה היא הנכונה?

ברור כי קנה־מידה רגיל לגבי חובותיהם של עסקני ציבור ומנהיגיו אינו תופש במקרה זה. כרגיל נדרש מאנשים המתייצבים בראש הציבור שיראו את הנולד. אך זה כמעט לא ניתן במציאות ההיא.

היו בין העסקנים היהודים משתפי פעולה, שהתנהגותם במקרים מסוימים גבלה בבגידה. הללו נשפטו והוקעו. כל השאר הם קרבנות הזוועה הנאצית.

סופרת והיסטוריונית יהודיה, חנה ארנדט, שבאה לירושלים לדווח על המשפט מטעם ה"ניו־יורקר", מצאה לה דווקא כאן מקום להתגדר בו ולקבוע כמה "אמיתות" משלה: המנהיגים היהודים ביגטאות היו בוגדים, כי שיתפו פעולה עם הנאצים; אייכמן היה אישיות קטנה וחסרת חשיבות; בכלל — הרשע הוא נדוש, "באנאלי" כביטויה; האחראים למשפט "ניפחו" את חשיבותו של אייכמן ולא הבינו את המנטליות שלו. חנה ארנדט אף פירסמה דבריה בספר "אייכמן בירושלים", וזכתה להצלחה ראשונית בזכות הסנסנציה שבדבריה. המאמר והספר חוללו סערה ונתפרסמו תשובות מוחצות על ידי יהודים ולא־יהודים.

ד"ר יעקב רבינסון ז"ל, חברי לצוות התביעה, פירסם ספר כתשובה לארנדט: "והיה העקוב למישור". הוא ניתח את דבריה פרק — פרק, טענה — טענה, ואפילו עמוד — עמוד. חשף את מאות הסילופים, השיבושים, העיוותים ואפילו את הזיופים שלא יאומנו, שנזקקה להם ל"הוכחת" דעותיה הקדומות. הוא הוכיח שדבריה פשוט כוזבים מבחינת העובדות ההיסטוריות.

כפי שרבינסון ציין בהקדמה לספרו, זכתה ארנדט לתשומת־לב מפני שלא עלה על דעתם של הקוראים, כי סופרת זאת תעתיר עליהם שקרים לאין שיעור.

התאחדות יהודי גרמניה פירסמה מאמרי תשובה חריפים לארנדט, פרי עטם האנטי־ציונית מאז פנתה עורף לציונות בתקופת המלחמה. ההיסטוריונית של מרטין בובר, ארנסט סימון ואחרים. פרופסור סימון קשר את סילופה בעמדתה האמריקאית הנודעת ברברה טוכמן תקפה אותה בחריפות: "לדבר על 'באנאליות' בהקשר לרצח של ששה מיילונים הרי זה דבר שאי אפשר להשמיעו כלל", אמרה. היא האשימה את ארנדט בתמיכה ביודעין ובכוונה בגירסת ההגנה של אייכמן, שכן קיבלה כאמת את כל שקריו וסילופיו ללא בקרה מינימלית שכל היסטוריון חייב בה.

פרופ' גרשום שלום קבע כי דברי אנרדט "במידה מדהימה מיוסדים על מסקנה מופרכת מעיקרה".

בקובץ מיוחד פירסמו ההיסטוריון הבריטי יו טרבור־רופר, הסופר הגרמני גולו מן, עורך ה"קומנטרי" נורמן פודהורץ והסופר הצרפתי מנס שפרבר, דברי תשובה מוחצים.

תשובה נוספת, ודומני סופית, לארנדט, נתפרסמה ב"ניו־יורק טיימס מאגזין"

מה־27 בנובמבר 1977 (הודפס בתמצית גם במוסף "הארץ"), שנים לאחר שנדם הפולמוס, שעוררה ושבסיומו נהרס האשראי המדעי והספרותי שלה.

חמישה פרופסורים לפסיכולוגיה ופסיכיאטריה ניתחו את המבחנים הפסיכולוגיים שאייכמן עבר בארץ. בלי שידעו תחילה במי מדובר, הגיעו כולם למסקנה שאישיותו של הנבדק היא "סדיסטית, אלימה באיבתה ומרוקנת מרגשות". המחבר, שסיכם את הממצאים המדעיים הללו, שם ללעג את הטענה של ארנדט כי כל אחד יכול היה, כביכול, להיווכח בבית־המשפט שאייכמן הוא בסך הכל "אדם ממוצע ורגיל". המלומדים קבעו כי המבחנים הוכיחו שאייכמן ניסה, ביכולת בלתי מבוטלת, להסוות את אישיותו האמיתית ומוסיף, כי ארנדט נפלה בפח של העמדת הפנים שלו. לדברי המומחים, מגלם אייכמן "אישיות קרה, פורמלית, אגוצנטרית, שאינה מסוגלת לסימפתיה, אינה מעונינת בקשרי אנוש, חסרת רגש ואלימה ביותר". אישיותו דומה מאוד לאישיותם של כמה מהפושעים הנאציים המרכזיים שנבחנו בנרנברג; כמותם גם הוא "רחוק מאוד ממה שאפשר לכנות רגיל ונורמלי". יש אפוא לדחות לחלוטין את דעתם של ארנדט, מסכם המחבר.

אך עד שהוזמנו והוכחשו דברי חנה ארנדט ועד שסילופיה קיבלו תשובה מוחצת, גרם הפולמוס שעוררה נזק ניכר ללקחי המשפט ועגמת נפש לאלה שעמלו בו. עד היום מוסיפים דבריה להכות גלים. ספרה שהוקיעו כבלתי מהימן מצוי עדיין ברשימות ביבליוגרפיות על השואה, בספריות "בית הלל", באוניברסי־טאות אמריקניות. אני מתבייש להודות שמצאתי אותו גם ברשימות הביבליוגרפיות של מוסדות ישראלים בנושא השואה.

בעקבות המשפט החלו חקרי לב גם בעולם הנוצרי. המחזאי והסופר הגרמני רולף הוכהוט יצא, בפברואר 1963, סמוך לגמר המשפט, בהתקפה מוחצת על האפיפיור פיוס ה־12 בגלל שתיקתו, למרות שידע על הזוועות ולמרות שנתבע לצאת בפומבי נגד הפושעים. מדוע שתק ממלא מקומו של ישו עלי אדמות? — זו השאלה המרכזית במחזה "ממלא המקום". התשובה במחזה היא כי עשה כן בגלל האינטרסים הכלליים של הוותיקן ולשם שמירת רכושו.

האפיפיור פאולוס ה־6 יצא להגנת קודמו, והסערה הציבורית נמשכה שנים אחדות. הויכוח בתוך הכנסיה לא נסתיים. החלה לחדור הכרה לעולם הנוצרי, כי השואה היתה קטסטרופה לנצרות, שנכשלה בתפקידה להיות אפוטרופוס לחיי אדם עלי אדמות. הנאציזם הוכיח כי שכבת הציוויליזציה הנוצרית היא דקה, רכה ורופפת ואפשר להסירה במהלומות אחדות. ככלות הכל עמדו לרשות היטלר רק שמונה שנים של פעילות ממלכתית ישירה, מ־1933 ועד 1941, כדי להכין את העם הגרמני באופן נפשי לביצוע ההשמדה. הרי זה סימן מובהק שההכנה המוקדמת לכך כבר נעשתה לפני כן. העולם היה מוכן לחזור לפולחן האלילות, שגם אייכמן דיבר עליו, ושכלל יסודות אנטישמיים חריפים.

הקומפלקס הפאגאני קיים בתרבות המערב והשתקף בין השאר ביצירתו של וולטר במאה ה־18. הנאצים ניצלו בערמה רבה את הקומפלקס הזה והכנסיה הקתולית נדהמה בהיווכחה כי במערכה נגד היהדות, מנהליה ניצלו רעיונות אליליים ונוצריים קדומים. זו היתה הסיבה העיקרית לפעילותו של הקardינל הגרמני אוגוסטוס ביאה לתיקון העוול ההיסטורי הנורא של האשמת היהודים

בכל דור ודור בצליבתו של ישו. בגלל האשמה זאת נשפכו נהרות של דם יהודי במשך כל דברי ימי הנצרות.

בהופעתו בפני ועידת הוותיקן השניה בשנת 1964 אמר קרדינל ביאה, שלפי בקשתו קיבל מאתנו מדי יום ביומו סטינוגרמה מלאה של ההליך בעת המשפט:

"יש צורך לחזור לנושא היהודי, כי לפני כמה עשרות שנים פרצה אנטי־שמיות אלימה בגרמניה, במשטר הנאצי. בגלל שנאה זו בוצעו פשעים והושמדו מיליוני יהודים... פעולה זו לוותה על ידי תעמולה חזקה מאוד ויעילה נגד היהודים; כל זה נתאפשר, כי תעמולה זו גרפה קתולים מאמינים, שהושפעו מטענות שמקורן בברית החדשה ובתולדות הכנסיה. לכן חייבת הכנסיה, המחדשת נעוריה בוועידה זו, לטפל בבעיה".

קרדינל ביאה היה מודע לסכנות האיומות הטמונות בדוקטרינה הנוצרית כלפי היהודים, ונאבק בוועידה להכרזה ברורה שהיהודים אינם אשמים ברצח־אל. למרבה הצער הלכו ראשי הכנסיה רק עד מחצית הדרך. לא עמדה בהם הרוח להתכחש לדוקטרינה כנסייתית עתיקה. הם "זיכו" מאשמת הצליבה של ישו את היהודים בני הדורות שלאחר מכן. אבותינו הקדומים עדיין "אשמים" בעיניהם. עם זאת היה זה מעשה נועז מצד הכנסיה, אף שכמובן לא העם היהודי, כי אם הכנסיה הנוצרית היא הזקוקה למחילה על העוול ההיסטורי של רדיפת היהודים בכל הדורות.

הכנסיה חייבת היתה לתת תשובה להשמדה, או כפי שנאמר בפגישות נוצריות שונות "תשובה לאושויץ", ובפרט נתגלה כי כמרים רבים סברו בעת השואה כי היהודים מקבלים את עונשם הראוי בעד המתתו של ישו, ולא מנעו מהמאמינים את מעשי הרצח. דבר זה בולט ביתר שאת לאור מעשהו של בישוף, (אחר כך קרדינל) פון גלן, אשר בהיוודע לו על פשע אחר של הנאצים, הריגת חולי הרוח, הכריז בגלוי שהכנסיה מוקיעה את הפעולה כרצח ותחרים את מבצעיו. הריגת חולי הרוח נפסקה בגלל כך.

יכולים היום להרהר בשברון־לב כמה יהודים אפשר היה להציל אילו מישהו מראשי הכנסיה היה מכריז כי גם השמדת היהודים היא רצח שהכנסיה אוסרת אותו.

תיאולוגים נוצרים מוסיפים לדון בשואה וראשי הכנסיה מכריזים מדי פעם על סלידתם מרצח עם. האפיפיור יוחנן פאולוס ה־2, בביקורו ב1979 באושויץ, הבליט את הזעזוע שלו על כך כי העם שהכריז קבל העולם "לא תרצח" הוא שהיה קרבן לרצח הגדול בהיסטוריה.

מסתורין אופף כיום את התפילה הקרויה "מעשה התיקון" (Act of Reparation) של האפיפיור יוחנן ה־23 אשר צוטטה בשעתה בעתונות ובספרות ושכיום טוענים בוותיקן כי אין לה זכר בארכיון של הכנסיה. ראוי לברר נושא זה כי הציע למועצה הצעה מתאימה בנדון, וזו התפילה, כפי שנתפרסמה:

"אנו יודעים היום כי במשך דורות עוורון סינוור את עינינו עד שלא ראינו את היופי של עמך הנבחר, ולא הבחנו בפניהם את אחינו הבכירים. אנו מכירים באות קין על מצחינו. מאות בשנים התגולל אחינו הבל בדמו,

שאנו שפכנוהו, והזיל דמעות שאנו גרמנו להן. סלח לנו, אלהים על הקללה שצירפנו במרמה לשמם של היהודים. סלח לנו על שדרכם צלבנו אותך שנית. כי לא ידענו מה אנו עושים".

גם הכנסיות הלא־קתוליות יצאו בהכרזות המגנות את השואה וקובעות ש"אשמנו כלפי היהודים". הפדרציה הלותרנית עשתה כן ב־1964. התיאולוג הפרוטסטנטי האמריקאי הנודע פרנקלין ליטל קבע, כי השואה היתה "התמוטטות ההכרה היהסטורית של הנצרות".

במקומות שונים בעולם עורכים סימפוזיונים של מלומדים יהודים ונוצרים במגמה לרדת לעומק הבעיות, כגון הסימפוזיון בקתדרלה של יוחנן הקדוש, שנערך בין 3 ל־6 ביוני 1974, ודיוניו פורסמו בקובץ רב רושם, וכן הדיאלוג של טורונטו ב־11 בדצמבר 1977.

מנסיוני האישי וממגעי במקומות שונים אני יודע כי בציבור היהודי בתפוצות קיים זכרו של המשפט כאירוע לאומי שהטביע את חותמו על אלה שהיו בוגרים בזמן עריכתו. בזכרונם של הלא־יהודים נשאר המשפט שמור בקרב רבים, גם שנים לאחר שנסתיים. כאשר הופעתי, למשל, מעל במת העצרת הכללית של או"ם בספטמבר 1967, כחבר המשלחת הישראלית והשבתי לרוסים ולערבים כגמולם על שכינו אותנו, קרבנות הנאציזם — "נאצים", זיהו אותי הנוכחים באולם. בשם סעודיה השיב ברודי, לפי זכות התשובה, שאני מדבר כאילו הייתי עוד בבית המשפט בירושלים וגרומיקו, נציג ברית המועצות, הכריז שעם התובע של אייכמן אין לו ענין להתווכח.

משלחת ישראלית השתתפה בכנס של משחררי מחנות הריכוז שהתכנס בוושינגטון. ראש המשלחת הסובייטית, שיבח בהזדמנות זו בפגישה פרטית את מדינת ישראל על קיום משפט אייכמן ועל אופן ניהולו.

משפטו של אייכמן היה למשפטה של תקופה. המהפכה הנאצית, שדגלה באלימות כאמצעי קובע ביחסי אנוש, עמדה לדין במדינתו של עם שנשאר בחיים תודות לאמונתו ברוח האדם. הנאציזם במערומיו התגלם בדמותו של הנאשם שישב בתא הזכוכית. המוני העם היהודי שנשמדו הסתמלו בדמותה של אשה פשוטה, רבקה יוסלבקה, שנורתה בראשה והושלכה לקבר האחים, בין גוויות הוריה, אחותה ובתה. היא עלתה אחר־כך לארץ, נישאה והביאה לעולם שני צברים. באישיותה סימלה את מותו ותחייתו של העם היהודי. הוא כבר הושלך לבור העצמות היבשות ונכרת מארץ החיים. הכל משך אותו מטה, מטה. אומות העולם שעמדו מנגד כבר ספדו לו. אך בכוחות פלא ממש התאושש, התעלה, עמד על רגליו והוא ממשיך את קיומו במולדתו.

אמנם עדיין נכה העם מהמכה, כי חסרים לו בנים. היהודים הם העם היחיד בעולם שלא הצליח למלא את השורות ולהדביק את האבידות הכבדות. כל העמים האחרים, לרבות הרוסים, היפנים והגרמנים, נהנו מ"התפוצצות האוכלוסיה" בשנות החמישים, מילאו את החסר, ואף עברו בעשרות מיליונים את היקף אוכלוסייתם מלפני המלחמה. רק העם היהודי שנכנס למלחמה כשהוא מונה כ־18 מיליון נפש, הגיע בקושי בסוף שנות השבעים ל־15,5 מיליון, שלא לדבר על מרכזי ההשראה והיצירה באירופה, שירדו לטמיון לבלי שוב.

אייכמן ורבקה יוסלבקה לא נפגשו מעולם עד אותו בוקר אביב בבית־המשפט. בשבילו היא היתה פעם "תת־אדם", אחד הרמשים שנידונו לרמיסה. בשבילה היו אנשים במדי הס.ס. שליחי השטן כל יכולים, שבאו לעיירתה לכלות את ישראל. בירושלים עמדה מול תא הזכוכית האשה הקטנה והשברירית, בלב פצוע אך בראש מורם והוא, גברתן האלימות לפנים, השפיל מבטו ולא העז להסתכל בפניה.

הצדק איחר לבוא, איחר מאוד, אך נעשה לבסוף, בירושלים.

פרופ׳ צבי בכרך

מקומו של האדם בתפיסה הנאצית

במחקר המודרני נאמר על הפאשיזם בכלל ועל הנאציזם בפרט, שהיה זה מרד נגד הקידמה, שהוא תוצאה של משבר בחברה ששרויה במעבר ממסגרת מסורתית אל העידן התעשיתי, מרידה, שמטרתה ליצור במכוון אוטופיה ארכאית.[1] בקביעה הזו גלום הנושא בו ברצוננו לדון; לפיה, שתי התנועות הללו ביקשו להתגבר על התיסכול שפקד את הפרט בעידן התעשיה — תיסכול, שקרל מרכס איפיינו במונח "ניכור" (Alienation-Entfremdung). כך כתב:

"...מה מכיל הניכור שבעבודה? ראשית שהעבודה היא חיצונית לפועל, דהיינו, שאין היא שייכת למהותו; וכתוצאה מכך אין הוא מגשים את עצמו באמצעות עבודתו, אלא מכחיש את עצמו על ידה... לכן חש עצמו הפועל אצל עצמו רק לאחר העבודה, ובעת העבודה הוא מחוץ לעצמו. כשהוא ברשות עצמו אין הוא ברשות עצמו. לכן אין עבודתו בגדר עבודה חופשית, אלא היא כפוייה, עבודת כפייה... אופיה המנוכר מתבלט איפוא בכך, שמרגע שאין הסיפוק עוד הכרח פיזי או כל הכרח אחר — נמלטים מן העבודה כמו מן המגיפה..."[2]

השאלות הן:

מיהו האדם האידיאלי בהשקפת הנאצים? ומכאן שאלה ערכית יותר: האם אפשר לדבר בכלל על יסודות אסתטיים מצויים במשטר שהוכיח עצמו כדהומאני ביסודו?[3] כבסיס וכנקודת מוצא ישמשו לי ניתוחיהם של פרופ׳ מוסה ושל פרופ׳ פרידלנדר. אחת מהנחותיו של מוסה היא, שבבדיקת הפאשיזם והנאציזם על פלגיהם השונים מתקבל הרושם שבמשטרים אלה, או יותר נכון השקפות אלו, פתחו דלת אל אוטופיה לסובלנות, לאושר, לפרודוקטיביות, בקיצור: לכל אותם הדברים שהאדם נכסף אליהם.[4]

במשמעות הדברים האלה טמון הפירוש למה שפרידלנדר קרא "אוטופיה ארכאית". בעידן התיעוש שואף הפרט לאיזה עתיד שיתגשם מחוץ לבעיות

של התיעוש, של העיור, של משברים כלכליים, למצב אידיאלי שמחוץ לבעיות היומיומיות.[5]

שאיפה כזו אפשר לאתר גם בהלכי הרוח שרווחו בגרמניה לפני עליית הנאציזם. ריכרד ואגנר תיאר בכתביו דמות אדם אידיאלית שהצטיירה בהשקפת עולם האסתיציסטית שלו, ונדמה, שהיא חוזרת מאוחר יותר ומשתקפת בכתבים הנאציים. בחיבור הידוע "המהפכה" ביטא את האידיאל האסטיציסטי במלים הבאות:

"...מתוך עול העבדות המשפיל את המעמד הכללי של בעלי־מלאכה, בעלי נשמת כסף חיוורת, נתרומם אל דרגת האדם האמנותי החופשי בעל נשמה זוהרת בזוהר העולם, ממעמד של שכירי יום בתעשיה אשר סוחבים בעול, רוצים אנחנו ליהפך לבני אדם חזקים ויפים..."[6]

לאדם יפה כזה קרא במקום אחר "האדם האמנותי של העתיד", אדם שנגאל מן התועלתיות.[7] כאשר היטלר פתח, ב־18 ביולי 1937, את "הבית לאמנות גרמניה" במינכן, נאם נאום על אודות היחס בין האמנות לבין "האדם החדש" וקבע ש"המאה החדשה של היום מעצבת טיפוס חדש של אדם. גברים ונשים יהיו בריאים יותר, חזקים יותר; ישנה תחושת חיים חדשה, ישנה שמחת חיים חדשה."[8]

האדם החזק והיפה בתיאורו של ואגנר חוזר אצל היטלר כאדם הבריא והחזק. את היופי ואת החוזק ביקשו הנאצים לגלות בדמויות של יוון הקלאסית. אלברט שפייר מודה בזכרונותיו ש־Paestum * והמקדשים בסיציליה השאירו עליו רושם עמוק יותר מאשר כל היצירות של תקופת הרנסנס. על הבנינים היפים באתונה וברומא אמר היטלר שהוא מאושר שהפרטנון, הפנתיאון והמקדשים האחרים עוד עומדים על תילם, וכן שהוא מצטער שלא שרדו יותר מבנים כאלה.[9]

היטלר נשבה על ידי סגנון הברוק שמבטא עוצמה, או כפי שהעיד שפייר "היתה בו אובסיה לגיגאנטיזם".[10] העוצמה הברוקית מתמזגת כאן עם הערצת הכוח והחוזק.[11]

מן האמור מסתבר הגיונית, שהאיש החזק והיפה נמדד בחיצוניותו, ביופיו הגשמי, במבנהו ההרמוני. לא היופי הרוחני ולא הרוחני כשלעצמו קובעים, כי אם האדם החדש שהוא בעל רצון ובעל אינסטינקט. היטלר הביע בשנת 1938 את ההשקפה הזו במלים אלו: "...סובלים אנחנו היום מעודף חינוך. שום דבר לא זוכה להערכה פרט לידע. אך החכמים (במובן של חוכמולוגים!) הם אויבי־הפעולה. מה שאנו דורשים הם אינסטינקט ורצון..."[12]

הטוהר, הצריפות והיופי היו לדידו של היטלר אידיאלים וסמלים אליהם שאפו בני האדם בזמן העתיק. תכונות אלו מצויות בגרמניה באיש האדמה, באדם הפשוט — הוא האיכר. אדם כזה לא הושחת על ידי הלמדנות היבשה ואינו מושפע מן "החכמים" ועל כן הוא האדם האידיאלי שנושא בקרבו את הרעיונות הפשוטים.[13]

בתקופת הרפובליקה של ויימאר כתבו, הגו והטיפו אינטלקטואלים לגיבושו

* מקדש דורי לפוסיידון.

של "אדם חדש" ואין ספק שבכך הכינו את האווירה לאידיאולוגיה הנאצית. ארנסט יונגר (E. Jünger) הסופר, העלה על נס את האינסטינקטיבי, את הערצת הכוח שביכולתו לעצב את אופיו של האדם החדש. מלחמת העולם הראשונה באה לאישים כמוהו כהזדמנות לתרגם את הטיפוס האידיאלי לדמות מציאותית. מציאות זו חישלה אדם אשר ינק את חיוניותו מחווית המלחמה. הדם שנשפך היה לסמל ההתחדשות. "אדם חדש" נולד כמי שנושא בדמו את חווית המלחמה. אנחנו פוגשים מעתה את הגיבור הלוחם בכל תחומי הפעילות האנושית. כדוגמה, הגבורה הלוחמת השתקפה כעת בדמות הפועל, שהוא סמל לאיש המעש, בו מתאחדים דם ורוח לאחדות אורגנית אחת.[14]

האדם החדש יונק את כוחו מן האינטואיציה הסובייקטיבית בלבד. בלשונו של פרופ' אורי טל המנוח: "התחושה הבלתי אמצעית, ההרגשה הפנימית, החוויה האישית, ההתנסות הישירה (Erleben, Erfahren) השכל הפשוט והישר הם הם מקורות הידיעה הוודאית והאמיתית היחידים של האדם."[15] את החוויה (Erlebnis) העמידו במרכז החינוך, וזאת במקום ההכרה (Erkenntnis). גישה זו הופגנה על ידי שר החינוך הפרוסי הנאצי בעומדו לפני סטודנטים. הוא תיאר לפניהם את האידיאל של לנגמרק (Langemarck), שדה קרב במלחמת העולם הראשונה שם צעדה מחלקה של סוטדנטים גרמניים הישר אל תוך המוות, אל תוך הצרורות של מכונות יריה בריטיות תוך שירה "Deutschland, Deutschland über Alles".

בסיום דבריו הצהיר שבית הספר של החיים איננו באוניברסיטה, כי אם במחנה עבודה, כי שם חדלים המלה וההוראה ומתחילה הפעולה.[16] פסילת האוניברסיטה כמוה כפסילת האינטלקט. האינטלקטואלים נחשבו לזרא, כמפוררי האישיות. לא ההכרחי מעצב האופי, בחיים הפשוטים הערטילאיים מצוי המקור. אוסוולד ספנגלר, הפילוסוף הווימארי, תרם רבות לגיבוש תפיסה ויטליסטית גסה זו. בדברי הסיום של ספרו רב־ההיקף "שקיעתו של המערב" הצהיר שהכסף ינוצח ויבוטל על ידי הדם, כי החיים הם הבראשית והסוף, כי מה שקובע הם החיים ורק החיים, הגזע, נצחון הרצון לשלטון ולכוח ולא נצחונן של האמיתות, של ההמצאות או של הכסף.[17] כדי להגיע לתפיסת חיים כזו לא צריך להיות פילוסוף. והראייה, היטלר הביע את אותו רעיון שניסח ספלנגר בקובעו:

> כל רעיון, כל אידיאה וכל דעה חייבים לשרת מטרה זו (= להעמיד אדם גזעי־אקטיבי חדש. צ.ב.) מתוך נקודת ראות זו יש לבחון הכל, האם ישמש את המטרה, או האם יש לדחותו, בדרך זו תיאוריה לא תיהפך לדוקטרינה מתה, כי הכל חייב לשרת את החיים.[18]

ויטאליזם ברוטאלי כזה חושף עצמו באופיו האנטי־אנושי מכך שלקחי החיים נלמדים מעולם החי. קדם להיטלר צ'מברליין כאשר הצטדק והכריז:

> "...הקורא אולי יחייך על כך שאני מדבר, חוזר ומדבר על גידול חיות. אבל וודאי הוא, שהחוקים של החיים הם גדולים, פשוטים ומקיפים את כל תחומי החיים; אין סיבה, ולו גם הפעוטה ביותר, שנראה את המין האנושי כיוצא דופן."[19]

המקום והזמן אינם מספיקים לציטוט המקומות הרבים בהם היטלר חוזר אל החייה במטרה להציגה כמופת החיים הטבעיים והחזקים, כמורה דרך בחיים להתנהגות האדם הגרמני החדש.

לפני שנפנה אל שאלתנו השנייה, מן הרצוי לסכם ולתאר את דמות האדם החדש כפי שראוהו הנאצים:

זהו האדם האנטי־מודרני ואנטי־תעשייתי, האנטי־עירוני.

זהו האדם שיגשים את האידיאלים של האזרח הבורגני והזעיר־בורגני (על פי תפיסתו של מוסה).

זה האדם היפה והבריא בגופו המונחה על ידי הרצון והאינסטינקט והסולד מן האינטלקטואליזם.

זהו האדם הפשוט, האיכר אוהב האדמה ועובד הקרקע ומטפח את משפחתו.

זהו האדם האמיץ, הנאבק והלוחם.

השאלה שנשאלה כעת היא, האם באמת אפשר להסיק מן הנ"ל שהשאיפה היתה לאסתטי וליפה שבאדם? קיימת תופעה מעניינת בראייה הנאצית, עליה עמדו מוסה ופרידלנדר. אני הייתי רוצה לפרשה בדרך שונה מהם. מוסה חוזר ומדגיש שהפאשיזם כנאציזם מאחדים פוליטיקה עם אסתיטיקה. כך הוא מפרש שהגזענות "כרתה ברית" עם היופי ומאידך הגדירה את הכיעור במושגים שלה. כהנמקה הוא טוען:

"מה שמתקבל שם הוא, שבמדיניות של ההממון משחקת האסתטיקה תפקיד חשוב מאוד משום שאת הפוליטיקה יש להגדיר במובן של גישות אל החיים. הם הופכים לחוליה אחת". הואיל והחיים מורכבים הם הרי שהעמדות והגישות אליהם אינן יכולות להיות עיקביות, וכך קורה שמחד גיסא הנאציזם יצא נגד התיעוש והאורבאני לטובת הטבעי והכפרי, מאידך גיסא טיפחו את המודרניזציה בבתי חרושת ואף דגלו בתיכנון וריכוז הכלכלה. מוסה מדבר על הדיאלקטי בגילויי־תיעוש ואנטי־תיעוש, ורואה בהם קומבינציה אשר תואמת את המציאות הפוליטית.[21]

זאת ועוד, הכמיהה היתה אל חברה גברית, אך מאידך גיסא ניכרת דבקות באידיאל של מעמד־ביניים שמקדש את האיפוק, הצניעות וקדושת המשפחה. מוסה ממחיש את דבריו בתארו את היסוסה של פלוגת חוליגנים של הס.א. שעמדה לפני דילמה בליל חג המולד: האם ללכת להרביץ לקומוניסטים (הגברים!) או ללכת לחגוג בקרב משפחותיהם?[22] או דוגמה נוספת משמשים דברי מפקד מחנה אושויץ, רודולף הויס, (R. Höss) שמתאר בזכרונותיו כיצד השקיף על קבוצת יהודים שהובלו אל תאי הגאז, ובו בזמן נדדו מחשבותיו אל חיי המשפחה שלו, אל כלבו ואל עצי התפוח הפורחים.[23]

סדרת ההפכים האלה היא המיזוג שמבטא סוג מסוים של אי־נחת מן הציביליזציה. הנה דבריו של שאול פרידלנדר בסיכום ספרו האחרון "קיטש ומוות":

> "החברה המודרנית והסדר הבורגני נתפשים כהישג וכעול כבד מנשוא כאחד. מכאן ההתרוצצות המתמדת בין הצורך בכניעה ובין הזיות על הרס גמור, בין אהבת ההרמוניה ובין חזיונות האפוקליפסה, בין קסמו של "יום שישי הטוב" ובין דמדומי האלים."[24]

בתוך הדיאלקטיקה הזו מוסה ופרידלנדר מקבלים ברצינות את הצד שמבליט את האידיאל האסתטי. אין לי ספק שדבריהם מקוריים ומעמיקים, אך פירושם מעורר בי אי־נוחות. האם אין כאן אקדמיזציה־יתר של גילויים אנטי־הומניים? האם לא כל הדיבורים הנאצים על הצניעות, היופי, המשפחה, האדם הבריא, הגזע והדם, הרצון והאינסטיקט, הערכים של מעמד ביניים — האם אין הם בלתי אם מסווה ותרמית לסחוף את הנאמנים במסע הרצח והאכזריות האנטי־אנושיים? והרי מה שנותר בסופו של דבר היו הברוטאליות, התאווה ושפיכות הדמים במערומיהם. האם אפשר לתאר את האדם בתפיסה הנאצית כ"מיזוג של הפכים", כקומבינאציה של גילויים נוגדים כפי שחוקרים אלה היציגוהו? האם באמת התרוצצו בקרבו של הרוצח מאושויץ השאיפה הבורגנית להרמוניה עם ההזיות להרס גמור?

לי נראה שהאדם החדש באמת ממקשה אחד הוא. מי שרוצה ללמוד את ההתנהגות האנושית היומיומית מעולם החיות ומחוקי הטבע אשר מכתיבים את ההישרדות תוך מאבק מתמיד, הוא חורג לדעתי גם ממה שכינה מוסה "Middle Class Morality" — "מוסר מעמד הבינוני" הטיפוס הזה הוא טיפוס חייתי וברברי, מעריץ את היצר, את האינסטינקט ואת האלימות — וזאת מהותו. ובאמת, כיצד אפשר להמית ברואים אנושיים בגאזים תוך הרהורים על עצי תפוח פורחים ותוך אהבת מוצרט — זו שאלה קשה ונוראה. התשובה היחידה העולה ברוחי היא, שהאדם אותו ביקשו הנאצים לעצב על פי השקפתם — הוא אדם נורמאלי ושפוי שראה את יעודו באלימות וברצח.

הנורמאליות והשפיות מתבטאות בתיפקודם הרגיל—אנושי—יומיומי של רוצחים אלה, שהם תוצר החינוך לאדם החדש. איך אפשר להבין אחרת את היומן של הרופא קרמר מאושויץ?

2 בספטמבר 1942: "הבוקר בשעה שלוש הייתי נוכח בפעם הראשונה בביצוע "טיפול מיוחד" (Sonder Behandlung). לעומתו נראה השאול של דנטה כקומדיה לא בכדי נקרא אושויץ מחנה השמדה..."

6—7 ספטמבר 1942: "היום יום א', סעודה מצוינת: מרק עגבניות, חצי עוף עם תפוא"ד וכרוב אדום, petit fours, גלידת־וניל חלומית..."

"בשמונה בערב הלכתי בפעם הרביעית ל"ביצוע המיוחד"..."[244]

ברצוני להביא דברים מפיו של הויס, ששופכים אור על דרכי החינוך בהם קשה לי למצוא "מוסר בורגני", כי הם וידוי שרומז לדמדומי אלים בלבד. הפסיכולוג של כלא שפנדאו, ד"ר גילברט, מוסר את השיחה עם הויס מ־9 ומ־12 באפריל 1946. גילברט שאל את הויס האם לא היה יכול לסרב לפקודה שהטילה עליו את המשימה לבצע את הרצח ההמוני. תשובתו המאלפת היתה: "לא — במערכת החינוך והאימונים שלנו אי־אפשר היה להעלות על הדעת את האפשרות לסרב לפקודה. אני משער, שלא תוכל להבין את עולמנו אנו." כאשר גילברט ניסה להעלות את השיקול ההומאני, נקטע טיעונו בקביעה הלקונית: "פשוט אין זה שייך לענין!" וכאשר נשאל הויס האם הוא מחשיב את עצמו כאדם נורמאלי, תשובתו היתה: "אני שפוי לחלוטין. אפילו בשעה שבצעתי את מלאכת־ההשמדה, חיי המשפחה שלי היו נורמאליים". הוא נשאל בהמשך,

האם באמת סבר שהיהודים היו אשמים ושהגיע להם גורל כזה. הויס השיב משהו לא מציאותו בשאלות כאלה, משום שהוא היה חי בעולם שונה לחלוטין. "האם אינך מבין" — הוא שאל את גילברט — "אנו אנשי הס.ס. לא חונכנו להרהר בשאלות כגון אלו; פשוט, הענין לא התעורר אצלנו".[25]

אחרי כל מה שהעלינו כאן על האדם בתפיסה הנאצית, עומדת, ונדמה לי תמשיך לעמוד השאלה: האיך זה היה יכול לקרות?

הערות

1. שאול פרידלנדר, קיטש ומוות. על השתקפות הנאציזם, ירושלים, 1985, עמ' 25.
2. קארל מרכס, כתבים נבחרים. ע', עמ' 44—46; מובא אצל: שלמה אבינרי, משנתו החברתית והמדינית של קארל מרכס, ת"א, 1967, עמ' 110.
3. על האופי הדהומני ראה מאמרו של פרופ' גרשום שלום על אייכמן. בתוך: דברים בגו, ת"א, 1975, עמ' 119: "...אייכמן שימש דוגמה ומופת לחיסולו השיטתי של צלם האלוהים באדם, ל"דהומניזציה" שהתנועה הנאצית הטיפה לה בכל הדרכים והגשימה אותה עד כמה שהדבר ניתן בכוחה".
4. George Mosse: Nazism. A Historical and Comparative Analysis of National Socialism, New-Jersey, 1978 p. 34.
5. שם, עמ' 40.
6. Richard Wagner, Die Revolution, in: Die Hauptschriften, Stuttgart, 1956, p. 112.
7. ראה לכך מאמרי: ריכרד ואגנר ההומניסט האנטי־הומני, בתוך: מי מפחד מריכרד ואגנר, ירושלים 1984, עמ' 219—230.
8. The Speeches of Adolf Hitler, April-August 1939, N.Y. Ozford Univ. Press 1942, vol. 1, pp. 584-592.
9. Albert Speer: The Secret Diaries, London 1956, p. 112
10. A Hitler: Monologe im Führerhauptquartier, 1941-1944, Hamburg 1980 p. 135.
11. על הזיקה בין תפיסת הברוק לבין הערצת הכוח ראה:
G. Mosse: Nazi Culture, a Documentary History, N.Y. 1981, p. XXVIII.

12) מובא אצל מוסה בתוך:
(בתקופה העתיקה נכספו אל הבהירות).

13. A. Speer: Inside the Third Reich, p. 44.
14. E. Jünger: Der Kampf um das Reich, Berlin, 1929. p. 9

"במאבק הגדול בין חיים ומוות טמונה שעת הלידה של תקופה חדשה כי טיפוס אדם חדש נולד".

15. אוריאל טל, יהדות ונצרות ברייך השני 1870—1914; ירושלים, תש"ל, עמ' 226.
16. Dokumente der deutschen Politik, Berlin, 1939-1940, pp. 279
17. Oswald Spengler: Der Untergang des Abendlandes, Bd II, München, 1922 pp. 634-635.

18. A Hitler. Mein Kampf (10 Auflage) München, 1942, pp. 234.

לניתוח של השקפתו ראה ספרי: גזענות בשרות הפוליטיקה. מן המדעיזם את הנאצים, ירושלים, תשמ"ה, פרק ז'.

19. H.S. Chamberlain: Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts

20. G. Mosse: Nazism... pp. 112.

21. שם, עמ' 41v42.

22. שם, עמ' 44.

23. שם, עמ' 73.

24. ש. פרידלנדר, קיטש ומוות, עמ' 124.

*24. מובא אצל:

Leon Poliakov: Harvert of Hate, N.Y. 1979, pp 209-210

25. G.M. Gilbert: Nuremberg Diary, N.Y. 1947/1961, pp 230, 237, 238

יהויקים כוכבי

לקראת בית־ספר "יהודי במהותו"

כהלומי רעם קיבלו רוב יהודי גרמניה את חוקי האפלייה, שניתכו עליהם עם עלות הנאצים לשלטון. יהודי גרמניה ברובם המכריע ראו את עצמם כחלק אינטגראלי של העם הגרמני, שאת תרבותו טיפחו באהבה. "בשום ארץ מארצות אירופה לא היכו היהודים שורש במשך מאות השנים של תולדותיהם בעומק כזה ובחיות כזאת כמו בגרמניה" — אמר הרב ליאו בק, שהתייצב בראש היהדות הזאת, בנסותו לתת ביטוי לגודל המהלומה.

יהודי גרמניה לא יכלו להרשות לעצמם להיות שרויים בהלם זמן רב. הם נאלצו להערך במהירות לפעולות שיקום וסיוע, ותחום החינוך היה אחד הדחופים בהן. האם מעידה התארגנות זו על תמורה בתודעת יהודי גרמניה כיהודים וכגרמנים?

עם ראשית האמנציפציה, בשני העשורים הראשונים של המאה הי"ט בעיקר, הקימו קהילות ישראל בגרמניה רשת ענפה של בתי־ספר, כדי לקדם את "תיקון המידות", שנדרשו להם כתנאי להענקת שוויון הזכויות. אך ערב עלות הנאצים לשלטון נשארו שרידים דלים בלבד של מערכת זו, ולולא זרם המהגרים ממזרח־אירופה היו אלה דלים עוד יותר.

ראשי הקהילות, ברובם אנשי "ההתאחדות הליברלית", שללו קיומו של בית־ספר יהודי מטעמים עקרוניים. לדעתם הקהילה היהודית חייבת לעסוק בעניני דת וסעד בלבד. ברם, מקור התנגדותם היה הסתייגותם מכל פעולה, שעלולה להוות מכשול על דרך האינטגרציה השלמה של היהודים בחברה הגרמנית. לעומת זאת המיעוט הציוני, טיפח את מערכת החינוך היהודית בכל מקום, שם היה הדבר לאל ידו; ולא זו בלבד, אלא שראה בבית־הספר היהודי את גרעינה של האוטונומיה התרבותית, אליה שאף.

ככל שנעשתה מוחשית יותר סכנת עלייתם לשלטון של הכוחות הלאומניים־אנטישמיים, כן העמיקה התנגדות הליברלים לבית־הספר היהודי. הם פירשו את הקמת בתי הספר היהודיים כהצדקת טענות האויבים, כמסירת נשק בידיהם, כהכשרת הקרקע לגיטו הרוחני, והרי כוונת אויבי היהודים הגרמנים היתה

לכלאם בגיטו. בקהילת ברלין, בה התרכז שליש מיהודי גרמניה, הגיעו הדברים בשנת 1932 עד לידי דיבור על פרישה ופילוג, כאשר הסיעה הציונית נלחמה נגד כוונת הרוב הליברלי לקצץ עוד יותר במערכת החינוך הדלה בטענה של קשיי תקציב. ואף כי התבונה וחוש האחריות גברו לבסוף והושגה פשרה, הרי עוד בינואר 1933 ראו הציונים צורך לקרוא לאסיפה פומבית "להגנת החינוך היהודי". דיונים על קיצוצים נמשכו בקרב הסיעה הליברלית עוד בחודש פברואר, בימי הבראשית של השלטון החדש.

אחדים מקיצוני הליברלים, מן הפעילים "באיגוד הגלילי של קהילות פרוסיה", ניסו עוד בפברואר 1934 (!) לשכנע פקידים במשרד החינוך הפרוסי, כי הקמת בתי־ספר יהודיים היא לרעת הגרמנים, באשר היא פוגעת במוסדותיהם ובמוריהם.

זה היה המצב, כאשר התדפקו לפתע אלפי תלמידים חדשים על דלתות בתי־הספר היהודיים, אם שסולקו ממקום לימודיהם בשל החוקים החדשים, ואם שהוריהם הוציאום משם כדי למנוע מהם עלבון והשפלה. צריך היה לקלוט בבת אחת את כל הפונים, ובמשימה הזאת עמדו פעילי הקהילות הליברלים בכל מאודם. הסתייגויות העבר לא עוד עמדו למכשול, ונעשה הכל כדי לקלוט את הפונים במוסדות הקיימים ולייסד חדשים, ככל שנתאפשר הדבר וככל שהשלטון אישר זאת. תוך ימים ספורים ממש נוספו לבתי־הספר היהודיים בברלין, למשל, אלף תלמידים חדשים על 2700 התלמידים שלמדו שם קודם והוקמו 22 כיתות חדשות. עד סוף השנה הגיע שיעור התלמידים בבתי־הספר היהודיים לרבע מכלל התלמידים היהודיים במדינה, ובשנת 1935, עוד לפני פירסום הצו, אשר סילק את התלמידים היהודיים גם מבתי־הספר היסודיים, גדל מספרן ל־45 אחוזים.

הפעולה הזאת היתה כרוכה בגיוס אמצעים ניכרים בזמן שעול כבד רבץ על הקהילות בתחום הסעד והשיקום הכלכלי. כאמור היא נעשתה כמעט בהסכמה כללית. החריגים היו מעטים. הסתייגות פעילים אחדים מאיגוד קהילות פרוסיה כבר נזכרה. תוקפנית ביותר היתה התנגדותם של אנשי קבוצת נאומן האולטרה־פטריוטית, שקראו עוד באביב 1934 להורים שלא להפקיר את הילדים ל"גיטו רוחני", בו יוכלו לצמוח רק אנשי גיטו, "שעמדתם הרגשית תהיה מנוגדת לגרמניות". אבל הרוב המכריע של ראשי הציבור עשה בעבודה הזאת באמונה, ובדין הכריז במאי 1933 ארתור ליליינטל, מראשי הנציגות הארצית של יהודי גרמניה שהוקמה בסתיו 1933, כי הריב על בית־הספר היהודי נסתיים בכורח הנסיבות. אך עדיין היתה פתוחה השאלה, איזו דמות תהיה לבית־הספר היהודי החדש.

תשובתם של ראשי הליברלים היתה חד־משמעית. יו"ר קהילת ברלין, היינריך שטאהל, בקבלו על עצמו את תפקידו הכריז בקיץ 1933, כי "מטרתנו הנשגבה היא לדבוק במולדת הגרמנית" והוסיף: "בתי־הספר שלנו יישארו בתי־ספר גרמניים". ואילו היינריך שטרן, יושב־ראש ההתאחדות הליברלית ויושב־ראש מועצת קהילת ברלין, אמר, כי "יחנך רק מי שלגביו גרמניה אינה זכרון של עבר, מי שמאמין בגרמניה החדשה (!) ובשאיפה אליה", ואפילו רב ליברלי (י' גלינר מברלין) קבע, כי "בית־הספר היהודי יהיה בית־ספר גרמני וישלב גם (!) את אמתה הנצחית של דתנו".

הציונים העלו מזמן את התביעה לקיום בית־ספר בעל צביון יהודי מוגדר, אף הם היו רחוקים ממגמה להסתגר ב"גיטו רוחני", כפי שהאשימום יריביהם הליברליים. הם שאפו לבתי־ספר, שימסור לנוער את המורשת היהודית ויעורר בהם מודעות ליהדותם וגאווה עליה, אך יקנה להם "גם את ערכי התרבות הגדולה שסביבנו".

האיש, אשר ראה באותם ימים את עיצוב בית־הספר היהודי כמשימה ראשית, היה מרטין בובר. בובר היה מוכן להעמיד עצמו בראש "משרד החינוך" המרכזי, שיוקם ליד הנציגות הארצית. הוא הסביר, כי אפשריים שלושה סוגי בתי־ספר — אחד שנקרא יהודי רק מפני שלומדים בו ילדים יהודים; שני — בית ספר שמלמדים בו גם את מקצועות היהדות ושלישי — שהוא, בהגדרתו "יהודי במהותו". זהו בית־ספר, אשר היהדות בו אינה מקצוע הוראה כשאר מקצועות אלא הווייתו כולה היא יהודית והוא בונה בית יהודי איתן לחניכיו. אין זה חייב להיות בית־ספר ציוני מוגדר, אמר בובר: "אל תשאלו, לקראת איזו ארץ נחנך. לארץ־ישראל, למי שיזכה ותהיה זאת ארצו; לנכר כלשהו, למי שחייב להיות בארץ נכר; לגרמניה, למי שזו יכולה להיות ארצו. תמונה אחת היא, מטרה אחת, חינוך אחד". אין זה מקרה, שבדחיית הרוב הלא־ציוני את מועמדותו של בובר לראשות "משרד לחינוך", הוא תיכנן הקמת מיכללה ללימודי יהדות דווקא למורים, המלמדים מקצועות כלליים, שהרי, בית־ספר "יהודי במהותו", הווייתו כולה היא "יהדות מובנת מאליה", כפי שבובר נהג לומר.

בובר ראה לפניו קודם כל את ההיבט החינוכי, את צרכי הילדים. הילד היהודי — התמוטט עולמו. רעים ומורים פנו לו עורף, בגדו בו. עויינות בלתי־מובנת סובבת אותו, "אפילו הנוף התנכר". יש להחזיר לילדים את בטחונם, להעניק להם משען בל ימוט. ומשען זה הוא ישראל. לא כתחליף ללאומיות שאבדה להם, אלא כתופעה יהודית, "אשר יש להגשים אותה בכל הוויתנו האישית, ההדדית והחברתית".

השיקול החינוכי, הוא שהביא גם מורים, אשר היו רחוקים מציונות, לדבוק בסיסמתו של בובר. כאשר נערך בקיץ 1933 מישאל בין מורים יהודים בברלין על כך, אם הם תומכים בבית־ספר שאופיו מתמצה בשיעורי דת או בבית־ספר "יהודי במהותו", בחרו רוב המורים הלא־ציונים מן הדור הקשיש בדגם הראשון, ואילו עמיתיהם הצעירים תמכו בבית־ספר יהודי אורגני.

מגמת האיזון בין תרבות יהודית ותרבות גרמנית בבית־ספר, שהוא "יהודי במהותו", היוותה את בסיס ההנחיות לחיבור תוכניות לימודים, אשר פורסמו על ידי מחלקת החינוך של הנציגות הארצית בראשית 1934. בפתח הנחיות אלה נאמר, כי דמותו המיוחדת של בית־הספר היהודי בגרמניה מקורה בחוויית היסוד הכפולה, שנושא עמו כל ילד יהודי החי בגרמניה: החווייה היהודית והחווייה הגרמנית. יש לטפח את שתיהן. בית־הספר, כך נאמר בהנחיות, יהיה חדור רוח יהודית; היהדות תעמוד במרכז כל המקצועות המתאימים לכך והוא "יעורר ויטפח הבנה לערכי הנצח של דת ישראל, לחיים היהודיים בימינו ולמיפעל הבנייה בארץ ישראל". ילמדו את הלשון העברית על־פי העקרונות המודרניים של הוראת הלשון, וללימוד זה תפקיד כפול, גם הכשרת החניך להשתתפות פעילה בתפילה וגם יצירת יחס לעברית חיה ומדוברת.

תגובת הליברלים להנחיות הללו היתה לפחות מעורבת. אחד מאנשי האגף הקיצוני שבהם, דובר העדה הרפורמית בברלין, טען, כי ההנחיות מבקשות "לשכנע את הגרמנים הלא־אריים" (!), כי אינם שייכים לעם הגרמני, "וגדולה הסכנה, שבסופו של דבר נאמין בכך בעצמנו". אחד מראשי מחלקת החינוך של קהילת ברלין דיבר על "נצחון הציונים". וגם הרב ריגר משטוטגרט קבל, על שהזכרת "חוויית היסוד הכפולה" אינה אלא חזרה על התורה הישנה אך המגונה של שתי ארצות מולדת, שעה שרובה של היהדות הגרמנית חש, כי מולדתו היא גרמניה". דבריו עוררו ביקורת גם בקרב חוגים ליברליים ובכללם של היינריך שטרן. תמורה זו ללא ספק בעלת משמעות היא.

עניין לימוד העברית "על־פי העקרונות המודרניים של הוראת הלשון" שנזכר בהנחיות, הוא בעל משמעות מיוחדת. התביעה ללימוד עברית כלשון תפילה בלבד ובהברה האשכנזית הנהוגה בבית־הכנסת ("עברית ישנה", כפי שנהוג היה לומר בין יהודי גרמניה), ההתנגדות להוראת עברית כשפה מדוברת ובהברה המקובלת בארץ־ישראל היו עמדת ההתגוננות האחרונה של הליברלים נגד מה שהם הבינו כ"חדירת רוח יהודית לאומית" לבית־הספר. לשווא הוכיחו בני סמך, וגם לא־ציונים ביניהם, כי האבחנה בין עברית "ישנה" ו"חדשה" היא מופרכת, וכי גם נער שילמד עברית כשפה חיה יוכל בנקל להשתתף בתפילה. בבתי־הספר של קהילת ברלין הושגה בשנת 1934 פשרה בין השותפים הליברלים והציונים להנהלה, לפיה למדו "לשון הקודש" בשיעורי חובה לפני הצהריים ועברית מדוברת — בשיעורי בחירה בשעות אחר־הצהריים. אלא שהסדר זה לא האריך ימים, בין־השאר בשל לחץ ההורים, שתבעו להכין את ילדיהם לעליה לארץ־ישראל.

התפתחותם של בתי־הספר היהודיים בפועל היתה עדות לכך, כי הנחיות הנציגות הארצית ביטאו לא רק מגמה אלא גם מציאות. מציאות מתהווה אמנם, מתקדמת לפעמים תוך קושי ניכר ולא פעם רופסת עדיין, אך היה זה תהליך, שניכר במציאות. ככל שחלף הזמן התחזקה ברוב המוסדות, בחדשים ודאי, אך גם בוותיקים, המציאות של בית־ספר "יהודי במהותו". מציאות זו השתקפה לא רק ב"שדה", אלא ניכרה היטב גם בסגנון ההתבטאות של ראשי הציבור. מנכ"ל קהילת ברלין, למשל, אשר הזהיר בשנת 1930, לאחר הנצחון המוחץ של הנאצים בבחירות לבית־הנבחרים, כי אל לה לקהילה לשחק לידיהם של האויבים על ידי טיפוח מערכת החינוך היהודית, הצהיר בקיץ 1937, כי "הקניית ידע יהודי מבוסס ושליטה יסודית בשפה העברית הן היום תביעות מקובלות על הכל, יחד עם הקדשת מקום ראוי לידיעת ארץ־ישראל". ההסתייגות היחידה שלו היתה, כי "הלאומיות היהודית יכולה להיות רק כיוון אחד בין אחרים לא הכיוון היחידי".

התמורה בעמדות ובמציאות התבטאה בצורה מפורשת במהדורה חדשה של הנחיות לחיבור תוכניות לימודים, שפירסמה מחלקת החינוך של הנציגות הארצית ב־1937. יסוד האיזון נעדר עתה לחלוטין. "חוויית היסוד הכפולה" אינה נזכרת עוד, ובדברי המבוא נאמר, כי "בית־הספר יהיה חדור רוח יהודית מובנת מאליה. הילד המתחנך יהיה איתן ביהדותו, ... ילמד לשמוח כיהודי

עם כל הגאווה וכל המצוקה הקשורות בכך. ... היהדות תעמוד במרכז כל המקצועות המתאימים לכך".

הפעם לא עוררו ההנחיות כל פולמוס, ואם היתה ביקורת, היא היתה שולית. מותר לומר בבטחה, כי זו היתה המציאות לא רק, מפני שבינתיים החל השלטון לעקוב בחשד אחר כל התבטאות ציבורית, אשר ראה בה, כפי העגה המורגלת בפיו, "תעמולה אסימילטורית", אלא גם מפני שרוב הציבור קיבל את הדבר כמובן מאליו, אם מתוך רצון ונכונות ואם כמציאות שיש להשלים עמה.

ביטוי פומבי נוסף לזניחת עיקרון האיזון ניתן באותה שנה בהזדמנות פתיחת בית־ספר תיכון על־ידי קהילת ברלין. ראשי הקהילה הסמיכו הפעם את אחד הפעילים הציונים הוותיקים להביא את ברכתם. הוא אמר בטקס, כי "בעבר סברנו, ... שבית־הספר היהודי צריך ליצור סינתזה בין יהדות לגרמניות. השקפה זו נשתנתה. ... ככל שבית־הספר יחנך לפתיחות לעולם ולהכנת היצירות הגדולות של העמים, הרי שורשיו יהיו ביהדות, בלאומיות היהודית". ומנהלו של בית־הספר החדש הטעים באותה הזדמנות את עמדת הבכורה של היהדות בכל הנוגע למטרות החינוכיות והלימודיות של בית־הספר ואת מעמדה המועדף של השפה העברית, "אשר לימודה יכשיר את הנוער גם להבנת התפילות. המעיין יבחין על נקלה במהפך שחל בדגש הנושא.

אמרנו, כי גם עכשיו נותרו בין ראשי הציבור, שקיבלו את התמורה בדמותו של בית־הספר אך ככורח שיש להשלים עמו. ברם, שפע העדות בנושא זה מתיר לנו לקבוע ללא ספק, שהלחץ החיצוני היה אך גורם אחד של התמורה. השינוי שחל בתודעת־הזהות של חלק גדול בציבור היהודי, שההתפתחות בשדה החינוך היתה רק אחד מן הביטויים שלו, היה גורם נוסף; התלכדותם של מורים ותלמידים ליצירת חברה לומדת־מתחנכת, כשטיפוח הזהות היהודית הוא אחד האמצעים הראשיים להגנה מפני עויינות הסביבה ומפני הסכנה, שהילד היהודי יאמץ לעצמו את הדימוי השלילי, שניסתה סביבה זו להדביק לו, היו הגורמים העיקריים הנוספים לתמורה. בית הספר היה לילדים רבים מקלט יחידי בטוח לנוכח המבוכה הקשה ששררה בבית ההורים, ללא זהות מוגדרת, ללא "יהדות מובנת מאליה" — אי־אפשר להקנות לו ביטחון.

נסתפק בעוד דוגמה אחת לתמורה שחלה בשטח. עסקני החינוך של איגוד הקהילות הפרוסי, אשר אחדים מהם ביקשו כזכור עוד ב־1934 לשכנע את שלטונות החינוך הגרמניים, כי מניעת ייסודם של בתי־ספר יהודיים היא לטובתם, לחמו בקיץ 1938 על כך שבסימינריון להשתלמות מורים לא תישמע כמתוכנן הרצאה כללית על המצב הפוליטי במזרח־התיכון אלא יינתנו הנחיות להוראתה של ידיעת ארץ־ישראל. ועוד תבעו בתוקף שלא לוותר על שיעורים במתודיקה של הוראת העברית, שהיא היא ה"בעייה הבוערת".

שתי המהדורות של הנחיות הנציגות הארצית שימשו אבני דרך לתמורה בגישת הציבור היהודי בגרמניה אל החינוך היהודי. לעדות זו מתוספת מעין מהדורה שלישית, שמבליטה היטב כי תהליך השינוי לא נעצר בשנת 1937.

בקיץ 1940 נתבעה "ההתאחדות הארצית של יהודי גרמניה", זו שבאה בשנת 1939 במקום הנציגות הארצית, להגיש ל"משרד הראשי לבטחון הרייך" (שילוב של כל זרועות הדיכוי של השלטון) הצעת קווים לפעולה לקראת מה

שהוגדר כגירושם בעתיד של כל היהודים לטריטוריה סגורה (יש יסוד להנחה, שמדובר ב"תוכנית מדגסקר"). ה"התאחדות" נענתה לפנייה זו רק בתחום אחד, בתחום החינוך. בעקרונות שגיבשה נאמר בין־השאר, כי יש לעודד אצל החניכים בכל הדרכים את תודעת הקשר ההדדי בין כל בני העם היהודי, כי הדרך אל הדת היהודית חייבת להיות פתוחה לכל יחיד ולכל קבוצה וכי הלשון העברית כשפת העם היהודי ודתו היא חלק מהותי של כל חינוך יהודי. ואלה דברי הסיום של אותו מסמך:

"מטרת החינוך היא הכנה לקראת חיים בתוך ישוב יהודי. המקום בו אנו מייחלים להגשמתו הוא ארץ־ישראל. אך קווי־היסוד האלה כוחם יפה להכנה חינוכית לקראת כל התיישבות יהודית, יהא מקומה אשר יהא". מיסמך משקף וטרגי.

בימי שואה ולאחריה

יעל פלד

לדמותה של המחתרת היהודית בקרקוב

(הרצאה בבית לוחמי הגיטאות)

פרופ׳ באואר נוהג להקדים ולומר כי קשייו של חוקר בן זמננו שונים מאלה של חוקר העוסק בתקופת החשמונאים, למשל. בדוננו בתקופת בית שני לא נשקפת ״סכנה״ כביכול שיקום אחד מלוחמי החשמונאים ויאמר: סליחה, לא כך היה, הרי הייתי שם. לא כן בדוננו בנושא בן ימינו, כשלפתע עלול לקום מישהו ולטעון טענה מעין זו. ״הסכנה״ הזו גדולה ועל־כן נדרשת מידה הגונה של זהירות ודייקנות. מה עוד שבנקודות מסוימות ישנה רגישות ומעורבות רבות.

כצברית המשוחררת ממעורבות אישית, שנחתה על הנושא במקרה, אך זה שלוש שנים חיה אותו תוך כדי עיסוק בחקירתו, אני עושה כמיטבי להיות נאמנה לאמת ההיסטורית לאור מיבחן הממצאים שהגעתי אליהם עד כה. טרם הגעתי לבדיקת כל החומר שבהישג־יד וייתכן שמסקנות משניות עוד תשונינה, אך כמדומני שהיום ביכולתי לתאר תאור מהותי את המצב, את האירועים ולהעריכם.

במעמד זה אנו דנים בדמות ואין אנו נכנסים לפרטים מדוקדקים. גם העובדות המספריות — כמה גרמנים הרג אירגון זה או אחר, או בכמה אובייקטים פגע אירגון זה או אחר, אינם משמעותיים לענייננו. לא המספרים הם המיחדים את דמותה של המחתרת היהודית בקרקוב. יתרה מזו, לא ״הקציר״ הוא קנה המידה, אלא התופעה, פעילותה ויחודה בנסיבות המיוחדות.

למחתרות היהודיות בפולין יש ללא ספק הרבה קווים משותפים אך ברצוני לנסות לעמוד על המיוחד במחתרת קרקוב.

סיבות אחדות לאופי המיוחד של המחתרת הזאת:

א. הסטטוס הפוליטי של העיר כגאול גרמניה (מחוז גרמני) והשלכותיו.

ב. מקומה הגיאוגרפי של העיר שנמצאת במרחק ניכר מיערות.

מה נובע מהיות קרקוב בירת הג״ג?

א. ראשית אי־רצון השלטונות הגרמניים וד״ר הנס פרנק מושל הג״ג

בראשם, לסבול נוכחותם של 68,482 יהודים בקרקוב ובפרברים; לפי רישום מדוייק שנעשה בפקודת משטרת הבטחון בין ה־8 ל־24 בנובמבר 1939 זה היה מספר הנפשות היהודיות בקרקוב. לפיכך, במקום לרכז את יהודי הסביבה בעיר, כפי שגרסה מדיניותם ברחבי פולין, גירשו את היהודים והותירו בעיר רק 15,000 "מועילים" שהיו מרוכזים ב"יידישער וונבאצירק". נאסר בתחילה אפילו השימוש במונח "גיטו".

ב. מאז 3 ביוני 1942 (בעיצומה של האקציה הראשונה) עובר הגיטו לשלטונה הבלעדי של הס.ס. ומשטרת הבטחון ו"היהודים נעלמים לחלוטין מיומן הפקודות ומפסיקים להיות קיימים מבחינה חוקית", עם כל המשתמע מכך. במקום היודנרט ממנים קומיסריאט ובראשו גוטר, שהוא מכשיר ביצוע בידי הגרמנים.

ג. על אף הקשיים שעברו עליו, באים לגיטו בקרקוב אורחים מבחוץ ולא סבל רעב ומגיפות נוסח וארשה ולא היה סגור הרמטית כמותו או כמו גיטו לודז'. אולי משום היותו בבירה, יכלו לצאת ולבוא לתוכו ביתר קלות מאשר בגיטאות האחרים — אלה שהיו זקוקים לכך מטעמים כלכליים, או קונסטרוקטיביים.

ד. מאז האקציה ביוני 1942 ועד חיסול הגיטו ב־13 במרץ 1943 דינמיקת השינויים גברה והלכה הן מבחינת האוכלוסיה שנשלחה למוות והן מבחינת גודל שטח הגיטו (הקטן בלאו הכי, כדי חצי קמ"ר) שקטן והצטמק, עד כי בדצמבר 1942 נחלק לגיטו א' ולגיטו ב' ונתחסל סופית במרץ 1943.

ה. ההיסטוריון הפולני גאראס מציין "שבמחוז קרקוב חנו כוחות צבאיים ומשטרתיים יותר גדולים מבאזורים אחרים, לשם הגנה על שלטונות הג"ג והמפקדות הגרמניות הצבאיות, המשטרתיות והמינהליות שנמצאו בקרקוב. "כל העובדות האלה בלמו את התפתחות הפרטיזניקה במחוז".

היערות, בגלל ריחוקם מהעיר, לא יכלו להוות פתרון הצלה לאוכלוסית הגיטו במקרה של מרד ופריצה החוצה. הם יכלו לבוא בחשבון כמקום לוחמה, לצעירים שנמלטו מהגיטו. ועוד עובדה חשובה שיש להזכירה למרות שאינה מוכרחה להיות פועל יוצא מהיות קרקוב בירת הג"ג: בקרקוב ובמיוחד בגיטו, פעלה משטרה יהודית משתפת פעולה, שנעזרה במלשינים אין ספור, ואם נזכור את גודלו של הגיטו בשטח ובאוכלוסיה, נבין עד כמה קל היה להכיר כל אחד ולעקוב אחר כל מי שהיה להם ענין בו.

כל הפרטים האלה מסבירים מצב אוביקטיבי שהכתיב את פעילות המחתרת היהודית ואופיה, אם כי היו גם גורמים אחרים שהטביעו את חותמם על פיעלותה.

יש לזכור את העובדה, והיא אולי תנאי ראשון לעצם הקמת מחתרת שמתנהלת על ידי בני נוער, שקרקוב היהודית מלפני המלחמה היתה מרכז פעילות ענפה של תנועות נוער מן הימין ועד השמאל. הרוב נמנה עם תנועות הנוער הציוניות, החל בתנועת "עקיבא" שמנתה בקרקוב כ־1200 חברים לפני המלחמה, היתה הגדולה בכולן ומרכזה היה בקרקוב, ועד "השומר הצעיר", "דרור — פרייהייט", "השומר הדתי", "הצופה", "עקיבא ב'", "גורדוניה", "הנוער הציוני", "בית"ר" ונוער קומוניסטי. תנועות הנוער היהודיות היוו את התשתית האידאית־חברתית לתנועות המחתרת היהודית בכל הגיטאות.

איך אמר לי פרצקי ? "תנועת הנוער והגמנסיה העברית נתנו לנו את הרקע".

תנועת מחתרת יהודית, בדרך כלל, מתחילה את "מחתריותה" עוד בטרם החליטה על מטרתה הסופית — לוחמה באויב. החלטה כזו והנכונות להגשימה היא פועל יוצא של תהליך אירגוני ורעיוני. והשניים מוכרחים לצעוד שלובים זה בזה; הכתיבו זאת הנסיבות של יהדות אירופה בכלל ושל פולין בפרט. הן לא מדובר בעם היושב על אדמתו ונאבק על חירותו ועל שיחרור מולדתו — אלא בנוער שצריך ליטול על עצמו אחריות לגורל ציבור שלם, אחריות שמעולם לא העמיס על עצמו — בתנאים של משטר טרור, הנוקט שיטה של עונש קולקטיבי. ומדובר בנוער, שמאבקו המזוין צריך להתנהל בנתונים הפחות רציונליים והפחות מתאימים למאבק מסוג זה, כי זהו מאבק שאין עמו סיכוי לנצח! זהו מאבקם של אנשים המנוכרים לעתים אפילו בסביבתם הקרובה, קל וחומר בסביבה הגוייה העויינת, ואין להם הסיכוי הקט להיעזר בה; לשון אחר — העדר מוחלט של עורף אוהד ומסייע. זהו מאבק של מעטים שאין להם במידה סבירה אפילו כלי הנשק האלמנטריים, כדי לעמוד מול אויב אכזרי וחזק, שמכתיב גם את העיתוי הנוח לו. זהו מאבק של צעירים שחונכו על ברכי רעיונות אנטי־מלחמתיים, אנטי־קונספירטיביים, על ברכי רעיונות אהבה, אחוות רעים, אהבת האדם ואהבת מולדת רחוקה והגשמה חלוצית. למען לעמוד ביעדי המאבק המזוין הזה צריכים לעבור טרנספורמציה פסיכולוגית שלמה. (אין כמו יוסטינה לתאר זאת). יתרה מזו, המדובר בנוער שרובו לא החזיק מעודו נשק ביד.

יחד עם זאת זהו נוער שחולם על נקם, ושאיפת הנקם כאש עצורה בעצמותיו, חולם על מאבק למוות מתוך חירות כשאין לו חירות לחיות והוא נמצא בתוך ציבור מבוגרים שנאבקים על הסיכוי המיזערי ביותר לחיות ונאחזים בכל מחיר בכל קש של סיכוי. (אגב הנה פרדוקס — דווקא הנוער הבין כי מטרתו הבלעדית של האויב הנאצי היא לחסל את העם היהודי; המבוגרים לא רצו להבין ולקלוט זאת).

ועל כן חייבת היתה להקדים להחלטה פעילות רעיונית־אירגונית בקרקוב, שרבים נטשוה מיד עם הכיבוש בנוסם מהאויב. מאוחר יותר, כתוצאה של צוי הגירושים, מתפרקות כל המסגרות האירגוניות. יש להתחיל ללקט וללכד את החברים, ואין זה משנה אם זו תנועת "עקיבא" או "השומר הצעיר" או כל תנועה אחרת. צריך להוציא את הנוער מההלם, שאחז בכל הציבור, ולהחזיר לו את ביטחונו בעצמו, להגביר בו את האופטימיות, את תוחלת הסיכוי להגשמת חזון, לחזק בו את צלם האנוש במשטר השפלה ודיכוי; לחזק את הגאווה האנושית, ואת הגאווה הלאומית דווקא במשטר של ביזוי שרואה ביהדות אויב מס' 1 של הנאציזם ושכל אמצעי כשר כדי לחסלה. צריך לחדש את הקשרים עם הסניפים באזור, עם המרכזים בוארשה.

חשיבות חיזוק המסגרות גוברת ככל שהאסונות האישיים על אבדן יקירים גוברים והולכים והתנועה הופכת לתחליף למשפחה שאבדה. בתנועת "עקיבא" היה המרכיב הזה חזק באופן מיוחד ועל כן הקשה מאוד על שמירת קונספירציה בטרם התארגנו לחמישיות לוחמות.

המנהיגות של הנוער הכירה ב"חולשות" שלה — חוסר נסיון קונספירטיבי, חוסר ידע בשימוש בנשק והיעדר נשק בכלל. "קצינים לא היו מעולם ולא

ראו את עצמם בני סמכא להוליך את הנוער שלהם לקרבות בנשק. הם עצמם היו מוכנים לשרת כחיילי שורה פשוטים, לסור לפיקודו של מצביא גדול אשר יבין את צרכי השעה וידע להפוך את התלהבותם למעשי גבורה. אכן, חיפשו מצביא שיהיה לו נסיון צבאי, שכן זה מה שחסר להם. סילקו מעצמם כל כבוד מזוין ויצאו לבקש מצביא. בדרך הזאת התחברו עם המפלגה העממית הפולנית (P.P.R.)". החוט המקשר היה גילה מירה, אחת הדמויות המופלאות בקורות המחתרת. ככל שהיתה קטנה בגופה — גדולה היתה ברוחה; דמות אדם לוחם, אמיץ, חכם ואינטיליגנטי, בעלת אישיות מוסרית נעלה, שאפילו אויביה הרכינו ראשם בפניה. ב־1932 גילה עזבה את תנועתה "השומר הצעיר" והצטרפה לתנועה הקומוניסטית הבלתי ליגלית בפולין דאז, ואף שילמה על כך בגזר־דין של 15 שנות מאסר בכלא, ממנו היא ברחה עם הכיבוש הגרמני. בין גילה, ובין גוסטה־יוסטינה דרנגר, נוצרה קירבה מיוחדת בכלא מונטה לופיק, שהפכה לחוויה בלתי נשכחת על אף תנאי הכלא הנורא הזה. גילה הקומוניסטית היתה גם יהודיה חמה שלא התכחשה ליהדותה. בזכות אישיותה המופלאה הצליחה ליצור אמון הדדי בין דולק ליבסקינד, שמשון דרנגר ולאבאן, על אף ניגודי הדעות ביניהם. הם היו כה משוכנעים, שבדומה לה גם הם חברים בפ.פ.ר., עד כי היו מוכנים להענות לה ולהתקשר עם הפ.פ.ר. ולצאת מתוך הנחה כי יקבלו את העזרה המובטחת. כאשר התאכזבו מהשותפות הזאת, לא הטילו אשם בגילה, אלא בחבריה מהפ.פ.ר. ובנסיבות בהן היא פעלה. ואם זאת היתה דעתם על גילה, קל וחומר דעת הישך באומינגר, שהכירה מ־1940, נפגש עמה בתקופת "גדולתה" בלבוב וכנראה גם טרם שובו לקרקוב בסוף 1941. בין השניים נוצרת קירבה ושניהם היו נחושים להיאבק בגרמנים.

הטעמים האידיאולוגיים פעלו — כפי שמסתבר ממכתב ששלחה אחותו סטיפה ליטער לאריה אחיהם, בו היא מספרת שהישך הגיע לסטניסלבוב, לאחר ששוחרר מהצבא הפולני שהתפרק, עבד שם כנהג, "מרוצה מהשלטון הקומוניסטי", קיבל דרכון סובייטי ונהיה "אזרח רוסי". בתור כזה התגייס הישך לצבא האדום עם פרוץ המלחמה הגרמנית־רוסית ביוני 1941, נלחם ונפל בשבי הגרמני באזור חרקוב. הוא ברח משביו בהווכחו כי נשקפת לו סכנת מוות כיהודי, ובמסווה אוקראיני עשה את דרכו מערבה, התעכב בלבוב וכנראה נפגש עם גילה שציפתה להולדת תינוקה במקום מסתור, ולבסוף הגיע בסוף 1941 לקרקוב. בזכות סלק שיין, חברו מילדות ומתנועת ה"שומר הדתי", מצא הישך מקום עבודה — במוסך של "מוסד הבידור הגרמני", גם מקום עבודתו של סלק — דבר שאיפשר לו לשהות ולהתקיים בגיטו. "כאן" — כותבת אחותו — "בין עובדי המוסך אירגן קבוצת מורדים עליהם נמנים בראש וראשונה סלק חברו וביניהם גם אנשים צעירים אחרים מהגיטו, כמו פריצק טוברגר (הוא שלום גלוברמן), דושק הרץ, הנק שפרבר, לייבק הפלר ואחרים שלא היו חברים בתנועת "השומר הצעיר". הישך באומינגר, שחזר משטח הכיבוש הרוסי, כנראה הביא אתו מידע על הרצח ההמוני המתבצע בשטחים אלה, הכיר את הגרמנים בחזותו על בשרו את נחת זרועם, להטה בו התשוקה להתחיל במאבק עוד בטרם היו לו אנשים. הוא רצה כבר במוסך להתחיל בפעולת חבלה, אך סלק בלמו לבל יפסידו את מקום עבודתם והבין כי בלי התארגנות מראש צפוי להם כשלון. כבעל

נסיון צבאי, וכמי שרצה לפעול מיד — הישך משך אליו צעירים שואפי נקם כמותו. הם התחילו להתארגן לחמישיות. הישך יצר מיד קשר עם הפ.פ.ר., כנראה בתחילת 1942. לייבק הפנר היה הקשר בשל חזותו הארית, כעדות פריצק, אך המקשרת העיקרית היתה גילה. גילה הינה חברה גם במטה שקם כבר במאי 1942, שחבריו היו הישך המפקד, בזק הלברייך חניך תנועת "השומר הצעיר" — איש ההדרכה והמבצעים, סלק שיין האחראי ל"סידור אנשים וגיירות אריים" וגילה מירה, המקשרת עם הפ.פ.ר. העזרה שקיבלו היתה עוד קטנה ובאין כלום החליטו להעשיר את האוצר הדל על ידי התנפלות על חיילים גרמניים בשדרות החשוכות, (אגב, כך נהגו גם חברי "עקיבא") והכינו פצצות תבערה פרימיטיביות בעזרת המורה דרייבלט. היה הכרח להרחיב את השורות. הישך פנה לחבריו מהתנועה באסיפת חברים בספטמבר 1942. חבר מהקן בוארשה שברח מטרבלינקה ונוכח באותה אסיפה סיפר על רצח היהודים שם. פנייתו של הישך היתה ללבבות נכונים. תנועת "השומר הצעיר" גם היא, כמו "עקיבא", אירגנה את חבריה עוד קודם לכן. המוטיבציה היתה קיימת. צריך היה להופיע המנהיג שיובילם אלי קרב וזה היה הישך, מדריכם האהוב משכבר הימים. וכך התרחבו שורות האירגון בחברים שמרביתם חברי "השומר הצעיר". הקימו אירגון בנוי על סיוע מהפ.פ.ר., שהקשר עמו לא נותק.

האידיאולוגיה של החברים מן השורה לא היתה זהה עם זו של הפ.פ.ר. להם היתה חשובה המיסגרת המאפשרת מאבק כיהודים בצורר הנאצי. לגילה האידאולוגיה ודאי היתה חשובה. גם להישך היו מניעים אידאולוגיים, מלבד מניעיו היהודיים. המקורות הפולניים השונים מגדירים את הקבוצה כ"קבוצה היהודית מהגיטו" שכונתה "איסקרא" (ניצוץ) שהיא חלק מהג.ל., זרועה הצבאית של הפ.פ.ר. הקבוצה של הישך העדיפה את הפ.פ.ר., כי ראתה בה את המסגרת היחידה שבה יכלו לממש את מגמתם — מלחמת נקם בגרמנים, שהבטיחה פעילות מיידית ועזרה בנשק. קשר "השומר הצעיר" בקרקוב עם מרכז התנועה בוארשה היה כמו לפני המלחמה, כלומר אידאי ואירגוני. האקציה הגדולה בוארשה — 22 ביולי 1942 — והרצחם של יוסף קפלן ושמואל ברסלב ב־3 בספטמבר, גרמו לניתוק מוארשה.

זאת היתה זרוע אחת של המחתרת היהודית. הזרוע השניה היתה זו שהשתייכה למחתרת החלוצית, נוסח וארשה, וילנה, ביאליסטוק וכו'. חבריה נמנו על תנועות הנוער החלוציות כמו "עקיבא" שהיתה דומיננטית בה משום שהיתה גם הדומיננטית בין תנועות הנוער בקרקוב לפני המלחמה, "דרור פרייהייט", "השומר הדתי", "הסתדרות הנוער החלוצי", "הצופה" וגם חברים מ"השומר הצעיר". (אגב, בשני האירגונים נמצאו חברי תנועות שלא היו קרקובאים והגיעו מהעיירות והערים הסמוכות או נשלחו כעזרה מוארשה).

תנועת "עקיבא א' " אף היא אירגנה את חבריה בטרם עלה רעיון הלוחמה. זכתה התנועה ומנהיגיה נשארו בקרקוב והציבו לעצמם מטרה — לאסוף את צאן הנדחות, לארגנם שוב ליחידות, להפעיל אותם בענינים שברוח, כמו חוגים לתנ"ך, להיסטוריה יהודית, לציונות וכו', כל הנושאים שקשורים בהעמקת התודעה היהודית של הצעירים; הן לא כולם היו חניכי הגמנסיה העברית. סימק דרנגר היה האיש שדחף בנושא. גם הוא, כמו הישך, הרגיש את נחת זרועם של הגרמנים

במחנה הריכוז טרופאו, לשם הובא עם גוסטה אשתו מיד אחרי כיבוש העיר. הם נפגעו קשות בתקופה זו. הם לא הרבו לספר על שעבר עליהם, כנראה גם נאסר עליהם לספר; היתה זו מדיניות גרמנית לגבי יוצאי מחנות הריכוז. הפגיעה, יותר משהיתה פיזית, היתה נפשית. היתה לו לסימק אינטואיציה חזקה, שמשהו איום ונורא נשקף לעם היהודי ותחושה זו לא הרפתה ממנו. ועל כן היה לו כה חשוב לארגן את חניכיו לעודד את רוחם ולהכינם לקראת שעת מיבחן.

בחוות ההכשרה בקופאליני (דצ׳ 41 — אוג׳ 42) אותה ניהל, גמלה המחשבה שיש להפסיק ל״שחק״ בהכשרה חקלאית, בחלומות על סיכויי הגשמה חלוצית בא״י ולעבור לפעילות מזויינת. הפגישה עם גילה אירעה משכנכונותם היתה בשלה.

ראש התנועה, דולק ליבסקינד, היה המרכז והמתכנן של כל הפעולות. הוא היה האיש שעיני כולם נשואות אליו.

אני מצטטת את יוסף אלף: ״אינטלקטואליסט, קפדן בעבודה והחלטי. תבע מעצמו ומאחרים הקרבה שלמה, הקרבת ה״הכי יקר״. היה הראשון בכל פעולה מלחמתית״... ״דולק היה איש שמוכרחים היו לאהוב״ — כותב עליו נתן גרוס — ״היה תמיד שמח, צנוע, חביב, עוזר לכל אחד, נחמה לכולם. יחד עם זאת ניכר עצב בעיניו הבהירות. היה שייך — לאנשים המועטים שהיתה להם נשמה״.

בהמלצת ד״ר חיים הילפשטיין, דולק קיבל תפקיד במסגרת הז.ס.ס. (יידישע סוציאלע הילף), שבראשה עמד ד״ר מיכאל ויירט. היה זה תפקיד של מפקח מטעם הז.ס.ס. על ההכשרה המקצועית והחקלאית שהגרמנים עודדו ב־1941 ובמחצית 1942. במיסגרת תפקידו יכול היה לפקח על החווה החקלאית בקופאליני, נהנה מאפשרות יציאה חופשית מהגיטו ומחופש תנועה ברכבות בקרקוב והסביבה, זכות שדולק ניצלה כדי לקיים מגע עם סניפי התנועה ובמיוחד עם חניכיו בהכשרה החלוצית בקופאליני, שם התגבש והלך רעיון המאבק המזוין. הוא הגיע גם לוארשה כמו סימק ופוסטה, כדי לחזק את הקומונה הורשאית, שתוגברה על ידי חברים קרקובאים שבהמלצת סימק ודולק עברו מקרקוב לוארשה אחרי הקמת הגיטו בקרקוב מתוך הנחה, שבגיטו וארשה הגדול אפשר יהיה להחזיק מעמד ביתר קלות. אגב, גם ״השומר הצעיר״ נקט בדרך זו והפנה חברים לוארשה. כשהורע המצב בוארשה — הציעו לחברים לחזור.

דולק ניהל את ההתכתבות הרשמית של הז.ס.ס. בנוגע להשכלה המקצועית וללימוד החקלאי והיה שולח במעטפות של העזרה הסוציאליסטית חוזרים והוראות של ארגון המחתרת בקרקוב, יחד עם הדאר הרשמי שנשלח למקומות השונים. גם את דולק כמו את סימק העסיק הרעיון — איך ובמה להקדים את פני הרעה בדחיפות? ברור שיש ללכד את השורות ולפנות לחברים מכל התנועות החלוציות. ההבדלים האידאולוגיים אינם משמעותיים, שהרי כולם יהודים וגורל אחד נכון לכולם. כבר בהתחלת 1942, באו בקשר עם החברים המרכזיים בתנועות השונות כמו לאבאן מ״דרור״, מניק אייזנשטיין מ״הסתדרות הנוער החלוצי״, בניך הלברייך מ״השומר הצעיר״ ואחר כך עם הישך באומינגר, עם טולק ראב ורחל שפריצר מ״השומר הדתי״. הוחלט להקים הנהגה משותפת שעל חבריה נמנו דולק ליבסקינד, לאבאן, סימק ומאניק. אחר כך הצטרף

לתקופת מה, הישך באומינגר. הישך עזב כי היתה נחושה החלטתו להתקשר עם הפ.פ.ר.

ההנהגה הפכה למפקדה עם חלוקת תפקידים לצרכי הפעילות המחתרתית; דולק כמנהיג התנועה הגדולה מטבע הדברים נבחר כמפקד, לאבאן כגזבר וסימק היה האחראי על "המשרד הטכני", דהיינו יצור תעודות מזויפות. בעזרת התעודות אפשר היה לצאת ולהיכנס לגיטו ולנסוע ברכבת (מה שהיה אסור על היהודים) לערים השונות בתוקף תפקיד. התעודות שימשו גם מקור הכנסה. סימק היה גם עורך עתון המחתרת "החלוץ הלוחם". הוציאו 28 גליונות בתקופת הגיטו עד למאסרו בינואר 1943. כל שבוע יצא עתון בו 10—12 עמודים כתובים במכונת כתיבה ב־250 עותקים. בתקופה מסוימת חיבר גם כרוזים יחד עם גילה מירה. מאניק אייזנשטיין היה הצעיר בחברי המפקדה וייצג את "הסתדרות הנוער החלוצי".

יש לציין שבעצם המיפקדה לא היתה בנויה על מערכת היירכית. היחסים בין דולק וסימק ודולק ולאבאן היו מבוססים על רעות והבנה. בין דולק וסימק היו קשרים מזמן, אך מופלאים היו היחסים שנוצרו בין דולק ולאבאן, שהיה איש "דרור" והצטרף למחתרת שאורגנה על ידי "עקיבא". צירפוהו מיד למיפקדה למרות שלא הביא עמו "צבא" גדול, כי מתנועתו נותרו חברים מעטים בקרקוב. התרשמתי מעדותה של יישקה ליבסקינד־קופר ושל אחרים, ששררה ביניהם הבנה עמוקה. "לאבאן היה טיפוס דומה לדולק בעוד שאת סימק צריך היה דולק למתן. סימק היה מאוד נוקשה גם לגבי עצמו וגם לגבי זולתו. המטרה היתה קדושה והיא תבעה את כל כולו וכך תבע גם מאחרים. לאבאן ודולק עוד שמרו על חום וגמישות. אהבו את לאבאן כמו שאהבו את דולק. היה אולי תכליתי קצת יותר מדולק, אך הם מצאו שפה משותפת וזה הקרין על כולם". "בשבילנו" אומרת ווישקה, "דולק ולאבאן היו המפקדים. לא היה מפקד מוכתר". אולי כדאי להוסיף כמה ממשפטיה של יוסטינה על לאבאן — "רומק (הוא לאבאן) בחור חסון... מפליאה היתה גישתו הישירה לזולתו, היה בו משהו שובה לב ממבט ראשון. ההתרשמות ממנו היתה כאילו דבר לא איכפת לו, ואינו עשוי להפחידו או להוציאו משיווי משקלו. ראייתו את הענינים היתה מפוכחת ומעשית כל כך, שהיה עובר בנקל את הגבול הצר המבדיל בין הקומי והטראגי. חוש ההומור שלו עשה כל פגישה עמו למשהו נעים ומהנה". תפקיד הגיזבר, שנטל על עצמו, לא היה מן הקלים בתנאים דאז, אך לאבאן ידע תמיד למצוא מקור לכסף מבלי שאיש ידע מאין ויכצד.

מה היו הקונצפציות המיוחדות של המחתרת היהודית בקרקוב?

לפני שהחליטו במפקדת "החלוץ הלוחם" על המאבק המזוין, היו נסיונות להציל יהודים. לאבאן פעל עוד במיסגרת תנועתו, בתקופה טרום־אירגונית־מחתרתית מזוינת, כאחראי להעברת חברי תנועתו דרך הגבול לסלובקיה ולהונגריה. אחד ממרכזי הפעילות היה לבוב. הוא פעל בענייני הצלה לפי הנחיות מרכז תנועתו בוארשה עד יוני 1941 וזקף לזכותו הישגים ניכרים. מבצע "ברברוסה" * שם קץ לפעולות ההצלה. גם סימק דרנגר פעל בעניני הצלה מטעם תנועתו.

* פלישת הגרמנים לברית המועצות.

אף הוא שהה לא פעם בלבוב למטרה זו, דאג לניירות מזויפים עבור החברים, אולם ההצלחה היתה מועטה. המיועדים לעבור את הגבול נתפסו — נתפסו גם שני חברי התנועה מוארשה, שהגיעו לטרנוב לפעולה זו. בתקופה זו עוד האמינו כי אפשר יהיה להגיע לארץ ישראל. דולק ניסה כוחו בפעולה זו אם כי לא ראה בה פתרון, כי היא יכלה להציל רק יחידים. הכשלון שם קץ לפעולה זו.

בין יולי לאוגוסט תש"ג — 1942 הוחלט לפעול במחתרת ולאחוז בנשק. נתנו שם למחתרת הלוחמת: "האירגון הלוחם של הנוער החלוצי", או בקיצור "החלוץ הלוחם", אולם רק בינואר 1943 נתפרסמה פקודה מס' 21 ובה מדברים רשמית על הארגון. גילה מירה הציעה לצאת ליערות ז'שוב ומשם ללחום באויב תוך סיוע מובטח מהפ.פ.ר. לגילה היה נסיון בהתארגנות קונספירטיבית. היא הסבירה שאורח החיים התנועתי, כפי שהתנהל בקומונה העירונית ביוזפינסקה 13 בבית הורי שמעון לוסטגרטן, שניספו באקציה ביוני, הוא ניגוד מוחלט לחיי מחתרת.

למדו ממנה להתארגן ב"חמישיות". רעיון היציאה ליער לא התקבל על דעת הישך וחבריו. הוא לא האמין שהשעה כבר כשרה לכך, כי ידע שביער אין עדיין מאומה. אך דולק, סימק ולאבאן כה האמינו בגילה, ובסיוע הפ.פ.ר., עד שנעתרו לה ושלחו את החמישיה הראשונה ליערות ז'שוב בערב יום הכיפורים תש"ג — 20.9.42. מפאת המרחק הגדול היה צורך להכין "נקודות" בעיירות הסמוכות. החברות בעלות החזות הארית כווישקה, הלה ואחרות הכינו את הנקודות ביערות סמוך לז'שוב, (הן היו אלה שהבריחו נשק לגיטו) והיוצאים אמורים היו לקבל שם נשק, מזון ובגדים חמים. פרטי קורות החמישיה הראשונה והרביעיה השניה, כתובים ביומנה של יוסטינה וב"החלוץ הלוחם".

האכזבה הגדולה מאזלת היד של הפ.פ.ר. הולידה את התפיסה המיחדת את המחתרת היהודית בקרקוב. הישך וחבריו ודולק והבריו היו תמימי דעים, שהמאבק חייב להתנהל מחוץ לגיטו, בלב ליבה של בירת הג"ג. יוסטינה מספרת: "נסתמנה איפוא תכנית חדשה. הנה נמצאים הם בעיר הבירה. האם הכרח הוא לחפש אובייקטים לחבלה דווקא במרחקים? הרי יכולים הם לפעול כאן, במקום שבתם בלי הצורך להקים מנגנון סודי גדול בעיר. כל פעולה פה עשויה לפגוע בלב הארץ, ולחבל במנועים הראשיים של מכונת השלטון — זאת המטרה שהציבו לעצמם. ביערות ניתן לבצע פעולות פרטיזניות רק בקבוצות גדולות. קומץ אנשים קטן אין בכוחו לפעול גדולות. אולם פה כל התקפה שיכולה להתבצע בידי לוחם אחד או שניים, עשויה להדריך את מנוחת השלטונות. ואף יותר מזה, יש לזעזע את בטחונם העצמי ויהירותם. יש להוכיח כי התעורר העם הנרמס; נשא את סבלו בדומיה רק עד בוא מועד...

זוהי פרטיזנקה עירונית, שכמותה לא היתה שום מחתרת יהודית באיזה גיטו שהוא. המחתרת היהודית בקרקוב היא היחידה שלא הסכימה עם תפיסת מרכז הז.או.ב. בוארשה, דהיינו שאת המאבק יש לנהל בראש וראשונה בגיטו, לחסל את משתפי הפעולה ולהשתלט על הגיטו כפי שאירע בוארשה, ולהכינו למרד.

הישך וחבריו, שראו את עצמם כקבוצה יהודית לוחמת במסגרת הפ.פ.ר., היו פטורים מהויכוח עם אנטק צוקרמן. אך דולק ולאבאן עמדו בעקשנות על כך שאין דומה גיטו קרקוב לגיטו וארשה. הגיטו קטן, לא סטטי, הולך ומצטמק

מאז יוני 1942 וקשה למצוא בו מקומות מיסתור, אוכלוסייתו מתחלפת בתדירות ואינה אמינה כעורף מסייע; המלשינים והמשטרה הקולבורטורית עשויים לזהות כל אחד. יתרה מזו אין די נשק למרד בגיטו. כיצד אפשר להעלות על הדעת אירגון מרד בתחומי גיטו כזה? אנטק החזיק בדעתו עד הסוף, וגם בעדותו משנת 1980 הצדיק את תפיסת המרד בגיטאות. הוא הגיע להסכם פשרה עם לאבאן ודולק, שאחרי פעולת "ציגנריה" יעברו לפעול בתוך הגיטו לביעור המלשינים ומשתפי הפעולה. תוכנית דולק ולאבאן היתה אחרת: לאחר ציגנריה — היערה. זו היתה גם תכנית הישך וחבריו, אך מסיבות שונות הם לא ביצעוה. בסוף 1942 היער היה כבר כשיר יותר לפעולה. אמנם המחתרת החלוצית בקרקוב לא פרשה על רקע חילוק זה מ־ז.או.ב. אך ראתה עצמה אוטונמית בהחלטותיה.

במאבק מחוץ לגיטו נפגשו שני הארגונים — בפעולות בודדות, כמו נטילת נשק מחיילים גרמניים ובפיגוע באובייקטים גרמניים. ברם, הם פעלו ביחד אך הפריעו זה לזה — עד שהחליטו על פעולת ראווה, שלשמה הקימו כבר באוקטובר או בנובמבר מיפקדה משותפת. חברי המיפקדה היו דולק ליבסקינד, לאבאן, סימק דרנגר, הישך באומינגר, בניך הלברייך וגילה מירה, שהיתה המקשרת עם הפ.פ.ר. מפני שפעולה זו צריכה להתבצע בשיתוף עם "הקבוצה הלוחמת היהודית של הפ.פ.ר. בגיטו". הפעולה נועדה לזעזע את בטחונו העצמי של האויב בעת שהעיר הומה אנשי צבא שיבואו לחופשת חג המולד. היתה זו פעולת ראווה רבת היקף נגד מטרות רבות. היא נועדה גם לעורר את הפולנים מ"תרדמתם", להצית בהם רגשות פטריוטיים אקטיביים על־ידי כרוזים הקוראים למרד, על ידי הנפת דגלי הלאום במקומות שונים. ברם, לפולנים היה זמן. הם לא חשו בסכנת השמדה מיידית. פרט לחברי הפ.פ.ר., מעטים הפולנים ש"נתעוררו" גם אחרי המיבצע. פעולה מזוינת זו היא הפעולה הראשונה הנרחבת בהיקף יעדיה וסוגי הפעילויות שבה (קפה ציגנריה — מועדון הקצינים היה אחד מיעדיה העיקריים) — שהחל בה אירגון יהודי לוחם איזשהו. המחתרת היהודית בקרקוב הקדימה את חברותיה בגיטאות אחרים. פעולה זו יכלה להצליח רק אם רוב חברי שני הארגונים, ובמיוחד המפקדות, לא שהו בגיטו. ב־25 בנובמבר 1942 נתחסלה הקומונה ביוזפינסקה 13. חברי המיפקדה יצאו את הגיטו. מחתרת קרקוב חריגה גם בזה. מיפקדתו של הישך וחלק מחברי אירגונו מצאו מיסתור בעזרת הפ.פ.ר.; חברי "החלוץ הלוחם" הקיפו את קרקוב — כלשונה של יוסטינה — ברשת דירות בערי השדה ובערים הגדולות שלאורך קוי מסילות הברזל קרקוב—לבוב וקרקוב—וארשה וגם בעיר עצמה. היציאה מן הגיטו היתה אמנם הכרח, אך נתלווה אליה מאבק נפשי מרגש.

אחת הסיבות לבחירה של פגיעה באויב בחלק החשוב של העיר (בגיטו הקטן אי אפשר היה לפגוע בו) היתה, שמחוץ לגיטו אפשר להעלים את הזהות היהודית; הרי לא יעלו על הדעת, ש"היהודים הנבזים והשפלים" יעזו לשלוח ידם בגזע העליון "ועל כן החלטנו" — כדברי דרנגר בהחלוץ הלוחם — "שלא להטיל את האחריות על מעשינו על שארית הפליטה, אלא להעלים את יהדותנו, לצאת אל מחוץ לגיטו, לפעול מהמארב. היה זה לנו מבחן חמור. העלמת יהדותנו, שלמענה היינו מוכנים להקריב הכל, היתה לנו חוויה קשה. הלוא ביקשנו להציל את כבודו של העם האובד" — או כלשונה של יוסטינה — "כרענו

תחת העול הכבד של מחתרת כפולה".

יוליק אפל ונתק וויסמן הלשינו על חבריהם במחתרת והגרמנים עלו על עקבות הלוחמים אחרי פעולת ציגנריה. הם ידעו יפה מאוד כי יהודים ביצעו את הפעולה. הגרמנים שלחו מיברק סודי ב־25.12.42 אל המטה הכללי של הפיהרר ובו דיווחו על "תפיסת הטרוריסט הנודע אברהם ליבוביץ, שנתפס אחרי התקפה חוזרת", על "אדולף ליבסקינד ויהודה טננבוים שנתפסו במרתף בנין בו גר פקיד רכבת גרמני", ופירטו את רשימת החפצים שנמצאו שם כמו נשק, מדים, מכונת כתיבה וכיו"ב; הם לא פירסמו ברבים, שהיה זה מיבצע יהודי ולא הטילו עונש קולקטיבי על הגיטו, כי היה נודע שיהודים פגעו בהם, בלב לבה של בירתם; ולא יכלה להיות השפלה גדולה מזו.

עדות נוספת יש ביומנו של פרנק וזו לשונה "את רצח הגרמנים בקרקוב יש ליחס ללא צל של ספק לאירגון היהודי של Jung Zionbewegung — היינו צעירי התנועה הציונית. אירגון זה נחשף על ידי המשטרה; המדובר ביהודים שברחו מהגיטו, ובעזרת מרכז לזיוף השיגו תעודות־זהות." והוא מוסיף ואומר — "ההוראה שנתקבלה לאחרונה דורשת את חיסולם המהיר של היהודים. נאלצנו להוציא אפילו את היהודים שהעסקנו בתעשיית התחמושת ובמיפעלים בעלי חשיבות כלכלית לצרכי הגנה, פרט לאלה שעבדו במקומות בעלי אינטרס מלחמתי מן החשובים ביותר".

פעולת ציגנריה השיגה את עיקר יעדה אך הביאה לחיסולו התיפקודי של אירגון "החלוץ הלוחם". כאמור, בעקבות הלשנה אסרו חברים רבים וחיסלו את המיפקדה. אירגונו של הישך המשיך בפעילותו החבלנית עד נפול מפקדיו. הלשינו גם עליהם. סלק שיין נכלא בכלא מונטה לופוק בינואר 43, ובפברואר נתפס הישך ששכב חולה בחדרו אך נפל תוך מאבק; בנייך הלברייך נהרג בקרב כשארבו בדרכו לפגישה עם חבריו; גילה מירה נתפשה בעת מלאכתה בבית הדפוס והושלכה לכלא מונטה לופוק.

נדם קולו של אירגון "החלוץ הלוחם" עד שסימק וגוסטה דרנגר הצליחו לברוח מן הכלא ב־24 באפריל 1943. בריחת הבחורים והבחורות, ביניהם סימק וגוסטה, לאבאן, משה צוקרמן, גילה מירה, ושקה יולס וגניה מלצר, היא אפופיאה ויקצר המצע לספרה. גילה ושקה יולס נהרגו בעת הבריחה, גוסטה נפצעה, וגניה מלצר חיה עמנו אחרי מסע תלאות מיגע. לאבאן נתפס ונורה בפלשוב, משה צוקרמן ניצל אך מצא את מותו כעבור זמן מה בפלשוב. סימק הגיע לבוכניה ושם נפגש עם גוסטה. הלל וודיסלבסקי, שעל פי התכנית יצר קשרים עם איכרים פולנים, חיכה לחברים אחרי מיבצע ציגנריה. הזוג דרנגר חידש את הפעילות הפרטיזנית ביערות וישניץ. סימק חידש הופעת "החלוץ הלוחם" ובגליונות 29—38 חשף את פועלם. סימק הטיף עוד לפני המאבק להתנגדות יהודית לריכוזם בגיטאות ולשילוחם ל"מחנות עבודה". יש להקשות על הגרמנים ולא ללכת כצאן לטבח. ממעבה היער הוציא פקודת קרב לכל ריכוזי היהודים בתחום הג"ג (גליון 31, 27.8.43): "יהודים — מי שחש כוחו למאבק פעיל, מי שנבצר ממנו לאחוז בנשק, יציל את חייו שלו — כל בריחה מידי התליין היא היום פעולה קרבית. עלינו להקשות עליהם את מלאכת ההשמדה. הימלטו דרך כל סדק, התערבו בהמון העירוני האלמוני,

אכלסו את ההרים ואת היערות, נצלו כל דרך בריחה. נתקו סוף סוף את הכבלים, שבהם כבלו אתכם האויב ונכנעותכם".

בהצלת כל יהודי בודד ראה ניצחון על האויב הגרמני. הוא הבטיח להם את חסותו וחסות חבריו ביערות וישניק. ואכן, הוא פנה בכרוז אל האיכרים הפולנים לבל יראו ביהודים אויבים, כי הגרמנים הם האויב המשותף ותבע שלא ימסרו "מכסות" לצבא הגרמני. אפס, לא היה סוף למקרי הסגרת יהודים מצד האיכרים. "החלוץ הלוחם" היכה קשות באיכרים הבוגדים. באחת מפעולות הענישה קרוב ליום הכיפורים תש"ד — 1943, נהרג גם הלל וודיסלבסקי. הפעולות ביער התרכזו בראש ובראשונה בהצלת יהודים אך לא חסרו גם הפגיעות בגרמנים, כפי שמעידים גליונות "החלוץ הלוחם". יש לציין שעצם הוצאתו לאור של העיתון בתנאי מחתרת ביער, היא גבורה לכשעצמה. כדאי עוד להזכיר שלאחר שנה של ניתוק עם הפ.פ.ר. שוב נתחדשו הקשרים בין בעלי ברית ללחימה באויב המשותף.

בצד הברית עם מחתרת הפ.פ.ר., ארבה ביערות עוינות מחתרת הא.ק. שהתחילה לפעול ביערות ותחת לאחד כוחות במאבק באויב הגרמני ריכזה את מרצה בחיסולם של יהודים. היער הפך למלכודת במקום מחבוא־הצלה. סימק הבין, שהסיכוי היחיד הוא לנסות לעבור את הגבול ההונגרי, הוא בא לקרקוב כדי להצטייד בניירות, נתפס והוצא להורג. גוסטה הסגירה את עצמה כדי להשלים את מעגל חייהם המשותף. יש לציין שגוסטה לא היתה רק אשתו האוהבת של סימק. גוסטה היתה לוחמת בזכות עצמה. אהבתה לסימק גרמה לה לא מעט יסורים. לא פעם נאלצו להיפרד כי הוא הקדיש את עצמו כולו להצלת יהודים. היא אמנם הזדהתה עמו ועם מטרותיו, אך למרות זאת דאגתה ויסוריה לא פסקו. אולם אהבתה לבעלה לא פגמה במסירותה לרעיון. מספר יוסף וולף: "בעת שחקרו את סימק, אחר מאסרו הראשון בינואר 1943, איפשר לו החוקר איש הגסטפו לראות את אשתו הפצועה, כדי לשוברו ולהוציא ממנו מידע. גוסטה, שהובאה פצועה ומוכה הכריזה בגאווה: נכון, אירגנו קבוצות יהודיות לוחמות ואני מבטיחה לכם, שאם נינצל מכם, נעשה זאת עוד פעם". היתה אמיצה לבלי חת.

על מה נאבקו צעירים אלה? ההיה סיכוי למאבקם? החיפשו את הסיכוי לחיים? הישך וחבריו רצו לנקום את הדם היהודי שנשפך. הם היו מוכנים לעשות זאת אפילו במיסגרת פ.פ.ר. שאמנם היו לו גם מטרות נקם, אך ללא ספק גם מטרות פוליטיות. ללוחמים היהודים בקבוצת "איסקרא" לא היו חשובות ההשקפות והמטרות הפוליטיות, אלא המיסגרת שאיפשרה להם לנקום ולמות בכבוד "כי לא היה מה להפסיד".

לחברי "החלוץ הלוחם" היה מניע נוסף. ודאי גם בהם קינן הרצון לנקום. אף הם לא ראו סיכוי לחיים "אנו צועדים בנתיב המוות", אמר דולק ב"סעודה האחרונה" כפי שהיא נקראה, "זכרו זאת! מי שחושק בחיים, אל נא יבקש אותם אצלנו. אנחנו על סף האחרית אלא שהאחרית שלנו איננה כדימדומי שקיעה. האחרית שלנו פירושה מוות אשר לקראתו צועד האדם החזק, לבדו". כאשר שאלה קלרה וולף־קליין האם לא כדאי לנסות להציל את אנשי הגיטו השיב: "מאוחר מדי... שוב אין מיפלט לאיש. לא נשאר לנו אלא מוות

של כבוד. אם להשאיר אגדה — הנה ניצור אנחנו המעטים את אגדת הגבורה". אולם פרט למוות של כבוד ולנקם אישי ראו עוד משהו, שהאופי התנועתי־חלוצי טבע בהם. מסביר זאת סימק דרנגר ב"החלוץ הלוחם": "בראשית דרכנו בפעולת הלחימה חיפשנו סביבנו בעל ברית שנוכל להישען עליו, בעיקר גוף שעמדתו כלפי המעשה הקונקרטי קרובה לנו — בה בעת לא שכחנו גם לרגע את הרעיון הציוני שלנו. בחפשנו מגעים פוליטיים לשיתוף פעולה קרבי, היינו מדגישים עניין רעיוני זה. לא העלמנו מעולם כי בלבנו נשמור תמיד אמונים קודם כל לאינטרסים היהודיים ולהגנה עליהם מכל התקפה שהיא. לא יצאנו לנצח בנשק — לא לנו ניתן הנצחון. יצאנו להגן על הרוח ואת רוחנו לא קטל האויב. השגנו את מטרתנו — אחזנו בנשק כי לא רצינו שיוליכו אותנו כצאן לטבח"...

וכאן הוא מסביר ומפתח את מישפטו המפורסם של דולק "בסעודה האחרונה" שאמר: "אנו נלחמים על שלוש שורות בהיסטוריה". ומוסיף דרגנר: "לא רצינו שבבוא היום תאמר ההיסטוריה כי יהודי פולין מתו מיתה עלובה ללא סימן אחד של התנגדות, לנו יקר **כבוד העם** היהודי ונגן עליו עד הסוף".

פרשת המחתרת היהודית בקרקוב היא חוליה נוספת בשרשרת הגבורה של כל הדורות, בימים ההם ובזמן הזה.

שלום חולבסקי

השלטונות הסובייטים ופינוי היהודים מביאלורוסיה המזרחית

י. מ.

מספר גורמים קבעו את היקף פינויים של היהודים עם פרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה. ההנהגה הסובייטית, בראשותו של סטאלין, שאפה למנוע מלחמה עם גרמניה. כמה זה מדהים ששאיפה זו מנעה ממנה מהבין את ההתרחשויות בשטח ומהאזין לאזהרות המרובות שהועברו אליה ממקורות חשובים על ההתקפה הצפויה מצד הגרמנים.

נזכיר רק אחדות מן האזהרות המרובות:

— אזהרתו של סגן שר החוץ האמריקאי סאמנר ולס לשגריר הסובייטי קונסטנטין אומאנסקי ב־20 למרץ 1941;

— אזהרתו של סטאפורד קריפס, שגריר בריטניה במוסקבה; ועוד אזהרות מאישים מדיניים חשובים וממקורות מוסמכים ומקובלים על שלטונות רוסיה, שנקבו בתאריך ה־22 ביוני כיום ההתקפה.

גם בשטח התרחשו דברים שהעידו על הצפוי:

— בין 27 במרץ 1941 — ובין 18 באפריל 1941 חיל האויר הגרמני ביצע 80 הפרות גבול על אדמת ברית־המועצות וב־15 באפריל 1941 נחת אוירון צבאי גרמני נחיתת אונס על יד רובנה ובו סרט צילומים.

— מ־19 באפריל 1941 — עד 19 ביוני חצו מטוסים גרמניים 180 פעמים את גבולה של ברית־המועצות.

ב־14 ביוני 1941 הצהיר מולוטוב בפני נציג טא״ס, שכל השמועות על מלחמה בין גרמניה לברית־המועצות בשקר יסודן. תהיינה הסיבות או מטרות הצהרותיהם הפומביות של מנהיגי הקרמלין אשר תהיינה, באחת אין ספק: הן הישרו באוכלוסיה האזרחית בכלל ובקיבוץ היהודי בברית־המועצות בפרט שאננות מול אויב אכזרי שעמד מוכן להתקיף. ובנוסף, מדיניות השתיקה וההשתקה, שנקטה בה העתונות הסובייטית לגבי העינויים והרצח השיטתיים בשטחים הכבושים במערב, היתה לה השפעה מרגיעה על האוכלוסיה היהודית ועל החלטת יהודים רבים להישאר במקום.

גורם מכריע לגבי פינויים של היהודים היתה התקדמותו המהירה מאוד של הצבא הגרמני בכל החזיתות. בחזית המרכז היתה ההתקדמות כה מהירה עד שב־26 ביוני 1941, 4 ימים לאחר פרוץ המלחמה, עמדו כוחות השריון של הגנראל הגרמני הנס הוט, 18 ק״מ צפונית ממינסק, שנכבשה ב־30 ביוני.

ב־9 ביולי הגיע הצבא הגרמני לויטבסק וב־16 ביולי — לסמולנסק, שבסביבתה כותרו כוחות גדולים של הצבא האדום במרחב הקרוי ״כיס סמולנסק״. הקרבות ב״כיס סמולנסק״ נמשכו עד ה־5 באוגוסט. הגרמנים כבשו תוך 9 ימים את המרחב בין מינסק לבין ויטבק — כ־225 ק״מ בקו אויר — 25 ק״מ בממוצע ליום. אזור הומל וביצות פולסיה המזרחית עדיין היו בידי הצבא האדום.

ב־30 ביולי הארמיה ה־5 של הצבא האדום עוד הגנה על הביצות שבין הפריפיט והדנייפר.

הפינוי המאורגן

תיסכול האוכלוסיה האזרחית בראשית המלחמה באה בגלל תבוסת הצבא האדום, אובדנם המהיר של השטחים והתמוטטות הדוקטרינה האסטרטגית הסובייטית, שהחדירוה השכם והערב להכרת האוכלוסיה הסובייטית שאם תפרוץ המלחמה — היא תועבר לשטח האויב.

לאחר שהתברר המצב החמור בחזיתות, ב־24 ביוני 1941 החליטו הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ומועצת המיניסטרים של הממשלה הסובייטית על הקמת מועצה מיוחדת לפינוי בראשותם של ל״מ קגנוביץ׳, נ״מ שברניק וא״נ קוסיגין. תפקיד המועצה היה: לפנות ולהעביר לעורף את המפעלים החרושתיים ונכסי־דלא־ניידי בעלי ערך צבאי או כלכלי. הסיסמה היתה: להשאיר לאויב אדמה חרוכה. מועצה זו הוציאה ב־5 ביולי הוראה לפינוי המיפעלים והעובדים בהם, לפי קריטריון התועלת שיכול המפונה לתרום למאמץ המלחמתי.

לפי המקורות הסובייטים פעלו ב־22 באוגוסט, 128 מרכזי פינוי. רק ב־26 בספטמבר הוקם מדור מיוחד לפינוי האוכלוסיה האזרחית. לפי אומדן פונו כ־30—40 אחוז מכלל העובדים במיפעלים. בביאלורוסיה המזרחית הוקמו 24 מרכזי־פינוי כגון וארשה, מוגילב, פולוצק, קרצ׳ב ואחרים. בתהליך הפינוי סבלו הסובייטים אבדות קשות ברכוש ובנפש, הפצצות כבדות של חיל האויר הגרמני. לעיתים הגיעו ליעד רק 10 אחוזים של הציוד המפונה. יש לציין שבימיה הראשונים של המלחמה — היתה בריחה ספונטנית יותר משהיה פינוי על ידי גורם מסודר כלשהו. הגירסה הסובייטית אינה נותנת תמונה מדויקת על מדיניות הפינוי והקריטריונים לביצועה וזאת בלשון המעטה. לדוגמה: המקורות הסובייטים אינם מציינים בשום מקום שלחברי המפלגה הקומוניסטית ניתנה עדיפות בסדר הפינוי, אולם ידוע ממקורות רבים שאכן היתה העדפה כזאת.

זכו להעדפה בפינוי גם אלה שהשתייכו לאירגונים שונים, שהיו נתונים לפיקוחם ולהכוונתם של השלטונות, כגון אירגוני ספורט או מכבי־אש וכו׳. אין ספק שפינוי המיפעלים הכלכליים יחד עם חלק מעובדיהם היה אחד ההישגים הגדולים של ברית המועצות באותם ימים.

האוכלוסיה היהודית בביאלורוסיה המזרחית

מה היה חלקה של האוכלוסיה היהודית בפינוי? האם נקטו השלטונות הסובייטים אמצעים מיוחדים לפינוי האוכלוסיה היהודית, בהתחשב בעובדה שהיהודים היו מועמדים להרג ולרצח המונים?

כבר בימיה הראשונים של המלחמה היו הדרכים לבריחה חסומות והמבוכה היתה רבה מאוד. איש לא פילל שהגרמנים יגיעו כל כך מהר. המוני יהודים ברחו מהערים מיד לאחר ההפצצות; יש שנמלטו — ליערות הסמוכים ויש שהתרחקו בעגלות והצליחו לעלות לרכבת, אך משנתקלו בכוחות המוצנחים של הגרמנים, חזרו רובם אל בתיהם.

מי שברח בכיוון להומל היו לו סיכויים טובים יותר להגיע לפנים רוסיה, אך מי שברח בכיוון אורשה — סמולנסק דרכו נחסמה על־ידי צבא גרמני ונאלץ לחזור. יהודים רבים ממינסק, שברחו מעירם בכביש המוליך למוסקבה, נאלצו לחזור לאחר תלאות קשות. יוזמת אנשי השלטונות הסובייטים, שעדיין נשארו בשטח לפינוי האוכלוסיה, היתה מאוחרת ונידונה לכישלון ברוב המקרים.

במינסק לא הספיקו השלטונות לארגן פינוי־אזרחים מסודר. הם אף הוטעו במקרים רבים. עם פרוץ המלחמה צעירים יהודים נצטוו להתגייס — והם חיכו לגיוסם. הגרמנים התקדמו, הגיוס לא בא. לבסוף אמרו להם: תברחו לאן שתרצו; וכך נשארו במקום.

במצב דומה נמצאו יהודי העיירות באיזור מינסק. סלוצק, דרומית למינסק, הופצצה ללא הפוגה במשך 4 הימים הראשונים של המלחמה. אנשים ברחו לשדות, לכפרים. משהתברר שהגרמנים כה קרובים לעיר — החלו לברוח בעיקר צעירים, לכיוונים שונים, ורק מעטים מאוד זכו לפרוץ את הכיתור.

בחלקים המזרח־דרומיים של האיזור, כגון ז׳לוביו וטורוב, השלטונות סיפקו אמצעי תחבורה לפינוי. מבוברויסק (ערב המלחמה חיו בה 30 אלף יהודים) ברחו לפי אומדן מ־25 עד 35 אחוזים מיהודי המקום. חלק מהיהודים ברח מהעיירות חויניקי וצ׳צ׳רסק. בחלק הצפוני והצפון־מזרחי של ביאלורוסיה המזרחית (איזור ויטבסק) — חלק גדול מהנמלטים נלכדו ב״כיס סמולנסק״. דו״ח של ה״איינזאצ־גרופן״ מוסר שבנסיגתם — הסובייטים הצליחו להוציא מויטבסק מפעלי תעשיה ומנהלים חשובים שעבדו בהם, בכיוון לאיזור הוולגה. יש סברה שכ־20 אלף יהודים מויטבסק הספיקו להתפנות.

בתוך כל המצוקות הכרוכות בנושא הפינוי איננו נותנים את הדעת — מפאת מיעוט העדויות —על גילויי העזרה והמסירות של יהודים פשוטי־עם באותם הימים. כותבת אשה אחת שהתפנתה מאורשה: ״כן, כן, אורשה שלי... לא הדנייפר הנפלא ולא נהר האורשיצה השקט ולא עצי האורן היפים שצמחו סביב לעיר שלי נתנו לאורשה את יופייה.

היהודים — אלה הפשוטים, העמלים, הם שעשו אותה יפה... היו בה סנדלרים, חייטים, נגרים והרבה מאוד בעלי עגלות. ועל אלה, בורים ועמי הארץ לכאורה, רוצה אני לכתוב. אלה היו יהודים עם לב זהב. כשפרצה המלחמה יצאתי עם אמי הזקנה שהיתה חולת־סרטן, עם בתי, בת ה־6, ועם בני, בן 4 חודשים; ללא כסף, ללא לחם, ללא חלב בשד. היה קשה מאוד אך ״אלוהים אינו מצליח בכל שבע הרצועות״ — אומרים הבריות. בעלי העגלות מואורשה, שנהגו ב״סוסי

מממשלה סובייטית שתורה על העדפתם של היהודים בפינוי מאורגן נוכח פלישה האריות" שלהם, אספו אותי, את אמא ואת הילדים ועוד אנשים בדרך. כמה פעמים הם סיכנו את חייהם כדי להשיג מעט חלב בשביל ילדי... בעזרתם הגענו לאוריול".

היהודים המעטים, חברי הקולחוזים, לא גילו ערנות מרובה לפינוי, הן מפני שלא הרגישו בסבל שנגרם על־ידי ההפצצות כפי שהרגישו יושבי הערים, והן מתוך אינרציה של ישיבה במקום ושיגרה של התנהגות, בדומה לשכניהם הלא־יהודים.

לפי האומדן ברחו ופונו בביאלורוסיה המזרחית כ־100 אלף יהודים מתוך 480 אלף היהודים שמנתה האוכלוסיה היהודית באיזור זה.

האנציקלופדיה הסובייטית, ברצותה לשוות אופי הומאני לפינוי (במונח "אוואקואציה"), מדגישה שבראש וראשונה פונו מאיזור הסכנה "ילדים ומבוגרים בלתי־כשירים לעבודה". אולם במציאות פונו אלה שהיו בגיל עבודה, ובמזל לעיתים נלוו אליהם גם כאלה שלא עבדו במיפעלים המפונים.

ברוב איזורי ביאלורוסיה המזרחית ארך הפינוי מ־1 עד 3 שבועות. באיזור הומל ופולסיה — בין 3 ל־9 שבועות, בעוד שבאוקראינה הוא נמשך כ־4 חודשים. לפי הנתונים הסובייטים פונו במרחבי ברית המועצות עד דצמבר 1941 כ־17 מיליון נפש וכלל המפונים בברה"מ במשך המלחמה הגיע ל־25 מיליון.

האם היתה העדפה של יהודים בפינוי על פני אזרחים אחרים בביאלורוסיה המזרחית? בחומר התיעורי שבידינו אין אינדיקציה לכך. יתר על כן: אין שום מקור סובייטי, לא בתיעוד ולא ברומאנים ההיסטוריים, הטוען להעדפה כזו. האידיאולוגיה הסובייטית הבסיסית אינה מכירה ב"עם יהודי", לא בגורלו הייחודי ולא ב"ייחוד היחס" של גרמניה הנאצית ליהודים. אי־אפשר, על כן, לצפות ממשלה סובייטית שתורה על העדפתם של היהודים בפינוי מאורגן נוכח פלישה גרמנית, על אף שידעה מה שעוללו כבר הנאצים ליהודים בשטחי פולין המערבית וביתר הארצות הכבושות.

גם סופר יהודי שמתאר את הפינוי מספר על העלתן לרכבת של שתי משפחות, אחת — ביאלורוסית ואחת — יהודית, שהקריטריון לשתיהן הוא: מידת יעילותן למאמץ המלחמתי, ללא שום ספציפיקה יהודית. לכשהצטרף, באקראי יהודי נוסף לרכבת, שהיה שען וכנר, באה התרסה מצד הממונה הלא־יהודי של הרכבת: "אבל מי צריך שענים וכנרים בימי המלחמה?" אלא, שברוב חסדו האישי החליט שלא להרחיקו מהרכבת.

הכלל של אי־העדפה — היה שריר וקיים והוא היה הנורמה. לנורמה זאת מצטרף עוד עניין אחד: ההגלייה של היהודים.

סירובם של רוב הפליטים היהודים, שהגיעו ממערב פולין ומרכזה לשטחים המזרחיים, שהיו תחת השלטון הסובייטי לאחר פרוץ מלחמת גרמניה—פולין, לקבל את האזרחות הסובייטית או להשלח למקומות עבודה בתוך ברית המועצות וכן פניית רבים לחזור למשפחותיהם בשטחי מערב פולין, היו העילה להחלטת השלטונות הסובייטיים להגלותם למחנות בצפון רוסיה ובסיביר. בכך גילו השלטונות

הסובייטים אטימות והיעדר כל נכונות להבין את ייחוד מצוקתם של הפליטים היהודים מהשטחים המערביים.

למעלה מ־260 אלף יהודים הוגלו ב־4 גלים של הגלייה. הראשון שבהם החל ב־8.2.1940; בגל הרביעי, שחל ביוני 1941 הוגלו כ־60 אלף יהודים.

נמלטי הפינוי בראשית הפלישה הגרמנית נתמזגו, מבחינת העיתוי, עם הגל האחרון של ההגלייה. ההגלייה נהפכה, שלא במתכוון, להצלה עבור רובם והמוגלים היו לניצולים. אך גם הפינוי וגם ההגלייה נעשו על ידי השלטונות הסובייטיים משיקולים כלליים ולא יהודיים; במקרה הפינוי — מטעמים כלכליים־משקיים־צבאיים; במקרה ההגלייה — מפני שהמוגלים נחשבו כ"סיכון בטחוני", למרבה מזלם עונשם היה להם לברכה. יש לציין שהמקורות הסובייטיים, כולל היהודיים (כגון: "הועד היהודי האנטי־פאשיסטי או אייניקייט") נמנעים מלטעון שממשלת ברית המועצות פינתה יהודים בגלל סכנת ההרג שהיתה צפויה להם מהכובש הנאצי.

שרשי האגדה שהממשלה הסובייטית נקטה צעדים מיוחדים כדי להציל יהודים נעוצים בחוגים הפרו־סובייטיים מחוץ לברית המועצות, שהיו רבים למדי בימי מלחמת העולם השנייה ולאחריה. האגדה הזאת נקלטה יפה על־ידי חוגים אלה וחיזקה בציבוריות היהודית את השקפתם האידיאולוגית והפוליטית.

ועוד: על רקע הבדידות הנוראה של היהודים בימי השואה ונוכח המדיניות האכזרית של הסגר מוחלט כמעט, שנקטו מדינות העולם המערבי ביחס לפליטים יהודים ערב פרוץ המלחמה ובימיה — בלטה מאוד העובדה שיחסית יהודים רבים ניצלו בתחומי ברית המועצות, ותהיינה כוונותיה האמיתיות אשר תהיינה.

מכאן הנכונות, ואולי אף הצורך הנפשי, לייחס לסובייטים כוונות, שאף הם עצמם לא העזו לטעון, כי אכן היו להם.

יצחק ארד

הכנסיות הנוצריות ורדיפת היהודים בשטחים הכבושים של ברית־המועצות

הכנסיות הנוצריות

בשטחי ברית המועצות, שנכבשו בידי גרמניה הנאצית בימי מלחמת העולם השניה, פעלו מספר כנסיות נוצריות. עיקר כוחן באזורים שסופחו לברית־המועצות בשנים 1939—1940: בילורוסיה המערבית, אוקראינה המערבית, הארצות הבלטיות ובסארביה. אבל גם באזורים המזרחיים שהיו בשליטה הקומוניסטית מאז מהפיכת אוקטובר, נמשכה פעילות הכנסיות למרות המסע והמדיניות האנטי־דתיים של הממשלה הסובייטית. שתי הכנסיות הגדולות הפעילות בשטחים הכבושים היו — הכנסיה הרוסית האורתודוכסית אשר מרכזה במוסקבה, והכנסיה הקאתולית.

באוקראינה היו קיימות מספר כנסיות. הכנסיה האוקראינית הבלתי־תלויה נוסדה בשנת 1919, בימי מלחמת האזרחים ברוסיה. הלאומנים האוקראינים הכריזו אז על עצמאות הכנסיה האוקראינית האורתודוקסית, על אי־תלותה בכנסיה הרוסית האורתודוקסית ועל עריכת הפולחן בלשון האוקראינית. כעבור עשר שנים בערך, דיכא השלטון הסובייטי את הכנסיה באוקראינה הסובייטית, אך היא המשיכה לפעול באוקראינה המערבית, השייכת לפולין ובעיקר — בוולין. כנסיה זו הפכה למוקד הלאומנות האוקראינית ולערס השוביניזם האוקראיני. נוסף על כך פעלו באוקראינה עוד שתי כנסיות: הכנסיה האוקראינית האוטונומית, והכנסיה האחידה. הכנסיה האוקראינית האוטונומית רופפה את קשריה עם הכנסיה הרוסית האורתודוקסית, אבל הכירה בפטריארך של מוסקבה כבסמכות העליונה של הכנסיה המזרחית האורתודוקסית. נאמני הכנסיה האחידה היו קבוצה אורתודוקסית שהכירה בואטיקן ובאפיפיור של רומא, הם פעלו בעיקר בגליציה המזרחית, שהיתה שייכת לפולין בין שתי מלחמות העולם. הכנסיה הרוסית האורתודוקסית שלטה בבילורוסיה הסובייטית והשניה במעלה היתה הכנסיה הקאתולית. בבילורוסיה המערבית, הנתונה לשלטון פולני עד לשנת 1939 — היתה הכנסיה הקאתולית השלטת וכמובן רוב כהניה היו פולנים. ואשר לארצות הבלטיות; ליטא היתה ברובה קאתולית ואילו לאטויה ואסטוניה

היו בעיקר לותרניות. בשלוש הארצות הללו נמצא מיעוט מסונף לכנסיה האורתודוקסית. הכנסיה האורתודוקסית בליטא הכירה בפטריארך של מוסקבה, אולם לאטויה ואסטוניה הכריזו על אי־תלותן במוסקבה והכירו במנהיגות הפטריארך של קושטא. לאחר סיפוח הארצות הבלטיות לברית־המועצות בקיץ 1940, חזרו בהן הכנסיות האורתודוקסית של לאטויה ושל אסטוניה והכירו בפטריארכט של מוסקבה והארכיבישוף סרגיי (ווסקרסנסקי) ממוסקבה נתמנה אכסארך של שלוש הארצות הבלטיות. בשטחי רוסיה הכבושים הכנסיה השלטת היתה הכנסיה הרוסית האורתודוקסית. היו שם גם מספר כנסיות נוצריות קטנות, כגון השמרנים והבפטיסטים.

המדיניות הגרמנית לגבי הכנסיות בשטחים הכבושים

מדיניותה של גרמניה הנאצית לגבי הכנסיות בשטחים הכבושים של ברית־המועצות הושפעה מיעדיה האסטרטגיים והמדיניים בארץ זו ומעמדתה הבסיסית כלפי הנצרות. בעיני הילטר הנצרות היתה כרוכה בבולשביזם וביהודים.

בשיחה אחת אמר: "המהלומה הכבדה ביותר שהונחתה מעולם על האנושות היא הופעת הנצרות. הבולשביזם הנו בנה הבלתי חוקי של הנצרות. שני אלה ההמצאה של היהודים".[1] היעדים האיסטרטגיים והפוליטיים של גרמניה הנאצית בתחום ברית־המועצות לא נידונו ולא הוגדרו על ידי המנהיגים הנאצים לפני הפלישה, וכן לא נידון עתידם של מאות מיליוני בני אדם המאכלסים את השטחים שנכבשו. המטרה המרכזית היתה להרוס את המדינה הסובייטית ולקעקע את המעמד הקומוניסטי השולט בה ושעל פי התפיסה הנאצית הרוב — הם יהודים. עם זאת, התגלו חילוקי דעות מסוימים בין היטלר ובין אלפרד רוזנברג, שהופקד על הכנת תכניות לממשל הגרמני בשטחי ברית־המועצות ונתמנה לאחר מכן לכהונת מיניסטר השטחים במזרח. רוזנברג חשב לנכון להעניק מעין שלטון עצמי לאוקראינים, ללאטוים ולמיעוטים לאומיים אחרים, כדי להשיג את תמיכתם נגד הרוסים ונגד השלטון הקומוניסטי. במסגרת מדיניות זו סבר רוזנברג שרצוי לתמוך במידת־מה בכנסיות הלאומיות, כדי להבטיח את עזרתן במאבק זה. אולם היטלר שלל מדיניות זו מכל וכל. כוונתו היתה לפתוח בפני ההתישבות הגרמנית העתידה את כל השטח של ברית־המועצות הכבושה, עד להרי אוראל, ולהשליט השפעה גרמנית באזורים המערביים, כגון הארצות הבלטיות ואוקראינה. על כן לא ראה טעם בשום שלטון עצמי, שעלול רק להפריע למימוש התכניות לעתיד. ועל־כן, יש להטיל הגבלות אף על הכנסיות הלאומיות והבלתי־תלויות. אבל היטלר, כמו רוזנברג, היה מודע לחשיבות העזרה שמסוגלות להושיט הכנסיות במאבק נגד הקומוניזם. היטלר ביטא את מדיניותו כלפי החיים הדתיים בשטחים הכבושים כך:

"עלינו למנוע מצב שבו כנסיה אחת ויחידה תספק את צרכיו הדתיים של תושבי מחוזות נרחבים. כל כפר חייב להתקיים ככת בפני עצמה ועליו לעבוד את האל על פי דרכו. אם יביא הדבר לכך שכפרים מסוימים ירצו לעסוק במגיה שחורה, כדוגמת הכושים או האינדיאנים, לא נפריע להם. בקיצור, מדיניותנו ברחבי רוסיה תושתת על מתן עידוד לכל צורת התפלגות וסכיזמה".[2]

רוזנברג הגדיר מפורשות מדיניות זו כאשר נתמנה מיניסטר לעניני השטחים הכבושים. במכתב ל"רייכס־קומיסארס" בארצות המזרח ובאוקראינה, כתב:

1. יש לאסור בתכלית האיסור על הקבוצות הדתיות לעסוק בנושאים פוליטיים.

2. חלוקת הקבוצות הדתיות חייבת להיעשות על פי עקרונות לאומיים וטריטוריאליים. העקרון הלאומי יהיה הקובע בבחירת המנהיגים של הקבוצות הדתיות. מבחינה טריטוריאלית, אסור לאגודות הדתיות לעבור את הגבולות של ה"גנראל־בצירקס", כלומר לגבי הכנסיה האורתודוקסית מדובר בגבולות של איפארכיה אחת, בערך.

3. אסור על חברות דתיות להתערב בפעולות שלטונות הכיבוש.

4. מומלץ על נקיטת אמצעי זהירות מיוחדים לגבי הכנסיה הרוסית האורתו־דוקסית הואיל והיא מוסד שמבטא את האידיאולוגיה הרוסית הלאומית.[3]

היתה זו מדיניות של דה־פוליטיזציה ושל חלוקת הכנסיות לאטומים ומופנית במיוחד נגד הכנסיה הרוסית האורתודוקסית.

מדיניות לעומת מציאות

מה שאירע למעשה בשטחים הכבושים היה שונה במקצת מכוונותיהם של היטלר ושל רוזנברג. הכנסיות בשטחים הכבושים של ברית־המועצות ורוב אנשי הכמורה קיבלו את הגרמנים בסבר פנים יפות. קיבל את פני הצבא הגרמני שנכנס ללבוב, בירת אוקראינה המערבית, ראש הכנסיה האחידה, המטרופוליט שפטיצקי, שהביע את תודת העם האוקראיני לצבא הגרמני על השחרור וקרא לשיתוף פעולה עמו.[4] ראשי הכנסיה הבלתי־תלויה, פוליקארפ ואילריון, קראו "לגיוס כל כוחו של העם האוקראיני כדי להושיט עזרה ממשית לצבא הגרמני."[5]

בליטא, המטרופוליט הקאתולי, הארכיבישוף י. סקוירצקאס וכן הבישוף ו. בריזגיס, הביעו את תמיכתם בגרמנים ואת רגשי תודתם להיטלר, תוך הבטחה שיילחמו שכם אחד עם הגרמנים נגד הבולשביקים.[6] הכנסיה הרוסית האורתו־דוקסית נקלעה למצב מוזר. ערב פלישת הנאצים לברית־המועצות יצא בקריאה המטרופוליט סראפין מברלין, ראש הכנסיה האורתודוקסית המזרחית הפרו־גרמנית, שעם תומכיה נמנו בעיקר מהגרים רוסים ריאקציונרים, "לכל בניה הנאמנים של רוסיה להצטרף למלחמת הקודש בפיקודו של המנהיג הדגול של העם הגרמני, שהניף את חרבו על אויבי האל."[7] והנה ביום הראשון של הפלישה הנאצית, הכריז הפטריארך סרגיוס, ראש הכנסיה הרוסית האורתודוקסית במוסקבה, כי "כל הכנסיה" חייבת להוקיע את "הפאשיסטים הבנדיטים" שפלשו לרוסיה ובירך כי "האל ישמור על העם הנלחם בגבורה."[8]

להלכה קריאה זו של פטריארך מוסקבה חייבה, את הכנסיה הרוסית האורתו־דוקסית בשטחים הכבושים, שהכירה בו כבסמכות עליונה, להתנגד לפלישת הנאצים.

דו"ח של "איינזאץ־גרופפן" מ־11 ביולי 1941, ימים אחדים לאחר כיבוש לאטויה — מוסר: "מטרופוליט הכנסיה הרוסית האורתודוקסית בארצות הבלטיות, סרגיי, מוכן לפרסם קריאה למאמינים הרוסיים נגד הקומוניזם... טיוטת הקריאה נמצאת בשלבי ניסוח."[9]

נדמה שסרגיי הצליח להתחמק מפירסום קריאה כזאת. בלאטויה, ציוה הויקאר בירגלס, ראש מחלקת הדתות בממשל־העצמי של לאטויה, לשאת תפילה לשלום היטלר ולשלום הצבא הגרמני.[10] הנהיגה את התפילה הכנסיה הלותראנית הראשית, אבל כפי שמעיר הדו"ח של "איינזאץ־גרופפן": "הכנסיה הקאתולית (באמצעות הבישוף ראנזון) ביקשה לתת לה שהות כדי שתעיין בדבר, והמטרופוליט סרגיי לא הגיב לפי שעה על הנושא."[11]

בחדשים הראשונים של הכיבוש הגרמני הורגשה התעוררות בולטת בחיים הדתיים. נפתחו מחדש שערי כנסיות רבות ועלה במידה ניכרת מספר המשתתפים בתפילות. לרוב היו אלה איכרים ונשים, אבל גם בערים היתה גאות בחיים הדתיים. ה"איינזאץ־גרופן" ציינו בדוחותיהם את הנוכחות הרבה בכנסיות.[12] ראויה לציון העובדה כי פלוגות הצבא הגרמני ומפקדי הצבא המקומיים סייעו בפתיחתם מחדש של הכנסיות במקומות רבים ועודדו את תחיית החיים הדתיים. סיוע זה היה דרוש במיוחד בשטחים המזרחיים, הנתונים לשלטון הסובייטי מאז ימי המהפכה. על פי רוב באה עזרה זאת מצד הדרגים הנמוכים של הצבא הגרמני. באוקראינה, בפרט בחלקה המזרחי, פעלו הכנסיה הבלתי־תלויה בראשותו של פוליקארפ (שיקורסקי) והכנסיה האוטונומית, בראשותו של הארכיבישוף אלכסיי גרואדסקי.

הכנסיה הבלתי־תלויה אירגנה עוד לפני הפלישה לברית־המועצות מאתיים אנשי כמורה ב"גנראל גוברנמאן", כדי שיפעלו, בראשותו של אילריון (אוהיינקו) בעניני הדת באוקראינה המזרחית.[13] כוהני דת פולנים קאתולים באו מוארשה לבילורוסיה ולבירתה מינסק, כדי לעורר את פעילות הכנסיה הקאתולית בבילרוסיה המזרחית.[14]

המטרופוליט סרגיי הצליח להשיג מידי הגרמנים הכרה במעמדו כראש הכנסיה הרוסית האורתודוקסית בארצות הבלטיות ואת הסכמתם להרחיב את תחום פעולתו לאזורים הצפוניים של רוסיה שנכבשו בידי הכוחות הנאצים.[15]

למעשה לא הצליחו הגרמנים למנוע את התפתחות הכנסיות בהיקף ארצי, ולא עלה בידיהם להגבילן לממדים מקומיים בלבד. אך לא נעלם מעיני המושלים הגרמנים הפוטנציאל האנטי־סובייטי והערך התעמולתי הטמון בכנסיות. ככל שהורע מצבם בשדה הקרב, ככל שהתחזקה תנועת הפארטיזנים, כן נזקקו לתמיכתן המוגברת של הכנסיות.

הכנסיות והיהודים בתחילת הכיבוש הגרמני

בהכרזותיהם הפרו־נאציות של ראשי הכנסיות האוקראיניות — הבלתי תלויה והאחידה, וכן בהצהרות שפירסמו ראשי הכנסיה בליטא ובמקומות אחרים בשטחים הכבושים — בכלל לא נזכרו היהודים. יתירה מזו, במסמכים הרבים שמתיחסים לפעילות כל הכנסיות באזורי ברית־המועצות הכבושים, אין כמעט איזכור, לא במישרין ולא בעקיפין, ליהודים ולמעשי הזוועה שנעשו בהם.

הברכות החמות, שפארו את הצבא הגרמני כמשחרר את אוקראינה ואת הארצות הבלטיות משלטון הבולשביקים, פורסמו ימים מספר לאחר כניסת

ה"וורמאכט" לאזורים אלה. ליהודים היו אלה ימי חרדה וסיוט. אלפי יהודים נרצחו בלבוב, בקאונס ובמקומות רבים אחרים באוקראינה, בליטא ובלאטויה, בפרעות שעשתה בהם האוכלוסיה המקומית עוד בטרם התחילו לפעול ה"איינזאץ־גרופן" ואנשי אס.אס. ראשי הכנסיות באזורים אלה מילאו את פיהם מים בשעה שנאמניהם ביצעו את הרציחות. לא זו בלבד, הכרזותיהם הפרו־גרמניות והברכות השלוחות למשחררים מעול הבולשביקים, עלולות היו להתפרש מצד נאמניהם כעידוד לרצוח יהודים. בעיני רבים בקרב תושבי המקום היו מזוהים היהודים עם השלטון הבולשביקי המאוס. על כן צירפו את האנטישמיות הבסיסית לשנאת הבולשביזם וצירוף זה הסית את ההמון לפרעות. מן הראוי לציין שזו לא היתה כוונתו של שפטיצקי שהיה ידוע כידיד היהודים, ולא של בריזגיס בקאונס, ששמר על קשרים טובים עם היהודים. מכל מקום — אלה היו התוצאות. אין ספק כי הכרזותיהם הפרו־גרמניות, הן שהגבירו את הפרעות בהן רבבות יהודים שילמו את המחיר בחייהם.

ברצוני לצטט את המבוא ליומנו של ראש הכנסיה הקאתולית בליטא, הארכיבישוף י. סקוירצקאס. המבוא נושא תאריך 30 ביוני, 1941, ימים מספר לאחר השתלטות הגרמנים על קאונס: "ראויים לתשומת הלב הרעיונות שמביע 'מיין קאמפף' בדבר ההשפעה ההרסנית של הבולשביזם ושל היהודים שמפעילים אותו בקרב אומות העולם. אלה הם רעיונות מעניינים ביותר. יש בהם אמיתות חיים והם משקפים את המציאות. אמנם קשה לקבוע אם הם פרי רוחם של היטלר עצמו או של עמיתיו, אולם הם מעידים על כך שהיטלר אינו אויבם של היהודים בלבד, אלא שרעיונותיו נכונים הם."[16]

אם זה היה הלך רוחו של הארציבישוף סקוירצקאס, מה אפשר היה לצפות מן ההמון המוסת בחוצות? באותם ימים של פרעות, קיוו היהודים שהמנהיגים הרוחניים של הכנסיה יפנו לתומכיהם בקריאה להפסיק את הטבח. אחד הרבנים הראשיים של העיר לבוב, הרי יחזקאל לוין, בליווי שני נציגים של הקהילה היהודית, פנה ב־2 ביולי 1941 למטרופוליט שפטיצקי וביקשו לפרסם קול קורא לאוקראינים שישימו קץ לרציחות. שפטיצקי קיבל את המשלחת בחמימות, אך לא נעשה דבר. בדרכו הביתה, חטפו האוקראינים את הרב לוין ורצחוהו.[17]

בקאונס ב־9 ביולי 1941, יומיים לאחר שאלפי יהודים נתפסו ונורו למוות בידי המשטרה הליטאית, הגרמנים ציוו על אלה שנותרו בחיים — להתרכז בגיטו. משלחת יהודים ובראשה הרב ס. סנאיג פנתה לבישוף בריזגיס, שכיהן אז כראש הכנסיה בליטא. המשלחת הביאה לידיעתו של בריזגיס את דברי המפקד הגרמני של העיר, לפיהם פקודת הריכוז של היהודים בגיטו ניתנה בהתאם לבקשתם של הליטאים. היהודים התחננו שיתערב למענם לפני המפקד הגרמני ויכחיש באוזניו כי היה זה רצון עמו. תשובתו של בריזגיס היתה: "לצערי הרב לא אוכל לעשות זאת. דבר זה עלול לסכן את מעמדה של הכנסיה הקאתולית בליטא. נבצר ממני לקבל על עצמי אחריות כזאת."[18]

בשאוולי, העיר השניה בגודלה בליטא, פנו מנהיגי היהודים לכומר לאפיס וביקשוהו להתערב למענם אצל השלטונות הליטאיים המקומיים, כדי שימנעו את המשך רציחות היהודים וגירושם למקום נידח ששמו זאגרה. לאפיס ניסה לעזור, נסע אף לקאונס וביקש שם להעביר את רוע הגזירה, אבל הממונים

עליו מטעם הכנסיה דרשו שיפסיק מיד לתמוך ביהודים.[19] אין בידינו ידיעות נוספות על יהודים שביקשו את עזרתם של ראשי הכנסיה בשטחי ברית־המועצות הכבושים. יכלו לנקוט צעדים כאלה רק באותם מקומות, בהם היו ליהודים גם קודם לכן קשרים והכרויות עם ראשי הכנסיה. יתירה מזו, בלבוב ובקאונס היה הממשל בידי האוקראינים והליטאים הלאומניים. ראשי הכנסיה במקומות אלה היו מקורבים לחוגים לאומניים אלה, אפילו מזוהים אתם. מכיוון שבאותה העת ביצעו את רוב המעשים נגד היהודים האוכלוסיה והמשטרה המקומיים, הם האמינו שיש בכוחם של ראשי הכנסיה להשפיע ולהתערב לטובתם. על כל פנים קיום הכרויות וקשרים בין היהודים ובין ראשי הכנסיה לפני המלחמה והתנאים שנוצרו לאחר הכיבוש הגרמני, היו עובדה רק באותם האזורים שסופחו לברית־המועצות בשנים 1939—1940; הם בכלל לא היו קיימים בשטחים המזרחיים של ברית־המועצות. פסקו המגעים בין המנהיגים היהודים ובין שלטונות הכנסיה באוקראינה ובליטא. רבה היתה אכזבת היהודים כשנוכחו לדעת שמאמציהם עולים בתוהו. בכה וכה הגרמנים ביטלו את השלטון העצמי המקומי והנהיגו תחתיו את המינהל שלהם, שקיבל לידיו את הטיפול הישיר בבעיות היהודים. וכתוצאה — הצטמצמה השפעת הכנסיות המקומיות.

הכנסיות והיהודים בימי הכיבוש הגרמני

נוכחות הנאצים על אדמת ברית־המועצות נמשכה מקיץ 1941 עד קיץ 1944 (פרט ללאטויה). רוב יהודי הארצות הבלטיות נרצחו בשנת 1941, ובבילורוסיה המערבית וכן באוקראינה המערבית — ב־1942. בשטחים המזרחיים (שהיו בתוך גבולותיה של ברית־המועצות עד ספטמבר 1939), נרצחו היהודים בחדשים הראשונים של הכיבוש הגרמני (פרט למינסק). במשך שנת 1943 חוסלו היהודים הכלואים באחרוני הגיטאות ובשנת 1944, לפני הנסיגה, נרצחו אותם היהודים שנותרו עדיין במחנות הריכוז. לא כמו בארצות אירופה האחרות, השמדת היהודים בידי הנאצים בשטחים של ברית־המועצות היתה עובדה ידועה לכל והאוכלוסיה המקומית היתה עדה למעשה. הגירוש וההשמדה בוצעו בידי השלטונות הגרמנים תוך שיתוף פעולה מלא מצד רבבות ליטאים, לאטווים, אסטוניים ואוקראינים, שאירגנו אותם ביחידות משטרה לענייניים מיוחדים, ובעזרת אנשי המשטרה המקומית שהתגייסו לשירות הגרמנים. כולם נמנו עם נאמני הכנסיות הנוצריות. על כן, עמדתן של הכנסיות לגבי מעשי הטבח ביהודים יכלה להשפיע על שיעור ההשתתפות הפעילה ברציחות. יתירה מזו, עמדתן עשויה היתה להשפיע על רוב האוכלוסיה, שעמדה מהצד והתבוננה באדישות במתרחש בלי להושיט עזרה ליהודים.

הכנסיות היוו, בלא ספק, גורם שיכול היה להשפיע, במישרין או בעקיפין, על סיכוי יהודים רבים להישרד. השפעתם הרוחנית החזקה על האוכלוסיה המקומית והאמצעים שעמדו לרשותן במציאת מקומות מסתור, בהנפקת תעודות לידה ומסמכים אחרים יכלו להוות גורם רב־משקל במאבקם של היהודים להצלת חייהם. אבל, כיצד נהגה הכנסיה וכיצד הגיבה למעשה?

הכנסיה הרוסית האורתודוקסית והכנסיה הקאתולית

אין כל מידע או תיעוד המצביעים על איזה יחס שהוא של הכנסיות הללו ומנהיגיהן לגורלם הטראגי של היהודים. ככל שידוע לנו, התעלמו הכנסיות האלה מגורלם של היהודים ולא יצאו להגנתם. אמת, הכנסיה הרוסית האורתודוקסית היתה מופלית לרעה תחת שלטון הנאצים. מנהיגה, המטרופוליט סרגיי, נרצח מן המארב, באפריל 1944. עם זאת, שתיקתה נוכח הטראגדיה של היהודים משאירה סימן שאלה גדול באשר לאופיה הרוחני והמוסרי. הכנסיה הקאתולית בליטא היתה בעלת השפעה רבה ויכלה לנצלה כדי לעזור ליהודים, שכן רב היה חלקן של פלוגות המשטרה הליטאית בפעולות נגד היהודים אף מחוץ לגבולות ליטא. הוכחה נוספת למעורבותה של הכנסיה היא שירותם של הפאסטורים הליטאים הצבאיים בפלוגות מרצחים אחדות. עמדה דומה נקטה הכנסיה הלותראנית בלאטויה ובאסטוניה. הכנסיות הרשמיות בארצות הבלטיות נשארו דוממות — ובכל זאת, הורגש שינוי מסוים בשלהי שנת 1943 ובתחילת 1944. לאחר שנתאכזבו מהגרמנים, מספר חוגים קאתוליים קטנים בעיר קאונס בליטא, התחילו להחביא ילדים יהודים מועטים. ל. גארפונקל, ממנהיגי גיטו קאונס כתב שהבישוף בריזגיס השמיע בכנסייתו דרשה המגנה את מעשי הזוועה נגד היהודים.[20]

על פי העדויות, הכנסיה האוקראינית הבלתי־תלויה היתה האנטי־יהודית ביותר בשטחי ברית־המועצות הכבושים. בכנסיותיה נישאו דרשות שקראו לבני העדה לרצוח יהודים.[21] בעיר קובל בוולין, ב־2 ביוני 1942 נכנסה לכנסיה פלוגת המשטרה האוקראינית עם מפקדה, כדי לקבל את ברכתו של הכומר הראשי, איבן גובא, לפני צאתה ל"אקציה" של השמדה מחוץ לעיר, בה נורו למוות אלפי יהודים.[22] אין בידינו כל תיעוד על עמדתה של הכנסיה האוקראינית האוטונמית או של ראשיה ביחס ליהודים ולהשמדה. בלבוב, פירסם המטרופוליט שפטיצקי, ראש הכנסיה האחידה, מכתב רועים בנובמבר 1942 ובו הכותרת: "לא תרצח".

במכתב הוזכרו החובות הבסיסיות של הנוצרים, כגון אהבה, קדושת החיים ואיסור הרצח. שפטיצקי לא הזכיר במפורש את היהודים, אך הדגיש כי אינו מתיחס לנוצרים בלבד וכי אין כל הצדקה למעשי רצח מתוך מניעים פוליטיים.[23] מסמך זה הנו יוצא דופן ומצביע על שיעור קומתו של שפטיצקי, אבל הוא איחר את המועד. רוב היהודים בלבוב וברחבי גליציה המזרחית — נרצחו, חלקם הגדול במחנה המוות בלז'ץ, בעזרתם הפעילה של רבים מנאמני הכנסיה האחידה. עם זאת, הודות לשפטיצקי, מצאו עשרות ואולי אף כמה מאות יהודים, מקלט בכנסיות של הכנסיה האחידה ובמנזריה.

השמרנים והבפטיסטים

באחד הדיווחים הראשונים של "איינזאץ־גרופן" נכתבו במבוא דברי גינוי לכנסיה השמרנית בלאטויה, על היותה מושפעת מיהודים ומקומוניסטים. ואמנם הוצאו להורג רבים מבין כוהני כנסיה זו.[24]

העבודה הזאת דנה בעמדת הכנסיות וראשיהן כלפי גרמניה הנאצית וכלפי רדיפות היהודים בשטחי ברית־המועצות הכבושים. לא נגעתי בה באותם המקרים הרבים בהם עזרו כוהני דת יחידים ליהודים, הסתירום, ציידו אותם בתעודות זהות,

אף השפיעו על בני עדתם לנהוג כמותם.

היו מקרים בהם הטבילו לנצרות יהודים וילדי יהודים. היו כמרים שעזרתם נבעה מטעמים הומאניטריים ודתיים, והיו כאלה שעזרו מתוך שיקולים מיסיונריים. הנאצים הוציאו להורג אחדים מהם בגלל עזרתם ליהודים ושלחו אחרים למאסר או למחנות ריכוז. מקרים בודדים כאלה אפשר למצוא בכל הכנסיות, אם כי במידה פחותה ביותר בכנסיות הבלתי־תלויות והאוקראיניות.

סיכום

קבלת הפנים החמה שערכו הכנסיות לצבא הגרמני, בראותן בו כוח שמשחרר אותן מהשלטון הסובייטי גם בלי איזכורם המפורש של היהודים — הוסיפה עידוד ותנופה, לאוכלוסיה המקומית לנהוג ביהודים באכזריות והגבירה את מספר המקרים של שיתוף הפעולה ושל נטילת חלק פעיל בהשמדה.

בשטחי ברית־המועצות נבע יחס הכנסיות לגרמניה הנאצית וליהודים מהתחשבות בנטייה הלאומנית של האוכלוסיה המקומית ולאו דווקא מהמדיניות הכוללת של הכנסיה. הכנסיות בארצות הבלטיות ובאוקראינה היו שותפות ללאומנות הגואה במקומותיהן. הן לא תוכלנה להנקות מאשמת צאן מרעיתן ששיתפו פעולה, אף עזרו לרצוח יהודים בהיקף כה רב, גם מעבר לתחומיהם האתניים (במחנות השמדה, בגיטו וארשה וכו׳). מדיניות הנאצים שחתרה לדה־פוליטיזציה של הכנסיות שפעלו בשטחי ברית־המועצות הכבושים ולפיצולן המירבי, הגבילה אמנם את טווח האפשרות של פעולה כנסייתית — היו גם מקרים של שימוש בטירור נגדן — אולם אין זה פוטר אותן מהאחריות המוסרית. בשתיקתן, פרט לשיגור מכתב הרועים מאת שפטיצקי, הן העלימו עין בגלוי ולא בהסתר מהטראגדיה של העם היהודי ומהשמדתו בשטחי ברית־המועצות הכבושים. כל אלה הינם כתם על פועלה של הכנסיה בשטחים הכבושים של ברית־המועצות וסימן שאלה באשר לאונה הרוחני והמוסרי.

הערות

1. A. Hitler: Hitler's Table Talk, 1941-1944 (London, 1953) p. 7
2. שם, עמ׳ 424.
3. Wassilit Alexeev: The Russian Orthodox Church, Minnesota, 1967 p. 50
תיזה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מטעם הפאקולטה של אוניברסיטת בינסוטה, אפריל, 1967, עמ׳ 50.
4. Der Chef der Sicherheitspolizei und das SD, Berlin, 5 July 1941.
5. K.E. Dmitruk: Svastika na Sutanash, Moscow, pp. 775-776.
6. Documents Accuse, ed Gintaras, Vilna 1970, pp. 88-89.
7. Alexander Dallin: German Rule in Russia 1944-1945, London 1957, pp. 473-744.
8. H. Fireside: Ieon and Swastika, Cambridge, Mass. 1971, pp. 172.
9. Ereignissmeldung USSR, No. 19, Berlin, 11 July p. 4.

10. שם, מס׳ 156, ברלין, 16 בינואר 1942, עמ׳ 22.
11. שם, עמ׳ 22.
12. שם, מס׳ 13, ברלין, 5 ביולי 1941, עמ׳ 6, 12; מס׳ 25, ברלין, 17 ביולי 1941, עמ׳ 3; מס׳ 36, ברלין, 26 ביולי 1941, עמ׳ 6.
13. שם, מס׳ 30, ברלין, 20 ביולי 1941, עמ׳ 2.
14. שם, מס׳ 36, ברלין, 26 ביולי 1941, עמ׳ 3—4.
15. Wassilit Alexeev: The Russian Orthodox Church under German Occupation p.p. 83-84, 114-120.
16. Documents Accuse, p. 88.
17. דויד כהנא, יומן גיטו לבוב (ירושלים, 1978) עמ׳ 29; אנציקלופדיה של גלויות (ירושלים—תל־אביב 1956) עמ׳ 760.
18. ל. גארפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, (ירושלים, 1959) עמ׳ 42.
19. אליעזר ירושלמי, פנקס שאוולי (ירושלים, 1958) עמ׳ 33.
20. ל. גארפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ׳ 153, 224.
21. שמואל ספקטור: שואת יהודי ווהלין 44—1941, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1982.
22. K.E. Dmitruk: Swastika na Sutanach, p. 154.
23. המסמך כולו פורסם ביומן גיטו לבוב מאת דויד כהנא, עמ׳ 185—178.
24. Ereiignissmeldung USSR, No. 19, Berlin.
25. שמואל ספקטור: שואת יהודי ולהיניה.

גיטה עמיפז־זילבר

יפאני הציל יהודים

פעולת הצלה מופלאה, מיוחדת במינה, נעשתה ב־1940 על ידי קונסול יפאן בליטא.

מעשה שהיה כך היה:

עם כיבוש פולין על ידי גרמניה ועל ידי ברית־המועצות ב־1939, ברחו יהודים רבים לווילנה, לאחר שנודע כי הסובייטים התכוננו להחזיר את העיר לליטא העצמאית. כ־14,000 פליטים כאלה הגיעו לווילנה ומתוכם 2,440 בחורי ישיבה, 171 רבנים, כ־2,065 הברי תנועות ציוניות חלוציות ועוד. מטרתם היתה להגר מליטא לארצות חופשיות.

אולם, למרות המאמצים הרבים של האירגונים היהודיים — צפון־אמריקאים, ציוניים, ומקומיים — שעסקו בהצלה, היה קשה ביותר למצוא מדינה שהיתה מוכנה לתת מקלט לפליטים. יתר על כן, רבים מנתיבי הבריחה נסתמו עם פרוץ פעולות האיבה.

כצעד ראשון, דאגו הפליטים היהודיים בווילנה להצטייד בדרכונים פולניים והצטרפו לתורים הארוכים ליד הקונסוליה הפולנית. הדאגה השניה היתה איך להשיג אשרת כניסה לארץ מיקלט.

ד"ר זרח ורהפטיג, מי שכיהן כשר הדתות בממשלת ישראל, היה אז מנהיג הפליטים הפולניים שהגיעו לוילנה והיה פעיל מאוד בחיפוש אחר אשרות כניסה לארצות מיקלט עבורם. הוא היה גם בוועד שחילק את מעט אשרות הכניסה לארץ־ישראל המנדטורית.

ב־15 ביוני 1940 סיפחה ברית־המועצות את ליטא ונוצר מצב חדש עבור הפליטים. הקונסוליה הפולנית נסגרה ואי־אפשר היה להשיג עוד דרכונים פולניים. נוסף לכך, הסובייטים לא הירשו יציאה חופשית וממילא לא היה לאן לנסוע. המצב נראה ללא מוצא ואז צצה, בצורה בלתי צפויה, דרך אפשרית להצלה.

בין הפליטים היו שני בחורי ישיבה, בעלי אזרחות הולנדית. מיד עם הכיבוש הסובייטי של ליטא, פנו לקונסול הכבוד של הולנד בקובנה (קאונאס) שבליטא כדי להתייעץ אתו לאיזה מושבה הולנדית לנסוע, מכיוון שלא רצו

לחזור להולנד שהיתה תחת הכיבוש הנאצי. הוחלט כי הבחורים יסעו לקוראסאו שבאיים הקריביים. כמו־כן, נתברר כי אין צורך באשרות כניסה לקוראסאו וכי רשות כניסה לאי שמורה בידי המושל הכללי ההולנדי של האי. עם זאת, כדי לאפשר לשני בחורי הישיבה להשיג אשרות־מעבר בדרך לקוראסאו, נתן להם הקונסול ההולנדי אשרות כניסה לקוראסאו, מבלי לציין כי רשות הכניסה לאי נתונה בידי המושל הכללי. יצא איפוא שהאשרות שקיבלו הבחורים עשו את הרושם הרצוי כאשרות כניסה לקוראסאו, כאשר לאמיתו של דבר, היו אלה אשרות פיקטיביות.

שני הבחורים נפגשו עם ד"ר זרח ורהפטיג וסיפרו לו את המעשה. אז ביקש מהם ד"ר ורהפטיג לברר אצל הקונסול ההולנדי אם יסכים לת אשרות כניסה כאלה לבעלי דרכונים לא־הולנדיים. הקונסול הסכים.

לאחר שד"ר ורהפטיג קיבל אשרות כניסה לקוראסאו, הודיע לפליטים היהודיים בווילנה על האפשרות הזו וקרוב ל־1,400 פליטים הצטיידו באשרות לקוראסאו, עד שהקונסוליה ההולנדית נאלצה לסגור את משרדיה, יחד עם שאר הנציגויות הזרות, על־פי פקודת הכובש הסובייטי.

עמדה בפני בעלי האשרות הבעיה איך להגיע לאי. מכיוון שמערב אירופה היתה כבושה, האפשרות היחידה היתה לנסוע דרך ברית־המועצות עד לוולאדי־בוסטוק, משם ליפאן באניה ומיפאן לקוראסאו דרך תעלת פנמה. היה ברור לפליטים, כי ברית־המועצות לא תתן אשרת־מעבר דרך שטחה אלא אם יהיו בידיהם אשרות־מעבר יפאניות.

בליטא כיהן אז כקונסול יפאני, מר סמפו סוגיהארה, שהגיע לקובנה ב־1939 כדי לעקוב אחר היחסים בין ברית־המועצות וגרמניה אחרי חתימת הסכם מולוטוב—ריבנטרופ. תפקידו היה לדווח לרמטכ"לים ולמשרד החוץ היפאנים על תנועות צבאות גרמניה וברית־המועצות. כך הצהיר סוגיהרה בעדותו שנמסרה ל"יד ושם" בירושלים.

הפליטים פנו איפוא אליו וביקשו אשרות־מעבר על סמך אשרות־הכניסה לקוראסאו. כמובן, הם לא גילו לו כי, לפי החוק ההולנדי, לא היה צורך באשרת־כניסה לקוראסאו אלא באישורו של המושל הכללי, מתוך חשש כי אי־הוודאות אם המושל הכללי אכן ירשה לפליטים אלה להיכנס לאי, עלולה היתה להרתיע את הקונסול היפאני מלתת אשרות־מעבר.

סוגיהרה מציין בעדותו, כי הפליטים — גברים, נשים וטף — נראו מאוד עייפים ולא היה ברור לו איפה הם לנים, אולי בתחנת הרכבת או סתם בחוצות העיר הזרה.

כדי לעזור לפליטים, פנה סוגיהרה לקונסול הסובייטי ושאל אותו אם יתן אשרות־מעבר דרך ברית־המועצות. תשובת הסובייטי היתה חד־משמעית: בלי אשרות־מעבר יפאניות, אין על מה לדבר.

אז החליט סוגיהרה להבריק לטוקיו וביקש הוראות. הואיל והתשובה בוששה לבוא, הוא כבר התחיל להנפיק אשרות־מעבר לבעלי "אשרות" לקוראסאו ואחר כך גם ליהודים, שלא היו להם אשרות־כניסה וטענו כי ללא ספק יקבלו את אשרות־הכניסה בטוקיו מהקונסולים הנוגעים בדבר. בסופו של דבר, הוא נתן אשרות אפילו לאלה שלא היו להם דרכונים בכלל. גם הפליטים שבידיהם

אשרות לארץ־ישראל, קיבלו ממנו אשרות־מעבר.

בינתיים, קיבל הקונסול היפאני מברקים דחופים ממשרד החוץ בטוקיו להפסיק מיד את ניפוק אשרות־המעבר. להזכירכם, כי יפאן היתה בעלת־בריתה של גרמניה הנאצית. אך סוגיהרה המשיך במלאכה. "לא היה לי ספק שבבוא העת יפטרו אותי מתפקידי במשרד החוץ, אם כי פעלתי אך ורק מתוך אהבת האדם ומתוך רגש הומניטארי", הוא כותב.

סוגיהרה מעריך כי הספיק להוציא, תוך זמן קצר, כ־3,500 אשרות עד סוף אוגוסט 1940, סגירת הקונסוליה. עזר לו בהחתמת הדרכונים גם בחור ישיבת "מיר", פליט בעצמו. מספרים כי בשבתו כבר ברכבת, המשיך לנפק אשרות־מעבר לפליטים היהודיים.

אך נראה כי שילם מחיר על מעשיו הטובים. סוגיהרה מספר בעדותו, כי בשובו ליפאן ב־1947 עם סיום תפקידו הקונסולרי ברומניה, הודיע לו סגן שר החוץ היפאני כי הוא מפוטר מכל תפקידיו במשרד החוץ היפאני. לא נמסרו לו סיבות הפיטורין, אך לאחר מכן נודע לו כי פוטר בגלל אשרות־המעבר שהעניק לפליטים היהודיים בקובנה, ללא רשות שר החוץ היפאני.

ב־1969 בא מר סוגיהרה לירושלים כדי לבקר אצל בנו שלמד כלכלה באוניברסיטה העברית וכן כדי לקבל מ"יד ושם" תעודת הוקרה על שהציל פליטים יהודיים בליטא. הוא נפגש עם ד"ר ורהפטיג, שהיה אז שר הדתות. שוחחו על זמנים עברו, על הפליטים בליטא ועל האשרות הפיקטיביות לקוראסאו. מר סוגיהרה הסביר לד"ר ורהפטיג, כי ידע שכל ענין האשרות האלה הוא דמיון שווא, אבל כל עוד פעל במסגרת סמכותו החוקית, היה מוכן לעזור לפליטים.

נחזור כעת לפליטים היהודיים בקובנה, מצויידים באשרות כניסה ובאשרות־מעבר יפאניות. לבסוף, אחרי משא־ומתן עם השלטונות הסובייטיים שניהל ד"ר ורהפטיג כנציג הפליטים, והמתנה מורטת עצבים, נתקבל אישור למתן אשרות־מעבר דרך ברית־המועצות, על סמך אשרות־המעבר היפאניות.

אחרי נסיעה של שבוע וחצי ברכבת דרך סיביר, הגיעו לוולאדיבוסטוק. משם המשיכו באניה לנמל היפאני, צורוגה, שם נתקבלו על־ידי משלחת של הקהילות היהודיות שעזרה להם והעבירה אותם ברכבת לעיר קובה שביפאן. הפליטים היו תשושים אחרי שעשו דרך של 7,500 קילומטרים מליטא לקובה.

קבוצה של בחורי ישיבה שהגיעה לצורוגה ביום שישי אחרי שקיעת השמש, סירבו לחתום על המסמכים. לא היה קל לנציג המשלחת היהודית מקובה להסביר לפקידים היפאניים מדוע בחורים אלה מסרבים דבר כה פשוט. לבסוף, נמצא פתרון: הנציג מקובה כתב "שבת" על הניירות של בחורי הישיבה, במקום חתימותיהם, ולכן קראו לו "שאבס גוי".

בקובה היתה קהילה יהודית קטנה אך משמשגת, שהשתדלה לעזור לפליטים וקיבלה לשם כך תרומות מאירגונים יהודיים אמריקאיים. הקהילה היתה מורכבת מיהודים ספרדיים ואשכנזיים. יחס ועדת הפליטים של הקהילה היהודית בקובה היה חם ולבבי. הפליטים נתקבלו יפה גם על ידי האוכלוסיה המקומית. נתקבלו מתנות פרחים וכסף, סלי פירות ועוד.

הבעיה העיקרית של הפליטים היתה שאשרות־המעבר היפאניות היו בתוקף

לשבועיים בלבד והיה ברור כי המושל הכללי של קוראסאו לא יסכים לאשר כניסתם לאי של מאות פליטים. הפליטים חששו מאוד שהיפאנים יחזירו אותם לברית־המועצות.

לאור המצב, פנו מנהיגי הקהילה היהודית לסטסוזו קוטסוז׳י, יפאני, פרופסור לתנ״ך, אשר הכיר אישית את שר החוץ היפאני וביקשו ממנו להשתדל למען הפליטים שיוכלו להישאר ביפאן. לבסוף, הסכים השר לשהות נוספת של הפליטים בתנאי שהמשטרה בקובה תסכים לכך. קוטסוז׳י שיחד את ראש המשטרה בקובה בסכום גבוה וכך יכלו הפליטים להאריך את שהותם ביפאן .אגב, ב־1959 התגייר הפרופסור קוטסוז׳י בירושלים ונקרא אברהם. נפטר ב־1973 והובא לקבורה בהר המנוחות בירושלים.

בסך הכל הגיעו ליפאן למעלה מאלפיים פליטים יהודיים פולניים. יש להניח כי לא כל מקבלי האשרות ההולנדיות והיפאניות ניצלו את האפשרות הזאת מפני שחיכו לשווא בליטא לבני משפחותיהם שיבואו משטחי הכיבוש הגרמני או הסובייטי בפולין, או חוסר כסף להוצאות הדרך, או מפני שלא קיבלו היתר יציאה מהסובייטים.

בסופו של דבר, עזבו הפליטים את יפאן. חלק מהם נסע לארץ־ישראל וביניהם מר מנחם סבידור, מקודם מקס חודורובסקי, יו״ר הכנסת לשעבר. אחרים נסעו לארצות־הברית ולקנדה ואלה שלא היה להם לאן ללכת, הועברו לעיר הבינ־לאומית שאנחיי, שם נשארו עד סוף המלחמה.

זהו הסיפור המופלא של היפאני שהציל יהודים בתקופה השחורה ביותר בתולדות העם היהודי. סוגיהרה היה מוכן לפעול בניגוד להוראות משרד החוץ שלו ובזה סיכן את עתידו. כל זה עשה מסיבות הומניטריות.

סוגיהרה ודומיו — הם האנושות במיטבתה!

אליהו אביהר

התעוררות המודעות הגרמנית לפשע נגד העם היהודי

הננו מפרסמים שני פרקים מעבודתו הנרחבת של אליהו אביהר, "יחסי ישראל — הריפובליקה הפדרלית הגרמנית בשנים 1948—1965". פרקים נוספים יתפרסמו בגליון הבא של "משואה".

המערכת

לפי העובדות והמסמכים מסתבר שבשנים הראשונות אחרי הכניעה ב־1945 לא היתה בגרמניה כל מודעות להיקפו העצום והאיום של הפשע כלפי העם היהודי. במכתב ההיסטורי הראשון של הבישופים הגרמניים מיום 23.8.45 כלול הסבר לסיבות אי הידיעה על פשעי הנאצים, אולם אין אף מילה על הפשעים נגד היהודים. גם ב"הודעת האשמה השטוטגרטית" מטעם הכנסיה הפרוטסטנטית מאוקטובר 1945 אין רמז לסבל היהודי. עברו למעלה משנתיים שבהן התרבו בגרמניה תקריות אנטישמיות, ורק באפריל 1948 פירסמה הכנסיה הפרוטסטנטית "מילה על הבעיה היהודית", בה היא מזהירה מפני טיפוס חדש של שנאת היהודים המתעוררת עם "בעיית אשמתנו כלפי היהודים",[1] ובאותה השנה, בספטמבר, פירסמה הכנסיה הקאתולית הגרמנית מינשר שעל כל נוצרי לטפח יחס אהבה ליהודים.

ישנן שלוש סיבות עיקריות שבגללן התעוררה מחדש כה מהר האנטישמיות בגרמניה של לאחר המלחמה:

א. מאמצי שארית הפליטה של יהודי גרמניה (15 אלף מתוך למעלה מחצי מיליון שלפני 1939) לתפוס מחדש את מקומם בגרמניה, לקבל בחזרה את רכושם ולתבוע פיצויים.

ב. המצאותם של כ־140 אלף פליטים יהודים, רובם ממזרח אירופה, מרוכזים במחנות בשולי הערים הגדולות מקבלים שרותי סעד מועדפים ונהנים מחופש יחסי בעסקי השוק השחור.

ג. תגובות למשפט נירנברג, שניהולו ופסקי דיניו נתקלו ביחס ביקורתי בקרב

הציבוריות הגרמנית. הכנסיות הפרוטסטנטיות והקתוליות פירסמו מכתבי מחאה. הנשיא, פרופ׳ תיאודור הסה, שהיה חבר הפרלמנט בזמן שלטון הנאצים, ואף הצביע בעד חוקיהם, הצהיר שכתוצאה ממשפטי נירנברג יש מקום ל״בושה קולקטיבית״, אולם צריך לדחות את העיקרון של ״האשמה הקולקטיבית״, כי הרי זהו עיקרון נאצי מיסודו.[2]

באשר לעמדת המפלגות הגרמניות הגדולות — ישנו הבדל בין גישת המפלגה הנוצרית־דמוקרטית (צ.ד.או.) לזו של המפלגה הסוציאליסטית (מ.פ.ד.). הראשונה נמנעה מהגיב רשמית ומנהיגיה כקונרד אדאואר או אויגן גרסטנמייר העדיפו לעבור על פסקי הדין בשתיקה. היחידי ש״העיז״ להשמיע את קולו ולהצדיק את משפטי נירנברג היה פרופ׳ באהם, שכיהן באותו זמן בתפקיד שר התרבות של מדינת הסן.

לעומת זאת במחנה הסוציאליסטי, שבתוכו לרבים היה קשר אורגני והיסטורי עם היהודים עוד לפני המלחמה ואף רדפום ושלחו אותם למחנות ריכוז, נשמעו דרישות ברורות להעניש ללא סייג את הפושעים הנאציים. וזאת למרות שהדרישה הזאת לא היתה פופולרית בקרב העם ולא בקרב הרוב בפרלמנט. היו״ר, ד״ר קורט שומאכר, מחה על זיכויים של פון פאפן, שאכט ופריטשה על ידי בית־המשפט בנירנברג ותבע שיעמידום למשפט בפני בית דין גרמני. תמכו בעמדה הזאת הפרלמנט של הסן וכן ראשי המדינות באוריה ובאדן־ווירטמברג — כולם חברי הס.פ.ד., אולם היו אלה קולות מיעוט שיצג בקושי שליש הבוחרים הגרמניים. לאחר הבחירות ב־1949 היוותה מפלגת הימין (״דויטשה פארטיי״) את לשון המאזניים לאחר שהשיגה 9% מקולות הבוחרים והצטרפה לקואליציה עם הצ.ד.או. והליברלים בראשותו של ד״ר אדנאואר, שבנאומו הראשון בפרלמנט לא הזכיר אף במילה אחת את התחייבותם של הגרמנים כלפי היהודים. בנושא היהודי אמר את המשפט הבא בלבד: ״נחשב על ידינו כדבר מביש וכעת אף לא־יאומן שלאחר כל מה שקרה בתקופה הנאצית, ישנם עדיין אנשים בגרמניה שרודפים או סולדים יהודים רק בגלל שהם יהודים״. בדבריו לא נגע אף במילה, בקיומה של מדינת ישראל או בבעיית שיקומו של העם היהודי לאחר השואה. בנושא היהודי התבטא ד״ר שומכר בנאום התשובה שלו כדלהלן: ״מה שנאמר כאן על היהודים והאסון הנורא שלהם בימי הרייך ה־3 מחוסר צבע הוא... זה חובתו של כל פטריוט גרמני להדגיש את גורל יהודי גרמניה ואירופה ולהגיש את הסיוע הדרוש. הברבריות של הנאצים השפילה את העם הגרמני על ידי השמדת 6 מיליוני יהודים ועלינו לשאת בתוצאות ההשפלה הזאת במשך זמן בלתי מוגבל...״ אפס, הנואם ייצג מיעוט בלבד בפרלמנט וגם בעם. באותו הזמן התרבו בגרמניה מקרים של פגיעות אנטישמיות, כיסוי קירות בצלבי קרס וסיסמאות נאו־נאציות ואף חילול קברים בבתי עלמין היהודיים הבודדים שנותרו לפליטה; אחד מהם חולל בברוטליות, שהיתה נדירה אף בימיו של היטלר.

בישיבת הקונגרס היהודי העולמי שנערכה בפריז, באוגוסט 1949, הצהיר ד״ר נחום גולדמן שהלאומנות הגרמנית חזקה כבימי היטלר, הדה נאציפיקאציה נכשלה וגרמניה מהווה שוב סכנה לעם היהודי . וזאת חרף החוקה הפדראלית שלפיה בוטלו לחלוטין חוקי נירנברג הנאציים והיהודים קיבלו בחזרה את זכויותיהם.[3]

אין ספק שמנהיג יהודי מוכר כד"ר גולדמן, אשר שנתיים־שלוש מאוחר יותר נמנה על אחד האדריכלים של ההתקרבות הגרמנית־יהודית, לא השמיע את דבריו החריפים כתכסיס לצורך טילטול מצפונם של הגרמנים. אולי עוד לא נשקפה סכנה של ממש ליהודים, אך אין לערער על העובדה שלא היה בנמצא בגרמניה כל סימן מודעות לפשעים בעם היהודי, וקולות הסוציאליסטים היו כקול קורא במדבר. אומנם אופיו של כל בן־אדם, שבדרך כלל אינו נוטה להודות בפשעיו אלא אם־כן מאלצים אותו לכך, אולם אפשר להניח שבאותן השנים רבים הבינו בגרמניה שההודאה תהיה כרוכה בתביעות פיצויים עצומים והחזרות רכוש נשדד בהיקף גדול מאוד. ואלה אפילו אם יתבצעו, עדיין לא ימחו את הפשע ולא יחסלו את רגשות העוינות והסלידה ביחסי שני העמים שכרו תהום פעורה ביניהם.

השלב הטרומי של תביעות פיצויי מלחמה

בשנת 1941 כשכוחות המערב היו בדפנסיבה מיואשת, ארצות הברית ישבו על הגדר והצבאות הגרמניים התקרבו לוולגה ושמו מצור כבד על מוסקבה ולנינגרד, התכנסה בעיר באלטימור (ארצות־הברית) ועידת הקונגרס היהודי העולמי. למרות הפסימיות הקודרת ששררה באולם רשמה בין החלטותיה את המילים הבאות: "בבוא היום אם ידובר על תשלום פיצויי מלחמה — יהודי אירופה — הם הראשונים הזכאים לקבלם".[4] שלוש שנים אחר כך — בועידה באטלנטיק סיטי בספטמבר 1944, כשהמצב בחזיתות השתנה כבר לחלוטין, נדרשה מאת מעצמות המערב הכרה עקרונית בזכותו של העם היהודי לשילומים קולקטיביים וזאת לפי שני עקרונות:

א. השבת הגזילה בפועל;

ב. פיצוי על הפגיעה בבריאות, חירות הפרט, שלילת השכלה ופגיעה במעמד המקצועי.

בועדה הוסכם על הקמתו של ועד מורכב מנציגי הקונגרס היהודי העולמי, הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, הג'וינט והועד היהודי האמריקני. אחרי זמן קצר ומיד לאחר תום הקרבות בשטח גרמניה, הוקמו באזורי הכיבוש האמריקני, הבריטי והצרפתי משרדי התאגיד (ג'.ר.ס.או.) (J.R.S.O. — Jewish Restitution Successor Organization) ששלטונות הכיבוש הכירוהו כיורש חוקי של הרכוש היהודי שנותר ללא יורשים. להסדר זה לא היה תוקף בגלל סירובם המוחלט של השלטונות באיזור הכיבוש הסובייטי. מכל מקום, לפעולה הזאת, מוגבלת לכשעצמה, לא היתה לה כל נגיעה לתביעה היהודית הגלובלית כפי שמצאה את ביטויה בהחלטות האירגונים היהודיים, כולל ההסתדרות הציונית העולמית. ההסתדרות הציונית העולמית נקטה צעדים משלה עוד בספטמבר 1942. נשיא התנועה ד"ר חיים ווייצמן הגיש תזכיר לארבע המעצמות הלוחמות בנאצים (ארצות־הברית, ברית־המועצות, בריטניה וצרפת) על הנזק החומרי שגרמה גרמניה הנאצית לעם היהודי. הנזק הזה נאמד במושגי ערך מלפני 40 שנה בסך של 8 מיליארד דולר.

בימי המאורעות הדרמטיים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, בזמן המאבק על הקמתה של מדינת ישראל ומיד אחרי כינונה, המנהיגות הציונית לא יכלה

להתרכז בבעיות התביעה לפיצויים גרמניים, מה עוד שלא היה סיכוי גדול להשיג משהו בעל משקל מגרמניה החרבה. מאידך גיסא, פרט להחזרת רכוש יהודי בגרמניה, נמנעו שלטונות המערב לנגוע בנושא וטענו שזהו עניין למו"מ עם הגרמנים. הועלתה דרישה להחזיר ממינכן אפילו את הנציגות של הסוכנות באותו הזמן, בכנסת לא היה כל סיכוי להגיע לרוב שתומך במשא ומתן ישיר עם הגרמנים. הועלתה דרישה להחזיר ממינכן אפילו את הנציגו תשל הסוכנות היהודית בראשותו של ד"ר יחיל, שתפקידה הסתיים למעשה לאחר התרוקנות המחנות וקליטתם של כחצי מיליון פליטים בישראל.

רק כשנה וחצי (נובמבר 1949) לאחר הרכבת הממשלה הפדרלית הגרמנית הראשונה בראשותו של ד"ר אדנאואר השמיע הוא בפעם הראשונה בפומבי את דעתו בנושא הפיצויים. היה זה בראיון לעורך השבועון היהודי בגרמניה, אם כי כבר קודם בשיחות פרטיות התבטא לא פעם[5] שהוא מעריץ את מדינת ישראל ותומך ברעיון ניהול מו"מ עם מוסד יהודי כלל־עולמי על מתן פיצויים. כשנשאל בראיון מהי דעתו בנוגע לסכום שהיה מוכן להציע לישראל, נקב בסכום של 2.38 מיליון דולר בצורה של סחורות "כסימן ראשון לפיצוי על העוול שנגרם ליהודי העולם". הנהגת הקונגרס היהודי העולמי דחתה את ההצעה הזאת על הסף. אגב היא לא הגיעה לשום שלב של דיון פרלמנטרי בגרמניה. מצד ממשלת ישראל לא באה כל תגובה, אולם כנראה כבר אז התבשלה בקרבה הדעה שבבוא העת לא יהיה מנוס מניהול מו"מ ישיר עם הגרמנים. אמנם באותה התקופה כ־40% מהאוכלוסיה היהודית בארץ־ישראל היו פליטי השואה, אך רוב הלחצים נגד המשא ומתן לא באו מתוכם. המאבק בנושא הזה נשא מתחילתו יותר אופי פוליטי מאשר לאומי כללי או מוסרי.

ואכן, עד פתיחת המו"מ הישיר על השילומים במרץ 1952 היו כל פניות ממשלת ישראל בסוגיית הפיצויים אך ורק בעקיפין, דהיינו באמצעות מעצמות המערב, שאגב עמדו לערוך ועידת תביעות־מלחמה כללית, אולם לא גילו כל רצון לכלול בתוכן את התביעה היהודית ובפרט זו של מדינת ישראל, בטענה שהיא עוד לא היתה על מפת העולם כשפרצה והסתיימה מלחמת העולם השניה. הם לעולם לא קיבלו את הטענה שהיתה כלולה בתזכירו של פרופ' וייצמן לארבע המעצמות מיום 20.9.45,[6] שהעם היהודי, אשר נגדו הכריזה גרמניה הנאצית מלחמת השמד, היה צד לוחם. העובדה שבאותו הזמן היתה מדינה "בדרך" אינה משנה את האמת ההיסטורית. ולכן כל הנזק שנגרם על ידי השמדת 6 מיליונים מבני העם היהודי, אובדן בריאות, רכוש וזכויות אדם ואזרח מצדיקים את תביעת הפיצויים בדומה לכל מדינה אחרת שניזוקה על ידי גרמניה הנאצית.

כידוע, מסיבות שפורטו לעיל, התזכיר הזה היה כאבן שאין לה הופכין במשך כ־6 שנים. כשנודע לממשלת ישראל בתחילת 1950 על ההכנות לועידת תביעות שעמדה להתכנס בלונדון, נשלח על ידי משרד החוץ תזכיר, לארבע המעצמות עם דרישה לכלול את מדינת ישראל כצד התובע פיצויי מלחמה מגרמניה. לתזכיר צורפה תזכורת (מיום 16.1.51) שמפרטת את סוגי התביעות:

1. החזרת רכוש ללא יורשים;
2. קבלת פיצויים אישיים עבור נזקי גוף, שלילת חופש ופגיעה בבריאות;

3. החזר תשלומי כפייה וזכויות סוציאליות שלא מומשו על ידי השלטונות הנאציים;

4. תשלום ביטוח סוציאלי ופנסיות לניצולי השואה.

תזכיר מפורט יותר נערך על ידי פרופ׳ ליאו כהן (הוגש ב־15.3.51) ובו, מלבד הנימוקים המצדיקים את התביעה הכוללת של העם היהודי, נאמד הפיצוי המיוחד שתבעה ממשלת ישראל בסך מיליארד וחצי דולר. חישוב הסכום הזה נעשה על ידי דוד הורוביץ, מנכ״ל האוצר דאז, אשר טען שקליטת כל אחד מחצי מיליון פליטי השואה בארץ עלתה בממוצע 3,000 דולר.

מיותר לציין ששלטונות ברית־המועצות כלל לא השיבו על אף אחד מהתזכירים האלה. ממעצמות המערב אמנם נתקבלו הודעות שאישרו את קבלתם, אולם היה ברור שאין הן מוכנות לכפות על הגרמנים תשלום פיצויים ואינן רוצות למלא תפקיד של מתווכים.

ייתכן שכל העניין היה שוקע לחלוטין לשביעת רצונם של גורמים קיצוניים מהימין ומהשמאל בישראל (וכמובן, גם של הגרמנים, וגם של הערבים, כפי שנראה להלן) אילולא המצב הכלכלי ללא נשוא, שבו נקלעה ממשלת ישראל בשנותיה הראשונות של המדינה. בו־זמנית התחיל לתת את אותותיו ״הנס הכלכלי״ של גרמניה המערבית והיא כבר היתה מסוגלת לשאת בעול הפיצויים שנדרשו ממנה במימדים סבירים, אמנם רחוקים מאוד מהנזק האמיתי שנגרם ליהודים.

הבעיה היתה איך להתגבר על העדר הקשרים הישירים עם שלטונות גרמניה, שנגד כינונם היו קמים רבים בישראל, ביניהם גם מנהיגי מפא״י כמו יוסף שפרינצק יו״ר הכנסת. בתקופה זו החלו להופיע בזירות בינלאומיות שונות משלחות גרמניות רשמיות; הופעתם כל פעם היתה קשורה בהפגנות־מחאה של נציגי ישראל.

קרלו שמיד, מנהיג דגול של הס.פ.ד., שאין עוררין על יחסו הידידותי למדינת ישראל,[7] מספר בזכרונותיו על אחד המקרים הבולטים. זה קרה בועידה הבין־פרלמנטרית באיסטנבול (אוגוסט 1951), בה נוכחו גם משלחות ערביות. שמיד מצטט את הדברים שנאמרו בישיבת הפתיחה על ידי הרב ד״ר נורוק, שטען כי ״אי אפשר לקיים ועידה זו בנוכחות המשלחת הגרמנית היות ועד היום גרמניה לא מראה נכונות לקחת על עצמה אחריות על רצח 6 מיליוני היהודים ולערוב שפשעים כאלה לא יחזרו״. ״אין אנו מאמינים״ — אמר ד״ר נורוק ״שגרמניה זכאית לחזור למשפחת העמים״. מעל בימת הועידה הגיב הרמן אלרס, יו״ר הבונדסטג, ואמר שאין בדעתו להתייחס לדבריו של ד״ר נורוק היות וגרמניה נתקבלה עוד לפני שנה (בועידה במונקו) פה־אחד כחברה מלאה באיגוד הבין־פרלמנטרי העולמי והוא מקווה מאוד ששאלת אחריותו של העם הגרמני לזוועות הנאצים תמצא פתרון צודק. אחרי כן נאם עוד יצחק בן־צבי שהטיל בדבריו הנרגזים את האשמה על הגרמנים כולם, כולל אלה שישבו באולם הועידה. התעורר ויכוח כולל, שבו נואמים ערביים האשימו את ישראל ברדיפה ״פשיסטית״ את הפלשתינאים, הפקיסטנים התקיפו את ההודים והאירים את הבריטים. לא דברי הנואמים והמתח שהשתרר בין המשלחות מקנים חשיבות לועידה הזאת בתולדות קשרי ישראל—גרמניה אחרי המלחמה, אלא

העובדה שבאותו זמן התקיימה הפגישה הראשונה והישירה בין מנהיגי שתי הארצות, אם כי עדיין לא בדרג ממלכתי רשמי. לפי יוזמת אחד הצירים משוויץ, ובאישור שנתקבל מירושלים, התכנסו מסביב לשולחן אחד יצחק בן־צבי, דוד הכהן ונציג הליברלים (ששמיד אינו נוקט בשמו) מצד הישראלים, ומצד הגרמנים היינריך פון־ברנטנו, רוברט טילמנס וקרלו שמיד. שמיד מספר שהישראלים התייחסו לנושא השיחה. בקרירות עניינית "ועשו רושם שאין הם מכירים בנו כעמיתים."

הגרמנים טענו שהם מכירים בזכותם של היהודים בכלל ושל מדינת ישראל בפרט לפיצוי על הפגיעה שנגרמה לעם היהודי והם מקווים שמדינת ישראל תאפשר לגרמניה לקיים מו"מ עם נציגיה הרשמיים כדי לקבוע את דרך הפיצוי וסוגו. "איננו קושרים את הדבר עם ציפיה שהעם היהודי אכן ישכח מה שעוללו למיליוני בניו". לפי שמיד, בתחילת הפגישה גילו הישראלים קרירות מופגנת וציינו שאין גשר הידברות בין יהודים וגרמנים ושהכסף איננו מסוגל לטשטש את אוקיאנוס הדם שנשפך. אולם לקראת סוף הפגישה נשבר הקרח, השיחה החלה להתגלגל בגרמנית ולבסוף סוכם שכל צד יברר עם ממשלתו את נקיטת הצעדים לתחילת המו"מ המעשי; התשובה הגרמנית תימסר באמצעות הנציג הישראלי במינכן.[8] ד"ר נורוק בשמעו על הסיכום הזה, הסתייג ממנו בתוקף רב. בהיוודע הדבר בגרמניה לחבר היהודי של הבונדסטג יעקב אלטמייר, הוא הביע מיד נכונותו לנסוע למינכן ולהודיע לנציג הישראלי שכל המפלגות הגרמניות מוכנות לתמוך במילוי תביעותיה של ישראל במסגרת האפשרויות. הוא היה גם מחבר הנוסח של הצהרת ד"ר אדנאואר בבונדסטג מיום 27.9.51 על אחריותה של גרמניה לפשעי המשטר הנאצי והזמנתם של העם היהודי ושל מדינת ישראל למשא ומתן על פיצויים.[9] אכן, היתה זאת פריצת דרך ופתח להתקדמות שלא איחרה לבוא.

בסוף אוקטובר 1951 התכנסה בניו־יורק ועידה בהשתתפותם של נציגי 21 אירגונים יהודיים והקימה גוף מייצג משותף בשם "איגוד האירגונים היהודיים לייצוג התביעות היהודיות החמריות נגד גרמניה", או בקיצור "איגוד התביעות". (באנגלית: Claims Conference). בין החלטות הועידה:

א. לתמוך בתביעותיה של מדינת ישראל;

ב. להגיש את תביעות היהודים מחוץ לישראל.

ליו"ר האיגוד נבחר ד"ר נח בארו, מנהל משרד הקונגרס היהודי העולמי בלונדון, ולצדו ועד מנהל. כעבור מספר ימים נפגש ד"ר בארו בלונדון עם עוזרו של ד"ר אדנאואר, ד"ר הרברט בלנקנהורן, ושמע ממנו שהקנצלר מוכן לפתוח במו"מ רשמי על התביעות היהודיות.

כל הפגישות וההחלטות האלה נודעו מיד ברבים באמצעות כלי התקשורת ועוררו גלים של תגובות, לשלילה ולחיוב, אולם רק כעבור הרבה שנים התברר שאלה לא היו המגעים והצעדים הראשונים. כבר באפריל 1951 נפגש הקנצלר הגרמני בעת ביקורו בפריז בסודיות עם שלושה אישים ישראליים: מוריס פישר, שגריר ישראל בצרפת, דוד הורוביץ, מנכ"ל האוצר וד"ר חיים יחיל, נציג הסוכנות היהודית לארץ־ישראל במינכן.

הפגישה נערכה בטיפולו של ציר הבונסטאג ד"ר יעקב אלטמייר, ובה השמיעו המשתתפים הישראליים תלונה, שריגשה עמוקות את הקאנצלר,[10] על שעד היום

לא פורסמה רשמית איזו הצהרה שהיא על העוול הנורא שנגרם לעם היהודי. לפי הדווח, הקנצלר התייחס בכובד ראש לטענה הזאת והבטיח שהתביעות היהודיות תזכנה לטיפול נאות ומהיר. הצעד הבא, שאף הוא לוטה ערפל סודיות, היה הקמתה של מחלקת תביעות מגרמניה במשרד החוץ בירושלים בראשותו של ד"ר פליקס שינער. היתה זאת תחילת דרכו של אדם, אשר במשך 15 שנה הטביע את חותמו האישי על מערכת הקשרים בין ישראל וגרמניה. ההצלחה שהאירה לו פנים — ובעקבותיו זכה להערכה רבה ולקטרוג החריף של המתנגדים — נזקפת במידה רבה לאמונתו שלמרות כל הזוועות יש מקום לסלילת דרך של הבנה. בזכרונותיו מתגלה ד"ר שנער, "ביצועיסט" ואיש כספים — יועץ בל"ל, מפקח על הדלק, מארגן חברת "דלק" וכו' — כאישיות רגישה ומודעת היטב לעומק רגשותיהם של ניצולי השואה, שעבורם הגרמנים כולם הם בחינת "מוקצה מחמת מיאוס". יחד עם זאת לעולם לא נעלמו מעיניו האינטרסים של כלל ישראל שלמענם צריך להתגבר על הרגשות.[11]

כשבשנת 1966 סיים ד"ר שנער את תפקידו כראש משלחת השילומים בקלן, התבטא עליו בן־גוריון: "ד"ר שנער היה במידה רבה ארכיטקט הסכם השילומים ושינוי היחסים בין ישראל וגרמניה במנהיגות אדנאואר, המחדש המדיני והרוחני לאחר המפלה הנאצית". ובמבוא לספרו של שנער כתב אדנאואר: "לתפקידים הפוליטיים שהיו קרובים יותר ללבי בתפקידי כקנצלר שייכת הסדרת קשרינו עם יהודים... אני מייחס את ההצלחה לעובדה שבזמן ניהול המו"מ עם נציגי העם היהודי, ניצבו מולי אישים שיצגו את האינטרסים היהודיים בדרך מצויינת והוכיחו מידה רבה של הבנה וכנות למאמצינו. בין אלה אני מונה את דוד בן־גוריון, ד"ר גולדמן וד"ר שנער. ומעודדת העובדה שד"ר שנער מייחס חשיבות כה גדולה לפגישה ולדו־שיח בין הדור הצעיר של ארצותינו עבור פיתוח קשרים גרמניים—ישראליים...".

באותה תקופה נעשו גם הצעדים הפומביים הראשונים מצד הגרמנים. דויטשקרון טוענת[12] שהצהרתו הרשמית של אדנאואר בפני הבונדסטג בספטמבר 1951 נעשתה בהשפעת האמריקאים שהיו מעוניינים בקבלת פנים אוהדת לקנצלר הגרמני בעת ביקורו הקרוב בארצות־הברית ודירבנו אותו להשמיע בפומבי את דעותיו.

ההצהרה כללה:

1. קביעה שהממשלה הפדרלית עשתה הכל שביכולתה כדי להבטיח את זכויות אזרחיה היהודיים;
2. עמדה בלתי פשרנית נגד תופעות אנטישמיות במדינה הפדרלית;
3. הודעה שהממשלה תהיה מוכנה למצוא פתרון, בשיתוף פעולה עם נציגי יהדות העולם ומדינת ישראל, כדי לתת פיצוי חומרי עבור הנזק הגדול שנגרם, שבו אין חלק לרובו של העם הגרמני.

אחר כך נאם זקן צירי הס.פ.ד. פאול לווה והביע צער שהדבר לא נעשה קודם. בסיום הישיבה עמדו כל צירי הבית על רגליהם וכיבדו בדומיה את זכר הקרבנות.

מהצד היהודי התהליך הפומבי היה יותר איטי וזהיר. הנהלת הקונגרס היהודי העולמי פרסמה הצהרה שאם־כי אי־אפשר למחוק את הפשעים הגרמניים, הרי

מסתבר שהרשויות הגרמניות מתכוונות בכנות לנקוט צעדים כדי לתקן במשהו את העבר המפלצתי. הכנסת הביעה את דעתה על הצורך בתחיקה גרמנית למלחמה באנטישמיות ואת חובתה של גרמניה לשאת בהוצאת קליטת שארית הפליטה בישראל. באותו הזמן אירגנה האופוזיציה הפגנות רחוב נגד המו"מ הישיר עם גרמניה והנואמים טענו שקבלת הכסף הגרמני יהיה כרוך בהכרה באותה גרמניה, בה נאצים לשעבר תופסים עמדות גבוהות ובתוכה מתעוררת מחדש האנטישמיות.

ב־6 בדצמבר 1951, בהזדמנות ביקורו של ד"ר אדנאואר בלונדון, עדיין במעטה סודיות, נערכה בלונדון פגישה שבה השתתפו ד"ר גולדמן, ד"ר בארו ושגריר ישראל בבריטניה הגדולה. מצד הגרמנים השתתף גם ד"ר בלאנקנהורן. ד"ר גולדמן[18] מעריך את הפגישה הזאת (ושלגביה נתבקש יום קודם על ידי ד"ר בלנקהורן לא להביך יותר מדי את הקנצלר ולא להיות אופטימי לגבי תוצאותיה האפשריות) "אולי הגורלית ביותר בהשלכותיה על התפתחות מדינת ישראל". לפי דיווחו של ד"ר גולדמן (פרטיכל רשמי של הפגישה לא פורסם לעולם) הוא אמר לקנצלר שהעם היהודי לעולם לא ישכח את אשר עוללו לו הנאצים ואיש אינו רשאי לדרוש זאת ממנו. מחווה של רצון טוב עשויה לפצות את הקרבנות ולהוכיח שקמה גרמניה חדשה שונה בתכליתה. למחווה זו יש טעם ומשמעות אם תעמוד ביחס נאות לגודל העוול, אולם עם כוונתה של גרמניה "להתמקח על פרוטות" מוטב לוותר מראש על מו"מ, כי הוא ירעיל עוד יותר את היחסים בין יהודים ובין גרמנים. דבריו של ד"ר גולדמן נמשכו כחצי שעה וכל אותו הזמן הוא לא הפסיקו הקנצלר אפילו פעם אחת. לבסוף סיכם: "ב־25 דקות שאני יושב כאן מולך, עשית עלי רושם של אישיות בעלת שיעור קומה שאוכל לצפות ממנה כי תתעלה על כללי השיגרה ותענה לתביעה בלתי רגילה — לא רק בעל־פה אלא גם בכתב".

ד"ר אדנאואר ענה בקצרה, אולם בהתרגשות בולטת: "אין אני איש דברים ושנואות עלי מליצות רמות. בשעה שהאזנתי לדבריך שמעתי משק כנפי ההיסטוריה. עמוק וכן רצוני לפצות את העם היהודי במידת האפשר על אשר עוללו לו בני־עמי. אני רואה בכך בעיה מוסרית גדולה וחוב של כבוד שגרמניה החדשה חבה לעמך. לא טעית בי. אני מוכן לקבל על עצמי את האחריות למתן ההצהרה".

עוד באותו היום קיבל ד"ר בארו את אגרת הקנצלר. הוא עמד בדיבורו למרות שעל ידי כך עורר ביקורת קשה על עצמו ונאלץ לעמוד מול מכשולים רבים שנערמו על ידי חבריו ויריביו גם יחד.

בישראל סערו הרוחות עד למצב של ריתחה במשך מספר שבועות. השמאל הקיצוני (הקומוניסטים ומפ"מ) והימין (חרות) פתחו במסע התקפה חריף נגד הממשלה ובעידנא דריתחא קרא מנהיג חרות, מנחם בגין, לבן־גוריון "המניאק שהוא כעת ראש הממשלה". בנאומיו בראשי חוצות אנו מוצאים ביטויים כגון "כמה נקבל עבור הסבא והסבתא שלנו?" או "זה כסף מכוסה בדם" ועוד. הקומוניסטים סברו שקבלת השילומים מא תגרמניה המערבית יקל על כניסתה המלאה למשפחת העמים כשבאותו הזמן ממשלת פנקוב איננה מוכרת. שיא המאבק נגד המשא־ומתן עם הגרמנים התבטא בתקיפת בנין הכנסת ב־7 בינואר

1952 באבנים ובפצצות עשן, שנמשכה כשעתיים בהשתתפותם של כ־10 אלפים מפגינים שמתוכם מאות נעצרו ונפצעו 90 שוטרים. הדיון בכנסת, בגלל המתח וההתפרעות, נמשך יומיים. הנואמים הראשיים מצד הקואליציה היו בן־גוריון, אשר ציטט מהתנ"ך את הפסוק "הרצחת וגם ירשת" ומשה שרת, שטען שמשא־ומתן ישיר איננו מהווה הכרה רשמית. האופוזיציה השמיעה נאומי שלילה, אולם גם בקרב הקואליציה היו מתנגדים. טען נציג של "מזרחי" שאין לכבד את הגרמנים על ידי קבלת כסף ואין לשבת על יד שולחן אחד עם "חיות אדם".[14] בהצבעה ביום 9.1.52 הרימו 61 חברי כנסת ידיהם בעד המו"מ, 50 נגד, ו־4 נעדרו מהאולם. לפי המפלגות הצביעו נגד נציגי מפ"ם, קומוניסטים, חרות וציונים כלליים. כעבור עשרה ימים החליטה מליאת "ועידת התביעות" בישיבתה בראשות ד"ר גולדמן בניו־יורק לפתוח במשא־ומתן ישיר עם ממשלת גרמניה שיהיה מבוסס על שלושה קווי יסוד:

1. חקיקה גרמנית אחידה בנוגע לתהליכי החזרת רכוש ותשלום פיצויים אישיים לניצולים;
2. הטלת אחריות ישירה לביצוע הסכם השילומים על הממשלה הפדרלית בלבד;
3. דרישת הכרה בעקרון קבלת פיצויים מלאים עבור הרכוש היהודי ללא יורשים.

רוב כלי התקשורת בגרמניה העריכו בחיוב את החלטתה של הכנסת והביעו הבנה לסערת הרוחות שהתעוררה בישראל. אדנאואר אמר לגולדמן שהוא מרוצה מהתוצאות והודיע בכתב לשר האוצר שלו, פריץ שפר, שיש לבסס את התביעות על סכום של מיליארד דולר. במכתב הזה נאמר בין השאר: "מגמתי היא שהמשא־ומתן יוכן ויתנהל ברוח שתואמת את המשקל המוסרי והפוליטי לאור חובתנו המוסרית...". באותו הזמן היה כבר ידוע ברבים ששפר וכן עוד מספר שרים בממשלת אדנאואר התנגדו למשא־ומתן מסיבות כספיות וחוקיות. שפר סבר שיספיק סכום של 300 מיליון דולר וטען שגרמניה כבר עמוסה מדי בתשלומים רבים, קולטת פליטים גרמנים מפולין, נאבקת באבטלה ומוציאה כספים רבים על החזקת צבא הכיבוש. עם המתנגדים החריפים ביותר נמנה גם ד"ר אבס, מנהל הבנק הגרמני המרכזי, שעמד בראש ועידת חובות גרמניה שהתכנסה בלונדון. הוא הזהיר שאל לה לגרמניה לקחת על עצמה התחייבות חדשה כל זמן שלא סילקה את חובותיה הישנים. אכן טענותיו הביאו לידי קיפאון ממושך בשיחות המשא־ומתן כמעט עם פתיחתו, כי בהשפעתו החליטה הממשלה הפדרלית שיש צורך לתאם את המשא־ומתן עם דיוני הועידה בלונדון.

למרות כל הקשיים אי אפשר היה יותר לדחות את פתיחת המשא־ומתן. בפברואר 1952 נערכה בפריז ישיבה משותפת של נשיאות "ועידת התביעות" והמשלחת הישראלית, בראשותו של משה שרת ובה הוחלט שמטעם יהדות העולם תוגש תביעה על סך של חצי מיליארד מרקים. ד"ר גולדמן שהגיע לשם מלונדון, לאחר שיחות עם האלשטיין ובלאנקנהורן, בישר שסוכם על פתיחת המשא־ומתן במרץ על אדמת בלגיה או הולנד, משום שהכנסת תבעה שהדיונים לא יתקיימו על אדמת גרמניה. בכל זאת, שהו ד"ר גולדמן וד"ר בארו בסודיות מוחלטת בבון וניהלו שיחות ענייניות עם פרופ' האלשטיין ועוזריו כדי להכין

את הקרקע לדיון פורה. באותו הזמן נמשכה בישראל התעמולה הסוערת נגד המשא־ומתן. ברחבי הארץ הודבקו במסגרת שחורה פלקטים על הקירות עם שמות חברי הכנסת שהצביעו בעד המשא־ומתן. לד"ר אדנאואר נשלחה חבילת ספרים שהוטמנה בה פצצה, שהרגה פקיד דואר שבדק את החבילה. לפי משאלי דעת הקהל שנערכו באותו הזמן בגרמניה, הציבור שם לא היה משוכנע ביותר, שהעם היהודי זכאי לסיוע גרמני מיוחד. על השאלה למי הזכות לקבל סיוע גרמני — הציבו הנשאלים את היהודים במקום האחרון. 49% סברו שליהודים אין כל זכות בסולם העדיפויות. בסך הכל ניתן להסיק שהאוירה הכללית בשתי הארצות לא היתה מעודדת ביותר לניהול משא־ומתן פורה ושקט.

הערות

1. Inge Deutschkron: Bonn and Jerusalem, The Strange Coalition. Philadelphia-New-York-London, 1970 pp. 7.
2. שם, עמ' 13.
3. שם, עמ' 19.
4. ר' ד"ר נחום גולדמן: זכרונות, ירושלים 1972, עמ' 228—258.
5. ר' דויטשקרון, עמ' 27.
6. ר' פ. אליעזר שנער: בעול כורח ורגשות, בשליחות המדינה. יחסי ישראל—גרמניה 1951 עד 1966. הוצ' שוקן, י־ם ות"א, תשכ"ז עמ' 20—30.
7. Carlo Schmid: Erinnerungen, Scherz Verlag 1979, pp. 505-510.
8. שמיד, עמ' 510.
9. גולדמן, פרק 22; שמיד, עמ' 513.
10. דויטשקרון, פרק 2.
11. שנער, שם, עמ' 15—19.
12. דויטשקרון, שם, פרק 2.
13. גולדמן, פרק 22.
14. דויטשקרון, עמ' 49.

אלי שמעוני

יהדות אלג׳יריה

קשה להבין את המצב שנקלעו בו יהודי אלג׳יריה בשנות החמישים מבלי להכיר את תולדותם ועברם.

היהודים התיישבו באלג׳יריה כנראה עוד לפני חורבן הבית השני. הוכח גם ששבטי ברברים התגיירו ועברו ליהדות. קהילות יהודיות היו קיימות בימי שלטון רומי וגם לאחר נצחון הערבים על השבטים המקומיים.

לאחר הגירוש מספרד, התיישבו יהודים רבים באלג׳יריה, ביניהם רבנים שהנהיגו תיקוני הלכה ומינהגים בקהילות. בין רבנים אלו, נזכיר את הגאונים: הריב״ש, הרשב״ץ, הרב מתלמסן, רבי אפרים אנקוה ואחרים. במאות ה־16 וה־17 הגיעו בזרם מתמיד אנוסים מפורטוגל, מצרפת, מליוורנו ומקושטא.

תחת שלטון התורכים נהנו היהודים מחופש הדת ואילו האוכלוסיה הערבית הברברית הציקה להם. בשנת 1830 — הצרפתים כבשו את אלג׳יריה והיהודים שימשו להם גורם מסייע. למעשה, היהודים קיבלו את הצרפתים כמשחרריהם, אך סבלו בראשית הכיבוש מהמתיישבים החדשים, אשר ראו בהם מתחרים רציניים בשטח הכלכלה. חוגים ימניים מביניהם, התנגדו חריפות למתן אזרחות צרפתית ליהודים. בשנת 1870 — הצליח מדינאי יהודי צרפתי, אדולף כרמיה, להשיג צו הנושא את שמו, שהעניק ליהודים האלג׳יריים זכויות אזרחיות שוות לצרפתים.

בתקופת משפט דרייפוס, פרצו באלג׳יריה פרעות ביהודים ורבים נרצחו. המצב השתפר רק לאחר שחוגי האופוזיציה הגיעו לשלטון. עם תבוסת צרפת במלחמת העולם השניה ותחת הכיבוש הנאצי, שוב החלה רדיפת היהודים ובין היתר בוטל צו כרמיה. בשנת 1942, הקימה קבוצת צעירים יהודיים אירגון מחתרת ״רזיסטנס״ במסוה של קבוצה ספורטיבית. בראש קבוצה זו של 400 צעירים עמד ג׳וזה אבולקר. הם חוללו מיפנה גורלי במלחמת העולם השניה ב־8 בנובמבר 1942, כאשר איפשרו לכוחות הברית לנחות באלג׳יריה ללא צורך אפילו ביריה אחת.

במלחמת העולם הראשונה יהודי אלג׳יריה שיכלו בשדה הקרב 2,850 בנים מתוך אוכלוסיה שערב המלחמה מנתה 70,000 נפשות; אחוז נופלים גבוה מאוד.

גם במלחמה נגד הנאצים — המגוייסים והמתנדבים היוו אחוז גבוה. יהודי אלג׳יריה השתתפו בקרבות בכל החזיתות: בנאפולי, ברומא, בפלישה לצרפת והגיעו עד לריין והדנובה ועד לליבה של גרמניה הנאצית. בשנת 1945 — לאחר נצחון ״כוחות הברית״ השתחררו מהצבא והחלו לשוב לחיק משפחותיהם. רבים לא שבו ורבים היו הפצועים והנכים.

כעבור שנתיים, במלחמת העצמאות בישראל, צעירים רבים התנדבו ושרתו במסגרת המ.ח.ל. (מתנדבי חוץ־לארץ). לאור נסיונם ועברם הצבאי, צורפו ישר לשורות הלוחמים בשדה הקרב והיו בין המצטיינים והנלחמים בחירוף נפש.

אחרי הנצחון על הצורר הנאצי ולאחר הקמתה של מדינת ישראל אירעה פורענות בלתי־צפויה; ההתקוממות המוסלמית נגד השלטון הצרפתי באלג׳יריה. היהודים ראו את עצמם קשורים לעד באלג׳יריה הצרפתית.

בשנת 1941, נערך רישום האוכלוסיה תחת שלטון וישי הידוע לשימצה, שמגמתו היתה לפגוע באוכלוסיה היהודית. מירשם האוכלוסין הראה שבאלג׳יריה נמצאים 111 אלף יהודים אזרחי צרפת וכ־7,000 יהודים זרים; בסך הכל 118,000 יהודים. בשנת 1948, נערך שוב מיפקד אוכלוסין באלג׳יר. מספר יהודיה היה 120 אלף. משנת 1948 עד 1955 עזבו את אלג׳יריה כ־10,000 יהודים, רובם עברו לצרפת. בשנת 1956 הגיע מספר היהודים באלג׳יריה ל־130,000 נפשות. למעלה ממחציתם חיו בערים הגדולות: באלג׳יר — 28,000, באוראן — 30,000 ובקונסטנטין — 15,000. קהילות חשובות היו גם בתלמסן, בבון, בסידי בל־עבאס, במוסתגנם, בסטיף, במסקרה, בתיארת, בבלידה, בעין־תמושן, בבטנה ובטביסה, ובעוד מספר נקודות־ישוב בהן חיו פחות מ־1,000 יהודים.

מצבם הכלכלי של יהודי אלג׳יריה היה מאוד דומה לזה של יהודי ארצות אירופה. רובם היה מבוסס מבחינה חומרית ומועטים בלבד הזדקקו למוסדות הסעד. השכבה המשכילה הצליחה לחדור לחברה הצרפתית ורבים תפסו עמדות חשובות; מילאו תפקידים חשובים במיסחר, בבנקאות ובמקצועות החופשיים. היהודים תפסו עמדות גם בשירותי הדואר והתחבורה. היו ביניהם גם קציני צבא ובעלי מלאכה, מכונאים, חייטים, סנדלרים, נגרים וחשמלאים. מעטים עסקו בבנין ובחקלאות.

באלג׳יריה לא היו בתי־ספר מיוחדים ליהודים, הם למדו בבתי־הספר הממשלתיים שבהם לא למדו לימודי קודש. החוקה הצרפתית מפרידה בין דת ומדינה. בכל הערים, הקהילות המקומיות אירגנו שיעורים מיוחדים בימי החופש השבועי, בהם למדו הילדים מעט עברית ולימודי קודש. נוסח התפילה בבית הכנסת היה מסורתי, נוסח יהודי צפון אפריקה. הם התרחקו מן השפה העברית יותר מיהודי צרפת. בנטשם את התחום התרבותי הערבי הם נטמעו בתרבות הצרפתית והזניחו את היסוד העברי. כמעט ואבדה התודעה היהודית אצל חלק מיהודי אלג׳יריה. וזאת חרף העובדה שנמצאו גם יהודים מסורתיים קיצוניים, ששמרו על המינהגים שהביאו עמם היהודים והאנוסים לאחר גירוש ספרד.

בראשית המאה העשרים, כל יהודי אלג׳יריה נהיו לדוברי צרפתית, פרט למיעוט קטן באזור קונסטנטין ובמזאב. השימוש בשפה ״הערבית־יהודית״ נעשה לנחלתם של זקנים או עניים. למעשה, לא ראו יהודי אלג׳יריה בשפה זו שפת תרבות ואפילו לא לשון יהודית, אלא סתם ז׳ארגון ערבי ולכן כל מי שהתרחק

ממנה, הרגיש השתחררות וכל מי שהמשיך ודבק בה, נראה כאיש מפגר, שאינו יכול להשתלב בחיים המודרניים המערביים. יחד עם החלפת הלשון, הלבוש וההתנהגות, התרחקו יהודי אלג׳יריה גם משמירת המצוות והמינהגים הדתיים. בתי הכנסת התמלאו רק בחגים ובמועדים, הכשרות לא נשמרה והחינוך הדתי הוזנח כמעט לחלוטין. תהליך זה, שהחל בתום מלחמת העולם הראשונה, החריף והלך ובתקופת מלחמת העולם השניה יהודי אלג׳יריה הגיעו לטמיעה כמעט מוחלטת.

השרות הצבאי היה גורם חשוב בתהליך ניתוק הצעירים מחוגי משפחתם ומאמונתם. בכל זאת נשאר בהם הרגש היהודי ומעט אמונה ודת. בעיקר הסתלקו מהדפוסים והגילויים החיצוניים־הפומביים והפולחניים של הדת, כגון הליכה בכיסוי ראש, כשרות, ציצית. והתנערו כליל מן האמונות הטפלות. הדור הצעיר התרחק גם מהמגורים הקיבוציים היהודיים ועבר לשכונות האירופיות. ברם, נשמר הקשר הפטריארכלי ובכל הזדמנות, התכנסו הילדים בבית הוריהם, במיוחד בחגים ובימים הנוראים.

עם קץ השלטון הצרפתי באלג׳יריה

התחום שהפריד בין היהודים לנוצרים הלך והתמעט, אך שניהם התבדלו מן הערבים. הניכור הביא לקץ הנוכחות הצרפתית באלג׳יריה. אמצעי הייצור היו כולם בידי האירופים. האוכלוסיה הערבית היתה מרוששת ותקוותם דלה להגיע למעמד של שיוויון. צרפת נכשלה במפעלה הקולוניאלי משום שלא השיכלה להשוות את הרמות הכלכליות ולהבטיח שיוויון בין עדות, שנגזר עליהן לשכון יחדיו. הניצוץ שהביא חלק זה של העולם לידי התפוצצות נבע מהמשבר העולמי של מלחמת העולם השניה. הלאומנות של צפון אפריקה החלה להתארגן לפני 1939 ובמרוצת הזמן ניצלה את כל האמצעים להצלחת מאבקה לעצמאות.

בתחילת שנות החמישים, צמחה התנועה "החזית לשחרור לאומי" (פ.ל.נ.), שהטילה את אלג׳יריה למאבק אשר נמשך למעלה משבע שנים ולבסוף ניצחה. ככל שהתברר בוודאות שאלג׳יריה תגיע לעצמאות, תקפה בהלה את האוכלוסיה הלא־ערבית, שהחלה להימלט ולחפש מקלט בצרפת. בין השנים 1955—1962 עזבו את אלג׳יריה מיליון צרפתים. מחציתם, בששת החודשים הראשונים של 1962, שהיא גם שנת הכרזת העצמאות של אלג׳יריה.

מאורעות מלחמת העולם השניה, ביטול צו כרמיה, הקמתה של מדינת ישראל, לא היה בהם כדי לערער את אמונם של יהודי אלג׳יריה ביעודם האלג׳ירי—צרפתי. ככל שה"ענגים השחורים" בשמי אלג׳יריה התחשרו והלכו, הסיכסוך גרר אחריו מעשי טבח, שינאה וקינאה ונקמה.

בראשית הסכסוך, היהודים השתדלו בכל מרצם להביא לידי פשרה והבנה בין שלוש העדות, אך מאמציהם עלו בתוהו. בחודש יוני 1961 החלה ההתסערות לכיבוש השלטון על ידי הפ.ל.נ. יחד עם מעשי הטבח, הביזה והחבלה. הם הפיצו כרוזים, שקראו ליהודים להצטרף אליהם. נעשו נסיונות להחניף ליהודים, דיברו בשבחם של תנועות המרד היהודיות אשר הצליחו לגרש את האימפריה הבריטית

מארץ־ישראל והצביעו על סובלנות ערבית—אלג׳יראית לפעולות הציוניות באלג׳יריה.

שליחים ישראליים אחדים טיפלו בעידוד העליה לישראל אך חלקם שילם ביוקר רב על פעילות זו. שני השליחים הישראליים חסן ובן־גרא (הי״ד) אשר ודאי נתפסו במארב ומאז נעלמו עקבותיהם. ב־17 לפברואר 1958 יעקוב חסן ורפאל בן־גרא, שליחי הסוכנות היהודית שכרו מונית כדי לנסוע לעיירה טיארט שבמחוז אוראן. בדרך ביקרו בעיירה אפלו ועמדו להמשיך בסיורם. נכבדי הקהילה ניסו להניאם מתוכניתם, כי הנסיעה בדרכים היתה כבר בחזקת סכנה. אך השליחים לא שעו לאזהרה ובטיארט המתינה להם קבוצת יהודים, שהתקינו עצמם לעליה וחובתם היתה להיות במקום. למחרת יציאתם, הגיעו לעיירה אפלו ידיעות מפי תושב האזור שהמונית הותקפה ונשרפה, הנהג נעלם ושני הנוסעים שהיו בה נישבו בידי המורדים של הפ.ל.נ. ומאז נעלמו עקבותיהם. היה ידוע שהם בחיים אבל ברור היה שהעבירו אותם לאחד המחוזות בהם החזיקו המורדים את שבויי המלחמה שלהם.

באווירה של אלג׳יריה באותה התקופה, לא היתה כל תקווה לשחררם באמצעות השלטונות הצרפתיים. הברירה היחידה היתה לבוא בדברים עם הפיקוד העליון של המורדים, אך ממשלת צרפת התנגדה בתוקף לכל קשר של מדינה ידידותית עם האלג׳יראים. צעד כזה יכול היה להתפרש, כהכרה ישירה או עקיפה במורדים. לא פעם הזהירה ממשלת צרפת את שגרירות ישראל בפריס. ובאותם הימים שררה ברית ידידותית עם צרפת והיינו תלויים בה באספקת נשק.

שלושה ימים לאחר החטיפה, פנה מר יעקוב צור, שגריר ישראל בצרפת אל ידידים בפריס, שהיו מקורבים לבורגיבה ולממשלת טוניסיה וביקש את התערבותם. בו בזמן הפעיל גם את הצלב האדום בג׳נבה. מתוניס נאמר לו, כי הנשיא מוכן להתערב ״מטעמים הומניטריים״ ואילו הצלב האדום, הודיע כעבור ימים אחדים כי לא מצא כלל עקבות המצביעים על פגיעה באנשים.

נתבקשו נציגי הועד היהודי האמריקני לצאת לתוניסיה בה שכן המטה הראשי של המורדים כדי לחקור בפרשה. מר ג׳ו גולן, אחד העובדים של הקונגרס היהודי העולמי, שקיים קשרים עם נציגות המורדים בניו־יורק, נפגש עם יזיד, בא כוח האלג׳ירים באו״ם, שהיה מעוניין לקנות את לב המוסדות היהודיים. הוא הבטיח מפורשות שיעשה הכל שלעיל ידו לשחרור החטופים, בתנאי שהפרשה לא תתגלה ושנמנע בהשפעתנו פרסום הענין בעתונות. במשך כשלושה חודשים. מדי יום ביומו המשיכו האלג׳ירים בהבטחותיהם. באחד הימים הודיע אנדרה גרבוני (ז״ל), שכיהן אז כראש ההסתדרות הציונית באלג׳יריה, שקיבל מכתב ממשרדו של מר רוברט לא־קוסט, המושל הכללי של אלג׳יריה, כי לפי הידיעות שבידי השירותים החשאיים של צרפת, נורו שני הישראלים ונהרגו על ידי שוביהם בשעת התנגשות עם מישמר צבאי צרפתי.

הפוליטיקאים האלג׳ירים המשיכו להרגיע והבטיחו שהישראלים בריאים ושלמים ושממשלת אלג׳יריה בגולה דואגת להם ומחפשת דרך להחזירם למשפחותיהם. להבטחות נתלוו רמזים, שמשא ומתן רשמי, או אפילו פניה בלתי רשמית של ממשלת ישראל לממשלת אלג׳יריה בגולה, עשויה להקל על גורלם. האלג׳ירים ידעו שלא ניתן לעשות מחווה כזאת אך לא הרפו מלחוץ. באותו זמן החלו להגיע

לשגרירות ישראל בפריס הוכחות שהשליחים נרצחו בידי שוביהם, אך יזיד וחבריו המשיכו להכחיש זאת בתוקף באוזני נציגיהם של המוסדות היהודיים בארצות־הברית.

בהמשך הזמן, אנשי הפ.ל.נ. נעלמו והשתמטו מכל פגישה עם אנשינו. ככל שנתארך הזמן, התברר ללא ספק שהיתה זו תחבולה מתוחכמת של האלג׳ירים, שמטרתה היתה למנוע התפרצות זעם של הציבור היהודי בארצות הברית. מאוחר יותר, התגלתה כל הפרשה בעתונות העולמית, אך הגילוי ודברי הביקורת שנמתחו על הנהגת המורדים האלג׳יריים, איחרו את המועד. שמות יעקוב חסן ורפאל בן־גרא נתווספו לרשימת השליחים שנתנו חייהם למען הצלת אחיהם ועלייתם ארצה.

יציאת היהודים מאלג׳יריה

כמעט כל יהודי אלג׳יריה נמנו עם הפליטים; הם חששו משלטון מוסלמי בארץ כמעט חרבה, עקב המלחמה ויציאת אירופיים המונית עם הונם. הבעיה התרבותית היתה גורם נוסף חשוב. היהודים השתלבו כליל בתרבות הצרפתית, והדור הצעיר לא הזדקק בכלל לשפה הערבית והתנתק כמעט מכל הקשרים עם העולם הערבי. אך "הערביזציה" היתה אחת היעדים החשובים של הלאומנות האלג׳ירית. השפה הערבית תפסה את מקומה של הצרפתית כלשון הוראה גם אצל היהודים, שבעיניהם, השפה הערבית היתה קשורה לזכרונות מרים מתקופת אבות אבותיהם. בשנת 1960, החלו היהודים לחשוב ברצינות על עזיבת אלג׳יריה. תוך זמן קצר, ביותר, התפזרו כולם, רובם הגדול לצרפת ומיעוטם לישראל.

מדוע רק מיעוט קטן לישראל? שאלה זו, הטרידה אישים ומוסדות רבים גם בישראל, שכן מדובר ב־100,000 יהודים ואף למעלה מזה.

סיבות שונות לדבר: ראשית, יהודי אלג׳יריה לא ראו בנסיעתם לצרפת הגירה, אלא "רפטריאציה" — חזרה למולדת. שנית, הם הועמדו לפתע מול תנאים קשים ביותר והכשרתם הציונית לא היתה מספקת כדי להשתלב בהצלחה במציאות הקשה ששררה בימים ההם בארץ. שלישית, יש לציין שלעומת תוניסיה ומרוקו, כמעט ולא היתה קיימת פעילות ציונית ממשית באלג׳יריה. תעמולתם המחבלת של היורדים מישראל והתקווה לקבלת פיצויים לרכושם, אף הן השפיעו על היהודים שלא לעלות.

עם הכרזת המדינה במאי 1948 חיו בארץ כ־650 אלף יהודים מהם כשליש ספרדים ובני עדות המזרח. סיבת היות עדה זו מיעוט בארץ ישראל טמונה בעובדה, שהתנועה הציונית "גילתה" אותם בשנות ה־40 בלבד. עד לאחר מלחמת העולם השניה, היו יהודי צפון אפריקה וארצות המזרח מחוץ לתחומי התעניינותה של התנועה הציונית, שהיתה ברובה מורכבת מאשכנזים. במשך כל שנות קיומה לא היתה בה כל נציגות הולמת של עדות המזרח, פרט לאנשי הישוב בארץ־ישראל. עם הקמת המדינה, החלה העליה ההמונית של יהודים מארצות המזרח (ברובה מצפון אפריקה) ותוך תקופה קצרה הגיע מספרם ל־500 אלף נפש; הדביקו את מספר האשכנזים והפכו ממיעוט לרוב. יהודים אלה, שישבו

בין הערבים במשך דורות רבים ושילמו בבזיונות ובסבל רב את מחיר ישיבתם בארצות האיסלם, נשארו דבוקים בערכי היהדות ועם הבשורה הראשונה על תקומת ישראל, שהביאה אליהם התנועה הציונית, ארזו את חפציהם ונהרו בהמוניהם למולדת, פרט ליהודי אלג׳יריה, שעלו מתוכם לארץ רק מעטים.

העולים מארצות האיסלם הגיעו לישראל כשהאמצעים החומריים שעמדו לרשותם היו מצומצמים ביותר והם מילאו בהמוניהם את המעברות והפחונים. גם עולי אירופה, התגוררו במעברות, באוהלים ובפחונים, אך הצליחו להיקלט מהר וקל יותר וזאת הודות לכוח הסתגלותם עוד בארץ מוצאם, שפתם ורמת השכלתם. מה גם שרבים קיבלו שילומים מגרמניה. המצב השתפר ורמת חייהם עלתה.

לעומתם עולי ארצות האיסלם חסרי האמצעים, חסרי השפה המדוברת ורובם חסרי השכלה, נשארו באוהלים ובצריפונים, בהם ניהלו במשך זמן רב, חיי סבל ודיכאון. למרות זאת, חלק מבין עולי מצרים וחלק ניכר מהשכבה המשכילה של עולי עירק, לאחר תקופת המעבר הראשונה, תפסו עמדות חשובות בחיי החברה והכלכלה של המדינה. אך רוב עולי ארצות ערב לא הצליחו להיקלט מבחינה כלכלית, פרט לאלה שהלכו להתיישבות ברחבי הארץ והפריחו את השממה. מכלול בעיות הקליטה של יהודי צפון אפריקה הגיעו לאוזניהם של יהודי אלג׳יריה הן באמצעות מכתבים שנשלחו לקרובים והן מפי יורדים שכדי להצדיק את ירידתם "ניפחו" ככל האפשר את הענין והפכו אותו לאפליה עדתית.

הממשלה ונציגי הגופים הציוניים ראו ביהודי אלג׳יריה חלק אינטרגלי של יהודי צפון אפריקה, אך לא העריכו כראוי את האופי המיוחד של קהילה זו, שהיא אמנם צפון־אפריקאית ומוגרבית לפי מיקומה הגיאוגרפי ומוצאה, אבל אירופית וצרפתית לפי נאמנותה, תודעתה, שפתה ותרבותה. נקודת ראות נכונה, היתה אולי, מונעת את האשליה והאכזבה שגרמה יהדות אלג׳יריה, כי זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שקהילה שלמה מתחסלת ולא מצאה לנכון, כבדרך הטבע, להתארגן מחדש בארץ אבותיה. נמנעה מהיהדות הספרדית בארץ תגבורת יקרה הן מבחינה חומרית והן מבחינה רוחנית.

מיליון "שחורי רגליים" — (כינוי לכל פליטי צפון־אפריקה יהודים ונוצרים) ביניהם 100 אלף יהודים הגיעו לצרפת עם הכרזת עצמאותה של אלג׳יריה. כ־20 אלף עלו לישראל וכ־10 אלפים התפזרו בארצות שונות. פסק קיומה של קהילה אשר התקיימה באלג׳יריה למעלה מאלפיים שנים. ה־F.S.J.U., הקרן הסוציאלית היהודית בצרפת, סייעה לקליטת היהודים בנוסף לסדרי הקליטה של המיניסטריון שהוקם לקליטת כל השבים מאלג׳יריה. השבים למולדת הועברו מהנמלים ברכבות או באוטובוסים לכל רחבי צרפת. בכל התחנות, יומם ולילה, המתינו ליהודים נציגי הקהילה ומתנדבים טיפלו בהם. זו הפעם הראשונה שהציבור היהודי התגייס כולו למשימה כה חשובה. זו היתה גם העדות המאפיינת את העם היהודי, עדות של אחווה ואחדות לקליטתם אחים. התיישבותם של יהודי אלג׳יריה בצרפת היתה יחסית קלה. הם ראו בצרפת ארץ נוחה לקליטתם בעיקר מבחינה חומרית. לעומתם יהודי מרוקו ותוניסיה התקשו להתאקלם בצרפת למרות שידעו היטב את שפתה ותרבותה. אך לרובם היה סטטוס של מהגרים. מאוחר יותר נהפכו לחטיבה אחת יחד עם יהודי אלג׳יריה.

מצבה הבטחוני של ישראל, המצב החברתי, בעיית הפערים והמצב הסוציאלי הירוד של חלק מיוצאי צפון אפריקה בישראל, היו גורמים מכריעים בהשתקעות בצרפת. לאחר שיהודי אלג׳יריה התאוששו מהלם העברתם למקומות החדשים והשיבו לעצמם את שיווי משקלם, הוקמה "התאחדות יוצאי אלג׳יריה" (A.J.O.A.) אשר פעלה ברחבי צרפת, הקימה קהילות חדשות, סייעה לחבריה בקבלת פיצויים מממשלת צרפת וחידשה את הופעת ירחונה (L'Information Juive). במהלך קליטתם בצרפת בודדים נשלחו לערים קטנות ולא הכירו זה את זה. ההתאחדות יצרה ביניהם קשר ועזרה להם להתארגן. אמנם בערים אלו היו בעבר קהילות יהודיות אך הן נתחסלו במרוצת הזמן. יהודי אלג׳יר יצרו קהילות חדשות, פיתחו בהן חיים ציבוריים כדוגמת חיי הקהילה בארץ מוצאם. בחודש דצמבר 1964, ההתאחדות אירגנה כנס רב רושם של צירי 40 ישובים המייצגים כ־70 אלף נפש.

במלחמת ששת הימים הכירו יהודי העולם עד כמה חשובים להם קיומה ובטחונה של מדינת ישראל. במאי—יוני 1967 אורגנו הפגנות תמיכה בישראל בכל הערים הגדולות של צרפת. מארגני ההפגנות היו ברובם יוצאי אלג׳יריה. הדבר הרגיז את נשיא הרפובליקה דאז, הגנרל דה־גול; ההפגנות הזכירו לו את אלו של "באב אל וואד" באלג׳יריה. עמדתו של דה־גול כלפי מדינת ישראל, פקחה את עיניהם של רבים מיהודי צרפת ובמיוחד של אלה שהיו "יועצים" ליהודי אלג׳יריה. לאחר הנצחון המדהים של ישראל במלחמת ששת הימים, וותיקי היהודים בצרפת באו והודו ליהודי אלג׳יריה, שבזכותם השתנה האקלים של יהדות צרפת והתחדש בה הבטחון העצמי והגאווה היהודיים.

למרות שאנטישמיות בולטת אינה קיימת בצרפת, מתעוררות בה מדי פעם תופעות של התנכרות ליהודים, במיוחד לאלה שמקרוב באו ונקלטו מהר ומצבם הכלכלי שפיר, ואפילו טוב יותר ממצבם של תושבים זה דורות רבים. עובדה זו גרמה לקינאה ולשנאה. גם הכרזותיו של הנשיא דה־גול בתקופת מלחמת ששת הימים, על מדינת ישראל ועל העם היהודי השתלטן הוסיפו לליבוי היצרים וכתוצאה מכך — רבים מבין המתבוללים חזרו בתשובה והציעו את שירותם למען מדינת ישראל. מתוך 800 מתנדבים במלחמת ששת הימים שבאו מצרפת, יותר מ־700 היו יוצאי צפון־אפריקה. חלקם הגדול יוצאי אלג׳יריה. בחלוף הסכנה, יהודי צרפת המשיכו להזדהות עם ישראל, החלו לבקר בה לעתים קרובות יותר, לערוך ליד הכותל טכסי בר־מצווה ונישואים, לרכוש דירות ולהשקיע במפעלים.

לאחר מלחמת ששת הימים זרמה עליה של אלפי יהודים מצרפת. אחדים התיישבו בקיבוצים, אחרים הקימו מושבים חדשים או השלימו מושבים קיימים. המושבים הם: רמות־מאיר במרכז, ניר־חן בלכיש, תלמי־אליהו בנגב וניר־משה בדרום. רוב העולים מצרפת התיישב בערים הגדולות — בנתניה, בתל־אביב, בחיפה, באשדוד, בירושלים ובבאר־שבע. הקימו בתי מלון, חנויות, בוטיקים, מסעדות, בתי־מלאכה. רבים מבעלי המקצועות התקבלו לתעשיה האוירית ותרמו לשיגשוגה.

תהליך העליה, שנמשך שלוש שנים רצופות, הצטמצם והלך עד שכמעט הופסק לגמרי. הגורם העיקרי למיעוט העולים, הוא האפשרויות הכלכליות הטובות

והקלות שבצרפת. בצרפת מקבלים עזרה למשפחות ברוכות ילדים, חינוך חינם בכל הדרגים, תמיכה חודשית לקיום המשפחה, טיפול רפואי לכל הגילאים וללא כל הגבלה, הנחות בדמי נסיעה בתחבורה הציבורית עד 75% לפי גודל המשפחה; משפחה בת 5 ילדים מקבלת תמיכה כספית חודשית שמאפשרת קיום סביר. ישנן עוד הטבות כמו השתתפות בשכר דירה, תמיכה לעקרת בית שאינה עובדת ועוד. בצרפת גדל והולך דור חדש, בעל השכלה גבוהה שעתידו מבחינה חומרית מובטח לחלוטין. הצעירים רוצים להסתגל לסביבה, מחקים את המינהגים של בני המקום ונתרבו נישואי התערובת בתקופה האחרונה — יותר מ־50% של הנשואים.

מנהיגי הקהילה, ערים לבעיה זו, אך ידם קצרה מלהושיע. אומנם נעשים מאמצים לקיים מוסדות חינוך יהודיים, אך השפעתם אפסית לעומת השפעת הסביבה הנכרית המטביעה עליהם את חותמה והמסייעת לתהליך ההתבוללות והטמיעה. נוצר מצב פרדוקסלי ומוזר: עצם קיומה של מדינת ישראל מסייע להשתרשותם ולהתבוללותם של היהודים. המדינה מעניקה ליהודים גאווה ובטחון עצמי; נעלמה ההרגשה של "היתום" והם דומים לכל גוי החי במדינה, כשווה בין שווים.

בצרפת חיים כיום כ־700 אלף יהודים. אין ספק שחלק מהאוכלוסיה הזו מהווה פוטנציאל סביר לעליה. הסטטיסטיקות האחרונות משבצות את צרפת במקום השני של העליה מארצות הרווחה, אך בהשוואה לגודל האוכלוסיה היהודית בארצות הרווחה, צרפת עברה למקום הראשון. תמונת מצב "ורוד" זה אסור שתניח את דעתנו, עולים מצרפת כ־1,300 נפשות לשנה. על מנת להעלות רק שליש מהאוכלוסיה היהודית בקצב זה, נחוצות לנו יותר מ־170 שנה. ובכן "עליה וקוץ בה". טבעי שכל זרם עליה תלוי בקליטתו של הזרם שקדם לו. למרות היותנו מדינה, שהגיעו אליה יותר מכפליים עולים מאוכלוסייתה, טרם למדנו לקלוט. אלה שנקלטו היתה להם מוטיבציה כה חזקה, ששום גורם שלילי לא יכול היה למנוע את קליטתם.

אם נשווה אתת שיטת הקליטה בארץ לזו שזכו לה יהודי אלג'יריה בהגיעם לצרפת בשנת 1962 (כמתואר בדפים אלו), אפשר לקבוע שאנו מפגרים מאוד. המוסדות והביורוקרטיה המסובכת הם אחד הגורמים לבלימת העליה. המעלה אינו הקולט — הקולט אינו המשכן — המשכן אינו המעביד.

העליה היא סם חיים למדינה. על כן הקליטה חייבת להיות גמישה, יעילה ומשרתת את העולם.

במערכות האנטישמיות

דוד כוכבי

אנטישמיות בברזיל בין שתי מלחמות עולם

המהגרים היהודים, שהגיעו לברזיל אחרי מלחמת העולם הראשונה ואפילו לפניה, נשאו עמם משקע כבד של זכרונות מן היחס כלפיהם בארצות מוצאם. רוב המהגרים היהודים באו מארצות בהן היתה מסורת חזקה של שנאת ישראל, ורבה היתה תקוותם, שבארץ החדשה יהיו משוחררים מסיוט זה. לא בכדי מודגשת לעתים קרובות בעתונות היהודית בברזיל החופש והסובלנות השוררים בה. ואכן היתה מידה רבה של צדק בהערכה זאת, ואם כי המשטר בריפובליקה הישנה (1889—1930) טעון היה תיקונים רבים, העם הברזילאי הצטיין בסובלנות מבחינת היחסים בין הגזעים. ברזיל היא אמנם ארץ קתולית, אבל עם מידה רבה של סובלנות, ולמרות דתיותה של חלק מן האוכלוסיה, אין זו דתיות קנאית.

בראשית שנות העשרים היה היהודי כמעט זר לברזילאי הממוצע. נדירות היו ההזדמנויות, במיוחד בערי השדה הרחוקות מהמרכזים הגדולים במדינה, בהן יכול היה הברזילאי לפגוש ביהודים. היהודים המעטים שחיו ברחבי ברזיל, ואפילו הציבור היהודי הגדול ביותר המרוכז בכרכים הגדולים, לא עוררו תשומת לב מיוחדת, ועצם היותם יהודים לא עוררה שום בעיה.

לא תמיד היו היהודים בברזיל מוכרים דווקא כיהודים; היו מספר סיבות, שיהודים העדיפו להציג עצמם כרוסים, כפולנים, כגרמנים, אך לא כיהודים.[1] אחת הסיבות מקורה עוד בתחילת המאה ומיד לאחר מלחמת העולם הראשונה ביחס אל "הטמאים",[2] שהיו סוחרי נשים וסרסורי זונות יהודים כנראה, שיהודים סברו, שאם ייכרו אותם כבני ארצות מוצאם — ייטב להם, אם כי לא תמיד היה כך. הרב ישעיהו רפאלוביץ' מספר בזכרונותיו פרשה מעניינת על יהודי כזה, שהמורה הפרטי שלו לשפה הפורטוגזית חשבו לרוסי, וכשנודע לו במקרה, שתלמידו הוא יהודי, ניתק את קשריו עמו בלי להודיעו את הסיבה. בפגישה מקרית בין השניים ביקש היהודי (גנדלמן) לדעת את סיבת התנהגותו של המורה, וזה השיב לו "שאם היהודים מסתירים את מוצאם, ודאי שיש להם סיבה לכך".[3] פרשה זו מצביעה על מצב מוזר, שנוצר אצל יהודים רבים. כמו כן היה קשה, בעיקר בשנות העשרים הראשונות, להסביר לברזילאים את הסתירה

כביכול של היות האיש גם רוסי (או פולני) וגם יהודי.

בשנות העשרים, בהן מתחיל לצמוח ולהתגבש הישוב היהודי החדש בברזיל, לא היתה למעשה אנטישמיות פעילה בארץ זו. אמנם היתה מעין עמדה כלפי יהודים, שהיתה שונה בקרב שכבות שונות של האוכלוסיה. לעתים היתה איזו רתיעה פרימיטיבית בקרב שכבות בלתי משכילות של העם מעצם המילה "יהודי".[4] גם היסוד הדתי הפרימיטיבי מילא תפקיד מסויים בעיצובו של יחס זה וביום "קורפוס קריסטי" נהגו, בעיקר בערי השדה, לתלות בובת בד ולהתעלל בה. בובה זו סמלה את יהודה איש־קריות (Judas)[5] אם כי מעטות ההוכחות,[6] הרי שגם משכילים או משכילים למחצה היתה להם איזו חשדנות כלפי יהודים, אפילו אם לא ראו יהודי מימיהם.[7]

גורם רציני וחמור ביצירת דעה קדומה אצל שכבות שונות של הציבור ובעיקר אצל תלמידים ומשכילים היו המילונים השונים לשפה הפורטוגזית. מחברי המילונים לא הסתפקו בהגדרת הערך "יהודי" (Judeu) כבן הדת או האומה היהודית, אלא ראו צורך להוסיף את הדעות העממיות, שהיו מקובלות בקרב האוכלוסיה, והיו בעלי קונוטציה שלילית כגון — איש רע, קמצן, סוחר, רמאי, בדאי וכיוצא באלה.[8] אין לראות בתיאורים אלה דווקא ביטוי של אנטישמיות, כי אם נסיון של מחברי המילונים להיות נאמנים למשמעותן העממית של מילים מסוימות. גם עמים אחרים וכן תושבים של אזורים שונים של ברזיל לא נמלטו מהגדרות מעליבות שבלשון העממית, שנדבקו להם במשך הדורות.[9] ברור, שהגדרתם של ערכים אלה במילונים היא אספקלריה לדעות, שנשתרשו בקרב הציבור. ברם, לתיאורי המלה "יהודי" היתה השפעה מרחיקה לכת יותר גם בגלל הקירבה למילת הפועל Judiar שפירושה הוא גם "ליהד" וגם "להתעלל" במישהו על־ידי מעשה לצון או לעג.[10]

בראשית שנות השלושים חל מפנה חשוב ביחסם של חוגים שונים מקרב האוכלוסיה הברזילאית ליהודים. בתקופה זו מעריכים את הישוב היהודי בברזיל בכחמישים אלף נפש, והריכוזים הגדולים היו בריו דה ז'יירו ובסאן פאולו. בערים אלה כבר היו אזורים עם ריכוז יהודי צפוף,[11] מעין מיניאטורה של האיסט סייד בניו יורק.[12] יחסית היו ריכוזים אלה די קטנים, אך בערי המדינה הגדולות בלטו כבר היהודים במנהגיהם ובאורח חייהם, שנראו משונים וזרים לתושבים המקומיים. ברם היו גורמים אחרים, רציניים יותר להתהוות המפנה כלפי היהודים.

עד מלחמת העולם הראשונה שמו דגש על הפוליטיקה הלוקלית של המדינות (פרובינציות) השונות, שנהגו במידה רבה ואף מוגזמת של עצמאות, כמו הזכות לנהל משא ומתן עם גורמים לא ברזילאים לשם קבלת הלוואות ואפילו להשתמש בדגל ובהמנון משלהן. ההנהגה שבידי האריסטוקרטיה האגררית במדינות השונות לא גילתה נטיות כלשהן לשינויים או דאגה לעתיד המדינה. הם התעלמו לחלוטין מן הבעיות הממשיות של ברזיל ולא רצו או גם לא יכלו להתמודד אם האתגרים, שהמציאות לאחר המלחמה הציבה בפני המדינה.

אחד המאפיינים של התקופה החדשה היא השאיפה ללאומיות כלל ברזילאית, או כפי שביטא זאת המשורר מינוטי די פיקייא (Menotti di Picchia) "ברזיליאניזציה של ברזיל". הכוונה היתה להעביר את הדגש מן האינטרסים של המדינות השונות של ברזיל למען כל־ברזיל ולהעלות את המשמעות של

רעיון ה"ברזיליאניות" (Brasileirismo). השקפה זו מצאה את ביטויה באמנות ובספרות. היתה נטיה חזקה לנפץ את המסורות הישנות באמנות, לבטל את השפעת אירופה ולהדגיש את ברזיליאניותה של האמנות. גם בספרות התקופה אנו מוצאים ביטוי ההשקפות של הלאומיות הברזילאית החדשה.

בקונגרס ללימודים רציונליים, שנערך ברסיפה ב־1926 פיתח הסוציולוג ז'ילברטו פריירי (Gilberto Freire) את הרעיון שהציביליזציה הברזילאית הנה מיזוג של שלושת הגזעים (לבן, שחור ואינדיאני), בניגוד לכמה מלומדים ברזילאים, ששללו את רעיון מיזוג הגזעים כתהליך הברזיליאניזציה. השקפה זו יצרה בעיה לגבי המהגרים הרבים בברזיל כגון גרמנים, איטלקים, פולנים ובעיקר לגבי היהודים ולגבי עצם הענין של הגירת יהודים לברזיל.

הספרות הברזילאית שבין מלחמות העולם היא עשירה ומרתקת ורב בה החיפוש אחרי המשמעות של הברזיליאניות ושל הגורמים השונים המהווים את ברזיל. ביטוי חזק להלכי רוח אלה נמצא בספרו של פאולו פראדו (Paulo Prado) "תמונה של ברזיל" (Um Retrato do Brasil). באחד המשפטים הוא אומר: "בארץ מלאה אור חי עצוב."

התיסכול הלאומי והחיפוש אחרי זהות לאומית משתלבים במציאות החברתית הקשה של ברזיל, ולפיכך קשה להפריד בין שני הגורמים לתסיסות ולאי־השקט הפוליטי והחברתי של התקופה. הצבא הברזילאי, שמילא תפקידים בהיסטוריה הפוליטית של ברזיל, היה מעורב אף הוא בתהליכים הפוילטיים, התרבותיים והחברתיים של ברזיל.

בשנות העשרים מתחיל לפעול זרם תת־קרקעי של כסנופוביה; לא רק יהודים אלא זרים בכלל היו חשודים על הברזילאים, בעיקר על אנשי האינטליגנציה ועל הקצונה בצבא.[13] שניים היו הגורמים להלך רוח זה; התגברות הרוגז הלאומי, שביטויו החזק ביותר היה במשטר החדש (Estado Novo) של וורגם ב־1937, והפחד מפני השתלטות הקומוניסטים על ברזיל. הטראומה של מהפיכה קומוניסטית, שפשטה באירופה של שנות העשרים והשלושים לא פסחה על ארצות אמריקה הלטינית. היהודים, שרבים מהם היו יוצאי רוסיה, ולעתים גם מוכרים כרוסים (Russos) היו בחזקת חשודים.

התעמולה הנאצית, במיוחד לאחר עליית היטלר לשלטון בגרמניה היתה לה השפעה רבה גם בברזיל. בדרום ברזיל היו ריכוזים גדולים של גרמנים[14] ושל פולנים[15] חדורים שנאת ישראל.

הספרות האנטישמית שפשתה באירופה במחצית הראשונה של המאה, ושבמידת מה היתה מוכרת לחלק מהאינטליגנציה בברזיל, השפיעה אף היא בחוגים אלה בהתהוות היחס השלילי כלפי היהודים. למרות מיעוט המהגרים היהודים בברזיל, הרגישו ברזילאים רבים בנוכחותם במדינה, וחששותיהם גברו. הם השתמשו לעתים קרובות בספרות זו וציטטוה בלי לנסות לבדוק את אמיתות הדברים. ב־1937 הופיע בברזיל הספר "הפרוטוקולים של זקני ציון" בתרגומו של גוסטבו ברוזו (Gustavo Barroso). הספר הופיע במספר מהדורות עם מבוא מקיף של המתרגם. אין תימה, שאדם כמו ברוזו, תירגם ספר זה ועוד הוסיף לו מבוא, אך מפליא יותר הוא יחסם של אינטלקטואלים ידועים בברזיל, שהתיחסו לספרות האנטישמית, שיובאה מאירופה באימון וללא כל ביקורת. ב־1934 הופיע ספרו

של אפרניו ארינוס די מלו פרנקו (Afranio Arinos de Melo Franco) "הכנה לקראת הלאומיות" (Preparacao ao Nacionalismo), שהינו אחד הספרים החשובים המבשרים את העידן החדש של הלאומיות הברזילאית.

חשוב לענינו בספר זה הפרק "היהודי והבינלאומיות" המחבר מעלה רשימה מרשימה של מהפכנים ידועים באירופה ומציג אותם כיהודים גלויים או מוסווים כגון קרל מארכס, ה"אינטרנציונליסטים" בריפובליקה של ויימר, ולא עוד, אלא הוא גם מביא את הדעה המקובלת אצל אנטישמים רבים באירופה, שכמה ממנהיגי המהפכה הצרפתית היו בעצם יהודים מוסווים: מארא הוא מוזסזון, דנטון, שמו האמיתי היה דוד, רובוספייר הוא רובין ואף רוסו מצורף לגלריה העשירה של מהפכנים יהודים, שמטרתם היא למוטט את המשטרים הקיימים.[16] עמדה כזו כלפי היהודים נפוצה בקרב משכילים רבים, והיא מוצאת את ביטויה בספרותה של התקופה.[17]

ראוי לציין, שעוינות זו לא נגעה ביהודים בלבד; גם מהגרים, בני עמים אחרים היו חשודים ובלתי רצויים. התיחסו אל היפאנים, שהיו חשודים בנאמנות יתירה ליפאן, ואף דיברו על "הסכמה הצהובה". למרות שברזיל היתה מעונינת במהגרים, שלטונותיה היו סלקטיביים למדי והעדיפו מהגרים מאירופה, בעיקר מאיטליה, מגרמניה ומפורטוגל. באשר ליהודים עמדה השאלת סווגם גם של אלה, שמוצאם מאירופה.

אף על פי שיהודי ברזיל לא חשו בנוח באווירה שנוצרה בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, לא היתה להם סיבה לדאגה. מזגו הטוב של הברזילאי וסובלנותו חיזקו את התקווה, שבברזיל לא תישננה כלפי היהודים ההתרחשויות העכורות של אירופה.

המצב נשתנה לחלוטין בראשית שנות השלושים עם הופעתה של התנועה האינטגרליסטית הלאומנית, תנועה זו, שהיתה פשיסטית במהותה ובאהדתה, הציבה את האנטישמיות בין מטרותיה המרכזיות. תנועה זו שאבה את מרבית רעיונותיה מהתנועות הפשיסטיות באירופה וממנהיגים אוטוקרטיים כמו רובלס (Robles) בספרד וסלזר (Salazar) בפורטוגל. התנועה דגלה בעקרונות, שבמהותם לא יכלו להשלים אם השתרשות היהודים בברזיל. עקרונותיה של התנועה כמו "ברזיליאניות" (Brasileirismo), קתוליות ועוינות לזרים, הציגה את היהודים לא רק כזרים לעצם העקרון של "ברזיליאניות", אלא גם כנושאי המהפכה הקומוניסטית בברזיל.

לתנועה החדשה היו אוהדים רבים בקרב השכבות היותר מבוססות ובקרב העילית של החברה בברזיל. על חבריה נמנו אינטלקטואלים רבים, קציני צבא ואנשי כמורה. רבים אמנם לא הצטרפו רשמית לתנועה, אך לא הסתירו את אהדתם כלפיה והסכימו עם עמדותיה כלפי היהודים. היו מקרים אפילו במקומות נידחים, שקשרי ידידות בין יהודים וברזילאים נפגעו כשהאחרונים התקרבו לאינטגרליסטים.[18]

בראש האגף האנטישמי של התנועה האינטגרליסטית עמד גוסטבו ברוזו (1888—1960), היסטוריון וסופר ידוע בברזיל. ברוזו היה חבר האקדמיה של ברזיל ומנהל המוזיאון הלאומי להיסטוריה. אמו היתה גרמניה בשם דוט (Dodt) מווירטמברג. הפעילות האנטישמית של התנועה בכלל ושל ברוזו בפרט היתה

ענפה מאוד. התפתחה ספרות אנטישמית מתורגמת ומקורית, שהושפעה בהרבה מן הספרות האנטישמית באירופה. לספרות זו היו קוראים בקרב משכילים וקציני צבא, שחיפשו דרכים חדשות לביטוי השאיפות הלאומיות החדשות של ברזיל.

עתוני התנועה האינטרגליסטית התמידו בהתקפות חריפות על היהודים. עיקר טענתם היתה, שהיהודים הם קומוניסטים ועוסקים בהפצתו של הקומוניזם בברזיל.

התנועה האינטגרליסטית לא הסתפקה בהתקפות על היהודים בעתונים שלה ובפרסום ספרות אנטישמית, אלא נקטה גם אמצעים חריפים יותר.

ב־1935 הוקם בבלו הוריזונטי (Belo Horizonte) בירת מדינת מינס ז'רייס (Mimas Gerais) במזרח המדינה מרכז ללימודים אנטי־יהודיים.

האינטגרליסטים לא נמנעו אף ממעשי אלימות, והיו מקרים של התקפות על יהודים בעיקר על־ידי צעירי התנועה הלבושים במדיהם הירוקים.[19] היו שמועות, ויש רגלים לדבר שהן מהימנות, על תכניות האינטגרליסטים לפגוע בבתי עסק של יהודים וכן ביהודים בודדים.[20] האינטגרליסטים שמרו על רשימות מתנגדיהם ושל גורמים אנטי־פשיסטים בכלל וכן רשימות של יהודים.

קשה לדעת מה היתה מידת עומקה של האנטישמיות בקרב חברי התנועה. אין ספק, שאצל רבים היא נבעה יותר מתוך גישה אמוציונלית מאשר שנאת ישראל עמוקה ושורשית כמו זו שבכמה ארצות באירופה. מקרה מעניין מביא הרב ישעיהו רפאלוביץ' בספר זכרונותיו, והוא ראוי במיוחד לתשומת לב. הרב רפאלוביץ' מספר על פגישתו עם פליניו סלגדו (Plinio Salgado) המנהיג הלאומי של התנועה האינטגרליסטית. וכך הוא מספר: "...באתי, מבלי להודיע לו מקודם, אל משרדו של סלגדו. דפקתי בדלת, ולקול "יבוא" נכנסתי אל החדר אשר ישב בו, ואמרתי בקול רם: אני רבם של יהודים בברזיל, ובאתי להעיר לך על חטאיך נגד קומץ קטן של אנשים חפים מפשע, והם היהודים יושבי ברזיל. האם לא ייתכן, שאתה בעצמך הנך מצאצאי היהודים הפורטוגזים, המתישבים הראשונים בברזיל? אפשר מאוד, ענה סלגדו, ולו ידעתי זאת הייתי מתגאה בזה. אם כן אמרתי לו, האינך יודע שכל אלה שרדפו את היהודים נענשו קשה, האם אתה מאמין, שהיהודים המהגרים לברזיל שנמלטו מצפרני הקומוניזם, יבואו להפיץ את התורה הזאת שמפניה ברחו? ובדבר הקפיטל האינטרנציולי, אשר אתם אומרים שבידי היהודים הוא, האם תוכל להצביע על יהודי אחד שנמנה עם מנהלי הבנקים הזרים בברזיל? ואחרי עוד דברים בנוסח זה קם סלגדו על רגליו, הושיט לי את ידו ואמר: דבריך נכונים, רבי. הבה נכרות ברית שלום. אני מצדי אחדל להתקיף את היהודים ומצדך תשתדל למנוע את היהודים מלהתקיף את תנועתנו. ועל ברית שלום זה אכריז מחר בעתוננו. למחרת הופיע בעתונם, שברית שלום נכרתה בין היהודים וחברי המפלגה, ושהרב ד"ר רפאלוביץ' הבטיח כי היהודים לא יפריעו לעבודת התנועה. ברית שלום זו לא העריכה ימים, כי מאחורי גבו של המנהיג חבריו רמזו בודאי, שהתקפה על היהודים היא אחת מסעיפי התכנית הנאצית".[12]

עמדתו האנטישמית של גוסטבו ברוזו ודאי לא היתה רק ביטוי אמוציונלי. שנאתו ליהודים היתה שרשית, עמוקה ויסודית. בימי הרדיפות בראשית המשטר הנאצי בגרמניה, כאשר גם בברזיל החלה להסתמן בעיית הפליטים היהודים

מגרמניה, כינה ברוזו פליטים אלה "זבל אנושי". ביחסו ליהודים ברוזו הוא גם יוצא דופן בין חבריו האינטגרליסטים. יותר מאשר דוגמה של אנטישמי ברזילאי אני רואה בו חריג גם בקרב האנטישמים הברזילאים.

גם ברדת התנועה מן הבמה הפוליטית ב־1938 היא השאירה, לפחות אצל הדור של שנות השלושים והארבעים, משקע אנטישמי די עמוק.

ממשלה בברזיל לא גילתה בפרהסיה יחס שלילי או עויין ליהודים, אך בדיונים על הגירת יהודים לברזיל היתה התנגדות, ואכן ניתנו הוראות סודיות לקונסולים של ברזיל באירופה להימנע מלתת אשרות כניסה למהגרים יהודים.[22] ביטוי נוסף לעמדה אנטי יהודית סמויה אך ברורה היו בקשיים, שהערימו על צעירים יהודים, שביקשו להתקבל למכללות הצבאיות.[23]

המשטר החדש של וורגס היה אמנם רודני ולאומני, אך לא היה אנטישמי, ועל אף נטייתו של וורגס בראשית דרכו לשיטה הקרובה לפשיזם, הרי לא היו בה סממנים של אנטישמיות.

לאמיתו של דבר, קשה לדעת מה היתה עמדתו של וורגס כלפי היהודים. זוהי דמות אניגמטית ומעניינת. היו לו לוורגס ידידים יהודים, ובתוכם אנשים בעלי עמדה בציבור הברזילאי.[24] ליהודי ברזיל היה יחס של חיבה והערכה לוורגס. כאשר הוא ניצל מהנסיון להתנקש בחייו על־ידי האינטגרליסטים — ערכו בבתי הכנסת תפילת הודיה על הצלתו.

בתקופת המלחמה ב־22.12.1942 נתקבלה משלחת רשמית של ראשי הציבור היהודי על־ידי וורגס. בראש המשלחת עמד אדוארדו הורוביץ, שהיה בשעתו המזכיר הכללי של הפדרציה הציונית בברזיל. בפגישה זו השמיע וורגס דברים חמים על תרומתם של יהודי ברזיל בהתהוות האומה הברזילאית וכן גינה את האנטישמיות.

בשנות השלושים בכל זאת היתה בברזיל אווירת אנטישמיות.[25] כאשר החלו המאסרים לאחר כשלון מהפכת הנפל ב־1935 היו גם כמה יהודים בין האסורים. ראש משטרת ריו דה ז'ניירו פליטו מילר, ממוצא גרמני ואוהד האינטגרליזם, הואשם שהגזים בממדי המעצרים. מעצרם של יהודים, לאו דווקא בגלל מוצאם, יצר הרגשה של אי נוחות בציבור היהודי.

פרשה חמורה ביותר, שעלולה היתה לעורר רגשות אנטי יהודיים חריפים מאוד היא זו המכונה "תכנית כהן". ב־30 בספטמבר 1937 נמסרה ברדיו ובעתונות ההודעה המרעישה, שהמטה הכללי של צבא ברזיל חשף תכנית להשתלטות בכוח של הקומוניסטים על ברזיל. לפי תכנית זו יושמדו כל העתונים, תישרפנה כנסיות ומאות אנשים יוצאו להורג. התכנית היתה חתומה בשם הסתמי "כהן".[26] לאותם תושבי ברזיל, שלא ידעו קרוא וכתוב, שודרה פרשת "תכנית כהן" ברדיו בתכנית הפופולרית Hora do Brasil (השעה של ברזיל) בהמשכים, פרק ביום.

התכנית הוצגה על־ידי קצין בדרגת קפיטן (סרן) אולימפיו מוראן פיליו (Olimpio Murao Fillo), חבר בתנועה האינטגרליסטית. אין ודאות אם וורגס אכן ידע,[27] שיש כאן זיוף חמור על־ידי הקפיטן מוראן פיליו, אך הוא ידע לנצל את המצב שנוצר ולהשליט את רודנותו על ברזיל. אין ספק, שהשם שניתן לתכנית ובית־היוצר שלה מצביעים על המטרה העיקרית שבעלילה זו.

בשנת 1937 הגיעו הגילויים של אנטישמיות בברזיל לשיא, ולא רק בקרב

האינטגרליסטים. זו היתה שנה תוססת מאוד מבחינת הפוליטיקה הפנימית של המדינה והיו לה כל הספיחים גם מבחינת יהודי ברזיל. הדבר התבטא במאמרים בעתונות, ואף בפרלמנט הפדרלי נשמעו הערות בסגנון אנטישמי. בשנת בחירות זו שורבבו היהודים לתוך הקלחת. באחד מעתוני ברזיל הופיע מאמר תחת הכותרת "ליאון בלום של ברזיל", ובו התקיפו את המועמד לנשיאות ברזיל ארמנדו סליס (Armando Sales) והאשימוהו ביהדות. העתון טוען, ששמו האמיתי של סליס הוא בעצם ארמנדו מורעצזאן, ושהוא בן למשפחה יהודית גרמנית בשם וויטעלעס, שהגרה לברזיל. כמו כן מוסיף העתון, שמורעצזאן־וויטעלעס נשוי לרחל מסקיטה, ממשפחה ספרדית יהודית שמוצאה מפורטוגל.

יהודי ברזיל, ובעיקר אלה שהתגוררו בכרכים, היו מודאגים משרבובם במערכת הבחירות; הם הגיבו בזהירות, אך באופן ברור. במאמר מקיף בעתון "אידישע פרעסע"[28] יצא מחברו בהתקפה חריפה על הנסיונות לערבב את היהודים במערכת הבחירות ותקף את הנטיה להציג את היהודים כגוף המצביע באופן קולקטיבי למען המועמד ז'וזה אמריקו (Jose Americo). המאמר יוצא נגד הנסיון להוכיח שישנו כביכול ענין יהודי בנושא ברזילאי לאומי מובהק. כל אזרח יהודי, ממשיך המאמר, יצביע לפי הכרתו ולפי מצפונו, והוא חוזר ומדגיש, שהדעה כאילו יש קול יהודי קולקטיבי המצביע לפי החלטת "הקהל" הוא סילוף, שרק האינטגרליסטים ייהנו ממנו.

הגל האנטישמי ששטף את ברזיל בשנות השלושים הכה בתדהמה את הישוב היהודי הקטן במדינה זו. אם כי רוב היהודים, שהגרו לברזיל, באו מארצות שבהן היתה מסורת של שנאת ישראל, הרי למציאות חדשה בברזיל, גם התגובות באו באיחור מסוים. העתונות היהודית בברזיל היתה הגורם העיקרי בחשיפת הביטויים האנטישמיים. אף על פי כן לא נעדרה מידה מסויימת של אפולוגטיקה ולא היה קשה לגייס אינטלקטואלים ברזילאים להגנה מפני ההתקפות של האנטישמים. האופי המיוחד של הברזילאי, מידת הסובלנות שבו, והרצון של רבים מקרב האינטליגנציה בברזיל לראות את ארצם כארץ של סובלנות ושל חירות הניעו רבים לצאת נגד האנטישמיות, שראו בה נטע זר בברזיל. מאידך גיסא רוב הברזילאים העדיפו לראות את יהודי ברזיל מתבוללים בתוך העם הברזילאי, ובדרך כלל לא תמכו בשאיפותיהם לביטוי לאומי יהודי בתוך ברזיל.[29]

קבוצה של אינטלקטואלים בעלי שם בברזיל, שגילו דאגה רבה מהשתלשלות הענינים בארצם, פרסמו באוקטובר 1935 מנשר נגד דעות קדומות בעניני גזע. הם הזהירו במנשר זה מ"השתלת" רעיונות זרים גזעניים שהם סכנה לארץ כמו ברזיל, בעלת מבנה אתני מגוון. הם הדגישו שדעות ומיתוסים מאיימים על עתידה של ברזיל.[30]

בברזיל לא הוקם ארגון מיוחד למלחמה באנטישמיות כמו בארצות הברית. הביטוי הבולט ביותר נגד האנטישמיות היה חוברת בשפה הפורטוגזית, שהופיעה ב־1937, פרי עטו של עתונאי יהודי ברוך (ברנרדו) שולמן בשם "בזכות ההגנה העצמית" (Em Legitima Defesa).[31] שולמן פנה אל הציבור הברזילאי והזים את ההאשמות המוטחות כלפי היהודים. שני אינטלקטואלים ברזילאים כתבו הקדמה, לחוברת שאף בה יש מידה של אפולוגטיקה.

הערות

1. קאראקושאנסקי, ש׳ — אספעקטן פון יידישן לעבן אין בראזיל, עמ׳ 61.
2. ה״טמאים״ (אלפונסים) — סוחרי נשים, סרסורי זונות. שם שניתן לסרסורים היהודים על־ידי המהגרים היהודים מצפון אפריקה. הישוב היהודי החדש התיחס אליהם בשלילה מוחלטת ומנע כל מגע עמם. (ר׳ הפרק על: ברזיל — ארץ יעד למהגרים). רייזמאן עמ׳ 15—16.

Zwerling, Uri: Os Judens na Historia do Brazil, Rio 1936, p.p. 107-109.

3. רפאלוביץ׳ — עמ׳ 198.
4. הסופר וההסטוריון הידוע קמרה קסקודו מספר שאמו, אשה טובה ופשוטה היתה נוהגת לומר בטבעיות ״יש די אש כדי לצלות יהודי״, כאשר רצתה לומר, שהאש בתנור חזקה דייה. המחבר מסיק, שזהו ביטוי עוד מימי האינקויזיציה באזור של צפון מזרח ברזיל. (לואיס דה קמרה קסקודו — מאורים, צרפתים ויהודים).

Cascudo, Luis da Camara: Mouros, Franceses e Judeus.

5. באחד הטקסים בעיר נטל בשעה שהקהל מן השכבות העניות התעלל בבובה המסמלת את יהודה איש־קריות, נתקרבה משרתת באחד הבתים של יהודי מקומי אל בן מעבידה, הצביעה על הבובה ואמרה ״זה אתה, כן. זה אתה״.
6. בשיחות עם יהודים מברזיל, מתברר, שאפילו במקומות שבכלל לא היו שם יהודים, היתה דעה קדומה ביחס ליהודי ולמילה Judeu היתה קונוטציה שלילית.
7. ר׳ הערה מס׳ 3.

העתון ״אידישע וואכענבלאט״ מ־18.7.1924 מספר על מאמר שטנה, שהופיע בעתון ״או ברזיל״ בשם ״הנזק שביהודים״. במאמר זה נאמר, שהיהודים בדרך כלל נודדים מארץ לארץ ונשארים באיזו ארץ שהיא כל עוד נחוץ להם הדבר. לפיכך אסור להרשות להם לבוא לברזיל כדי לסחוט את זהבה.

8. דוגמות הגדרת הערך ״יהודי״ במילונים שונים:

מילון קטן לשפה הפורטוגזית: יהודי — איש רע, קמצן, סולד, חומד לצון.
מילון חדש לשפה הפורטוגזית: יהודי — כליל, אדם רע.
מילון מעשי לשפה הלאומית: יהודי — רע, אכזר, שטן.

9. דוגמות כנויים של עמים אחרים בלשון העממית במקומות שונים בברזיל:

צרפתי — צבוע, מזויף.
אנגלי — חרק ספיל.
כושי — שטן.

10. לאחר מלחמת העולם השניה החל מאבק גדול בברזיל לביטולם של התיאורים המעליבים במילונים. בין היחזמים היה המשפטן והעסקן היהודי פרנגדו וויסקי, והוא זכה בתמיכתם של הנשיאים קואדרוס (Quadros) וקוביצ׳ק (Kubitschek), ואמנם ברוב המילונים נמחקו תיאורים אלה. יהודים נמנעו מלהשתמש במילה judeu והעדיפו את המילה israelita אם כי בשנים האחרונות שוב רווח המונח judaico.
11. מפורסמים כמרכז יהודי בין המלחמות פרסה אונזי בדיו די ז׳ניירו ושכונת בום רטירו בסאן פאולו.
12. ר׳ ספרו של מיכאל גולד ״יהודים בלי כסף״ (Jews without Money) שתורגם לפורטוגזית ופורסם בברזיל.
13. Levine Robert: The Vergas Regime, p.p. 21.
14. MacDonald, N.P.: Hitler over Latin America chap. III p.p. 73-118.
15. Levine Robert pp. 28.
16. המחבר הושפע מספרו האנטישמי של הסופר הפורטוגזי מריו סאא (Mario Saa) ״פלישת היהודים״, שיצא לאור בפורטוגל ב־1926.
17. הסופר אריקו ווריסימו, מגדולי הנובליסטים הברזילאים במאה העשרים מקדיש לא מעט בספריו למהגרים יהודים בארצו ועל היחס כלפיהם. אם כי הוא

מקפיד על יושר של סופר, אין הוא מעלים את אהדתו ליהודים. יהודים מוזכרים בספריו: "ראו את החבצלות בשדה"; "מקום בשמש".

18. פלטניק, טוביה — בנתיבי הנדודים. הוצ' המחבר, תל־אביב, עמ' 272—273.
19. האינטגרליסטים היו מכונים "לובשי החולצות הירוקות".
20. אידישע פרעסע, 27.8.1937.
21. רפאלוביץ' — עמ' 243—244; ליפינר, א' — עמ' 143.
22. רפאלוביץ' — עמ' 203.
23. אמנם היו צעירים יהודים בודדים, שנתקבלו למכללות הצבאיות. אחד הקצינים היהודים הראשונים בצבא ברזיל סיים מכללה צבאית בשנות ה־30. זהו רפאל זיפין מפורטו אלגרי שהגיע לדרגת גנרל. יותר מאוחר היו יהודים בצבא ברזיל וביניהם קצינים בכירים וכן כמה גנרלים.
24. בין מקורביו היהודים של וורגס אפשר למנות את הרברט מוזס (ר' הערה 52) בפרק על ההגירה) וכן את משפחת קלבין שבעידודו של וורגס הקימו את מפעלי הנייר הגדולים ביותר של ברזיל. גם הורסיו לפר מאותה המשפחה היה מקורב לוורגס וב־1954 נתמנה שר האוצר בקבינט שלו.
25. Aonde Vamos 19/7/1945.
26. Dulles, I.W: Vargas of Brazil pp. 162.
27. שנים יותר מאוחר הסביר מחבר התכנית מוראן פיליו שבהיותו חבר במחלקה ההסטורית של התנועה האיטגרליסטית, הוא הקדיש מחשבה רבה לאפשרות התיאורטית של הפיכה קומוניסטית, וערך תכנית להפיכת נגד. כן הוא הודה, שהמסמך שפורסם כ"תכנית כהן" היה שונה לחלוטין מתכנית ההפיכה שהיתה בידיו.
28. אידישע פרעסע, 28.7.1937.
29. ליפינר, עמ' 144.
30. Skidmore, Th.: Black Into White, Oxford Univ. Press. N.Y. pp. 206.
31. ברוך (ברנרדו) שולמן — תושבי ותיק בברזיל. עבד בעתונים יהודים שונים

ביבליוגרפיה

בברזיל, ופרסם מאמרים על חיי היהודים שם.

1. פלטניק, טוביה / בנתיבי הנדודים — בין הדניסטר שבאוקראינה ובין הפוטנז'י שבצפון ברזיל. הוצאת המחבר, תל־אביב, תש"ל, 1960.
2. קראקושאנסקי, ש' / אספעקטן פונעם יידישן לעבן אין בראזיל. פארלאג מאנטע סקאפוס, ריו דה ז'ניירו, 1956.
3. רייזמאן, יצחק / א פערטל יאהרהונדערט יידישע פרעסע אין בראזיל. הוצאת מוזיאון לאמנות הדפוס, צפת, 1968.
4. רפאלוביץ', ישעיהו הרב / ציונים ותמרורים — שבעים שנות נדודים. הוצאת

כתבי עת

הועד להוצאת כתבי הרב י' רפאלוביץ'. תל־אביב, תשי"ב.

1. דאס אידישע וואכענבלאט 1923—1927. ריו די ז'ניירו.
2. די אידישע פאלקסצייטונג. ריו די ז'ניירו.
3. די אידישע פרעסע. 1937 ואילך. ריו די ז'ניירו.
4. דאס נייע וואר־ט. 1927 ואילך. פורטו אלגרי.

זכרונות ניצולים ועל ניצולים

יצחק ארצי

הבריחה מהונגריה לרומניה

לזכרו של רז"י (רפאל) רוזנברגר

באחד הימים של סוף מרץ ישבנו נציגי תנועות הנוער הציוניות החלוציות ברומניה בדירתה של הגב' ליבוביץ ברובע היהודי ואקארשט אשר בבוקרסט. היינו דרוכים לקראת הפגישה עם משלחת תנועות הנוער הציוניות החלוציות מהונגריה שהגיעה לבוקרסט כדי לשוחח אתנו על אירגון נתיב בריחה מהונגריה לרומניה ולהזעיק את עזרתנו. הענין היה דחוף!

ההפיכה הפרו־נאצית שבוצעה בהונגריה ב־19 במרס 1944 שינתה בן לילה את גורל יהודי הונגריה. בזמן שלטון הורטי חיו יחסית בשלום ולא ידעו גירושים המוניים. האירגונים היהודיים והציוניים יכלו להמשיך בפעילותם. מספר זעיר של פליטים מפולין וצ'כוסלובקיה מצא בהונגריה חוף מבטחים. הם חיו בתקווה שבהונגירה יוכלו להמתין לסיומה של המלחמה. ההפיכה שהביאה לשלטון את ראש הממשלה סטויאי ולצדו את הקבוצה הנאצית של "צלבי האש" שמה קץ לשלווה הזמנית.

יחד עם ההפיכה הגיעו לבודפסט הקומנדו של אדולף אייכמן ואנשיו. ההפיכה נועדה למנוע מהונגריה לנטוש את הברית עם גרמניה ואולי כדי לנצל בצורה יסודית יותר את כלכלת הונגריה לטובת מאמץ המלחמה הגרמני. מטרה נוספת היתה לפתור את בעיית יהודי הונגריה לפי הדגם הפולני. לא הכל הבינו מיד את מלוא הסכנה הצפויה ליהודי הונגריה. פעולה קיצונית אנטי־יהודית נגדה את השכל וההגיון.

הצבא האדום התקדם לכיוון לב אירופה. בראשית 1944 כבר חצה את גבולות רומניה. המלחמה נחשבה לאבודה. זאת ידעו בני הברית מתוך כפייה, רומניה והונגריה. הייתכן שם חיסול היהודים במועד כה מאוחר? התנועות החלוציות והחוגים הפעילים האקטיביסטיים לא רצו להסתכן. בראשם עמדו חברים־פליטים מפולין, ביניהם קבוצה מגובשת של חברי "הנוער הציוני" מאזור בנדין. בנדודיהם למדו משהו על הגרמנים ומדיניותם. הם פשוט לא האמינו

לגרמנים. בעיניהם היה ברור שגם במצב ששרר במלחמה, הגרמנים ינצלו את ההפיכה כדי "לחסל" גם את יהודי הונגריה.

בבודפסט היה ידוע שמרומניה הפליגו אניות לארץ־ישראל ושטיפלו בפרוייקט גדול של עליה. ועוד הם ידעו: הכרח להקדים. לרומניה נמל יציאה לארץ־ישראל. ולכן הם דחפו את עמיתיהם ההונגריים לרעיון הבריחה. כך נולד רעיון המישלחת. הכוונה היתה להקים מסגרת לשיתוף פעולה אירגוני ומבצעי בין התנועות בהונגריה לבין התנועות ברומניה. ישבנו איפוא והמתנו בקוצר־רוח לביקור.

למדנו מתוך העתונות והרדיו על ההפיכה הפרו־נאצית בהונגריה ב־19 במרס 1944. היא מצאה את המחתרת הציונית ברומניה ואת תנועות הנוער בעיצומו של משבר פנימי חריף.

בפברואר 1944 נאסרה ההנהגה הציונית בראשותו של מישו בנווניסטי ז"ל. נאסר גם מנהל המשרד הארץ־ישראלי ד"ר שמואל אנצ'ר ז"ל. אסרו גם את רוב נציגי תנועות הנוער החלוציות.

הרומנים ביצעו את המאסרים לפי דרישת הגסטפו, בראשותו של גוסטב ריכטר, נציגו של אייכמן בבוקרסט והממונה על ענייני היהודים שם. ריכטר תבע את המאסרים לאחר שהצטבר אצלו חומר עשיר ומגוון על פעולות המחתרת הציונית ברומניה. הנס ולטי, עתונאי שוויצרי סיפק לו את החומר. ולטי מילא תפקיד בלדר להעברת דיווחים של ההסתדרות הציונית ותנועות הנוער לג'נבה, למשרדו של נתן שוולב, שהיה איש הקשר מטעם החלוץ עם התנועה הציונית ברומניה. זה היה חלק מרשת הקשר של שוולב עם התנועה החלוצית בארצות הכיבוש הנאצי במזרח אירופה. אלא שוולטי היה סוכן כפול. בטרם מסר את החומר לג'נבה, העביר את צילומי החומר לגסטפו. בהצטבר חומר מספיק בתיקיו של ריכטר, הוא החליט לפעול. המאסרים נתבצעו במשך כמה לילות רצופים. ברל שיבר ז"ל והח"מ נמלטו מהמאסרים. ברל לא אותר לפי כתובתו, ואילו אני הייתי אז בנסיעה, מבלי שאמי ז"ל תדע היכן אני נמצא.

המאסרים מוטטו את המיבנה האירגוני של התנועה הציונית. הם ארעו בשעה שעל הפרק עמדה השאלה, כיצד לארגן את ההפלגה הראשונה של אניית עולים לארץ־ישראל לאחר שנות הפסקה. החלל התמלא על ידי כניסתו לזירה הציונית של א.ל. זיסו ז"ל כראש ההסתדרות הציונית, לאחר שנים של התבודדות ועמידה מן הצד. זיסו היה שונה לחלוטין מבנווניסטי, הוא היה אדם עשיר ועצמאי, בצעירותו ספג תורה במוסדות דתיים ותורניים בעירו פיאטרה—ניאמץ, שכונתה "ירושלים דרומניה". זיסו היה מזיגה מעניינת בין סופר, הוגה־דעות ואיש מעשה. גם הטמפרמנט שלו וגם התפיסה הציונית שלו, תפיסה אקטיביסטית ומדינית, קירבו אותו למחנה הרבזיוניסטי.

המוסדות הציוניים השקיעו מאמץ עצום כדי למנוע מן המאסרים להיהפך לגורם בעל מישקל אנטי־ציוני בפומבי. מישפט היה עלול לגרום נזק עצום ליהודים, להציג אותם כמרגלים ובוגדים, לעורר את זעם ההמונים המתוסכלים נגדם ואפילו לסכן את קיומם הפיסי. במקביל עסק זיסו בהקמת אקזקוטיבה ציונית חדשה שתישען על מקורביו ונאמניו. הוא ביקש להכיר את הנהגת תנועות הנוער. באותם הימים נפגשנו אתו, ברל ז"ל ואני לפגישת היכרות ראשונה ולשיחה פרוגרמאטית מרתקת.

והנה ירדה על יהודי הונגריה מהלומה כבדה. שמענו עליה ברדיו וקראנו עליה בעתונות. ביקשנו להבין יותר. היתה לנו תחושה שהפיכה זו תשפיע גם על גורלנו ולפיכך עוררה גם אצלנו דאגה עמוקה. תוך לילה הסתבך מצבם של יהודי הונגריה, שהיה "אידיאלי" אז.

שאלנו את עצמנו, כיצד ישפיע האירוע עלינו. הן היתה זו הפיכה פרו־נאצית שחיזקה את שלטון גרמניה הנאצית ומרותה על הונגריה. מה תהא השפעתה על רומניה? אם הורטי נכנע, כיצד ינהג אנטונסקו כאשר יועמד בפני מיבחן דומה?

בסוף דצמבר ובימים הראשונים של ינואר 1944 שהיתי למעלה משבועיים בצ'רנוביץ. נסעתי לשם ללא רשיון כדי לפגוש בצורה רצופה ואינטנסיבית בחברי תנועתנו. זה היה ביקורי השני בצ'רנוביץ. ענוד צלב זהוב, הסתובבתי בתוכם, ערכתי ישיבות, סמינריונים, נפגשתי עם ההנהגה הציונית המקומית בראשותו של ד"ר מנפרד רייפר ז"ל ושוחחתי איתם על התור לעליה. הם העלו באזני את דרישתם הנחרצת שציוני צ'רנוביץ חייבים להיות הראשונים שיוצאו לארץ על־מנת להימלט מגורל הדפורטציה על ידי הצבא האדום, שהיה כבר בקירבת המקום. אסור שתחזור הטרגדיה של יוני 1940 כאשר כל ההנהגה הציונית נתפסה על ידי הצבא האדום והוגלתה לסיביר.

תלינו תקווה גדולה בעליה קרובה. עם זאת שאלנו את עצמנו, כמה יעלו? ומה יקרה אם הפיכה דומה לזו שבהונגריה — תתארע גם ברומניה? מה יהיה גורל הפליטים שהתרכזו בבוקרסט, אחרוני יהודי פולין, שהגיעו מדניאפופטרובסק ומצ'רנוביץ. זה היה הנוער הציוני מצ'רנוביץ, שהוצאנו לבוקרסט, עריקים ממחנות עבודה, בוקובינאים ובסרבאים שלא התייצבו במשטרה ושסכנת הגירוש ריחפה מעליהם.

חוסר ודאות אפפה אותנו ומבוכה שלטה במחשבותינו.

ארבעה גברים צעירים, לא מוכרים לנו, הוציאונו מן המבוך. תוך כדי השיחה התברר שהם שליחי תנועות הנוער החלוציות, הנוער הציוני, דרור — הבונים, בני עקיבא וגורדוניה. הם באו לתאם איתנו פעולה ולהזעיק אותנו. המשימה המיידית היתה בניית נתיב־בריחה מהונגריה לרומניה. נקודת היציאה היא נאג'וואראד (אורציאה מרה). מעבר הגבול צריך להתבצע ליד העיר אראד. השאלה היתה קבלת האנשים באראד, ריכוזם וביחוד — העברתם למקום מיבטחים שפירושו — העברתם לבוקרסט.

מבין הארבעה אני זוכר בשמות את צבי צימרמן (כיום שגריר בניו־זילנד) כנציג "הנוער הציוני" ואת אסף גיבוש ז"ל כנציג דרור — הבונים.

נציגי התנועות מרומניה היו: מ"הנוער הציוני" — דב שיבר ז"ל ואיצ'יו הרציג; מ"בני עקיבא" — קהת פאליק; מ"דרור" — צבי באסיי; אינני זוכר מי היו שאר הנציגים.

השיחה נמשכה שעות רבות. לא היו בתוכנו ספקות ופקפוקים — מחובתנו להיערך לפעולה! באראד היו לנו חברים פעילים, עלינו לגייסם. היה ברור שהפעולה נחוץ לה אדם מרכזי. לאחר התייעצות הגענו למסקנה שהאיש המתאים ביותר לנצח על הפעולה הוא רז"י (רפאל רוזנברגר).

רז"י היה טרנסילבנאי, דובר הונגרית. צעיר יפה תואר, בעל הופעה נאה,

לבוש בקפידה, שליו ומעשי, שידע להסתדר במצבים קשים.

תאמנו את שליחותו עם האקזקוטיבה הציונית בראשותו של א.ל. זיסו. איש הקשר בנושא הזה היה העורך־דין ז'אן כהן, מהאנשים המקורבים ביותר לזיסו. ז'אן כהן היה בעל משרד פעיל וקשרים הדוקים עם השלטונות. ז'אן כהן נסע לאראד, נפגש עם ראשוני העוברים, למד בשטח את המצב. כעבור מספר ימים יצא גם רז"י לאראד.

בבואו לאראד, רז"י מצא את הקבוצה המקומית המורכבת מחברי הנוער הציוני" ושאר אנשי התנועות, שעבדו בשיתוף פעולה הדוק עם אנשי הקהילה האורטודוקסית. לאראד נהרו פליטים. בראשם צעדו אנשי "הנוער הציוני" מבנדין. הם נמנו עם ראשי הפעילים במיבצע. לאחר שעלה בידיהם להתחמק בפולין מדיפורטיזציה, עברו לסלובקיה ואחר כך להונגריה, בקוותם שכאן יוכלו להמתין בשקט לסיום המלחמה, והנה שוב פרצה הסערה ואורבת להם הסכנה. מנוסים, אמיצים, בעלי יוזמה, הם החליטו לעבור לרומניה. הגיעו שמועות לאזניהם שמרומניה עומדות לצאת שיירות עולים לארץ־ישראל. תוך יוזמה והתמדה בנו את הנתיב המוביל מבודפסט לאוראדיה ומכאן — בעזרת איכרים־מבריחים — לאראד.

רז"י חייב היה להתרכז במציאת נתיב בטוח לפינוי החברים מאראד — לבוקרסט. ואכן הוא קשר קשרים עם הקונדוקטורים של רכבות לילה שנסעו במסלול אראד—בוקרסט, והכניס את הפליטים לתאי קרון השינה. הקונדוקטורים נטלו אותם תחת חסותם והסדירו את העניינים גם עם ביקורת הצבא. האנשים יצאו בלילה, ובבוקר הם ירדו בתחנת הצפון של בוקרסט (Gara de Nord).

יחד עם ברל ז"ל וחנה'לה פלדמן גרתי בבוקרסט בדירה יפה, שנרשמה תחת השם — מהנדס שרבנסקו. הדירה שכנה באזור מסוכן, במרחק קצר ממחסני הנשק של בוקרסט. בגלל סיבה זו מהנדס שרבנסקו השכירה לנו ללא שאלות מיותרות. הוא ביקש להתרחק מאזור הסכנה של ההפצצות.

לצורך רישום בספר הבניין, כנדרש על ידי החוק, ניצלנו את בקיאותנו בזיוף חותמות. איש מהשכנים המעטים שבבניין לא ידע בדיוק מי היא משפחת הצעירים שגרה בדירה המרווחת. הדירה היתה מאוד מתאימה לנו מפני שהיו בה גם טלפון וגם מכשיר רדיו, באמצעותו קלטנו את לונדון ויכולנו לדעת על המתרחש בעולם. לטלפון זה, נהג רז"י לצלצל ולהודיע לנו: הלילה נשלחו כך וכך חבילות. לפי מידע זה, ברל, הממונה על איכסון הפליטים וסידורם בבוקרסט, הפעיל את השרותים שלו. בנות חיכו בתחנה לבאים, זיהו אותם והביאום לדירה ריקה, שהושכרה עבורם, או לפנסיון מוסברג, אכסניה עם מסעדה ובה שירתו אותנו חברים. הפנסיון שימש כתחנת מעבר לפליטים עד לסידורם הקבוע.

עם בוא הפליטים לבוקרסט התפתחו גם המיסגרות האירגוניות שלהם. הפולנים התארגנו בנפרד. מצאו את דרכם במהרה לאירגון הפליטים הפולני, בעל מעמד מוכר בבוקרסט, שהפיק להם תעודות חסות שהוכרו על ידי השלטונות הרומניים. אירגנו עבורם אף מיטבח קולקטיבי, שהפך לכעין מקום מיפגש שלהם. ההונגרים התארגנו בנפרד. אנחנו סיפקנו להם את התעודות.

באפריל הפליגו שלוש ספינות לארץ. נהגנו לאסוף מהעולים את תעודותיהם

האישיות לפני יציאתם את בוקרסט או בקונסטנצה. יחידה שלנו שעסקה בזיוף תעודות, ידעה להחליף את הצילומים, לתקן את החותמות. הזיופים היו ללא דופי. הפליטים מהונגריה נהפכו לנושאי תעודות מקומיות. בתחנת המעבר באראד עברו גם הצנחנים. שייקה דן, מני בן־אפרים וברוך קמין הגיעו לאראד מהונגריה. הם סחבו איתם מזוודה כבדה בה החזיקו חלקים לתחנת האלחוט, שעמדו להתקינה בבוקרסט.

רז״י לא ידע על בואם. בעיניו פליטים אלה נראו מוזרים. פליטים הונגרים שאינם דוברים לא הונגרית ולא פולנית. איש מבין הבאים לא הכיר אותם. הם נטו להתבודד. הם גם לא הרשו לאיש להציץ למזוודה המסתורית. רז״י היה בטוח שיש לו עסק עם מבריחים. בשלחו אותם לבוקרסט — הודיע לנו כרגיל על המשלוח, אבל טרח להעיר: ״תשימו עיין על שני טיפוסים, אחד גבוה בעל מראה ספורטיבי, והשני נמוך קומה, מרכיב משקפי שמש וכובע קש לבן.״

אנחנו ידענו את זהותם האמיתית של האנשים המוזרים. אבל נאסר עלינו להודיע למישהו מי הם. כעבור ימים הגיע רז״י בטיסה לבוקרסט לביקור עבודה. להפתעתו, פגש בדירתנו בשני החשודים. לא היתה לנו ברירה אלא לספר לו מי הם החשודים.

באוירה הקשה של 1944 בואם של פליטים יהודיים מהונגריה עורר תשומת לב ותגובה. מתוך רצון לשים קץ לזרם הפליטים שברחו מפני גזירות הגירוש של הגרמנים, מנהיג רומניה, מרשל יון אנטונסקו פירסם ב־16 במאי 1944 צו, לפיו כל מי שיעבור בצורה בלתי חוקית את הגבול בין הונגריה לרומניה, צפוי לעונש מוות.

ההנהגה המדינית של יהודי רומניה בראשותו של ד״ר וילהלם פילדרמן וההנהגה הציונית בראשותו של א.ל. זיסו נכנסו מיד לפעולה. פילדרמן ניצל לטובת העניין את הרגשות האנטי־הונגריים של אנטונסקו. לא ייתכן לשלול זכות המיקלט מפליטים, רבים מהם מאזור טרנסילבניה שנחשב על־ידם כטריטוריה רומנית — טען פילדרמן בפנייתו לאנטונסקו. זיסו הפעיל לטובת העניין את העתונאי הרומני הידוע פמפיל טייקרו, ידידו של אנטונסקו. כן הפעילו לחץ על שר החוץ מיהאי אנטונסקו, אופורטוניסט מושחת שלא האמין יותר בנצחון גרמניה וחיפש לעצמו אליבי לקראת הבאות. בסופו של דבר, הומר העונש להסגר במחנה טרגו־זיו. גם אלה שנתפסו והוכנסו למחנה, לרוב שוחררו והגיעו לבוקרסט.

בינתיים הגיעו לרומניה גם פליטים חשובים. דרך טורדה הגיע לבוקרסט, הרבי מויזניץ׳ ר׳ חיים מאיר האגר זצ״ל, לאחר קיצוץ זקנו הוא עבר מחופש את הגבול. הרבי מצא מקלט בחצרו של הרבי מבורוש, רב ציוני שסייע במשך כל הזמן למחתרת הציונית. בחודש יוני, הגיע לבוקרסט גם ד״ר ארנסט מרטון ז״ל, לשעבר חבר הפרלמנט הרומני. בשנות המלחמה היה אחד מראשי יהדות הונגריה. עם בואו, הוקם בבוקרסט ועד לענייני פליטים בראשותו, ויזמו יוזמות דיפלומאטיות. בין הרעיונות היתה תכנית להשיג מעבר יהודים מהונגריה תמורת כופר; צריך היה להשיטם לרומניה בספינות לאורך הדנובה.

הפליטים מפולין ומהונגריה השתלבו בהדרגה בפעילות ב״נוער הציוני״

המקומי. על סמך נסיונם נקלט אצלנו הרעיון של הבונקרים. עלינו להכין מיקלטים מוגנים שישרתו לעת צרה את הפעילים ויהוו מוקדי התנגדות לגרמניה. גם אירגון ההגנה המקומית קיבל תנופה ותאוצה. התחילו רכישות־נשק ראשונות לצרכי הגנה. חברי תנועות נוער התאמנו בשימוש בנשק. "החלוץ" הקים מיפקדה נפרדת כדי לעסוק באירגון ההגנה. בדיונים העלו מחשבות שונות, כיצד לנהוג באם תתבצע נסיגה מהירה של הגרמנים לעבר הקרפטים והם ירצו להפוך אזור זה לקו הגנה. מה יקרה בבוקרסט, אם הגרמנים יהפכו את בירת רומניה לסטלינגרד שניה?

בתקופה זו בוקרסט היתה נתונה להפצצות בלתי פוסקות. ביום הפציצו האמריקאים ובלילה — האנגלים והקנדים. רבבות עזבו את העיר. אלה שנשארו — המוראל שלהם היה ירוד עקב הפגיעות, הנזקים והשעות הארוכות במיקלטים. ביוני הגיעו ראשוני הצנחנים. בבוקרסט הסתובבו אלפי פליטים. החיים התנהלו בסימן התקווה לעליה. כל חודש יצאה אניה שאורגנה על ידי משרד הנסיעות "אוראט", ההסוואה למשרד הארצישראלי שחוסל.

"החלוץ" והאקזקוטיבה הציונית בראשות זיסו אירגנו את העליה. זיסו הגיע להסדרים שונים עם שלטונות רומניה. הוא פעל במגע הדוק עם הצנחנים ועם מישלחת העליה בקושטא.

חלפו חודשי הקיץ החמים בין תקווה ליאוש. הפלישה ב־6 ביוני הפיחה תוחלת חדשה — שמא הקץ קרוב, אלא שגרמניה הנאצית הוכיחה כושר הישרדות בלתי צפוי; להילחם עד טיפת הדם האחרונה לא היתה פראזה, כי אם החלטה שגעונית נחושה.

באוירה זו, ב־23 לאוגוסט 1944, במפתיע, שינתה רומניה כיוון; נטשה את מחנה הציר הנאצי ועברה למחנה בנות הברית.

באותו הלילה חל שינוי בגורל כולנו כולל גורל הפליטים.

יוחנן כהן (עורך)

עם לאון לוסטיג

לאון נגאל מיסוריו בז׳ באלול תשמ״ה — ה־24 באוגוסט 1985 והוא בן 73.

מאות ידידים ליווהו בדרכו האחרונה, ביום שרבי לוהט, ובעיניהם כאב ופליאה על כך שאיש זה, שהיה כה צעיר תמיד בעיניהם, הלך ואיננו עוד.

הם זכרו אותו, ויזכרוהו תמיד, יפה תואר וטוב מראה, ראשו נטוי מעט הצדה, עינו האחת מישירה מבט חם ועל פניו שפוך חיוך מלא קסם; חכם וחריף שכל, שקול ונועז כאחת, אופטימיסט ללא תקנה, איש בעל לב חם ורגיש, שידע תמיד למצוא פתרון ומוצא, להחלץ ולחלץ אחרים, להסתכן למען ידידיו ולהנהיג אותם בכוח אישיותו.

הם ליווהו בדרכו האחרונה ולא האמינו, כי הפעם לאון לא הצליח עוד למצוא את המוצא.

קרוב לארבעים שנים עמל לאון ויצר בארץ, הקים משפחה למופת, חי ונשם את חיי המדינה שעל כינונה חלם ולחם. הוא נשאר נאמן עד יומו האחרון לאידיאלים שהאמין בהם והטיף להם בנעוריו. ״ציונות״ — היתה לגבי דידו בראש וראשונה בית לעם היהודי, עצמאות וכבוד אנושי, עשייה ויצירה משקית, צמיחה חקלאית, שימור התוצרת וחיזוק הכלכלה הלאומית על ידי ייצוא. ״מולדת״ לא היתה בשבילו מושג פיוטי מופשט, כי אם הבית, האשה, הילדים והנכדים, חלקת האדמה שכה אהב, הים הגדול והכרמל המוריק.

בין הים והכרמל מצא את מנוחתו האחרונה.

לאון לא השאיר אחריו זכרונות כתובים ולא תצלומים מפגישותיו עם אישים חשובים; ברח מפרסומת עצמית, מכיבודים ומעסקנות לשמה, דחה הצעות מצד עתונאים, שרצו לכתוב על תרומתו להתפתחותה של חיפה. הוא לא נעתר ללחצם של תושבי נהריה כי יעמיד את מועמדותו לראשות המועצה המקומית. הוא רצה לתרום להתפתחות נהריה וחיפה ולפיתוח הכלכלה כאיש עבודה ומיקצוע. בדרך כלל, נמנע מלספר על חוויותיו ומעשיו מימי השואה. פעמים אין ספור פנו אליו שליחי ״משואה״ ו״לוחמי הגיטאות״ וביקשו לדובבו. ״יש עוד זמן״, היה אומר. וחבל, כי פרשת חייו ומעשיו; צמיחתו בתנועת ״הנוער

הציוני" מנער נועז ורב תושיה למנהיג ומציל נפשות בימי השואה; התפתחותו מצעיר שצמח על ברכי התרבות הפולנית ונופי ההרים הפולניים לפטריוט ישראלי, במובנו הטהור והאמיתי של המושג הזה — ראויות להיות נחלת הכלל.

בתחילת דצמבר, נתאספו בביתה של דליה בתו, בני משפחה ועשרות מידידיו כדי להעלות זכרונות וקווים לדמותו. מדברי המשתתפים עלתה דמותו הקורנת של האיש המיוחד והמופלא הזה. תקצר היריעה כדי להביא את כל הדברים — ועל כן נביא קטעים בלבד מהדברים שהשמיעו חלק מהמשתתפים.

לאון נולד ב־26 ביוני 1912 בטרנוב שבגליציה המזרחית, אבל ילדותו עברה עליו בעיר קיט קסומה, שצ'בניצה.

על ימי ילדותו סיפרה אחותו, סבינה.

"שצ'בניצה... גן גדול מסביב לבית, ובבית אֵם צעירונת והרבה אהבה. הרגשת מרחבים פתוחים וחופש בלי גבול. אנו הילדים אספנו קימל ללחם, שאמא אפתה בבית. העפנו עפיפונים — מעשה ידינו. מה רבה השמחה. ...במטבח עומדת מכונת תפירה ואמא תופרת בגדים לכולנו. יושב לו הילד לאוניק על־יד המכונה ובידו מספריים... פתאום — זבוב עמד על מצחו — הילד מרים את ידו כדי לגרשו — והמספריים פוגעים בעינו. והימים — ימי מלחמה. בעיירה רק רופא צבאי צעיר, והוא עושה כמיטב יכולתו להציל את העין. ההצלחה חלקית בלבד. לאוניק אינו בוכה, לא הפעם ולא בפעם אחרת...

לאחר המלחמה (מלחמת העולם הראשונה) המשפחה מעתיקה את מגוריה לנובי־סונץ'. שם עוברים על לאון ימי ילדותו ונעוריו, לימודיו בבית הספר העממי והתיכון. קווי אופיו מתגבשים ומתבלטים כבר אז.

סיפר ידידו מנשה שקד:

"בגיל 5 לאון מגלה יזמה חדשה וממציא שיטת צניחה. אנו מביאים שתי מטריות ובעזרתן אנו קופצים מטה מקומה שנייה. המטריות נפתחות... כלפי מעלה ואנו "צונחים", למזלנו על ערימת חול...".

מעשי שובבות וקונדס, "בעיות" עם המורה, מישחק בכדורגל עשוי מסמרטוטים ושחייה במימיו הקרים של נהר דונאייץ' ההרריי — הנה ימי ילדותו המאושרים של לאון. כבר אז לא הסתפק במשחקים קלים ומבדרים והתבלט כמנהיג בחבורתו; בגיל 15 אירגן קירקס של נערים חובבי ספורט.

"מעבידים אותנו קשה" — המשיך לספר מנשה — "בהיאבקות, בקפיצות, בהתעמלות על טרפז וקורות, וגם... בשכיבה על מסמרים! הכל התנהל במחסן ריק, גדול וגבוה, השייך למשפחת טייטלבוים".

ועוד סיפור מאותה התקופה:

"לאון בן 16; נהר, הזורם ליד העיר עלה על גדותיו. שכונה שלמה נשטפה בזרם מים אדירים... לאון חש לעזרה, אירגן קבוצת שחיינים. הוצאנו נשים, זקנים וטף מהבתים השקועים במים והעברנום בעזרת חבלים לחוף מבטחים."

לא היתה זו הפעם היחידה והאחרונה בחייו של לאון להחלץ להצלת חיי אדם. באותה התקופה הסתמן קו אופי בולט מאוד באישיותו. כל מי שהכירו זוכר ומזכיר את משיכתו העצומה אל ההרים. מגיל צעיר החל לאון לטפס ועם הזמן הפך לאיש הרים — כאחד ה"גוראלים" — המוצא בחוש את השביל

הנכון, אינו נופל ברוחו גם כאשר המאמץ קשה מנשוא, מסייע לכושלים ומושך אותם אחריו. טיוליו בהרי הפייניני, גורצ'ה ובייחוד בהרי הטאטרה — עיצבו את אישיותו והשפיעו על כל הסובבים אותו. הוא נהג לערוך לצעירים המצטרפים לתנועה מעין "מבחני גדעון".

מדברי חברתו לחיים, זושיה:

"לאון סיפר לי תמיד, שלפני שקיבל חברים חדשים לקן, לקח אותם קודם כל לטיול בטאטרי. שם הוא יכול לעמוד על אופיו של כל נער. למד להכירם וגם לחנך אותם. ההרים היו נחוצים לו גם כדי למצוא את עצמו. זכורתני מקרה, כאשר בקרקוב עמדה להיערך איזו ועידה חשובה. לאון היה בין מארגניה העיקריים. פתאום נעלם וחזר רק כעבור ימים אחדים וניגש לאירגון הועידה במרץ כפול. הלך להרים בהרגישו צורך להתייחד עם עצמו, לחשוב ולתכנן. מעטים הבינו אז לרוחו, אך על "חולשתו" זו לא יכול היה להתגבר".

לאון הצטרף לתנועת "הנוער הציוני" לאחר שעבר קודם לכן בשתי "תחנות" אחרות — ב"השומר הצעיר" ולאחר מכן בתנועת "יוגענד" מיסודם של פועלי ציון שמאל.

עם ראשוני הקן בנובי־סונץ', שנתארגן ב־1930, נמנו אז מנשה שקד, חנוך שפריי, פייגה אייזן, משה ויינברגר. תוך זמן קצר הוא נדלק לעניין וסחף אחריו צעירים רבים, שהיו נכונים ללכת אחריו באש, במים ובהרים. מנהיגותו נתקבלה כטבעית ומובנת מאליה; אישיותו היתה כובשת ולבבית.

שמעון ברגמן אמר:

"לאון היה שונה, בחיוך שלו, במראהו הלא־יהודי, היה בו משהו טבעי ובריא. כל פעם שנפגשנו הרגשתי את עצמי כמו חסיד בחופשה, שאין עין פוקחת עליו; בחברת לאון אפשר היה להתפרק בדברי בדיחה ומעשי שובבות."

תוך זמן קצר לאון הועמד בראש הקן ולאחר מכן בראש הגליל. בשנת 1933 יצא לקרקוב ללמוד חקלאות באוניברסיטה ולהכשיר את עצמו לעליה. אולם, כעבור שנה נקרא על ידי שטייגר להפסיק את לימודיו ולהצטרף להנהגה הראשית בלבוב.

הוא חידש את לימודיו ב־1936, הפעם בפקולטה לכימיה, אלא שגם בתקופה זו עיקר מעיניו ומעשיו היו קשורים ושזורים בעניני התנועה.

ידידו וחברו לספסל הלימודים, דון גורן:

"להרצאות היה מאחר בגלל עיסוקיו בתנועה. למעבדות היה נכנס כמו רוח־סערה, מתחיל לעבוד ולפתע אומר "יוצאים" ומוביל אותי לאיזה קן או לחוות הכשרה. גילה יזמה וכשרון לפתור בעיות מסובכות ביותר; הקים את החווה בקראיוביצה, ששימשה מקום הכשרה חקלאית לטובים בין חברי התנועה לפני עלייתם ארצה. מצא אגרונום מוכשר, באואר שמו, להדרכה בחווה ואת המימון ידע להשיג אצל מנהיגי הציונים הכלליים. הוא קירב לתנועה את ד"ר שוורצברט, ד"ר חומט, ד"ר בלך, סלפטר, ד"ר פלדשוה, ד"ר שטרן ואחרים. דעתו נשמעה תמיד ולפעמים הכריעה. נודעה לו גם השפעה מרובה בקרב הסטודנטים היהודיים. בימי האנטישמיות הלוחמת באוניברסיטה — התנהלו בינינו ויכוחים קשים: איך להתנהג ואיך להגיב. תשובתו של לאון היתה חד־

משמעית: לא להעדר! להשתתף בקורסים! שמענו לו. קיבלנו מכות, אבל הראינו לגויים ולעצמנו שאנו קיימים, איננו נפחדים וממשיכים."

על פעילותו בהנהגה הראשית סיפר יצחק גולן:

ראשית, לאון היה אדם חכם, נבון מאוד, רב תושיה... אינני זוכר מצב שבו לאון יאמר: "המצב קשה". לא היה קיים בשבילו מצב קשה. התשובה שלו היתה תמיד: "רגע, רגע, נחשוב"... היה לו כשרון למצוא פתרון לכל סבך... הוא היה אופטימיסט מושבע שהאמין במחר טוב יותר.

בעבודתו בהנהגה הראשית הוכיח מסירות בלתי רגילה והתמדה ללא ליאות. לאון היה גם "הקונסול שלנו" במערב גליציה. תנועתנו התמודדה אז עם קשיים בלתי רגילים. בחשבי על התקופה — אני מתפלא לפעמים איך בכלל החזקנו מעמד; פילוגים פקדו אותנו, היינו נעדרי תמיכה, מחוסרי אמצעים.

אחרי הפילוג עם "עקיבא" התחיל המאבק הגדול עם ההסתדרות הציונית ומנהיגיה, שהכירו ב"עקיבא" בלבד והתנכרו לנו. היחיד שתמך בנו היה ד"ר שוורצברט. היחסים בין לאון לשוורצברט היו אף הם פרק יפה ומעניין מאוד. לאון מתח ביקורת קשה מאוד על מנהיגי ההסתדרות הציונית בקרקוב. אף על־פי שבמאבקו נשמעו לא פעם גם גידופים — הרי היחסים בין סלפטר וחבריו ובין לאון — היו יחסים ידידותיים כל השנים, מפני שידע לנהל את המאבק הזה בתבונה רבה. ההנהגה הראשית התכנסה לפעמים לדון בבעיות שונות שלא נמצא להן פתרון. פעמים הגענו לאיזה מבוי סתום, בעיקר בתחומים כספיים ובשאלות של סרטיפיקטים. בישיבות אלו שררה קדרות, עצבות. מי הושיע? לאון. לאון ימצא פתרונים. התחלנו להאמין שלפנינו אדם היוצר יש מאין. אכן הוא יצר לפעמים יש מאין. נסעתי אתו לפעמים ל"גוב האריות", לאיזה קיבוץ הכשרה בו ישבו חברים שנתיים, שלוש, לפעמים ארבע שנים ומחכים לעליה; חברים שכבר שילמו את מיטב כספם בשביל העליה, חיסלו את כל חסכונותיהם ועדיין לא זכו לעליה. אילו יכולתי אז להתחבא מתחת למיטה, הייתי עושה זאת. מי עמד בפניהם? מי הסביר להם את המצב? ליאון. ויצא בשלום. תמיד יצאנו בשלום, נפרדנו תמיד כידידים ובתקוה ש"יהיה טוב". מעמדו של לאון היה מעמד של איש בעל כשרון: כולם חשו וידעו שלפנינו איש, שאמונתו הציונית חושלה בצורה האיתנה, תוך מאבקים ופעילות.

שני קוים בולטים בתקופה זו אצל לאון: העדפת עבודה תנועתית אפורה על פני כיבודים ומחשבה מדינית שקולה ועצמאית.

חיים דניאלי, שהגיע לפולין כשליח הארץ ב־1937, מספר כי התנועה זכתה בפעם הראשונה — במידה רבה הודות לפעילותו של לאון — לקבל ציר לקונגרס הציוני ה־20.

"היה זה דבר מובן מאליו, כי הציר מטעמנו יהיה לאון. אבל מה הופתעתי, כאשר ברשימת הצירים שנתפרסמה, מצאתי את שמי במקום שמו של לאון. הוא עשה את השינוי על דעת עצמו מבלי להיוועץ באיש. דעתו היתה כי חשובה השתתפות שליח מהארץ בקונגרס מהשתתפותו הוא.

באותו קיץ של 1937, בעת שהותי יחד עם סרולק סום בקונגרס, נערכה מושבת מנהלים בכפר על ידי נובו־סונץ'. לא הספקנו להגיע אליה בזמן ולכן ביקשנו לכנס ישיבת הנהגה ראשית מלאה. החברים התכנסו בנובו־סונץ' בעליית

גג ביתו של לאון. בדיונים שנמשכו זמן רב, נערך גם ויכוח על הצבעתנו בקונגרס הציוני. אנחנו הצבענו נגד תכנית החלוקה. רבים היו תמימי דעים אתנו. דעתו של לאון היתה שונה. הוא טען כי הבעיה אינה גבולות, אלא זכותם הבסיסית של יהודים למדינה שלהם, לשלטון עצמי ולעצמאות מדינית. אף כי גישתו היתה הפרגמטית בענין החלוקה ונימוקינו לא שכנעוהו — קיבל את הכרעת הרוב בהנהגה, בסברו כי אחדות התנועה היא מעל לכל."

בפרוץ המלחמה לאון היה בן 27. כל תכונות אופיו, כל כוחו ומרצו הרוחניים נתרכזו עתה במאמץ נועז, ממושך, עיקש ורב־תושיה לא רק להישרד, אלא גם להגן, להציל, לסייע. רק מעטים יודעים את אשר עשה בשנות הזוועה ההן ומן הראוי כי הדברים יוודעו, ולו גם במאוחר.

דן גורן מגולל את אירועי השבועות הראשונים שלאחר פרוץ המלחמה:

"באמצע נובמבר 1939 הופיע לאון בלודז' עירנו. כדי להגיע אלינו מלבוב היה עליו לעבור תוך סכנות מרובות דרך שני גבולות: משטח הכיבוש שבידי הרוסים לשטח ה"גנרל־גוברמנט" ומשם ללודז', שהגרמנים סיפחוה לרייך מיד עם כיבושה. והנה הוא אתנו! כשעל פניו שפוך חיוכו האופייני כל כך — אמר לנו בפשטות: 'אתם יוצאים אתי, אנו הולכים לרומניה ומשם ארצה'.

באותם הימים רוב חברי התנועות ניסו להגיע לוילנה שבצפון. לאון, בניגוד לזרם, החליט שיש ללכת דרומה, לרומניה, אל חופי הים, יותר קרוב לארץ ישראל.

היה בו כוח שכנוע רב ואנחנו האמנו בו אמונה בלתי מסוייגת.

הוא שיכנע גם את הורינו. תוך יומיים היינו ארוזים ומוכנים לדרך. יצאנו מלודז' — זושיה, מולק פצנובסקי, אחיו מוטק ואני. לאון החליט שלא ניסע ישר ללבוב, מכיוון שעלינו לאסוף בדרך חברים נוספים. פנינו איפוא תחילה לצ'נסטוכובה כדי לקחת אתנו את צבי נויבאור. אולם צבי ואשתו בתיה, לא היו מוכנים ללכת אתנו ולעזוב את הוריהם. המשכנו לקרקוב, שם גדלה קבוצתנו; הצטרפה גם הלה, אשתי. בקרקוב קרה דבר, שאז נראה בעינינו כמובן מאליו. רק כעבור שנים נתחוורה לנו גדולתו הנפשית של לאון, בפרט אם משווים את התנהגותו דאז עם זו של רבים וטובים, גדולים ומפורסמים שבין מנהיגי הציונות הפולנית. מה קרה? כאשר הגענו לקרקוב הודיעו ללאון מההסתדרות הציונית שמחפשים אותו בכל רחבי פולין. וכל כך למה? משום שהגיע עבורו ועבור חברתו, זושיה ש"ץ הסרטיפיקט המיוחל והם יכולים לעלות מיד ארצה. לאון הודיע, כי הוא מוותר על הסרטיפיקט; הוא אחראי על קבוצה גדולה של ידידים ואין לו זכות לנטשם ולעלות ארצה בלעדיהם, וזאת בימי המלחמה בפולין הכבושה!

המשכנו לז'שוב שם הצטרפה אלינו קלרה. בלילה חצינו את הגבול מעל לנהר סאן הקפוא. לאון בחושיו המפותחים במסעות בהרים הוליך את הקבוצה וניווט דרכה בהצלחה. לאחר הרפתקאות מרובות הגענו ללבוב וחיכינו לרגע בו נוכל לזוז לרומניה. אך אירעה תקלה: ידיד תנועתנו, ד"ר בלך, שהיה מוכן לממן את הברחת הגבול, נתפס על ידי הנ.ק.וו.ד. ונשלח לסיביר. נשארנו תקועים בלבוב וגרנו כולנו במשרדי ההנהגה הראשית ברחוב אוברונה לבובה. מאוחר יותר, הלה ואני נתפסנו. הכניסו אותנו לטרנספורט שיצא לסיביר. מי

מופיע ליד הקרון המוקף אנשי אנ.ק.וו.ד.? לאון, ובידיו חבילה גדולה של מצרכי מזון ובגדים. 'רוצים לברוח?' — שאל — 'זה אפשר לארגן, אבל עליכם להחליט.' לא הספקנו להרהר בהצעתו. הרכבת החלה לזוז."

לאון וזושיה נשארו עד לסוף 1942 בלבוב, שהיתה תחילה תחת שלטון סובייטי. האנ.ק.וו.ד. עשתה מאמצים ללכוד את לאון.

מדברי ארטק מעין:

"זכורני, נפגשנו פעם ב־1940 ומולק סיפר איך היו קוראים לו מדי יום־יום וכל לילה לאנ.ק.וו.ד. ושאלוהו האם ראה את לוסטיג. הם רצו לתפוס את הקבוצה הפעילה שלנו. בהיכנס הגרמנים, הרגשנו ברגע הראשון כאילו ירדה אבן מלבנו. חשבנו שנפטרנו מעול האינקוויזיציה..."

האשליה היתה קצרת ימים. היסורים החלו מחדש וביתר שאת. בקיץ 1941 השתלטו הכוחות הגרמניים על לבוב ללא קושי. גם בתקופה זו עמדו ללאון חכמתו, תעוזתו ותושיתו. על שני אירועים סיפרה זושיה:

"הגיע יום השנה לפטלורה, המנהיג האוקראיני, הידוע לשימצה בשנאתו ליהודים. ידענו שיום זה יביא שואה... בצאתנו מפתח הבית נתפסנו על ידי חבורה אכזרית של אוקראינים, שהחלה להתעלל בנו ולהכותנו... הכניסונו לבית הסוהר ברחוב לונצקייגו. בימי הרוסים ישבו שם כל הפושעים הפליליים וכל מתנגדי המשטר. בצאת הרוסים, נהרגו שם כל האסירים. לעינינו נתגלתה תמונת זוועה. החצר הענקית של בית הסוהר היתה מכוסה גוויות מרקיבות ומעלות צחנה. המוני האוקראינים הוזעקו לבוא למקום ולזהות את קרוביהם. הם הגיעו זועמים וחדורי שנאה לרוסים, וכמובן ליהודים, שבעיניהם סימלו וייצגו את הקומוניזם. אותנו, את הנשים הפרידו מהגברים, אותם העמידו ליד החומה כשזרועותיהם מורמות. הוכרז שכמספר הגוויות, יהיה גם מספר היהודים שיוצאו להורג... הרגשתי שדעתי נטרפת עלי... לפתע ראיתי לתמהוני שלאון עוזב את שורת היהודים הניצבים ליד החומה, מתקרב לאחד האוקראינים שבא לזהות את הגוויות, ולאחר רגע שניהם הולכים שלובי זרוע, בוכים ומצמידים ממחטות לאפיהם, כדי לא לנשום את האויר המוצחן. הם התכופפו וחיפשו בין הגוויות. ניגש אליהם שוטר אוקראיני ורמז לצאת החוצה, כדי לפנות מקום בחצר למבקרים אחרים... כך ניצל לאון. הגרמנים לא פגעו עדיין בנשים, השתחררתי כעבור שעות אחדות...

באותו יום מר ונמהר נרצחו בחצר לונצקייגו אלפי יהודים."

חלפה עוד שנה מלאת אימים. לאון וזושיה ישבו עוד בלבוב, ברובע הפולני, ברחוב גרונבלדסקה 7. בעלי הבית, ובמיוחד הגב' מילדנר גילו יחס אוהד ונהגו בגבורה, תוך סיכון עצמם, בהשאירם את הזוג הצעיר בדירתם.

באחד מימי הסתיו של 1942 החלה "אקציה" גרמנית בעיר. היה כבר ידוע כי הגרמנים מוציאים להורג במקום את הנשים היהודיות ואילו הגברים היו שולחים למחנה ההשמדה ברח' ינובסקה.

ושוב מדברי זושיה:

"מלבדי ומלבד לאון היו אותו יום בדירה גם הנקה, מילק וטולק. והנה הופיעו גם ארטק ודז'ונק אמדה, חבושי כובעים של שוטרים יהודיים. היינו נרגשים ומבולבלים. חשנו שעומד להתרחש דבר מבעית.

הבריחה של לאון ממחנה ההשמדה ברחוב ינובסקה בלבוב.

לפתע נכנס לדירה אולק, תפס את מזוודתו, שעמדה מוכנה בפינה ופלט רק משפט אחד: "הגסטפו נמצא כבר ברחוב. אני עוזב את העיר" ויצא את הדירה. הוא נראה באמת כגוי; קשה היה לחשוד בו שהוא יהודי. מה עושים? האם הגיע הסוף? לא מתייאשים — ליאונק, עדיין על־ידי, אמר שצריכים לפעול וקודם כל להחביא את חנקה ואותי, כי לנו נשקפת הסכנה הגדולה ביותר — מוות מידי. בעלי הבית, רחבי הלב, יעצו לנו מה לעשות על מנת להסתתר. בדירה נמצא מזווה עם ארובה גבוהה מאוד; הבחורים שמו בן רגע קרשים מעל האצטבאות הגבוהות, בנו תקרה מאולתרת ואני והנקה עלינו לשם. בקושי היה לשתינו מקום בעמידה. השתדלתי לא להוציא הגה, לא לנשום. שמענו שהגרמנים פרצו בסערה לדירה. צעקות, צריחות; דלת המזווה נפתחה כמה פעמים; דפיקות רובים בתקרה המאולתרת, ושאלות: "איפה הנשים? נמצאים פה גם בגדי נשים." אין תשובה, אין מענה. פתאום משתרר שקט למטה. נשארנו עוד שעה ארוכה במטמור עד שנתקבל סימן מבעלי הבית שאפשר לרדת. ירדנו מלוכלכות ומפויחות ושמענו מבעלי הבית שהבחורים ברחו. נתפס רק אחד — והוא ליאון. שני החדרים שגרנו בהם הוחרמו על ידי הגסטפו. לא ידענו לאן ללכת, לא ידענו מה לעשות. והנה חזרו הבחורים ובפיהם סיפור: אנשי הגסטפו פרצו בלווי אוקראינים לדירה, קמה מהומה. ליאון החליט לברוח, הגרמנים רדפו אחריו. טולק ומייטק ניצלו את ההזדמנות ויצאו לרחוב, אך הורידו לפני כן מזרועותיהם את "המגן דויד", סמל ליהדותם. טולק נכנס לקולנוע ומייטק לכנסיה. נתפסו רק לאון, ארטק ודז'ונק. לאון היה מוכן לברוח, אך ארטק עצר בעדו; יהרגו את כולם אם יברח. שיחררו את ארטק ודז'ונק, כי הם חבשו כובעי משטרה ואת לאון הובילו למחנה ההשמדה בינובסקה. במחנה לאון הבחין מיד בדולק לופט, ידיד ותיק וטוב. לאון הודיע לו בהחלטתיות: "אנחנו נברח, אתה תעשה בדיוק כמוני". ראשית החליט שלא עוברים שום רישום על מנת שאחרים לא ייענשו ולא ייהרגו אם יצליחו לברוח. הם ויתרו על כל מנת אוכל ועל מקום שינה; הסתובבו בשטח. היו צריכים לגלח את שערותיהם על־מנת להדמות ליתר העצורים. הם שיכנעו את ספר המחנה לגלח את ראשיהם תמורת שעון־יד. למען לא לבלוט בחליפותיהם החליפו אותם ביניהם, הפכו, לצדם הפנימי וקרעו את הביטנות. הם נראו לבושי סחבות שראשיהם מגולחים. לאוכל לא דאגו; אפשר לצום גם כמה ימים. נסיון בריחה ראשון בחשכת הלילה. זחלו לגדר התייל והתכוונו לעבור דרכה. התברר שזרקורים עצומים מאירים את כל השטח, ובריחה בדרך זו היתה בלתי אפשרית. קשרו קשר עם קאפו, שהוציא כל בוקר אסירים מחוץ לתחום המחנה לעבודה. קצת כסף עוד היה להם; נתנו לו את כל כספם והוסכם בינם לבין הקאפו שיוציא אותם עם קבוצת אסירים בשעת אחרי־הצהריים כאשר לא נעשית כבר כל ספירה. לשאר האסירים לא נשקפה כל סכנה, כי השניים לא הופיעו בשום רישום ובריחתם לא תעורר תשומת לב. הבעיה הקשה היתה להישרד בחיים במחנה במשך שעות הבוקר. ליאון ודולק הצליחו כל שעות הבוקר להעמיד פנים של עובדים וסוחבים אבנים ממקום אחד לשני. הקאפו חזר עם קבוצתו, ואחרי הצהריים יצא בפעם השניה עם קבוצה בה גם שני הבחורים, שעזבו בהצלחה

את שערי מחנה ינובסקה, נמלטו מקבוצת האסירים המסכנים ונבלעו בתוך ההמון. כעבור 24 שעות לאון הגיע לגיטו ושוב נפגשנו. החלטנו לעזוב את הגיטו, להצטייד בניירות אריים ולברוח לוארשה. הדרך היתה ארוכה, מסוכנת ומסובכת. המניע היחיד שעזר לנו להתגבר על כל הקשיים, היתה ההרגשה שיש לנו רחוק רחוק בית וידידים שמחכים לנו, ושנוכל סוף סוף להגיע לארץ ישראל.

בדצמבר 1942, לאון וזושיה עברו לוארשה, מצויידים בניירות "אריים". לאון דאג לא לעצמו בלבד, אלא לקבוצה כולה.

סיפרה על כך קלרה מעין:

"בשבילנו לאון היה איש אל־מוות, פשוטו כמשמעו. כשראינו אותו — ראינו את הישועה. בחברתו האמנו וידענו כי נצא מכל צרה."

ומדברי ארטק מעין:

"לאון היה הראשון שאמר לנו: 'אנחנו נתגבר על כל הקשיים. אנו לא נגבור על הגרמנים, אבל יכולים למצוא דרך להמלט'. הוא היה הראשון שקשר קשרים עם הצד הארי. מצא גוי אחד שקראו לו רשקה. איש זה היה צריך לשמש לנו מלווה ברכבות עד וארשה. אם מי שהוא נסע ברכבת לבדו, הדבר היה מעורר חשד. מיד נטפלו אליו אנשי הגסטאפו. זכורני, כאשר ליווה אותי רשקה אמר לי: 'אתה יודע מה, יש לך קצת כסף. אנשי הגסטאפו נכנסים כל רגע ועושים ביקורת. יותר טוב שהכסף יהיה אצלי. אם יקחו אותך, אז לפחות הכסף ישאר אצלי.' קשה לומר שהדברים עודדו אותי. אבל, לפחות, היה עם מי לשוחח... אחרי שרשקה הביא אותי לוארשה, לאון כבר דאג לי. הגעתי לוארשה חולה טיפוס. לאון סידר לי מקום מגורים, שם שכבתי. היה לי חום של 41 מעלות והזיתי הזיות שאני מלך פולין. כאשר החלמתי, סידר לי ניירות ועבודה. כשזרקו אותי מהעבודה באתי ללאון ואמרתי לו: מה עושים עכשיו? אל דאגה. מצא לי עיסוק אחר. כולנו ידענו שהוא הכתובת לכל צרותנו... במה לא עסק באותם הימים כדי להישרד וכדי להציל חברים? סחרנו בדברי סדקית והוא נהג לומר: אנחנו נתגבר..."

גם בולק קרביץ (פישקה טננבאום) עבר את התקופה ההיא במסווה של פולני נוצרי. הוא ולאון נעזרו בוארשה במילק טאוכנר שעבד אז (אף הוא כ"ארי טהור") בחנות "מיינל", ששירתה גרמנים בלבד. החיילים שביקרו בחנות, בטרם השלחם לחזית הרוסית, היו משאירים בידי מילק תלושים למצרכים שונים, שלא "בא להם" לקחתם אתם לחזית. תלושים אלה הומרו על ידי לאון ובולק בעזרתו של מילק למצרכים מבוקשים ושימשו מקור קיום לקבוצה כולה.

החודשים הראשונים של 1943 עברו על לאון וזושיה בוארשה, ויחד אתם על ארטק וקלרה, מילק והנקה, בנק וסטפה, בולק, מיטק ואולק. כל יום וסכנותיו וההתחזות כארי מורטת עצבים ומחייבת ערנות ודריכות מתמידות.

בא חודש אפריל ומאי — הגיטו התמרד וקרס בלהבות. חסרי אונים, כאב נורא היו מנת חלקם של לאון וחבריו. הם נאלצו לחרוק שן ולשתוק, כאשר הפולנים מסביבם אמרו בהנאה: "הנה היהודים נשרפים בגיטו."

התחילה בחייו תקופה, שמן הראוי להביא פרטיה בהרחבה — תקופת שהייתו במילנובק, ולאחר מכן שהייתו בוארשה, שנחרבה במרד הפולני. משום

כך אנו מוצאים לנכון להקדיש לכך מקום מיוחד לפרשה מופלאה זו, כפי שסופרה על ידי זושיה לוסטיג.

ארטק מעין סיפר, כי בשוך הקרבות נסע למילנובק.

"היינו בטוחים שלאון אינו עוד בחיים. נכנסתי לדירה שהיתה מלאה אנשים, והנה זושיה באה לקראתי ואומרת: ארטק, לאון חי, לאון חזר! הייתי בטוח אותו רגע, שדעתה נטרפה עליה מרוב צער. איש לא יצא חי מאזור אליה־שוחה בוארשה החרבה, אזור שלתוכו נקלע לאון בפרוץ המרד. אמרתי לה: הרגעי, זושיה, הרגעי, אני יודע... אבל, גם אחרים אישרו באזני, כי אמנם אמת הדבר, לאון חי. לא ראיתיו אותו יום, כי הוא יצא ללובלין, שהיתה כבר משוחררת, כדי לקשור קשר עם אנשי התנועה הציונית, שהחלה להתארגן מחדש..."

בינואר 1945 התחיל פרק חדש בחיי הזוג לוסטיג — פרק לודז'.

זושיה חזרה לעיר מולדתה, שלפני שנים מעטות שקקה חיים יהודיים, בה חיו, עבדו ויצרו, למדו והכשירו עצמם לעליה רבע מיליון יהודים. בעיר הזו שיהודיה הושמדו, הלך והתארגן מרכז חדש של שרידי השואה, שחזרו ממחנות, מיערות ומברית המועצות.

לאון, בראייתו את הנולד ובתנופתו השיג דירה גדולה, שבה יהיה אפשרי לאכסן כל מי שיבוא ויהיה זקוק לקורת גג.

ראשונה מתקבלת בבית לוסטיג כדיירת־כבוד הגברת "טולה", ובשמה המלא תיאודורה שירדזינסקי, פולניה נוצריה, שבימי המלחמה פעלה מטעם המחתרת הפולנית וסייעה רבות ליהודי וארשה. לאון לא שכח אותה ועם שחרור העיר מצא אותה, הביאה עם בתה ללודז', ומאז גרו עם הזוג לוסטיג.

מיד לאחר מכן באו והתקבצו שרידי שואה, מכרים וותיקים וגם אנשים בלתי מוכרים, חברים וותיקים וסתם יהודים, מי ללילה ומי לזמן ממושך יותר.

בית לוסטיג המה תמיד, המקום הכיל את כולם. לא כל האורחים הכירו את בעל הבית שהירבה בנסיעות בשטחי פולין המשוחררים, כדי לחפש חברים ולהגיש סיוע ראשון לרבים. קרה, ופעם בשובו הביתה, נתקל בו אחד האורחים שבראותו פנים חדשות אמר ללאון: "אני רואה אורח חדש, מסופקני אם יימצא עוד מקום בשבילך". לאון חייך ואמר: "נקווה שכן". גדולה היתה הפתעת האורח ומבוכתו כאשר בשעת ארוחת הערב הוצג בפני "בעל הבית".

"באחד הימים" — סיפרה זושיה — "נודע לי שהגיע טרנספורט של ניצולים מאושוויץ. מיהרתי לבית המחסה ושם הבחנתי בד"ר מייזל, שאתה עבדתי בלבוב בימי השלטון הרוסי. ביקשתיה לבוא לביתי. היא סרבה באומרה שיש אתה עוד שלוש רופאות וילד, שאתן עברה את אושוויץ ואין היא יכולה לנטוש אותן עכשיו. אספתי את ארבעתן ואת הילד. היו תשושות, רעבות ומלוכלכות. מצאו אצלנו מיקלט ראשון עד שהתאוששו. גב' מייזל נשארה אצלנו ובביתנו פגשה בבעלה, גם הוא ניצול מחנה, בבתה ובאחותה.

זכורני, איך לאון ישב ליד ד"ר מייזל המסכן, שבא אלינו באפיסת כוחות, והאכיל אותו בכפית, כמו שמאכילים ילד קטן."

"בית לוסטיג" ברחוב סיינקייביצ'ה נהפך למושג. סיפרה על כך חנה שלומי:

"מה היה בית לוסטיג? בבתים אחרים של יהודים שניצלו, הבית היה נראה בדרך כלל כ"הקדש", לא מסודר, גרו על חבילות ועל מזוודות. אצל לוסטיג ידעו שהבית מסודר וגדול והיה מקום פגישות רוטטות של כל מיני אנשים. הם היו מסוגלים ללקט סביבם אנשים ממוצא שונה, בעלי השקפות שונות ומקצועות שונים. הסתובבו שם פרופסורים, שהצליחו לעבור את המלחמה ואנשי תנועה. כל אחד בא לא רק בעצמו, אלא הביא גם ניצול נוסף מהמשפחה. אני הבאתי את אחותי הקטנה, והבאתי גם בת של בת דודה שלי, שבמקרה פגשתי בקולנוע, לכולם היה שם מקום. מי שבא, וודאי גם אכל. קשה לספור כמה אנשים אכלו בבית הזה במשך היום. זושקה עבדה במקצועה במעבדה יחד עם פרידקה. ליאון היה כמו פריץ פולני גדול, לבוש יפה, יוצא בבוקר במכונית עם נהג. למי היה אז אוטו ועוד עם נהג?! שמו היה אז ברנובסקי, הנריק ברנובסקי.

הלבביות של הבית הזה, רוחב הלב! לא רשמו שם כמה עלה המזון. אני חושבת שאפשר היה לפרנס במחיר המזון קיבוץ שלם.

מלבד מקום עבודתי בועדה ההיסטורית והפעילות בקיבוץ שהשקענו בו הרבה מחשבה ואהבה — היה לי גם בית לוסטיג. מי שעבר שם פעם לא ישכח אותו לעולם.

וכמה מילים על אדון הנריק ברנובסקי.

כשרונותיו, השכלתו המקצועית והופעתו הזניקו את לאון תוך זמן קצר לאחת המשרות החשובות ביותר בפולין, המשקמת את הריסותיה. בתמיכתו של ד"ר זומרשטיין, שהיה באותו הזמן שר בממשלת פולין, נתמנה לאון למנכ"ל מחלקת האספקה ומפקח על בתי־חרושת לשימורים במחוז לודז'. הוא לקח אתו לעבודה את אולק (סלק ברסטצ'קר).

באותו זמן התארגן בפולין "האיחוד", שמרכיביו העיקריים היו יוצאי "הנוער הציוני" ו"עקיבא". היכן נערך הכינוס הראשון של ה"איחוד" אם לא בבית לוסטיג? קיבוצי הכשרה צצו במקומות שונים ולאון קיבל על עצמו את חלוקת מיצרכי המזון. תפקידו ומעמדו הרשמי איפשרו לו נסיעות ברחבי פולין המשוחררת. הוא העביר לקיבוצים שקי סוכר, קמח, אורז ומיצריכם נוספים; הופיע בסניפים והפיח בהם אמונה בתקומה שלאחר השואה."

בקיץ 1946, לאחר שש שנות סבל וגבורה, הגיע הרגע המיוחל — לאון וזושיה עלו לארץ ישראל, שלמענה נאבקו ושרדו בחיים.

אופיינית היא גם דרך היקלטותו בארץ והשתרשותו בה. לא הסתייעות בסוכנות, לא תיסכולים ו"קיטורים", לא פניית עורף לאידיאלים של ימי נעוריו — כי אם הרתמות לעבודה, לבניין הארץ שאותה אהב בכל נימי נפשו. והכל בכשרון, בתבונה, בתנופה ובחן, הכובשים לבבות.

צעדיו הראשונים: פועל פשוט בבית חרושת "פרימן". התגורר עם זושיה בדירה של חדר ומטבח משותף (עם בעלת הבית) ברחוב גרין, שכונת גפן ברמת־גן. התנאים הקשים לא הרתיעוהו. בערבים, לאחר יום עבודה קשה, החדר התמלא ידידים, וכפי שמספרת חנה שלומי:

"מיד נוצר מין מועדון. באותו חדר יחיד הרגשנו את עצמנו כמו בחדרים

המרווחים של רח׳ סיינקשרביצ׳ה. היה מקום לכולם, ובפרט בשבתות. בית לוסטיג ברח׳ גרין היה תמיד בית פגישות בלתי צפויות של מכרים מכל השכבות והמקצועות. אינני מדברת רק על לאון. מרגע שהכרתי אותם לראשונה, בשבילי זושיה ולאון היו אחד. אהבה הדדית איפיינה את הבית הזה, ואיזה רגש כבוד בלתי רגיל שאפף תמיד כל אדם שנכנס בו — השפיע גם עליו...״

ב־1948 נולדה הבת, דליה. לאון השתתף בשחרור רמלה. בשנת 1949 עברה המשפחה מרמת־גן לנהריה. השכלתו, נסיונו הקודם בפולין ובבית פרימן, ובעיקר תכונותיו עמדו לו מראשית צעדיו במקום החדש. נכנס כשותף למיפעל שעמד לפני התמוטטות כלכלית. היה זה ״פרי משק״, בית חרושת לעיבוד תוצרת חקלאית.

על תקופה זו סיפר דון גורן, שלאון הביאו לנהריה:

״עברו עלינו שנים מאושרות בנהריה. לאון פעל בשטח שהיה קרוב ללבו — עיבוד תוצרת חקלאית. יחסיו עם השותפים במיפעל היו מצויינים. הוא סובב במושבה, רכוב על אופניים ומגפי עבודה כבדות לרגליו. בתחילת שנות החמישים ניגש להגשמת רעיונו — ייצוא תוצרת חקלאית. היה זה חידוש גדול באותם הימים; היה חלוץ עד יומו האחרון בשטח הזה. בנהריה הציעו לו לשמש כראש המועצה, אבל לאון העדיף עבודה יצרנית.״

בשנת 1953 נולד בנו, מיכאל ובאותה השנה לאון ומשפחתו עברו לחיפה. לאון ייסד ואירגן את חברת פ.י.ט. לייצוא שימורי פירות ותוצרת חקלאית.

על תקופת פעילותו סיפר בן־ציון כגן:

״לאירגון זה, שבראשו עמד לאון, היו מסונפים מיפעלים משני סקטורים: הקיבוצי והפרטי. במשך הזמן נצטרפו גם מיפעלים אזוריים נוספים של הקיבוצים. כמו ״מילוז״ ו״פרי העמק״. לאון ידע לרכוש אותם לא רק בנועם הופעתו, אלא גם בהוכיחו להם את יתרונות התארגנותם במסגרת פ.י.ט. תכונותיו הסגוליות עמדו לו גם בעבודה. הוא פעל בהתמדה, בתבונה, תוך דבקות במטרה. אבל עיקר הצלחתו היתה ברכישת לקוחות חדשים, גדולים מאוד, באירופה ובארצות־הברית. הוא זכה להצלחה עצומה גם באוסטרליה, בזכותו הגיעו לשם מאות מכולות מלאות תוצרת הארץ.

בתקופה האחרונה הוא שבע לא מעט צער ומרורים. מיפעלים וחברים שעבדו אתו — נפרדו ממנו. רחשתי לו ידידות, ומעולם לא נתפרדו דרכינו, אף בשעות הקשות ביותר שעברו על שנינו. התחלתי לעבוד אתו ב־1970; זו היתה חוויה. אף כי לאון ייצג את הסקטור הפרטי, נטיית לבו היתה תמיד לתנועה הקיבוצית, ודאי בגלל הרקע שלו, וחינוכו בתנועה בה גדל ולה תרם.

לאון זכה להערכה רבה בחוגי הכלכלה והמשק. הופעותיו לפני מועצת השימורים, הסבריו ונסיונו רכשו לו מעריצים ומוקירים רבים, ביניהם יו״ר המועצה ולימים יו״ר הכנסת, סבידור, ונציג הממשלה במועצת המזון ולימים נגיד בנק ישראל, ד״ר מנדלבאום. לאון הרים תרומה גדולה לייצוא. הוא מאבירי הייצוא בשטח השימורים והמזון.״

על תרומתו הכוללת של לאון בנושאים המשקיים סיפר יצחק גולן:

״בהיותי חבר כנסת, עמדתי לפעמים לפני דיונים כלכליים קשים והייתי נוהג להיוועץ באנשים. כשלאון הזדמן אלי הביתה, סיפרתי לו מה נשמע ועל

מה מדברים. לפעמים הציע הצעות ופתרונות ואני עמדתי משתאה; כל הצעותיו היו כל כך נכונות בפשטותן! חשבתי שהן פשוטות והגיוניות מדי שתתקבלנה על דעת הממשלה. הייתי נוטל לא פעם עצה ממנו לקראת דיון בועדה, או כשהייתי צריך להכין איזה נאום במליאה. היו גם דיונים ספציפיים, הנוגעים לענף אשר בו הוא עבד. לפעמים הזכרתי בבית שהתכנית עליה מדבר לאון היא על גבול הגאוניות. אכן, היו לו ראייה ודעות כלכליות וגם פוליטיות. אבל הוא נרתע מלדבר בפומבי, נרתע מלהופיע, ועסק בכל הענינים האלה בצנעה רבה."

עכשיו אני רוצה להודיע הודעה: ביוזמת המשפחה, זושה והילדים וכמובן גם בהשקעת המשפחה, הוקמה קרן הנצחה במשואה בסכום ניכר, מפירות הקרן הזאת תחולק מדי שנה מילגה (פרס) לא פחות מ־500 דולר. פרס לעבודה על נושא השואה, אבל בעיקר על פעולות בימי השואה, כי לאון הרי עבר את המלחמה בפעילות מתמדת. אני רוצה לומר שזושה והמשפחה כולה, לא יכלו לעשות דבר יותר נכון ומתאים יותר לפועלו של לאון, מאשר להנציח את שמו בצורה זו, שהיא מכובדת ונאותה. שמו יונצח וייזכר גם בלבותינו אנו, אשר כולנו, אלה שעברו את השואה, ואלה שלא עברו אותה קשורים בה במוסד "משואה", כי הוא מוקדש לזכר כל אלה אשר אינם איתנו ומלכד אותנו לחבורה אחת אף שקשה להגדיר מה היא נשמת הליכוד הזה.

אוהב אדם ואהוב על כל מכריו. אדם חכם, חדור אופטימיות ובטחון, אמיץ ושקול כאחת, אשר בימי השואה השחורים משחור הקרין אמונה וידע להגן ולהציל נפשות. יפה־נפש ומלא חן, בורח מן הכבוד ומשקיע את כל מעיני נפשו בהגשמת חלומו הציוני על ידי מעשים ולא על ידי מליצות.

כזה היה לאון. חבל, חבל על דאבדין. נפשו תהיה צרורה בצרור החיים.

סופיה לוסטיג

פרקי מילנובק ומרד וארשה

במאי 1943 עברנו למילנובק — מקום קייט יפה, המרוחק מוארשה כ־30—40 ק״מ. הרגשנו את עצמנו די בטוחים. השקט בסביבה הרגיע אותנו. כוחות אמריקניים או רוסיים הפציצו ללא הפוגות את וארשה ופה שרר שקט. הסברנו לבעלת הבית שלנו, שעברנו למילנובק מכיוון שאני אשה עצבנית ורגישה, ומאוד מופחדת מההפצצות התכופות. התירוץ התקבל על דעתה. לאון כבר קשר קשר עם המחתרת היהודית, שהתארגנה בוארשה אחרי חיסול הגיטו, ונתמכה על־ידי הממשלה הפולנית הגולה שהיתה בלונדון ותמכה בניצולים כמונו. לאון קיבל על עצמו לדאוג למספר משפחות — דאג לשיקומם, לעבודה, ומדי שבוע היה מחלק להם כסף שקיבל למחייתם מהמחתרת. באותה תקופה עבד בחברה שהפיצה מיני גלנטריה בכל הארץ. חיינו בצימצום רב, וזכור לי שפעם לאון הביא שתי עגבניות, להפתעתי הגדולה. לשאלתי מניין יש לו אוצר כזה, אמר לי: ״פשוט גנבתי אותן בשוק״.

נסיעותיו של לאון ממילנובק לוארשה היו כרוכות בסכנה מתמדת. נסעו ברכבת חשמלית מהירה, ברכבות אלו נערכו לעתים קרובות חיפושים של הגרמנים. הם לא חיפשו עוד יהודים, כי לדעתם, הבעיה היהודית ״נפתרה״ כבר. חיפשו פולנים חשודים, ובמצאם שלחום למחנות עבודה. בשביל יהודי הסכנה היתה כפולה ומכופלת. לאון, שהסתובב ברחובות וארשה וביקר בבתי היהודים הנתונים לחסותו, בהיותו בעל יוזמה ותושיה החליט, שהכי בטוח בשבילו לרכב על אופניים ברחובות העיר. מעטים יכלו להעלות על דעתם שיהודי יעז לרכב בגלוי על אופניים.

אני ישבתי בלי מעש, סגורה בדירה במילנובק. עבורי היתה זו תקופה קשה ביותר. ידעתי שלאון בסכנה תמידית. פחדתי שיתפשוהו בוארשה או ברכבת, ואני לא אדע אפילו מה גורלו. עד היום אני זוכרת בבירור את פחדי המחריד, בהתקרב 7 בערב, שעה בה הרכבת החשמלית היתה מגיעה מוארשה. הייתי מחכה לו בתחנה ובעצבנות בוחנת את כל חלונות הרכבת החולפת, ועוד עכשיו חשה באושרי הגדול בראותי את דמותו ופניו באחד החלונות. הפחד והמתח

בו חייתי היו בלתי נסבלים.

הצעתי פעם ללאון שאצטרף אליו בנסיעותיו ובנדודיו המסוכנים ברחובות וארשה; לי יהיה קל יותר. ענה לי בחייכו בדרך האופיינית לו: "זושיו, תהיי בטוחה שכל עוד אני יודע לרוץ מהר — אצליח תמיד להתחמק משונאינו ואני תמיד אחזור אליך, ואם תתלווי אלי תהיי רק למכשול, האמיני לי זושיו".

אך ימי השקט היחסי במילנובק היו קצרים. כעבור שבוע לשהותנו במקום, הופיעה בעלת הדירה אצלה התאכסנו, בפנים מבוהלות וסיפרה לי (לאון כבר נסע לעבודתו בוארשה) שבכל העיירה הופיעו מודעות ענקיות בזו הלשון: "ראש העיריה מודיע שעל מנת למנוע חדירת אלמנטים בלתי רצויים לעיר, אסור להימצא בעיר יותר מ־24 שעות מבלי להירשם במירשם התושבים. המירשם חייב להיעשות באופן אישי אצל ראש העיריה ועל הנירשם להוכיח את "האריות" שלו, לפחות שלושה דורות. כל העובר על פקודה זו דינו — מוות." היא עוד סיפרה שבמילנובק נמצאה אתמול משפחה יהודית שנרצחה במקום ואיתה גם כל בני המשפחה הפולנית שהסתירה אותם. סיפור קצר וקולע. החווירו פני, שתקתי. בקוצר רוח חיכיתי לשובו של לאון. לאון שמע אותי, אך לא נתבהל. "טוב," — אמר — "מחר אני הולך להרשם אצל ראש העיר. הרי אין לנו כל מוצא אחר."

עבר עלינו ליל שימורים. למחרת היום לאון הלך לגב' מיצקוביץ', בעלת הבית של בניין המרוחק מדירתנו, הציג את עצמו כאדון הנריק ברנובסקי, תושב וארשה, וסיפר שיש לו אשה חולנית, עצבנית, שהתמוטטה כליל בגלל ההפצצות התכופות בוארשה וברצונו לגור כמה חדשים במילנובק. גב' מיצקביץ' לא שאלה שאלות מיותרות והלכה בחברתו של לאון לבניין העיריה. ראש העיר קיבל את שניהם באדיבות גדולה. לאון חזר על הסיפור של אשתו "המשוגעת". ראש העיר לא הטיל כל ספק באריותו של לאון, לא דרש מסמכים נוספים, אך ביקש באדיבות, סליחה על שנאלץ להטריח את עצמו לבוא לעיריה. רשם באותיות ברורות לאורך כל הדף בדיו אדומה ובהדגשה "אין כל התנגדות לרישום מש' ברנובסקי במירשם התושבים."

לאון קיבל זאת כדבר טבעי ובלא התרגשות עזב את בניין העיריה עם הגב' מיצקביץ'. בחזרו הביתה הראה כמובן את ההערה של ראש העיריה לבעלי דירתנו. כולם היו שמחים ומרוצים — קיבלו אישור רשמי מראש העיריה, שאנחנו אריים אמיתיים ולא נשקפת להם כל סכנה. כל זה נראה עכשיו פשוט ואולי גם מצחיק, אבל כמה כוחות נפשיים וכמה אומץ לב היה דרוש לבצע את הצעד המסוכן הזה! ובכן, עברנו עוד מכשול הודות לתושייתו ואומץ לבו של לאון.

לאון נסע כל יום לוארשה. כל ערב חזר עם סיפור על קרבנות חדשים שנפלו מבין מכרינו האריים. יום אחד שוב הופיעה ידויגה, בעלת הדירה שלנו, וסיפרה לי שכל השכנים טוענים שלאון הוא אמנם ארי, אך הם משוכנעים שאני יהודיה והוא מסתיר אותי בביתה. עלי לציין, שלידויגה לא היו כלפי שום כוונות ורגשות עויינים; חיבבה אותי והתידדנו ממש. דיברה על כך בצער, ונראה שהיא אינה מאמינה ברכילות השכנים. בשובו, לאון שמע מפי את החדשות. ידע שצריך להגיב ולפעול מיד מבלי לחשוב הרבה. ביקש מידויגה לאסוף

בערב את כל דיירי הבית. (גרו שם עוד שתי משפחות). כעשרה אנשים התאספו בחדרה. לאון הודיע להם בקול בטוח בצורה חד־משמעית: "נודעו לי כל מיני ניחושים וחשדות בקשר לאשתי. ברצוני לומר לכם חד וחלק, שאם תיפול שערה אחת מראש אשתי, לא תישאר אבן על אבן במקום זה. הבית ייהרס כליל. זה הכל מה שיש לי למסור לכם, אתם יכולים לחזור למקומותיכם, שלום". — נבוכים, שתקו. בלי אומר ודברים התפזרו לחדריהם. נשמנו לרווחה.

באחד הערבים, הגיעה הרכבת האחרונה מוארשה בלי לאון. מה לעשות, לאן לפנות? ישבתי מיואשת וחסרת אונים כשהופיע לאון וחיוכו המקסים על פניו. הגיע ברגל, כאילו חזר מטיול. מה קרה? קרה דבר מאוד פשוט: נסע ברכבת ובאמצע הדרך נכנסו משני צדי הרכבת שני שוטרים גרמנים, שחיפשו פולנים חשודים. לאון התקרב לאמצע הרכבת, וביקש מנוסע לפנות לו מקום על־יד החלון; פתח את החלון וקפץ דרכו כשהרכבת דהרה במהירות. השוטרים ירו לעברו, אך לא פגעו בו, כי לאון — כפי שתמיד אמר לי — ידע לרוץ. השוטרים המשיכו לירות, אך הוא היה כבר בתוך יער עבות. עבר ברגל מרחק של 20 ק"מ הביתה. מה זה היה אז בשבילו לעבור מרחק כזה ברגל...

הוא סיפר הכל לבעלי הבית, שהיו בטוחים עוד יותר, שיש להם ענין עם מי שהוא נורא חשוב במחתרת הפולנית. הרשים אותם. גם הם שנאו גרמנים.

והנה עוד תמונה מזעזעת. יום בהיר אחד הופיע בדירתנו במילנובק בן דודי, מיכאל (מיצק כפי שקראו לו בבית), רופא צעיר. כל ביקור כזה היה קשור באיזה כישלון, באיזה אסון והיה סימן שאין לו איפה לגור ולאן ללכת. ביקורים סתמיים, חברתיים לא נערכו. מיצק היה אחד מאנשי חסותו של לאון. מיצק נכנס לבית המום, שבור ומבולבל לגמרי. לא שאלתי שאלות, הרגשתי שעבר עליו משהו מזעזע. ישב כמה שעות מבלי להוציא הגה מפיו. ישבנו על המרפסת והוא רק מילמל מדי פעם: "יפה פה, יפה, העולם בכל זאת קיים. מוזר". ישבתי על ידו ושתקתי. כעבור זמן מה התחיל לספר את סיפורו הזוועתי. מיצק היה בגיטו וארשה מיודד עם משפחת ד"ר" בילסקי, שהיה רופא ריאות מפורסם בעיר. אשתו ושתי בנותיו החליטו לעזוב את הגיטו ולהסתדר בצד הארי. ד"ר בילסקי עצמו סירב לעשות זאת. העדיף להישאר בין חומות הגיטו ולטפל בחוליו הרבים. אחת הבנות היתה נושאה. הזוג מצא מחסה אצל משפחה פולנית, שטיפלה בהם יפה והם הרגישו את עצמם בטוב ומוגנים. האם והבת השניה מצאו מקום אחר. האם היתה מאושרת שהזוג הצעיר הסתדר כל כך טוב, עד שיום אחד נודע לה שהם נעלמו מהדירה. אחר כך קיבלה ידיעה שבני הזוג הפולני "הנחמד" הרגו את הבת ואת בעלה הצעיר, בתרו את גופותיהם לבתרים, דחסום למזוודה שהשליכו לתוך הוויסלה. לאחר שהתאוששה מעט מן ההלם — האם התקשרה עם מיצק והודיעה לו, שיש לה ציאנקלי והיא עומדת להתאבד. ביקשה ממנו שיהיה נוכח, פן לא יפעל מיד ולא יהיה יעיל הציאנקלי. ואמנם היא ביצעה את תכניתה במקום פגישתם. מיצק נוכח במותה המהיר. מסביבו התאסף קהל רב — חשבו שאירע מעשה רצח, או התאבדות על רקע רומנטי, ורצו להובילו מיד למשטרה. פתאום אחד הנוכחים קרא: "עזבו את הבחור, אינכם רואים שכאן מתרחשת טרגדיה יהודית?" מיצק נמלט על נפשו, שבור ומבולבל הגיע

אלי. שמעתי את דבריו המומה; פתאום שאלתי מבלי לדעת בכלל למה: "באיזה רחוב גר הזוג הצעיר?" תשובתו היתה: "רח' פרנצישקנפקה". מיד נדלק איזה אור אדום במוחי. פרנצישקנפקה! נזכרתי שאמש סיפר לי לאון בסיפוק רב שהצליח לרשום את ד"ר ברדך, אשתו ובתו, במירשם התושבים ברחוב פרנצישקנסקה. מספר הבית לא היה זכור לי. בעצבים מתוחים חכיתי לשובו. לאחר בירור נודע לנו שזו היתה אותה דירה; הבעלים מצאו קרבנות חדשים. למרות שעות העוצר, בהן היה מסוכן להמצא ברחובות העיר, לאון נסע בחזרה לוארשה, שלח שליח למש' ברדך ובפיו פקודה מפורשת לעזוב מיד את הבית. משפ' ברדך היתה מופתעת ומבוהלת, כי הרי מצאו דירה כל כך נהדרת, אצל אנשים כל כך תרבותיים ונחמדים, אך פקודה מלוסטיג היתה פקודה. למחרת בבוקר המשפחה הסתלקה מהדירה. אחר זמן מה נודע לנו שמשפחה פולנית זו הוצאה להורג על־ידי אנשי המחתרת הפולנית בשיתוף פעולה עם המחתרת היהודית.

בן דודי מיצק נשאר אתנו עוד כמה ימים; יותר לא ראיתיו. נודע לי לאחר מכן כי השתתף במרד הפולני בוארשה. אולם, פולני אחד הלשין עליו שהוא יהודי והגרמנים הוציאוהו להורג.

קיץ שנת 1944. במתיחות עקבנו אחרי התקדמותם המהירה של הצבאות הרוסיים. האמנו שמתקרבת שעת הגאולה. הרוסים הגיעו עד לגדה המזרחית של הויסלה, כבשו את פראגה, החלק המזרחי של וארשה, אך שם נעצרו ולא התקדמו. הפולנים התכוננו בוארשה למרד כללי נגד הגרמנים. לאון ידע שהתאריך, שנקבע להתחלת המרד, הוא אחד באוגוסט בשעה 5 אחה"צ. הוא דאג לכל האנשים הנתונים לחסותו. צריך היה לספק להם כסף ולדאוג לצרכיהם. החליט לצאת מוקדם בבוקר ב־1 באוגוסט ולחזור למילנובק בשעה 5. הוא הציע לאולק שיצטרף אליו. לאון התחיל את ביקוריו בין המשפחות הנזקקות. בשעה 12 בצהריים הגיע לאון למשפחת ד"ר ברדך, שגרה ברחוב בגטילה 13. רחוב בגטילה נמצא באזור מאוכלס בתושבים ממוצא גרמני מול אליה שוחה — המרכז הראשי של הגסטאפו בעיר וארשה. באזור מסוכן זה נקלע לאון בשעה 12 בצהריים. הגרמנים גילו, שעומד לפרוץ מרד פולני בשעה 5; הקדימו מכה והשתלטו בקלות ובלי שום התנגדות על כל האזור הזה. לאון נשאר תקוע באזור מסוכן זה יחד עם ד"ר ברדך, אשתו ובתו. הבניין ברחוב בגטילה היה בניין רב־קומות ומחובר לצרכי בטחון עם עוד כמה בתים גבוהים כמותו על ידי מערכת מרתפים. דירת מש' ברדך היתה בקומה השביעית. מרגע השתלטות הגרמנים על האזור — הם התחילו בסנקציות ובמעשי זוועה. מחלון הקומה השביעית, לאון היה עד למעשי אימים שנעשו בפולנים הגרים בבתים אלו. פעולות הגרמנים מלאי חימה וכעס על המרד, התחילו ביום שני בבוקר. באותו יום ראה לאון מחלונו שהגרמנים מוציאים לחצר גדולה, שהיתה משותפת לכל הבניינים, את כל התושבים הפולנים בלי יוצא מן הכלל; העמידו גברים, נשים וילדים בשורה וירו בכולם. את הגופות שרפו. הפולנים הלכו כמו צאן לטבח, בלי כל התנגדות. הפעולה הזאת נמשכה בימי שני ושלישי. ביום רביעי, לאון שם לב, שהתחילו מפרידים את הנשים ואת הילדים ושלחו אותם מחוץ לתחום ההרג. הרגו רק את הגברים. הוקל לו. הוא הבין שניתן יהיה להציל את אשתו ובתו של ד"ר

ברדך. התקרב היום בו הגיע תור דיירי הבית של לאון. ערב לפני היום הגורלי, נכנסו הגרמנים לכל דירה והודיעו שלמחרת היום מגיע תורם. דרשו מהתושבים את כספם, תכשיטיהם וכל דבר בעל ערך. כולם צייתו ומסרו הכל. אך לאון לא שקט על שמריו. צריך לפעול, צריך לעורר התנגדות, צריך להיאבק. בהתחלה קשר קשר עם שוער הבית, ויחד אתו בדק וסקר את המרתפים על מנת לוודא האם ישנו מוצא לתעלות הביוב כדי לברוח דרכן. המאמצים האלה העלו חרס. צריך לנקוט אמצעים אחרים. לאון אסף במרתף את כל הגברים דיירי הבית, כ־400 אנשים, והציע להם בצורה ברורה להתאסף במרתף ולקריאת הגרמנים לצאת החוצה ולההרג — להתחיל בהתנגדות תקיפה בכל כלי אפשרי שעומד לרשותם. יש לפעול, להאבק ולנסות לברוח; בשום פנים ואופן אין לציית לפקודתם. זאת היא האפשרות היחידה שמי שהוא יינצל בכל המהומה והבהלה הבלתי צפויה שתווצר. פה אחד הסכימו להצעתו ותכניתו של לאון. כולם הבטיחו שינהגו לפי הוראותיו. בילו את הלילה במרתף. היו יחסית שקטים, כי ידעו כבר שלנשים ולילדים לא יאונה כל רע. ליל שימורים עבר על כולם. ד"ר ברדך איש כבן 50, — זקן בעינינו — נצמד ללאון. הוא בטח בו, ידע שלאון לא ינטוש אותו בצרה.

השחר עלה ובא היום הגורלי. הגרמנים באו לחצר הבית ונשמעה פקודה: כולם החוצה. והנה כל הגברים הפולנים, מבוגרים כצעירים, בלי כל היסוס מיהרו לצאת החוצה, שכחו את ההבטחות ואת התכניות, ובלי כל התנגדות התגודדו בחצר בה חיכה להם מוות בטוח. לאון עצר את ברדך ולחש לו: "אנחנו לא יוצאים, אנחנו נשארים כאן." — "איך זה אפשרי?", "זה אפשרי", — השיב לאון, — "אנחנו ניאבק או ניהרג כאן, אין כל דרך אחרת". פתאום לאון שם לב לעוד דמות של אדם גדול הניצב לידו ואומר: "אם אתם נשארים, גם אני נשאר אתכם". במרתף האפל נשארו שלושה אנשים: שלוש דמויות צמודות לקירות הרטובים. בחוץ נשמעו יריות — כולם נהרגו — בחצר הגדולה השתררה דממה. הגרמנים רצו להיווכח שאמנם כולם עזבו את המרתף ושלושה רוצחים מזויינים נכנסו לבדוק אם לא נשאר אף אחד. לאון ושני מלוויו מצויידים בגרזנים, עמדו מתוחים מאחורי העמודים שבמרתף. שמעו את הגרמנים מתקרבים ומשוחחים בקולי קולות. כשלושה צעדים ממקום מחבואם שמע לאון אחד מהם אומר לרעהו: "בוא נצא מכאן, אין כאן איש" ועזבו את המרתף.

שלושת הניצולים נשארו לבדם. אולם הגרמנים רצו להיות בטוחים שאיש לא הסתתר במקום מחבוא. זרקו פצצות־זרחן לתוך המרתפים על מנת לפוצץ את כל הבית. עשרות פצצות כאלו נזרקו לתוך המרתף. במהומה קרס הבית, צינורות המים התפוצצו והמרתף התמלא במהרה במים. שלושת הניצולים שקעו במים עד מעל לכתפיהם; העשן שרף בעיניים. דומה, מתקרב הקץ. ברדך איבד את הכרתו. האיש השלישי, גבר ענק, חזק, החזיק מעמד. צריך להציל את ברדך. לאון מצא במרתף בלוקים גדולים של נייר. העמיד אותם אחד על השני והושיב את ברדך מעל פני המים. עשן מילא את המרתף וברדך היה מחוסר הכרה. פתאום שמע לאון מין צפצוף מוזר מאחת הפינות. הבין שהצפצוף בא מחילופי זרם האויר שבא מבחוץ. העביר את ברדך למקום שבו שמע את הצפצוף, ואכן דרך אשנבון שבמרתף נכנס מעט אויר צח. לאט לאט חזרה

הכרתו של ברדך והתאושש מעלפונו. שבעה ימים ושבעה לילות בילו בתוך המרתף המלא מים. כל אותו הזמן טיפת מים ושום אוכל לא בא אל פיהם. על שבעה ימים אלו דיבר לאון בימיו האחרונים. כשישבתי על־ידו וביקשתיו שיטעם משהו, שיקח משהו לפיו — חזר ודיבר על שבעה ימים אלה, על הקשיים שבהם עמד בימים הנוראים ההם.

שלושת הניצולים התחילו חשים שהמים במרתף פוחתים ומפלסם יורד. אפשר היה להתנועע ביתר קלות. אוכל! צריך אוכל! האזור בו נתקע לאון בפרוץ המרד היה בין העשירים ביותר; לרוב גרו בו אנשים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים ו"פולקסדוישן", לכן במרתפים היו דברי־מזון שנאגרו על־ידיהם לעת צרה. השלושה התחילו בחיפושים אחרי אוכל ומצאו כל מיני צנימים, פירות יבשים וכו'. נפתרה בעיית האוכל; צריך לדאוג לדיור.

עתה עשו הכרה עם האיש השלישי. התברר שהוא פועל פשוט ואנאלפאבית, אך חזק ובריא מאוד. בעזרתו בנה לאון מלבנים ומבלוקים שנמצאו במרתף, חדרון קטן בשביל שלושתם, עם יציאת חירום בשעת הצורך. בחדרון זה בילו השלושה כמה ימים. מזון לא חסר; ישבו קשובים לכל רעש ולכל תנועה מבחוץ. עברו כמה ימי שקט יחסי; הניצולים שוב הבחינו בתנועה במרתפים. העשן נמוג, המים ירדו, והגרמנים התחילו בחיפושים אחרי אוצרות הטמונים בתוך המרתפים. שוב סכנה; חיכו דרוכים לנעשה מסביב. באחד הימים התקרבו הגרמנים לקיר החדרון והרגישו שזה מקום סתר; הם לא העלו על דעתם ששם יכולים להימצא עוד בני אדם; חיפשו אוצרות. התחילו להרוס את הקיר, השלושה נמלטו דרך יציאת החירום שהכינו מראש. לאון ו"פיונטק" (בעברית "ששת" — מגיבורי רובינזון קרוזו — כך קרא לאון לגבר השלישי) סחבו בקושי רב את ברדך דרך המוצא ועלו במדרגות השרופות של הבניין ההרוס עד לקומה השביעית. שם, בקומה השביעית, מצאו מחסה במטבח הרוס למחצה. כדי להיות בטוחים שהעליה לקומה זו תהיה בלתי־אפשרית, ניצלו שעת כושר כשמסביב רעמו התותחים, והרסו כליל את הגישה למקום המסתור.

במקום זה בילו לאון ושני שותפיו חמישה וחצי חודשים, עד ליום שחרור וארשה בידי הרוסים. שלושת הגברים ישבו במטבח ההרוס, בנו מעליו מין תקרה מלאכותית. מסביבם רעמו תותחים והתפוצצו פצצות. הבית רעד, והעיר בלהבות. איך לדאוג לצרכי אוכל? הרי במו ידיהם הרסו את העליה לחדרון. אם כן איך לצאת מהמחבוא? חיכו לשעות לילה חשוכות; לאון ו"פיונטק" ירדו בחבלים כדי לחפש אוכל. הצלחה גדולה האירה להם פנים. כאמור, האזור היה עשיר והתגוררו בו "מיוחסים". הם מצאו שקים מלאי קמח, סוכר, אורז, צנימים, כל מיני ממתקים ומלאי גדול של תרופות. נתקלו בחדר מלא דברי כסף מהמעולים ביותר, בספריות עשירות, מצאו כלי מיטה, ביגוד, מכונות תפירה, מכונות כתיבה וכל דבר שנמצא במשק בית מסודר ומאורגן. לאון העביר עם שותפו "פיונטק" כל מה שהיה דרוש להם. המלאכה היתה מייגעת, אך לאון היה צעיר וזריז, מאומן בטיפוס על הרים, ופיונטק חזק כמו שור. נפתרה בעיית המזון: ברעב לא ימותו.

מצד הגרמנים לא עוד נשקפה להם סכנה; וארשה המורעשת בערה והגישה למקום סתרם היתה בלתי אפשרית ומסוכנת. הגרמנים לא סיכנו את עצמם.

כל ערב הבעירו אש בתנור, כי לא היתה שום סכנה, ובישלו לעצמם ארוחות סדירות. לאון למד לאפות לחם וגם עוגות. טיפל בברדך והיה גם הספר של כולם; לימד את פיונטק קרוא וכתוב, ובשעות הפנאי הארוכות הקריא לפיונטק מתוך ספרים רבים שמצאו; — את הברית החדשה ידע כמעט בעל־פה. כמובן התעוררו בעיות. למשל חסרו גפרורים. לילה שלם בילה לאון בחיפוש גפרורים; לבסוף מצא באחת הדירות מצית ומלאי גדול של אבנים למצית. בשמחה ובהרגשת נצחון חזר עם השלל היקר ל"דירתו". בעיית המים תבעה פתרון. בהתחלה אגרו והשתמשו במי הגשמים. אך המלאי אזל, הגשמים נפסקו וירד שלג. אספו את השלג, המיסו אותו וסיננוהו דרך צמר גפן לתוך הכלים שברשותם. גם בעיה זו נפתרה. הם לא ידעו בדיוק כמה זמן עבר וניסו לסמן לעצמם לוח זמנים. פיונטק התחיל להראות סימני עצבנות; הציק ללאון עם כל מיני שאלות מתוחכמות: "אתה כזה מלומד, כזה חכם, תגיד מתי כל זה ייגמר, מתי נצא מכאן?" לאון ניסה להרגיעו על ידי סיפורים. פיונטק איבד את עשתונותיו וניסה להתאבד בקפיצה מן הקומה. לאון מנע זאת ושכנעו להישאר.

שאלת לבוש לא היתה קיימת. היו להם בגדים חמים, כל יום ויכלו להחליף חולצות. לא היה להם כל מושג על הנעשה בעולם, מי יורה במי, איפה הרוסים? ידעו שהגרמנים עדיין בוארשה, כי שמעו את קולותיהם הרועשים. ראו את וארשה בוערת. בינתיים הם אגרו רכוש רב; סחבו למעלה חבילות גדולות של בדים משובחים, גלילי נייר, מכונות תפירה, מכונות כתיבה וכו' וכו'. כל זה לא העסיק אותם דיים. העיקר — להחזיק מעמד. מצבו של פיונטק רע והולך; התחילו להתגלות בו סימני שגעון. לאון פחד שאם הוא יקפוץ למטה — יתגלה מקום מחבואם. לבסוף, כמה ימים לפני כניסת הרוסים לוארשה פיונטק נשבר כליל, החליט לעזוב את המחבוא ולהסגיר את עצמו לידי הגרמנים. לאון וברדך חששו שפיונטק יגלה לגרמנים את מקום מחבואם, אך הכל עבר בשלום. פיונטק נעלם בלי כל סימן חיים ממנו. רק לאחר השחרור נודע שפיונטק היה אמנם אנאלפבית, אבל לא היה כלל וכלל טיפש; הוא יצא מהמחבוא והגיע בשלום למקום מגוריו, שהיה מרוחק קילומטרים ספורים מוארשה. מיד לאחר השחרור הוא בא בעגלה לוארשה כמה פעמים ונטל אתו את כל השלל שהצטבר במקום מחבואם.

לאון וברדך נמצאו לבד. כעבור ימים מספר הם שמו לב שלפתע השתרר שקט בסביבה; אין הפצצות, אין רעם תותחים ואין פיצוצים. בהשקיפם למטה ראו חיילים במדים שונים משל המדים הגרמניים. האמנם הגיעו הרוסים והם נגאלו? בזהירות מקסימלית ירד לאון בפעם הראשונה לרחוב, ולתמהונו הגדול ראה פולני, שתקע מסמרים בקרשים על פתחה של חנות. "מה אתה עושה פה?" — שאל. "אינך רואה? זו החנות שלי, באתי לשמור על רכושי." "מותר לך לעשות את זה?" שאל לאון בתמהון גובר. "תשמע בחור, אתה השתגעת? האינך יודע שהגרמנים ברחו והרוסים נמצאים פה? מאין אתה בא בכלל?" וכך נודע ללאון על שחרור וארשה. — סוף סוף אחרי חמישה וחצי חודשי מאסר — באה הגאולה. הם החזיקו מעמד.

יום השחרור, ה־18 בינואר 1945, היה יום של שמחה גם במילנובק; כולם שמחו וחגגו את יום השחרור.

אני התבודדתי, הסתובבתי לבדי, בלי פחד שיכירו שאני יהודיה, ובלבי כאב עצור ושמץ תקווה: אולי... אולי...

יום לפני זה ראיתי את הגרמנים נסוגים, מובסים, עייפים, מלוכלכים, שבורים. למרות עצבותי קיננה בי הרגשת סיפוק אינסופי על תבוסתם. למחרת היום הלכתי לבית קברות נוצרי והשתתפתי בהלוויה של חייל אלמוני רוסי, שנהרג בקרבות האחרונים במילנובק. עמדתי בבית הקברות וחשבתי: הנה חייל אלמוני, בן לאמא, נקבר רחוק מארץ מולדתו, בארץ זרה. עזבתי את בית הקברות ופניתי לביתי, עזובה, אומללה ובודדה. אני חפשיה, אך לבי מלא יגון. יצאתי והלכתי ברחובות הרועשים של מילנובק ובעיני רוחי ראיתי את הדמות היקרה לי. פיתחתי לעצמי מין אמונה טפלה, שבכוח מחשבתי אוכל להצילו. דימיתי בלבי שברגע שאפסיק לחשוב עליו ולדמיין לי את דמותו — הוא ייהרג. שאלתי אותו שאלות ושמעתי את תשובותיו.

דרך מילנובק עברו פליטים מוארשה. ביניהם רבים מידידי. כשסיפרתי להם שלאון נתקע על־יד אליה־שוחה כולם היו אומרים: אל תחיי באשליות. אף אחד לא יצא חי מהאזור הזה; זה היה בלתי אפשרי. הייתי עונה: "בלתי אפשרי, נכון, אך דבר אחד ברור, לאון לא הלך בתלם. לאון לא יצא לחצר מהמרתף, לאון יזם פעולה." ועם זאת — רגעי הספקות והסבל היו קשים מנשוא. והנה, באותו יום, במצב רוח קודר צעדתי באיטיות הביתה. פתאום ראיתי את שכנתי הצעירה אירנה, רצה לקראתי, ועושה לי סימני שמחה מרחוק. שמעתי את קולה: "זושיה, אדון הנריק חזר — הוא בבית". עמדתי המומה, מבלי כל אפשרות להזיז אבר. לאון חי, לאון חי, לאון חזר. מחשבותי התבלבלו. זה היה הרגע המאושר שידעתי בחיי. הרגשתי שאם חטאתי בחיי, בסבלי הגדול כיפרתי על כל עוונותי; אני חפה מפשע כמו תינוק ביום היוולדו.

חזרתי עם אירנה לביתי; בבית מהומה ושמחה — ראיתי את לאון, לאון אמיתי, חי וקיים, פניו טובים ובריאים, מזוקן, עם שפם גדול. התחבקנו בלי מלים. הסובבים אותנו בכו מרוב התרגשות. מיד הקיפונו קהל סקרנים, נמצאו עתונאים שרצו לשמוע מפיו את "הסוד מאליה־שוחה". הופיעו מאמרים בעתון על שנמצא עד חי שראה במו עיניו את כל שהתרחש באליה־שוחה. בעתונות כתבו על "רובינזון קרוזו של אליה־שוחה" ותיכננו לעשות על זה סרט. לאון היה העד היחידי שיכול היה לספר לכל קהל הפולנים שסובב אותו, מה היתה התנהגותם וגורלם של אלפי פולנים שהתגוררו באזור המסוכן הזה. עד לשובו כל ידיעה משם היתה עטויה בערפל. עוד באותו היום הלכנו לספר...

מוזר, מוזר לי מאוד שאני כותבת עתה את תולדות חייו. אני נזכרת בדברי אלמנתו של הסופר יעקב שבתאי שאמרה: "מתי כותבים? כששוב אין בן שיח בעולם." דבריה צודקים.

פ. ברגמן

לא כחרס הנשבר

הננו מפרסמים פרקים אחדים מספרה של פאולינה ברגמן "לא כחרס הנשבר", בהם תיאור פן אחר של תקופת השואה: ההימצאות והעבודה כנוצרי בין הארים.

פרקים נוספים יתפרסמו בגליון הבא.

המערכת

בעולמם של הארים

מחוז חפצי היה קראקוב, בה ישבה כבר חברה אחת "נוצריה" על פי תעודותיה המזוייפות. אחותה היתה נשואה לאיש נוצרי טולק שמו, ובטולק זה תליתי את תקוותי. כל זמן הנסיעה הטרידוני למרות הניירות ה"טובים" שהיו בידי. נאסרו אנשים ברכבת, נישנו ונעשו בה חיפושים. "אם עם ילדה קטנה", לא הטרידו; הגעתי לקראקוב. מה טוב שגרתי כל ימי בסביבה של נוצרים, וידעתי את דרכיהם ומנהגיהם.

הגעתי לדירת טולק ונתקבלתי בלבביות. בדירה גרו גם חותניו, חבויים מאחורי "קיר" מדומה. התכניות נדונו כבר בערב הראשון. טולק הציע להסתלק מפולין. גם כפולני אין אדם בטוח עוד. רבים נשלחו לעבודות כפייה בבתי החרושת של גרמניה. אולי אפשר לסדר שישלחו אותנו כפועלים לאוסטריה, כל כמה שקרוב יותר לגבול איטליה. גם אישי היה יכול להיעלם שם בקלות; הוא דובר איטלקית רהוטה לאחר שש שנות לימודים בארץ ההיא. למרבה האסון לא הצליחה תכנית זאת. יומיים אחרי בואי הגיעה אלינו "כפרית" ובידה סל ביצים. היתה זאת מריה, אמה של באשיה (שכנה ובתה). היא עברה ברגל כמעט את כל הדרך מטרנוב לקראקוב.

בעזרת טולק אפשר היה להעביר ידיעות אל הגיטו בטרנוב, הוא יכול היה לשלוח מכתב פנימה לגיטו בדרך סתרים משלו. ניצלתי קשר זה; בינתיים הגיעו אלינו עוד שנים־עשר צעירים יהודים שיצאו מהגיטו. ההשתדלויות למצוא

קשר אל משרד־העבודה המקומי מילאו את הימים הראשונים בקראקוב. ציפינו לתעודת־העברה לעבודה בגרמניה. אני ומריה נהיינו ל"אחיות". נרשמנו במחנה המעבר, המתנו לתעודה הדרושה כשתי אחיות שנלקחו לעבודות כפייה. מחנה זה נעוץ בזכרוני כזוועה. זה היה בניין גדול וישן של בתי־ספר. נאלצנו לעבור טיפול נורא להשמדת הכינים, ובדיקות רפואיות משפילות ופוגעות מאוד. יושבי המחנה עקבו ובלשו אחרינו. שמועות סובבו ביניהם, כי נמצאים שם גם יהודים שנמלטו. לאחרונה נמצאה אפשרות של סידור עבודה בשביל כולנו. התחדשה התקווה בלב. יעסיקו אותנו במפעלי הרמן גארינג בלינץ. אולי פחדים חדשים? הפקידו בידי את ניהול הנסיעה עד שם. אחת מתחנות־הביניים בה יצאנו מהרכבת, בדרך לוינה, היתה אושווינצ'ם — היא אושויץ. ירדנו מהרכבת וחיכינו שעות רבות, מייגעות עד דכא, להמשך הנסיעה.

על כל צעד ושעל כתובות "הכניסה אסורה לכלבים וליהודים". עמדנו על יד הפסים וחיכינו. מסרו לי די תעודות ומסמכי הפועלים בשביל מחנה־מעבר; מקץ נסיעת לילה ארוכה הגענו עם בוקר לוינה. טרם ידעתי אז מה משמעות השם אושויץ.

הכרתי את וינה מימי מסעי לאיטליה. הרשו לי לצאת מן המחנה לשעה קלה. הסתובבתי ברחובות הריקים מאדם; החנויות, חלונות הראווה — הכל נראו מרוקנים. הכל ריק וקר — וינה זרה ומוזרה. פני האנשים המעטים היו מתוחים — רציניים — כל כך לא וינאיים. דגל אדום ובו צלב־הקרס, והברכה "היל היטלר". פחד, פחד — והחלטה נוקשה: אתגבר.

מרגע שעברתי את גבול פולין, קיבלתי על עצמי את זהותי החדשה. הייתי עכשיו פולניה, אם כי מטרתי הקרובה להוציא את אישי מתוך הגיטו. נתברר לי משיחות עם אנשים שאפשרות ההישרדות בחיים טובה יותר בכפר מאשר בבתי־החרושת העירוניים, שהיו חשופים לפצצות. מה עלי ועל מריה לעשות, כדי להגיע לעבודה במשקו של איכר אוסטרי שעה שיש לנו רשיון־עבודה בבית־חרושת בלינץ?

"אין דבר העומד בפני הרצון". האמנם?

קארינטיה שבאוסטריה

נודע לי מפועלת חקלאית פולניה שעבדה בעיר, שבגבול האיטלקי בעמק הגאיל דרושות פועלות לחקלאות. היא הסכימה לדבר עם "האיכר שלה", שישתדל עבורנו למען קבל עבודה בסביבה ההיא. אבל איך נגיע לשם? לפועלות הפולניות אסור היה לנסוע למרחקים בלי אישור. למרות זאת החלטנו להעיז ולנסוע. "שיחקנו" את תפקיד המשגיחות על הפועלים הפולניים עד וינה. די. עתה תקבל על עצמה את התפקיד הזה אנילה. כמשגיחה על הפועלים, אנילה בלבד היתה מציגה את כרטיסה למבקרי הרכבת; לילדה, למריה ולי, איש לא שם לב. הכל הלך למישרין עד זמרינג, שם עלו לרכבת פקידי הגסטאפו כדי לבדוק את הכרטיסים. תעודות אנילה וכרטיסיה היו בסדר; היא חזרה מחופשה מיוחדת בפולין, ילדה את תינוקה במולדתה הפולנית. אנחנו שיחקנו ב"לא מבין". אנילה החלה להסביר, שבדרך למקומנו המיועד בבית־החרושת בלינץ, עלינו

בטעות לרכבת לא נכונה. התיעצותם לא נמשכה זמן רב. להוציא מהרכבת או להניח שיסעו — מה? "תן לפולניות לנסוע ביחד. מה איכפת איפה יעבידו אותן" אמר השוטר, ואנשי הגסטאפו הסכימו מבלי דעת שאנו מבינות גרמנית.

הפינה הקטנה בעמק הגאיל נקראה הרמאגור. הגענו אליה השכם בבוקר. במשרד העבודה הצהירה אנילה שגייסה אותנו בדרך. גערו בה, כעסו, צעקו עליה, שלא היתה לה שום רשות לעשות כן, שוחחו בטלפון, התדיינו. שלחו את אנילה למקום עבודתה במשק האיכר שלה, ואנו השלוש המתנו לראות מה יקרה. אחרי שיחות טלפון אחדות, לבסוף נמצא משק של איכר ובקרבתו פונדק ובהם תימצא עבודה די והותר. לאחר הסבר איך להגיע אל ואידג, נשלחנו לדרך, מצויידות בכרטיסי נסיעה. במקום הקבילה פנינו בעלת הבית בחוסר אמון בולט, מדדה אותנו בעיניה מכף רגל ועד קדקוד. התחלנו בחיים החדשים כפועלות פולניות. הואיל וגם עתה שחקנו ב"לא מבין", הציבה אותנו לעבודתנו בשפת סימנים, רמזים, פנטומימה. בהביטה במריה אמרה "מקומך ברפת", ואותי, שהייתי קטנה, שלחה לדיר החזירים ולמטבח, במלמלה שהלא שנינו טיפשות מדי למלאכת תיקון גרביים.

מעתה יומי התחיל בשעה ארבע בבוקר בציחצוח מטבח הפונדק ובהכנת ארוחת הבוקר, ומיד אחרי כן בניקוי הדיר. בחורף שרתתי בפונדק משעה 8 בבוקר; בקיץ — עזרתי בעבודות השדה. את זמן "מנוחתי" ביליתי בחדרי בלימוד השפה הגרמנית: — כך אמרתי לאישה. בעלת הבית היתה מספרת לאורחי הפונדק על כשרוני לשפות, וציינה שמעולם לא היתה לה נערה משרתת מצויינת כמוני. היתה אומרת: "הפולניה" שלי אינה רצה עם בחורים, היא לומדת גרמנית בחדרה". לתמהון המשפחה כעבור שבועות אחדים יכולתי לבוא בדברים אתם ולהבינם. נתתי אפילו שיעורי־בית לבתם היחידה, לוטה, שהתקשתה בלימודים. הסברתי לפונדקית שהייתי סטודנטית בפולין ומשם נשלחתי לעבודת כפייה ל"גרמניה הגדולה".

יום אחד הגיעה ידיעה מאישי מגיטו טרנוב; היא נשלחה באמצעות טולק. אני ומריה, הירהרנו וטיכסנו עצה איך לאפשר לאישי ולבעלה של מריה להגיע אלינו לאוסטריה. התעניינו אצל הרשות המקומית מה לעשות כדי להשיג לשניהם דרישה לעבודה כאן. קיבלנו את הניירות המתאימים ושלחנום לפולין. לצערי הגדול לא הגיע אישי, אלא של מריה בלבד. הנחנו, שרצה להישאר על יד אמו בגיטו. אולם כאשר לא קיבלתי ממנו מלה במשך שבועות אחדים, הרגשתי שודאי קרה משהו. לאחר זמן רב נודע לי שנלקח לגרוש. שלחו אותו למחנה הריכוז באושויץ. בלי כל ידיעה, עם דאגה מעיקה בלב ובעבודה מפרכת בואידג הרחוקה, הזמן שחלף היה לעינוי כבד. כל רגע פנוי הייתי תפוסת מחשבות על גורל אישי ומשפחתי... אך החורף ועבודת הפרך הותירו לי מעט מאוד פנאי למחשבות. לילות נטולי שינה, קור, שלג, גשם ורוחות זעף — רק הם חברו לי בהירהורים. היכן הם עכשיו? איך הם יכולים לעמוד בתנאי החיים האכזריים כל־כך? אני נמצאת בחדר סגור, והם אולי כולם מצויים בחוץ, תחת כיפת השמיים, רעבים, אולי חולים... פעמים הרחקתי בשרעפי ודמעות הרטיבו את פני. יום אחד שאלה אותי באשיה הקטנה "דודה מדוע את בוכה?" — לא יכולתי לענות לה. הילדה המשיכה, "נו, כן, אישך..."

"על איזה איש אַת מדברת", שאלתי בבהלה.

"דודה, אני יודעת מדוע אַת בוכה, האיש שלך, הדוקטור — אבל אל תפחדי, אני לא אספר עליו לשום איש".

הילדה היתה אז בת מעט יותר משלוש. כבר ידעה לשתוק כמו הגדולים, ולשקר כמוהם בעת הצורך. כמה זקנים, כמה חכמים היו אותם ילדי הגיטו והמלחמה — תינוקות...

הפונדק בואידג היה קן של נאצים. הפונדקית היתה המנהיגה המקומית בא.נ.ס. (האיגוד הנאציונל־סוציאליסטי). בתם היתה ראש הא.נ.ג. (איחוד נערות גרמניות), ובעל הפונדק — יו"ר המפלגה הנאציונל־סוציאליסטית במקום. תמיד נמצאו במקום גליונות ה"פלקישר באובכטר" וה"שטירמר"; הכתובת הגדולה על הקיר "היהודים — אסוננו" היתה תמיד לנגד עיני. האישה היתה אינטליגנטית. סיפרה לי כמה היתה מאושרת כאשר הצליחה לראות את ה"פירר" בעברו ברכבת בקלאגנפורט בדרכו לאיטליה. "בכיתי מרוב אושר" אמרה, "את היטלר ראיתי במו עיני! בכיתי מרוב אושר! הוא יציל את האומה שלנו". מסרה לי את הספר "מיין קאמף" וזירזה בי לקרוא את כל שלושת כרכיו. יום אחד שאלה אותי "הבנת מה שקראת? עכשיו תביני גם מדוע צריך להשמיד את היהודים?" ואחר כך הוסיפה לשאול "את מכירה יהודים? פגשת אי פעם ביהודים?"

אמרתי לה שלא ראיתי יהודי מעולם, גרתי בסביבה שלא היו בה יהודים, ובגלל זה אינני מבינה את כל הבעיה. שאלתי את הפונדקאית "ואת, גב' ר., ראית יהודי? והיו לך גם נסיונות אישיים רעים אתם?" השיבה לי: "גם אני לא ראיתי יהודי, לא היו יהודים בעמק גאיל, אבל אני יודעת שהם גרועים מן האדומים". ושאלתה הבאה — "אם חס ושלום תיגמר מלחמה זאת לא בטוב, החושבת את שהיהודים שיישארו עוד בחיים יחזרו לאוסטריה וידרשו שיחזירו להם את רכושם, את אדמתם ואת נכסיהם? הלא זה יהיה אסון וחרפה להחזיר להם את הכל. ובודאי ירצו גם לעשות עסקים? לא לא, לזה לא נגיע... נאלצתי לשתוק, אבל הדבר נחרט היטב בזכרוני; שטיפת המוח בלי מילת ביקורת, השנאה העיוורת, השמחה והצהלה שבהסכמה לכל פשעי היטלר באוסטריה כבכל הרייך השלישי, הן הן שעוררו פחד ואימה. הייתכן שלא יימצא כאן אדם שיתנגד? לאחר שהות קצרה למדתי מגרמנים אחרים שגם כאן ישנם נרדפים פוליטיים, סאבוטאז' וחבלות וגם כאן ישנה מחתרת.

לכשלעצמי היטבתי לנצל את האפשרויות הזעירות של סאבוטאז' ככל שיכולתי. שפכתי מן החלב לפני שנמסר, גרמתי נזקים בדיר החזירים, בבית דאגתי לביזבוז, וגנבתי מזון בשביל שבויי־המלחמה. בכפר היו שני מחנות שבויים, לאנגלים ולצרפתים. אלה היו המטרות בתכניות החבלה שלי.

מטרנוב לא הגיעו ידיעות. ההירהורים והחששות שלא נותר שם איש, מרטו את עצבי — הייתי מוכרחה לשוב לשם.

חיי במקום זה חדלו להיות חשובים בעיני. רציתי לחזור לפולין, יהא מה שיהיה. קוויתי שאולי אוכל עוד לעזור לאישי ולמשפחתי. אך תכנית זאת היתה מסכנת את "אחותי" מריה. האחריות המוסרית הזאת מנעה ממני לנסוע. הלא אביא כליה על כולם כאן בקארינטיה. מה עלי לעשות? בינתיים ביקשתי פורקן בהשתתפותי בפעולות התנגדות.

שני מחנות השבויים שהזכרתי נמצאו סמוכים לפונדק. כפו על השבויים עבודה אצל איכרי הסביבה. ידיעתי בשפות איפשרה לי לשוחח איתם בחשאי; יחסית זה היה קל בשעת העבודות בשדה. השבויים היו להוטים לקבל ידיעות מן החזיתות, במיוחד התעניינו בהתקדמותם מזרחה של צבאות גרמניה. הם לא יכלו לשמוע רדיו או לקרוא עתון; היו מנותקים מן העולם. מצאנו שפה משותפת בלי קושי, ובמהרה חלפה גם חשדנותם בי. מלבד חדשות מסרתי להם דברי מזון, בראש ובראשונה שומנים ומאכלי חלבון. אכן דאגתי לשבויים. כסף לא היה לי. קיבלתי מהשבויים סיגריות ושוקולדה, והחלפתין בדברי מזון. לא התעוררו שום חשדות. כמעט יום־יום החלפנו פתקים, אני רשמתי את חדשות המלחמה. בעלת הבית לא העלתה על הדעת שאני מסוגלת להבין את נוסח החדשות ולעמוד על משמעותם. בנוכחותי התנהלו שיחות על ענייני גרמניה של היטלר ועל המלחמה. מדי פעם גנבתי קותל חזיר וביצים; אלה והידיעות היו מתנתי לשבויים.

בסתיו 1943 השבויים האנגלים תיכננו בריחה. התכוונו לברוח בלילה, להגיע לגבול האיטלקי ולהצטרף שם לפרטיזנים הנילחמים בפאשיזם. ידעתי על תכנית זאת. רצו להכריע את השומרים, ולהגיע להרים בהליכה של שעתיים או שלוש שעות. הכירו את הסביבה מעבודה בשטחי המרעה ובמדרוני הגבעות. שומרי המחנות היו סועדים בפונדק, ואני, "הפולניה הטיפשה", יכולתי לשמוע את שיחותיהם. נודע לי על הכוונה לתגבר את השמירה החל ממחר בלילה, כי ליחששו על תכניות בריחה. המשכתי להגיש, דבר אינו נוגע לי. התחמקתי בלא לעורר תשומת לב. רצתי ועליתי על גג הרפת, הקשתי בקיר העץ במקום שקבענו לסימני קשר. מיד הגיע שבוי וקיבל מידי את הפתק עם הידיעה על הבגידה. בין השבויים נתעוררו חשדות. עקבו ובלשו זמן מה וגילו את המוסר. בזעמם היכו בו מכות־רצח. המגעים עם השבויים ושיתוף הפעולה אתם נפסקו כעבור ימים מעטים, בגלל מעשה שהיה בפונדק.

יום אחד אמרו למריה לשחוט תרנגולת ולמרוט את נוצותיה. מריה ניסתה בכל דרך להתחמק, מ"מעשה התרנגולת". הפונדקית התרגזה, פקעה סבלנותה, וגערה בה "נו מהרי כבר, הכיני מיד את התרנגולת". מריה, נרגשת עד עומק נפשה, הפליטה: "אך, ביי אונס שכט מן עויפס נישט אזוי". "מריה מתחילה לדבר בעגה שאין איש מבין" הפטירה בעלת הבית. אני נחרדתי, צמרמורות — חום וקור הציפוני. מריה מילמלה משפט באידיש, שפה שלא קשה להבחין בה. ומאותה עת נדמה לנו שהפונדקאי ואשתו עוקבים אחרינו בחשד גלוי. ביום הראשון הקרוב פרצו פועלים פולנים לתוך הפונדק ודרשו בירה. ישבו ליד שולחן נפרד, כי אסורה היתה עליהם הישיבה אצל שולחן הגרמנים או של אנשי "גרמניה רבתי". חשתי שמביטים בי, וכשהתחילו להתלחש ביניהם, חידודים עברו בי. שאלתי אותם בזהירות האם משהו אינו כשורה? — "אנו מסתכלים בך מזמן, נדמה שאת מוכרת לנו מאיזה מקום שהוא".

"ומנין אתם?" ציינו את המקום בו עבד אישי כרופא. בכל כוחי שמרתי על קור רוחי ועניתי בקול חותך: "ומה לי ולמקום הזה שלכם?"

"אבל שם היה רופא, שאשתו נראתה בדיוק כמוך. אלא שהם היו יהודים".

עניתי מניה וביה "ואני נראית כמו יהודיה?"

"או, גם אשתו של אותו רופא לא נראתה יהודיה כלל, תמיד חשבנו שהוא התחתן עם פולניה". היה לי קשה מאוד לשמור על קור רוחי. ומאז הייתי מסתתרת, ככל שיכולתי, מעיניהם של עובדי־הכפיה הפולנים.

ביום שבת אחרי הצהרים, עייפה מעבודתי בדיר ובמטבח, נטלתי את יורת העץ הגדולה שבמטבח וסידרתי לעצמי אמבטיה. הבית היה ריק. הפונדקאי בלבד היה באחד החדרים. שעה שסחטתי את שערי והתחלתי קולעת את צמותי הופיע פתאום בעל־הבית, כאילו צמח מתוך הרצפה; נעלם באותה מהירות בה הופיע וחזר והופיע כאשר התישבתי על יד הכירה החמה כדי לייבש את שערותי ובידי ספר.

"הביאי לי את עפרונות השרטוט מחדר המיטות", ציווה. אך נכנסתי לחדר ההוא — והנה הוא בא אחרי. עמדתי אחוזת שיתוק. שלח כפו ותפס אותי. במצבי המיואש צעקתי בכל כוחי "מה זה, אתה יודע שזה בזיון הגזע!" והוא בשקט "אל תהיי טיפשה, בזיון הגזע זה דבר אחר".

הבחנתי מיד בקלות ראשי. נדמה לי שבריגושו לא הבין את משמעות דברי. הדפתיו בכל כוחי, סתרתי על פניו, ומבוהלת ברחתי אל חדרה של מריה. בדאגה שוחחנו על מה שעלול לקרות — משטרה, נקמתו בי — האם ישתדל להציל את כבודו ויסלף את הסיפור לטובתו? לא פקפקתי לדקה. תהא התוצאה אשר תהא — לא אמכור את גופי. מרוב התרגשות לא עצמנו עין באותו לילה. לפנות בוקר עבדתי כרגיל בדיר, והנה בא בעל הבית, כתם שחור סביב עינו האחת — "כאן איש לא יפריע לנו, פה לא תתחמקי לי בקלות כזאת. וזכרי שאני אפרע ממך, רק לי יאמינו, לא חשוב מה תספרי את". לא יכולתי לענות לו. והוא — "מוטב שתשקלי היטב מה תאמרי ומה עליך לעשות, זכרי מה צפוי לך". ויצא.

החלטתי היתה נחושה להגן על כבודי. קשה לתאר את המתח ואת העצבנות. סיכנתי גם את מריה, אולם בבחילתי באדם הזה לא יכולתי להתיחס אליו בלתי אם בשנאה גלויה. האם עלי לשכב במיטתו רק כדי להינצל מסכנה ולהציל את חיי? לא, אעשה זאת! בצרתי סיפרתי את כל העניין לשבוי צרפתי אחד, שהיה מועסק בחצרנו בזמן הזה. השבוי — לאדוש היה שמו — סבר שבעל הבית לא ילך למשטרה, לא יוכל להרשות לעצמו דבר כזה. ואמנם לא הטרידני עד למחרת היום.

ביום ג', בשעת העבודה בשדה שבה העסיקו גם שבויים, ראיתיו ניגש אלי וצועק כבר מרחוק: "בואי הנה פאולה, אני רוצה להראות לך מה יש לעשות כאן, מהר". עמד על יד שיח גדול, וברגע שהגעתי אליו תפס אותי ומשכני בגסות לתוך הענפים. "ועכשיו די" חירחר והתאמץ להפילני ארצה. ולפתע עמד על ידינו לאדוש, שהלך אחרי וצעק "חזיר שכמוך, מה עולה על דעתך? מה אתה חושב שתאנוס את פאולה לשכב איתך?" הפונדקאי המופתע החויר כסיד, התרומם ונסתלק. הלכנו אחריו כדי לראות מה יעשה בבית. מעתה התחיל ממציא כל מיני האשמות נגדי. כבר למחרת היום, בשעת ארוחה קלה בשדה, כשסיפרתי כמה בדיחות — נשמעה צעקתו "אל תעכבי את האנשים מהעבודה בסיפוריך, אנו מפסידים זמן יקר! אפילו חמש דקות בטלה הן 50 דקות אצל עשרה עובדים. בעונה של חמישים ימים הן חמישים שעות עבודה!

זאת חבלה, סבוטאז׳, אעמיד אותך לדין צבאי בעד זה!״ נתברר לי מה תכנית נקמתו, ובכך הבינו הכל. הדיבור נתקע בגרוני. נראה לי שאולי יש עוד מוצא ובחמת יאוש תפסתי מגרפה וחבטתי בכל כוחי בגבו, וצעקתי ״אתה עוד תתחרט!״

רצתי בכל כוחי הביתה, כדי לספר את הכל לפונדקאית. הוספתי לסיפורי: ״ראי, אני לא נפקנית. נשלחתי לכאן לעבוד במקום הבחורים שלכם בצבא, אבל לא למלא את מקום הנשים. מוטב שתזהירי את בעלך שאנו עובדים זרים ואיננו מחוסרי כל הגנה. אני בטוחה שאפשר למצוא כאן משפט צדק״ ופרצתי בבכי מר. בעלת הבית, שגם היא נפגעה, בכתה גם כן ואמרה ״כן, כן, יש כבר מספיק ילדים ממזרים ממנו בכפר הזה. לדאבוני אין בחורה הגונה יכולה להחזיק מעמד אצלנו. אני מבטיחה שאעזור לך. לא יקרה לך כלום, תהיי שקטה, נסדר את זה, וגם מקום עבודה אחר נשיג לך. חבל לי מאוד שאת הולכת, אבל אין ברירה, זו הדרך היחידה״.

מיד חיפשה מספר טלפון, התקשרה אל משרד העבודה וביקשה בשבילי רשיון נסיעה וכרטיס. עם סכום כסף קטן בכיס, וחבילת מזון קטנה צעדנו שתינו אל תחנת הרכבת שהביאה אותי אל הרמאגור. במשרד העבודה היתה כבר מוכנה הפניה למקום חדש, בפריצנדורף. אבל מה יהיה על מריה, מה על באשיה הקטנה? קיבלתי רשות לבקר אצלן.

ר ד י ו

לפני צאתי את ואידג נתבקשתי לקחת על עצמי משימה. במחנה הצרפתים החליטו להרכיב משדר רדיו במחתרת. השבויים חפרו בור באדמה והטילו עלי לקנות את המרכיבים — לפי רשימה שנתנו לי. הכסף — ממכירת חבילות המזון של ״קאר״ שהיו מקבלים. עלי היה להביא את החלקים קמעה קמעה בביקורי בואידג. הייתי צריכה לקנות את המרכיבים בחנויות רבות ושונות; — זה היה מסוכן. שאלות בחנויות יכלו להחשידני. בכל זאת החלטתי להתחיל לחפש את המרכיבים. אשה אחת בכפר היתה אנטי־נאצית לוחמת, והסכימה להחזיק את המרכיבים בביתה עד שיילקחו על ידי גילברט, השבוי שיקבל אותם. בביתה נקבע גם מקום מיפגש לשלושתנו. שבועות אחדים נמשכה קניית כל הפריטים. כל נסיעה לואידג, כשבחבילתי מתחת למושב הרכבת דברים מסוכנים כל כך, אחזתני רעד והיתה מורטת את העצבים. האצליח להגיע בשלום? והאם לא יגלו את גילברט? לבסוף הגיעה הנסיעה האחרונה אל גב׳ מאיזה.

ביום א׳ גשום, כבר ירד הערב, ישבנו עם ספל קפה ושוחחנו מתוחות וחסרות סבלנות. נקישה בדלת — גילברט נכנס, זורח כולו משמחה. החלפנו מילים אחדות.

״גילברט״ אמרתי — ״עכשיו לא אבוא עוד לואידג. סיימתי את המשימה. אני מוכרחה לנוח קצת, להתפרק, לאסוף כוח למילוי חובות חדשות״. ועוד הוספתי ״אבל, אם ניפגש אי פעם אחרי המלחמה, יהיו לנו זכרונות רבים ונוכל לספר ולספר״.

נתתי לו את כתובתי בפולין, וחשבתי שודאי זה הקץ להכרותנו. והנה לחש לי גילברט ״זאת אינה כתובת אמיתית, מוטב שתקחי את כתובתי בצרפת,

שם תוכלי למצוא אותי תמיד. הכתובת שאני נותן לך היא אמיתית" — הביט בי במבט משונה.

שאלתי "ומדוע אינך מאמין לי?"

"אַת פקחית מדי, חכמה מדי. אלה אינן תכונות של פולני".

"נו טוב" — אמרתי — "אז תגיד לי אתה מי אני".

"לא, אינני רוצה לשאול וגם איני רוצה לשמוע. העיקר שיש לנו מטרה אחת — לפגוע בגרמניה. אחרי המלחמה, אם ירצה השם, נוכל לדבר ישר".

לא פגשתי עוד בגילברט. האניה, שבה נסעו השבויים מגרמניה לצרפת עלתה על מוקש בים התיכון.

פריצנדורף

בפריצנדורף ציפו ממני שאהיה "משענת לבית". האוכלוסיה שם מעורבת, אוסטרית ויוגוסלבית; אלמן אחד גר שם עם עמו הישישה ושלושה ילדים בבית ישן, מוזנח מאוד וצר, בית אכרים דחוס מלפני דורות. שלושה חדרי־שינה זעירים, מטבח עצום וחשוך, ורפת צמודה. כל כלי המטבח עמדו על הרצפה בלי שום כיסוי ובעל הבית, כמוהו כל בני המשפחה, עזבו הכל בלי ניקוי ובלי דאגה. הכלים היו מכוסים בשכבה עבה של אבק ופרש זבובים. העבודה בבית זה ודאי לא היתה תענוג. אחרי ארוחת הבוקר היה עלי לצאת אתם לשדה. שם סעדנו ארוחה דלה מאוד קרוב לשעה 11. אחרי הצהרים עבדתי ברפת, ומרוב עבודה לא ידעתי במה להתחיל. לילדים דאגה הזקנה. לי היה תא קטנטן, מלא אשפה, מיטה מלאת פרעושים מרקדים. לא היה פנאי להחלפת המצעים ולא לכביסה. כל בוקר כשהתעוררתי — גיליתי בבהלה עקיצות פרעושים חדשות על כל גופי, המוכתם בדם. ואם מצאתי רגע פנוי לשטיפת הריצפה או להחלפת הלבנים, מיד שמעתי קול גס מאוד: "זה עושים לחג חנוכת הכנסייה". הייתי אומללה מאוד. ובנוסף לבישול הדיסה, מין פולנטה (דייסה מקמח תירס) שמעולם לא הכנתי ולא ידעתי איך לבשלה. תמיד היתה יבשה מדי ומתפוררת, או מימית מדי.

יום אחד פקעה סבלנות בעל הבית שצווח: "אי אפשר לאכול את זה! מה זה, אינך מסוגלת להכין פעם ארוחה הגונה?"

— "בבקשה, הסבר לי פעם איך מבשלים דייסה זאת. במקומי אין אוכלים דייסת תירס, אף פעם לא הכנתי מאכל כזה".

"אל תדברי כל כך הרבה, כמה זמן את מבזבזת בדיבורים עדינים כאלה!"

השלכתי בכעס את כף העץ לתוך הדוד ואמרתי "ככל שאני יודעת, השפה הגרמנית היא שפת אנשי־תרבות ויש בה המלה "בבקשה", אז השתמש בה. אם דיבור אדיב נראה לך בזבוז זמן, אין לי מה לעשות כאן". רצתי החוצה לרחוב. הייתי רגוזה מדבריו, ומחוסר השינה בגלל עקיצות הפרעושים. לא ידעתי לאן אני הולכת. הבית הזה מלא ריחות רפת, זוהמה ופרעושים במיטתי — איך להימלט מכל זה? מחשבתי הראשונה — מעשה יאוש; ללכת למשטרה ולהאשים את עצמי, על "עזיבת מקום־עבודה בלי רשות". לפקיד בתחנה הראיתי את ידי ורגלי העקוצות ודוממות, ואמרתי בתוקף שבתנאים אלה לא אשאר

עוד שם אף רגע. הפקיד ענה לי שאין זה תפקידו לפשר בין איכרים במריבותיהם ושלח אותי אל ראש האיכרים במקום. חזרתי שוב על סיפורי, הראיתי את עורי המלא פצעים ותיארתי גם את היחס הגס אלי.

"לא תהיי פה לגמרי מחוסרת הגנה" — אמר — "אם מה שאת מספרת אמת היא, אעזור לך ברצון. אבל אוי ואבוי לך אם שיקרת".

הצעתי מיד שיבוא "למקום המעשה", ובמקום תיאור אוכל להראות לו כל הדברים שאי־אפשר לתארם במילים. הסכים. קבענו שניפגש למחרת בבוקר. ביליתי את הלילה אצל פועלת פולניה בפריצנדורף. בבוקר נפגשתי עם נציג האיכרים לפני ביתו של "המעסיק". את האם הישישה בלבד מצאנו בבית. הגבר היה בשדה. ניגשתי אליו ומסרתי שהנציג רוצה לדבר אתו.

"שינשק לי בתחת" אמר האיכר. שבתי אל הבית וחזרתי באזני הנציג מלה במלה על ההצעה הקוסמת הזאת. הוא רגז מאוד. ניצלתי את כעסו והולכתיו בכל חדרי הבית המטונפים ומלאי פרש זבובים. כשהביט בכלי השולחן, שמהם נאלצנו לאכול בכל יום, לא היו מלים בפיו, רק ניענע בראשו. הצגתי בפניו גם את מצעי מיטתי המוכתמים בדם. בינתיים הופיע בעל הבית; כנראה נמלך בדעתו. מריבה עם נציג האיכרים עלולה להיגמר לא בתענוג גדול עבורו.

"מה קרה בינך לבין הפולניה אתמול?"

"שום דבר מיוחד; לא צריך לתפוס ברצינות כל דבר שפולטים בריתחה. רק אמרתי לה מילה וכבר הסתלקה ורצה".

ראש הכפר ניסה לשכנעני להישאר, שאם לא כן יהיה עלי ללכת לעבודה בשדות־המרעה, ושם יהיה לי הרבה יותר קשה. הסכמתי ברצון, לכל עבודה, על מנת לצאת מן הזוהמה הזאת. אחרי דיבורים וויכוחים — הודה נציג האיכרים שאין אני הראשונה שאינה מסכימה לעבוד כאן בתנאים אלה, שקשה להאמין בקיומם. ריחם עלי ולבסוף שלחני לעבוד בטחנת קמח; סדר זאת בעזרת משרד העבודה בהרמאגור.

בשיחה הראשונה בטחנה חשהצגתי את עצמי, היתה לי הרגשה כאילו הוציאוני למכירה בשוק. בעלת הטחנה שאלה אותי האם אני מסוגלת לעבוד בשדה, לטפל בפרות ובחזירים, לעשות עבודות בית? לתמהונה עניתי: "כן, אני יודעת עבודות אלו, אבל אם לומר את האמת, בפולין הייתי סטודנטית, ולא משרתת, ובודאי שלא כפריה. מוטב שאומר לך זאת מראש, כדי שלא תהיינה לך טענות אחר כך אם לא אשביע את רצונך לאחר שתקבלי אותי לעבודה. מכל מקום אשתדל לעשות כמיטב יכולתי".

כך איפוא קיבלתי את העבודה בטחנה המיכנית — כינוי המשק — עם המפעל שבו.

אצל סמאולי

עיקר חובותי היו בשרות במטבח ובבית, עבודה בדיר החזירים ובדאגה לאם הישישה והבלתי שפויה. שיכנו אותה בחדר מסורג. אט אט התחילו מטילים עלי גם עבודה במשרד המיפעל ובשליחויות לבנקים וכדומה. ברבות הזמן הסתגלתי היטב והרגשתי את עצמי ממש בנוח. חוץ ממזון, שהיה באמת טוב,

קיבלתי גם דמי כיס מעטים. בשעות אחר הצהריים עזרתי לבן הבעלים, תלמיד בבית־ספר נאצי בפלדאפינג, בשעוריו בלטינית. וכך לאט לאט נתאפשר לי בהדרגה ליצור מחדש מגע עם מחנה שבויים שלא היה מרוחק מאוד. בינתיים נחתו מדינות הברית בנורמנדיה, והשבויים התעניינו מאוד במיקום הצבאות ובתנועותיהם של מי שעתידים היו לשחרר אותם. כל יום הייתי כותבת על פתק את קיצור החדשות ומבריחה אותו אל הצרפתים.

יום אחד בא לביקור אצל בעלת הבית עורך־דין מכר מוינה. האיש הסתכל בי ארוכות ובהתעניינות, ושאל מניין שליטתי הטובה כל כך בשפה הגרמנית. בעלת הבית ענתה לו: "הטבחית שלי יודעת יותר טוב לטינית ויוונית מבישול". אולם דבר זה לא סיפק את סקרנותו של האורח. התחלתי לחשוד. השדלתי להעמיד פנים שאיני מרגישה בדבר. ואולם כאשר ביקש לדעת פרטים על מוצאי, נעשיתי עצבנית. כעבור ימים אחדים הביא הדאר הזמנה בשבילי לבוא אליו לוינה. קרעתי את הגלויה, ולשאלתה של בעלת הבית המשותממת "מדוע?" — נימקתי זאת באיסור מגע עם אנשים ומוסדות גרמניים. זמן רב אחרי תום המלחמה, בביקורי ב"טחנה המכנית" בשנת 1960, נודע לי כי מעט לפני סיום המלחמה הוציאו אותו הגרמנים להורג כמרגל אנגלי. גם הפעם הציל את חיי המהמקרה.

אחרי ההתקוממות בפולין נשלחו פולנים רבים לעבודות כפייה בהארמגור ובסביבתה. היה ביניהם רופא וטרינר. הייתי נפגשת אתו לעיתים ומשוחחת על פולין ומקבלת ממנו ידיעות. העסיקוהו ברפתו של משק גאסנר ושם היינו נפגשים בשעות הפנויות של יום ראשון. הדברים ששמעתי מפיו הפחידו ודיכאו אותי מאוד. עד לימי ההתקוממות איבדו את חייהם 600,000 יהודים. הוא סיפר על נסיונות־בריחה של יהודים רבים, כיצד היו הפולנים תופסים אותם שוב כדי להסגירם לגרמנים. הפולנים והפרטיזנים שהסתתרו ביערות לא רצו בשיתוף פעולה עם היהודים. שנאת הפולנים הגיעה עד כדי כך, שהיו שולחים את הפרטיזנים היהודים ולוחמי המחתרת למות בטוח בגרשם מהיערות, ששימשו מחסה בטוח. הפולני "הנחמד" הזה העיר דרך אגב, שהוא עצמו יכול להכיר יהודי גם מבעד לקיר. בקושי הסתרתי את פחדי — אך שאלתי מה הסיבה לשנאתו את היהודים. תשובתו היתה, שהוא רוצה בפולין נקיה מיהודים, "ואחרי המלחמה אנחנו נשיג זאת ודאי". אחרי שיחה מדכאה זאת התאמצתי לנתק את המגע שקשרתי בקלות דעת כזאת בלי לגרום לחשדו. נמנעתי מהפגישות ככל שיכולתי ובהדרגה נתרופף הקשר ונותק לבסוף.

נכון, שמעתי על פולנים אחדים שהסתירו יהודים תוך סיכון גדול מאוד, אבל בדרך כלל אפשר לומר שמרביתם סייעו ברצח היהודים.

אחרי שבועות אחדים חליתי, עלה חומי ונאלצתי ללכת לבדיקה אצל רופא. הוא קבע שיש לי אבעבועות־רוח — מחלת ילדים בלתי מסוכנת אבל חמורה מאוד אצל מבוגרים. מיד הכניסוני לקליניקה של וילאך והשכיבו אותי באולם עם נשים רבות. איך לתאר את הפחד שמא אתגלה כאשר בחום גבוה אמלמל דברים בחוסר הכרה? קשרתי את רגלי הימנית בחתיכת אגד, אל מוט שבקצה המיטה, כי הייתי רגילה לכווץ רגל זאת בשינה ולא יכולתי לישון אחרת. עכשיו, כל אימת שארצה לכווצה, המשיכה תעורר אותי מיד. לא היה

קל. נחלשתי מחוסר שינה, לא הייתי מסוגלת לאכול, והעמידה בשעת ביקור הרופאים היתה כמעט מעבר לכוחותי. החולים היו חייבים לעמוד בשעת ביקור הרופא באולם. רופא צעיר אחד שאל אותי על כתובתי, ואחזה אותי זוועה כאשר שמעתי את תשובתי "גורליצה". לא כך היה כתוב בתעודותי המזוייפות. אמנם תפסתי מיד את השגיאה, והתשובות על יתר השאלות היו כבר קצרות וסתמיות. מחשבתי היחידה היתה "לצאת מכאן, מהר" — אבל איך? לא יכולתי להימלט אל הטחנה משום שהיו מאשימים אותי מיד בהתחמקות מעבודה. ודאי היו חוקרים מדוע ברחתי מבית החולים. מטושטשת ומבולבלת נכנסתי לרכבת הנוסעת בכיוון לזמרינג, ושם ביקשתי סנדלר, שהיתה לו סדנה קרובה לתחנה, שירשה לי ללון אצלו על הרצפה, ובשכר זה אכבד לו את הסדנה. הסכים. רק בחלוף ימים אחדים העזתי לשוב להארמגור. השבויים הצרפתים שמחו לשובי. הייתי מקור הידיעות ולפעמים גם של מטעמים.

העבודה אצל הגב' ס' היתה קשה, אבל היחס היה הוגן. השכנים, והאורחים שהיו נכנסים, התפעלו מידיעת השפה הגרמנית שבפי, ומדי פעם היתה נשמעת הערה שאני שונה במשהו מרוב הפולניות שהכירו. בעלת הבית היתה מעירה במקרים אלה: "הפולניה שלי נבונה, והיא מבית טוב".

יום אחד נחקרתי על ידי שני שוטרים גרמנים בבגדים אזרחיים. נכנסו למשרד המפעל והחקירה החלה: "מנין את הבאה? מהיכן התעודות? מהי הכתובת האחרונה? ואיך את מדברת גרמנית טובה כל כך?..."

עניתי כרגיל: "אני סטודנטית, גרמנית למדתי בבית־הספר מאז היותי בת 9, כתובתי האחרונה היתה זאת שבתלוש הרישום, קראקוב, רחוב פוטוצקי". הצגתי תעודת סיום בית־ספר ותעודות מהעבודות. לפתע אמר אחד מהם "אפשר לדבר פולנית, אני משלזיה", ובפולנית יפה ונעימה מאוד שאל "אולי את מפודגוז'ה במקרה?" — פודגוז'ה הוא הרובע בקראקוב שבו גרו יהודים, ושם הקימו את הגיטו. "אין ספק שלא היית בקראקוב מימיך, אם אתה חושב שרחוב פוטוצקי הוא שם" השבתי תשובה מהירה, קלת־דעת. מחשבה עברה בראשי "זה הסוף". נראה שמזמן נתעוררו חשדות במשרדים השונים שאני יהודיה. "את צריכה לתת לי את תעודותיך ורשיונותיך" — אמר השוטר משלזיה — "אשלח אותן לברלין לבדיקה". בתעודות הכל היה בסדר, חוץ מהפרט "דת". מה יהיה אם ישאלו בלשכת בית־הספר על מוצאי? שום ברירה לא נותרה בידי. בפתאום השמיעו שני "האדונים" את "בקשתם": להיות מתורגמנית במשרדים העירוניים ובסביבה, במיוחד בבית־משפט השלום, שזרים רבים נזקקים לו. נבהלתי. מגע קרוב עם זרים רבים מכל מיני מקומות עלול להיות מסוכן מאוד בשבילי. מה יהיה אם יכיר אותי איזה פולני? השמעתי תירוצים, שאני דרושה בטחנה ואין מי שימלא את מקומי, ושליטתי בשפות אינה מושלמת עד כדי כך שאוכל להיות מתורגמנית נאמנה כאשר זה חשוב... הלכו מבלי לקחת את תעודותי. עבר חודש עד שבא מנהיג האיכרים לקחת אותי לשמש מתורגמנית בבוררות בין עובד כפייה רוסי לבין איכר, שרבו ביניהם. תרגמתי גרוע ככל שיכולתי, ובחוסר אדיבות עד כמה שהיה אפשר. הזמינו אותי עוד פעמיים עד שנמאס להם. כיוון שלא לקחו את ניירותי לשום בדיקה, לא היתה צפויה לי סכנה מידית. כמה זמן תימשך החרות הזאת?

יום אחד נודע לי שעוקבת אחרי "פולניה" אחת שגרה בהארמגור, יהודיה המסתתרת כמוני עם ניירות מזוייפים וזהות מזוייפת. לבדה לא יכלה למצוא מוצא. התקשרתי אתה בחשאי. ידענו שיש לזרים אפשרות לקבל תעסוקה ברכבת. אילו השגנו זאת, היתה מתאפשרת לנו תנועה, אפילו מחוץ לגרמניה. היה ברור לנו שמוטב להתרחק מהארמגור בכל המהירות; הרגשת סכנה אפפה אותנו. חשבתי שיש לצאת בכיוון לגבול האיטלקי. חידשתי את המגעים עם מחנה־השבויים הצרפתי "שלי" כדי לנצל את אפשרויותיהם. לאדוש יעץ לנו שנשתדל לשתף פעולה עם הפרטיזנים של טיטו. אך ראשית צריך לקבל רשות העסקה ברכבת בוילאך. הכינונו תכנית מדוייקת.

הכנסתי את גב' ס' לסודי. מתוך זהירות לא גיליתי לה הכל. היא לא נטתה להרשות לי ללכת. בשיחה ארוכה ורצינית השמיעה באזני את התנגדותה, אם בטוחה אני שחברתי זקוקה לעזרתי ואם אני רוצה באמת לעזור לה, הרי זה ענייני ואין להשפיע עלי, אבל חייבת אני לשקול שכאן, אצלה, יש לי מקום עבודה שקט ובטוח, וגם התנאים והמזון טובים. בימי מלחמה צריך להעריך דברים אלה. אבל אם בכל זאת... טוב, אין היא רוצה לעמוד בדרכי, ואפילו נכונה לעזור לי, ואף על פי כן אין מוותרים על חיים נוחים וטובים למען ידידות. והלא היא חובבת אותי ורוצה להחזיקני אצלה עד סוף המלחמה; אולי בכל זאת אשקול עוד פעם. אם אעמוד על דעתי — היא תכבד אותה.

הפרידה היתה נרגשת, בדמעות. עד היום נותרו בינינו יחסי ידידות. ביקרתיה בשנת 1960. היתה זאת פגישתנו הראשונה אחרי המלחמה. נכנסתי אל ביתה מבלי להודיע לה על בואי. מצאתיה נשואה לאדם אחר; בינתיים נפטר אביה. הקשתי בדלת, והנה עמדתי בפתח המטבח הזכור לי כל כך. נפלטה צעקה מפיה: "פאולינה פה!" ולא יכלה לשלוט ברגשותיה. התחבקנו והתנשקנו. הלכתי לכל פינה, נגעתי בכל קיר, כאילו ביקשתי למצוא את שייכותי למקום, את הגשר בין פאולה של הימים ההם לבין זו של עכשיו, לגשר על כל הימים הכבדים והאומללים דאז. אולי היה זה כוחו של אינסטינקט החיים, שאפשר לי להשתנות כל כך, לסגל לעצמי אישיות כל כך שונה כדי להישאר בחיים. רציתי לחיות ולמען החיים הייתי מוכנה להילחם בכל כוחות נפשי. והנה ברגע זה יכולתי שוב לתפוס, להשיג. כמה הבנה וסיוע מצאתי אצל הגב' ס' שביתה היה לי לבית. ודאי לא ידעה אז את האמת, כשם שלא ידעה זאת עד בואי לבקרה. סיפרתי לה את כל האמת והסברתי לה מדוע שמרתי את סודי בקפדנות כזאת — הרי לא רציתי לעשותה אחראית בעד השקר ולא רציתי להכביד עליה בידיעה שאני יהודיה היושבת אצלה, וניצלתי את כשרוני להוליכה שולל כדי להציל את חיי. הרי האזנתי יום יום בביתה לרדיו האסור וגם לרדיו "השחור" ומסרתי לשבויים גם את דברי המזון שגנבתי ממנה — עשיתי את כל הדברים האסורים מתוך ביתה. מוטב שלא ידעה, אף כי ידעתי שהיא אדם הגון וישר. הלא כל מעשי היו מסוכנים ומסכנים לא אותי בלבד אלא גם אותה.

הקשיבה ואמרה: "טוב שלא ידעתי. אילו ידעתי לא הייתי מסוגלת להגן עליך בבטחון כזה. ובין כה דיברו בך כל כך הרבה והטילו ספק בזהותך הפולנית. היית חשודה. השכנים, וגם האורחים שנכנסו לביתי, היו משווים אותך עם עובדות זרות אחרות ושאלו תמיד, חזרו ושאלו "מדוע פאולה שונה כל

כך מהפולניות האחרות?" הייתי עונה לכולם "כי היא בחורה ממשפחה טובה ומבית טוב, יש לה השכלה וזה כל ההבדל". כמה שמחנו בפגישתנו המחודשת הזאת! ערב נעים ונחמד בילינו יחד עם אישה; היתה זאת הקלה עצומה עבורי, פורקן שיכולתי לספר לה את האמת.

ולהמשך סיפורי.

הועיל לנו מאוד המגע עם אחיה של הלן, שגם הוא ניצל הודות לתעודות מזוייפות. מושבו של "מינהל הרכבות של גרמניה רבתי" היה בוילאך, ודווקא שם קיבל עבודה אחיה של הלן. שמענו ממנו על האפשרות לקבל הכשרה המיועדת לזרים, והניתנת במיתקן של הרכבת ומכשירה למילוי תפקידים ברכבת. הגב' ס' בהרמאגור התנדבה לפנות אל משרד העבודה בוילאך כדי לקבל בשבילי רשיונות עבודה שם.

בניגוד לנסיוננו עד כה, אישרו מיד את הבקשה הגם שלא היתה נטיה להסכים למעבר עובדי־כפייה פולנים מעיר לעיר. אותנו ה"פולניות", סידרו לעבודה בקפדנות יתרה.

עובדת הרכבות

גב' ס' נתנה לנו סכום כסף קטן, מעט דברי אוכל ונפרדנו. כדי לצאת לוילאך, שכרנו חדר קטן, לא ביוקר אצל אישה מנקה. אחרי שעמדנו בבחינות הכניסה, קיבלנו מהרכבת — מדים, כרטיסי מזון, ואפילו שכר לא גדול. בזמן הכשרתנו לא אירעו שום מאורעות מיוחדים, וכבר אחרי שבועות אחדים היינו "מפעילות בלמים". תפקידינו היו ברובם קשורים ברכבות־משא שעברו בוילאך, מקום מיפגש שלוש מדינות, וגם אל מעבר לגבולות גרמניה רבתי. בקווים אלה, שהיו נתונים בסכנה מתמדת בגלל התקפות־אוויר, מצאנו להפתעתנו הגדולה גם עובדות גרמניות, נשים ונערות. ברבות הימים נתברר, שרבות מהן ביקשו הרפתקאות, ולא נמנעו ממגעים טובים ונעימים עם כל סוגי חיילים.

מצבנו אנו היה שונה. אנחנו מילאנו מקומם של עובדים מן המניין, שגויסו לצבא — דהיינו במקומם של חיילים. סיימנו את לימוד המלאכה ועמדנו יפה בבחינות. עד היום זוכרת אני את הסימנים לעצירה: "שלוש פעמים שלושה צלילים קצרים מהירים ותכופים — עצור!" עברו שנים רבות כל כך — ועדיין הכל חי בזכרון. הנהלת הרכבות מצאה חדר בשבילי והתחלתי בעבודה כבלמת. הנה סדר היום: כל אחד מהעובדים בנסיעות הרכבות היה מקבל לוח זמנים של שבוע ימים. ברם, נתארעו שינויים תכופים בגלל התקפות האוויר. היו גם העדרויות רבות מן העבודה, על כן ישבתי שעות רבות בכוננות כדי להחליף אנשים ולמלא את מקומם. תמיד הייתי מוכנה לאיזו נסיעה שהיא. הקווים שפיטאל־מירצצושלאג, או אלה לוינה — היו לא רעים, אבל הקו העובר בטאוארן — היה נורא; הרבה סיבובים חדים ועבודת הבלם קשה מאוד והאחריות גדולה, קטע אחד היה מסוכן במיוחד, וקרו בו ירידות רבות מהפסים. התקפות הפרטיזנים היוגוסלבים על הרכבות שמובילות מזון או נשק, אך הגבירו את הסכנה.

לא עבר זמן רב עד שיצרתי מגעים עם עובדים זרים מיוגוסלביה. למעשה

זאת היתה מטרתי העיקרית בשבילה רציתי לעבוד כאן. ביקשנו דרכים להזיק למכונת־המלחמה, לחבל בציוד. נפל בחלקי להפיץ עלונים בין העובדים הזרים, ואם יתאפשר — גם בין חיילים גרמנים, ובהם מידע על המצב האמיתי במלחמה. צריך היה לספק "לצד האחר" גם תחבושות, אגדים ותרופות. איש־הקשר שלי היה מהנדס מלאייבך, ובמיפגשי סתר הייתי מקבלת הוראות. אם תתגלה פעילותי — אוכל להסתתר ביערות קראבאנקה, בהם היה מסתור בטוח ללוחמי טיטו. הרגשתי הקלה עצומה. יכולתי להשען על תמיכה ונהייתי מתנגדת פעילה ולוחמת ממש, לא עוד ממתינה בחוסר מעש עד שיתפסוני ויובילו אותי למות. שמחתי שאני יכולה להילחם על הישרדותי בחיים. שום דבר לא נראה בעיני משפיל יותר מחיי ציפיה בחוסר מעשה, נתונים בכף־שרירות הנאצים. רציתי להילחם, אם צריך — בנשק ביד. "לעולם לא יטילו עוד אימה וטרור עלי, לא ישפילו אותי, אני אתגונן — אנצח" — הייתי חדורה כולי בטחון באיזה הכרח. וכך הייתי מעודדת וממריצה גם את חברי הלוחמים. "אני אומרת לכם, שודאי לא נתראה עוד כולנו, ודאי נתפזר. אבל עכשיו, ברגע זה אנו קבוצת חברים, פלוגה — שייתכן ומחזיקה עמדה אבודה. כאשר אלפים הולכים לאבדון במחנות, אנו חייבים לומר את האמת, להשמיע בקול רם את מחאתנו ולהודיע על רצוננו להתנגד ולעמוד על נפשנו".

השרות ברכבות הנעות נתן לי הזדמנויות טובות למגע עם תנועת המחתרת היוגוסלבית. בעיניהם הדבר החשוב היה להוריד מן הפסים את הרכבות העוברות באונטרדראובורג, ואולי חשוב יותר — איך לרוקן את הרכבות המובילות אספקה לצבא באיטליה — נשק, מזון, חלקי חילוף. זאת היתה הדרך היחידה ללוחמים המסתתרים ביערות להשיג את הדרוש להם.

יום יום הייתי בתורנות בחדר שומר־הפסים, בשרות כוננות. בזמן זה יכולתי לעיין בלוח הנסיעות של הרכבות, להעתיקו ולמסור את הפתקים לאיש הקשר עם היוגוסלבים. האיש היה אותו מהנדס רכבות מלאייבאך, שאתו היו לי כבר קשרים. בדרך זאת העברתי את המידע; רכבות מלאות עם חיילים חוזרים מחופשות ועם ציוד ואספקה חובלו, והחומרים הגיעו אל היערות.

הנהלת הרכבות עמדה כבר על הסכנה הגדולה, בה היו נתונים שומרי הרכבות בקו מארברג—אונטרדראובורג. רבים מבין העובדים עשו מאמץ אפשרי ובלבד שלא יצטרכו לנסוע בקו זה. וקרה לעיתים קרובות שלא יכולתי להימנע מנסיעה בקווים המסוכנים. למעשה אפילו היה זה רצוי על מנת שלא אעורר חשדות, ופעמים רבות חיכו לי הפרטיזנים כדי לקבל את חבילות התרופות.

אנחנו, השומרים ברכבות, לעתים נפרדנו זה מזה לפני הנסיעה אל אונטר־דראובורג במילים "לא להתראות עוד". ברם, המוות לא הפחיד אותי. חשבתי שעמידה בסכנה היא חובתו של כל לוחם בנאצים. אם גרמתי רק להורדת כמה רכבות, או אז עבודתי הקשה, הסכנה שבה וגם המורא בלב היו מוצדקים. כמה פעמים יראתי, רעדתי בכל גופי, בלכתי אל החורשה הקטנה הקרובה אל תחנת־הרכבת המערבית בוילאך, כדי להעביר אל היוגוסלבים את העתקי לוח־הנסיעות; לבי הלם בחזקה באותן הנסיעות המרובות בקו המסוכן, כשאני יושבת בסוכת שומר הרכבת; אין תימה שנותר לי מן הימים ההם נזק קליני בלב.

בשרות הזה ברכבת נשארתי חורף אחד שלם, ארוך ומפרך מאוד. ידי

קפאו לעיתים קרובות כשנגעתי בברזל הקר של הבלם, ורבים היו הלילות שביליתי בסוכת הבלם, שלא היה לה גג. חליתי, התפתחה דליקה חמורה באוזן האמצעית, והרופא שבדק אותי מיד שיחרר אותי מחובת הנסיעה. ואולם חסר לי מאוד המגע עם "העולם החיצוני", שהיה בלתי אפשרי מעתה.

לפני סיכוי חדש בחיים; לא עוד סכנה מתמדת, תנאים חמורים — בשרות בלילה, כוננות בתא המיוחד, מגע עם אנשים לא צעירים, פשוטים מאוד, רובם מחוסרי כל השכלה; וגם הנשים לא היו עדינות במיוחד. כמובן, לא עוד אסע לערים, אף שנסיעות אלו היו תמיד טובות; טוב היה להמתין לרכבת הבאה בעיר גדולה כמו וינה. שם נזדמן לי לא פעם להיכנס לכנסיה יפה; אהבתי זאת. בכנסיה הרגשתי את עצמי תמיד בטוב ובנוח והעיקר בטוחה, ויכולתי לבקר גם במוזיאונים, להסתכל בבנינים יפים ובפסלים ומצבות. וינה היתה עיר יפה מאוד גם בתנאים הקשים של המלחמה; עיר נהדרת. וגם התרחקתי ממרבורג ומסכנת ההתקפות שם. חיי נשתנו.

ב מ ר פ א ה

הרופא הצעיר, רשם לי תעודה האוסרת עלי שרות בנסיעה והמליץ על העסקתי בחדר סגור. בשיחה עם אותו רופא נודע לי כי מוצאו משטוטגארט ושם היה "מתנגד פאסיבי". ציינו בתעודתו "לא לסמוך עליו מבחינה פוליטית" ושלחוהו בתור עונש לוילאך, בין זרים. ערך לי בדיקות אחדות במשך מחלתי, שנמשכה כשבועיים. בביקורי האחרון שאלני מה עשיתי במולדתי. עניתיו שהייתי אחות מטפלת — אמת חלקית. כיון שדיברתי גרמנית טובה, שאלני האם אסכים לעבוד אתו בפראקטיקה הקטנה שלו, במרפאתו שבצריף קרוב לתחנת הרכבת. היה נכון לבוא בדברים עם המחלקה הפרסונאלית של הרכבת. כבחינת־כניסה לתפקיד הציע שאסדר לו את ארון התרופות. הקציב שעה לצורך זה, ובינתיים שוחח על העברתי עם הגב' ק', הממונה על ענינים אלה במחלקת הפרסונל. בשובו לחדר הקבלה, דומה שנתרשם לטובה מן הסדר וגם ממהירות עבודתי. הייתי צריכה לסווג את התרופות ולסדרן בקבוצות של טוקסיקה, נרקוטיקה, קארדיולוגיקה וכדומה על פי הרכבן ויעודן. הוא קרא בקול רם לגב' ק. שישבה בחדר הסמוך: "הפולניה הזאת היא תותח, היא תישאר כאן!" מרגע זה השתדל בכל כוחו להשיג בשבילי, פועלת זרה, רשיון עבודה והעברה למקום אחראי כל כך. הרופא הראשי, בעל מעמד ודרגה גבוהה אצל הנאצים, המליץ על העברתי, ולוא רק בגלל ידיעתי בשפות. ד"ר קלינק — זה היה שמו של ה"שף" החדש שלי — נתגלה כאדם נעים, נכון לעזור; סידר לי מקום מגורים ודאג למזון, בנוסף על המנות שהגיעו לי כעובדת פולניה. כדי להגן עלי מכל מיני אי־נעימויות, סידר לי מגורים בחדר קרוב לפנסיון בו התגורר.

בהגיעו לצריפו בשעה שמונה בבוקר, כבר המתינו כל החולים; אלה שביקרו ביקור חוזר כבר קיבלו את התרופות או את הזריקות, שרשם להם לפני כן, ונותרו רק החולים אותם צריך היה לבדוק. יום יום הגיעו אלינו בין שמונים למאה חולים. בחדר הטיפול עזרתי לעיתים קרובות גם כמתורגמנית. העובדים הזרים היו פולנים, רוסים, יוגוסלבים ואיטלקים. מוזר, במקום זה לא חששתי

מפגישות עם אנשים ולא פחדתי שאחד החולים יכיר אותי. אולי הסיבה נעוצה במקום ובמעמד החדשים, אולי בהרגשת ההכרה העצמית שחזרה אלי, ואולי בחברות הטובה עם ד"ר קלינק, שהיה גם חבר וגם ממונה — . הרופא הראשי היה מבקר פעם בשבוע, והציץ גם לחדרי. יום אחד ראני אותו רופא, ד"ר מילסי שמו, בשעה שצחצחתי את המכשירים, הסתכל בי זמן מה ואמר: "נו, כן, פאולה, חבל על ידיים יפות אלו למלאכה מטונפת כזאת". לא האמנתי למשמע אוזני, שדווקא הוא יאמר דבר כזה. הד"ר דיבר ב"אספסוף הזה של זרים", שבצדק חייבים לעסוק בכל עבודה בזויה. הייתי משמשת אצלו מתורגמנית פעם בשבוע, וראיתי באיזו חומרה נהג בחוליו; כל אחד מהם היה צריך להופיע בפניו עירום. אם קיבל אדם שיחרור לשבועיים או יותר, מרופא־הרכבת, היה עליו להתייצב בפני הרופא הראשי לבדיקת ביקורת. הוא הכניס חולים אחדים לחדרו והכריחם להתפשט עירומים. היה מסתכל באנשים בדייקנות ובקפידה ושם לב במיוחד לחיצוניותם. אם עמד בפניו אדם זקוף בראש מורם — מיד שלחו בחזרה לעבודה. היה דבר נדיר ביותר לקבל ממנו חופשת־מחלה. החולים ידעו שקשה להשיג יום חופשי מהרופא הראשי. אצלנו — ד"ר קלינק נתן לי רשות לאשר בעצמי את שלושת הימים הראשונים של חופשת־מחלה. כמעט תמיד הייתי מאשרת חופשה למען יוכלו להחלים מעט וגם כדי שיעבדו פחות. העבודה המשותפת עם ד"ר קלינק היתה נהדרת; עבודה אנושית משותפת. הפקידים הרבים שנכנסו אלינו, — גרמנים, עובדי רכבת, מפעילי בלמים, פועלי פסים, כל אלה שנאלצו תדיר להשמיע את הברכה "הייל היטלר" — היו מופתעים מאוד כששמעו במרפאה "בוקר טוב".

דברים אלה לא נשאו חן בעיני הנהלת הרכבת; לא ברכת הבוקר ולא נוכחותי במקום. היו אומרים "שולטת שם פולניה המעדיפה בצורה ברורה את הזרים". יום אחד גנבו בשעת העבודה את מעילי העליון, לבושי החם היחיד. ד"ר קלינק חשד במישהו, קפץ על אופניו ובאמת השיב לי את המעיל. מניין? לא אבה לומר. ד"ר קלינק ודאי לא עמד במגע ישיר עם תנועות המחתרת. אבל בחדרו בפנסיון, היינו מאזינים בחשאי לשידורי הבי.בי.סי. מלונדון, ואני הייתי מתרגמת את הידיעות. לרוב ידענו, את המצב האמיתי של הצבאות ושל המלחמה. אפשרויותיו היו מוגבלות מאוד, וקשרים עם המחתרת היו מעמידים אותו בסכנה גדולה. בשיחות עם אדם נעים, תרבותי ואנושי זה נודע לי על סירובו למלא את הפקודות האכזריות והבלתי־אנושיות כשהיה בחזית, סירוב שהביא להצבתו בוילאך "בתור עונש". היה אומר ש"אילו נעשתה נקמה על מה שנעשה לעמים השונים, גרמני אחד לא היה נשאר בחיים".

ערכנו כמה ביקורים ובדיקות גם מחוץ לגבול. תעודת השרות איפשרה לי את המעבר בגבול לאיטליה וליוגוסלביה. היינו נוסעים פעם בחודש. לרוב לנו בבתי העובדים ברכבת, שם הכינו בשבילנו מקום לינה וארוחות. פעמים הרבה הייתי תוהה איך ייגמר מצב זה, שבו רופא צעיר יושב בדירה עם אישה צעירה, שנחשבת כבלתי נשואה, מרוחקים ממשפחה; מה יכול להיות סופה של שכנות זאת? הלא זה מצב מוזר. לא ייתכן ששני אנשים צעירים יתייחסו זו אל זה כשותפים לעבודה בלבד.

פעם אמר ד"ר קלינק: "ודאי אַת משתוממת איך אפשר שאיני מתייחס

אליך כאל אישה, כי אם סתם כלאדם? איני רוצה לדבר על האיסור, הלא שנינו צעירים, לשנינו בעיות מין, מה אַת חושבת על כל זה?" דומה שהראיתי לו פנים של טיפשה גמורה כאשר עניתי לו: "ודאי יש לך חיי האהבה שלך במקום אחר ולא במרפאה וודאי לא עם אשה זרה שמעמדה נחות בהרבה מזה שלך".

השיב לי: "נו, כן, אני אדם חופשי, אין לי שום התחייבויות. חושבני שנשוחח עוד פעם על המצב הזה. רצוני לומר לך רק זאת: אילו הייתי מציע לך איזו הצעה — והיית נענית לי, הייתי חושב שנעתרת לי לא מאהבה אלא מפחד, מפני שאני ממונה עליך ואינך רוצה לקלקל את היחסים אתי. זאת בעיה קשה עבורי, קשה מאוד. לא הייתי רוצה ביחס כזה. אני ידידך וכך צריך הדבר להישאר לעת עתה". התרגשתי מתשובתו.

אחרי תקופת עבודה אצל ד"ר קלינק בוילאך, שלחוני יחד אתו לאיטליה וליוגוסלביה, כדי לבדוק בדיקה חוזרת את עובדי הרכבת. הירשו לי לעבור את הגבול בלי בעיות ויכולתי לחדש את מגעי עם הפרטיזנים של טיטו.

העובדים הזרים היוגסלבים שהגיעו לקליניקה שלנו, שמרו גם בוילאך על קשרים חשאיים עם הפרטיזנים. היה ביכולתי לעזור במשהו על ידי תירגום מאמרים מהעתונות, מסירת ידיעות וחדשות מהרדיו וגם במתן תרופות שהיו דרושות בדחיפות. ייתכן שגנבת התרופות יכלה להתגלות, אבל נטלתי על עצמי את הסיכון. הרופא, החולים וגם אני — סבורים היינו שהמלחמה לא תימשך עוד זמן רב. הפציצו את הצבא הגרמני לאורך הקו קאראבאנקה, וגם וילאך נעשתה מטרה להתקפות האוויר של בנות הברית. נדמה, שלא יעבור זמן רב וכל העיר וסביבתה תהיינה עיי חרבות. ד"ר קלינק הציע ששנינו נעלם מן המקום. בגלל יחסיו עם החוגים האנטי־פאשיסטיים יכול היה לברוח והיו מוצאים לו גם מקום סתר. אני לא הסכמתי; לא רציתי לנתק בפשטות כזאת את מגעי עם הפרטיזנים של טיטו, שנזקקו לתרופות ולידיעות שסיפקתי, לא עלה על דעתי לבגוד בהם; הרי לפעילות המחתרתית חוקים משלה. בהזדמנות אחרת הציע לי שאחרי המלחמה ישלם את הוצאות לימודי בבית־הספר לרפואה בגראץ. סירבתי גם הפעם; הן לא גיליתי לו את זהותי האמיתית. גם במקרה זה נקף בי מצפוני שרימיתי אותו והעמדתיו כשווה לאחרים. האם יכולתי לנהוג אחרת, בלי לאבד את זהותי הפולנית־נוצרית? חדרתי כולי לתפקיד הזה. אילו עירערתי במשהו את חומת זהירותי, הייתי נאלצת לוותר על מה שנהפך לי לטבע שני.

בגלל נסיבות חיי כביכול הדחקתי בי את הדאגה לגורל אישי ומשפחתי עד כניסתי לעבודה כאחות בוילאך. בתנאי העבודה בוילאך יכולתי להרגיש שוב בדאגה לאנשים הקרובים לי ביותר. העבודה חידשה את קשרי הנפשי לאישי. לפעמים חשתי בנוכחותו הפיזית בחדר. בקליניקה לא יכול היה איש לדעת שאני נשואה. הייתי בודדה...

א. פלק

ממחנות ההשמדה לישראל (זכרונות)

סיפור חיי מתאר חיים במקום אחר ובתקופה אחרת. פולין, שקמה מחדש אחרי כמאה וחמישים שנות שלטון זר, על פי הסכם וורסי בסיום מלחמת העולם הראשונה. אירופה של שנות העשרים, שלושים וארבעים. נולדתי שש שנים אחרי המלחמה, שהיתה צריכה לפתור הרבה בעיות; חיש מהר קראו לזמנים האלה "תקופה בינמלחמתית"...

המקום בו נולדתי עבר מיד ליד כאחד משטחי מריבה רבים בעולם במשך ההיסטוריה הארוכה שלו.

למברג מתקופת שלטון האוסטרי עד מלחמת העולם הראשונה, או לבוב בפי פולנים ואוקראינים גם יחד, היתה עיר מאוכלסת בשלושה עמים, ביניהם כשליש יהודים.

זכרוני הראשון הוא מיום הולדתי בהיותי בן שנתיים: קיבלתי במתנה סוס מתנדנד. הוא היה כה גבוה, שכדי לעלות עליו הייתי צריך להיעזר בשרשרף. ישבתי על הסוס והחזקתי את עצמי ביד אחת במיטה כדי לא ליפול.

"כשתגדל עד השקע, תקבל שעון!" אמר אבי. הרמתי את ראשי והסתכלתי בשקע החשמלי, אשר אפילו עם היד לא יכולתי להשיג. חשבתי בליבי: מתי אהיה גבוה כמו הגדולים, כדי להשיג כל מיני חפצים?

יום אחד טיפסתי על כיסא. עליתי עליו לאט והתישרתי בזהירות. עכשיו הייתי גבוה כמו אבא! — אבל כאשר הבטתי למטה נבהלתי, קיבלתי סחרחורת וירדתי מהר מהכיסא.

אבי היה רופא מיקרוביולוג. ניהל מעבדה רפואית ועסק הרבה במחקר מדעי. ישב תכופות בחדרו בבית וכתב. על שולחנו עמדה מאפרה עתיקה מפליז בצורת פרצוף של שד עם פה פעור גדול. היתה תמיד מלאה בבדלים ואפר. אהבתי לשחק איתה.

"היזהר שלא תשפוך!" — דאג לאמר אבא.

הצצתי לפעמים למעבדה. היו שם הרבה דברים מעניינים: עכברים לבנים, חזירי־ים התרוצצו במהירות בכלוביהם ושפנים שישבו דוממים ורק הניעו את

אפיהם. אנשים התהלכו ובידיהם כל מיני כלים וטיפלו במכשירים שונים. כל זה הפליא אותי מאוד. אחד העובדים הביא לאבא שפן מת על מגש. הבטן שלו היתה פתוחה. אבא לקח צבת והוציא מהבטן איבר כלשהו, הביט בו, רשם משהו על דף נייר וחתם. שאלתי מה זה, אך אבא לא טרח להסביר לי.

היתה לי אומנת ואיתה הלכתי לגן ציבורי לשחק עם ילדים. עשינו שם עוגות מחול. יום אחד שאל אותי ילד מבין חברי:

"הגד, אתה יהודי או קתולי?"

לא ידעתי מה לענות לו ועוגת החול, מאוד מוצלחת במקרה, הסבה את תשומת לבי. לא עניתי לשאלות התקיפות החוזרות ונשנות של חברי. בבית שכחתי לשאול "מה זה?".

באחד הימים הראשונים של הלימודים בבית הספר היסודי נכנס לכיתה כומר והכריז: — "יהודים יסתדרו בזוגות ויעברו לכיתה אחרת. שם תלמדו את דת משה!"

מבין הספסלים יצאו כחמישה עשר ילד. לא ידעתי אם לצאת או לא. אחד מחברי, שהיה גם שכן שלנו לחש לי: "בוא!" — הלכתי... מאז ידעתי, שהנני יהודי ובמהרה הרגשתי זאת במלוא מובן המילה.

המורה לדת חייך אל הילדים וליטף הראשים. מורגש היה כאילו רצה לתת לנו בטחון. הוא הסביר לנו מה זה אלוהים:

"נניח, שאני הולך ברחוב ואומר: ויהי שולחן!... נו? תראו, הנעמד לפני שולחן?"

"לאאאא!" — ענינו במקהלה.

"אתם רואים?" — המשיך המורה בהתלהבות — "ואלוהים אמר "יהי אור" והכל נהיה כדברו! כי אלוהים יכול לעשות הכל!" "

גרנו בדירה בת ארבעה חדרים. לי היה חדר נפרד ובו למדתי ושיחקתי עם חברי. בבית היתה משרתת, שגרה אצלנו. היא עסקה בניקיון, בבישול ובכביסה. אמא ניהלה את משק הבית לפי סדר מוגדר וקבוע. היום החל בצחצוח הבית ובהברקת ריצפות העץ במשחה. אחרי כן הכינו ארוחת צהרים. הפעולה הזו ארכה זמן רב ונזקקה לשטח רב. התחילו בערך בשעה תשע בבוקר — כדי להספיק עד שתיים. הסיקו תנור חרסינה ענקי, ששטחו כשני מטרים מרובעים. שטח המטבח עצמו היה לא פחות מעשרים מטרים מרובעים. על שולחן גדול הכינו וחתכו אטריות למרק. האש מהתנור רישרשה רמות והתבשילים גלשו בפיעפוע מהסירים. כלים משומשים נערמו מעלה מעלה. בשעה שתיים ישבו לאכול. המשרתת הגישה כל מנה לחוד והורידה מהשולחן — וכל זאת לקול צלצול פעמון מחדר האוכל.

רק הימים של "כביסה גדולה" עירערו לחלוטין את סדר היום הקבוע. מעליית הגג הביאו גיגית ענקית. באותו יום באה גם כובסת ויחד עם המשרתת שיפשפו את הלבנים על פח גלי תלוי על שפת הגיגית. ענן סמיך של אדים וריח חריף של סבון מילא את המטבח. ייבשו את הכבסים בעליית הגג ולאחר מכן גיהצו במגהץ מחומם בפחמי עץ. מגהץ כזה צריך היה "לחמם" ולמטרה הזאת נפנפו בו במרפסת המטבח, עד שהפחמים נעשו אדומים.

צוארונים קשים של חולצות אבא נמסרו לכובסת מיוחדת. היתה זאת אשה

זקנה, שגרה בחדרון מרתף מחומם מאוד. על מיטתה היו מונחות הרבה חבילות עם צוארונים מוכנים. שני חתולים רבצו בין החבילות, כאילו על המשמר.

כאשר התחלתי לקבל דמי כיס, לימדו אותי להיות חסכוני ולא להוציא כסף לשוא. התוצאה לא איחרה לבוא. מחברות ומכשירי כתיבה נהגתי לקנות בחנות מול הבית. מחברת עלתה שש קופיקות ונייר סופג לדיו שתי קופיקות. בשמחת אין קץ גיליתי חנות ובה עלתה מחברת יחד עם נייר סופג שש קופיקות!

בילינו את חופשת הקיץ במקומות נופש. לעתים קרובות נסענו להרי הקרפטים. אהבתי להתרחץ בנהר. מסביב השתרע נוף נהדר של הרים מכוסים ביער עבות.

וכך, בהיותנו בנופש בשנת 1933, שמענו מוכרי עתונים מבשרים ידיעה חשובה: הודיעו על מותו של הינדנבורג, שליט גרמניה ועל הגיעו של היטלר לשלטון. לא הבינותי את משמעות הידיעה, אך ראיתי מבוגרים מודאגים מאוד. קלטתי תגובות וניסיתי להבין.

האנטישמיות גברה משנה לשנה ונתנה את אותותיה גם בבית הספר. היהודים היו בדרך כלל תלמידים טובים. הם הצטיינו בדקדוק ובכתיב הפולני למרבה כעסם של הפולנים ולתמיהתו של המורה.

"התביישו לכם, פולנים! היהודים יודעים יותר טוב מכם את השפה הפולנית!" קבל המורה בגלוי.

זכור לי מקרה מביך ביותר, שהתרחש לפני חג המולד. המורה שאל את אחד הפולנים: "הגד לי, מתי נולד ישו הנוצרי?" — הילד הרכין את ראשו. לא ידע. המורה שאל עוד שני ילדים. גם הם לא ידעו.

"מי יודע?" — זרק המורה שאלה לתוך הכיתה.

קם יהודי.

"ישו הנוצרי נולד לפני 1934 שנים!" — הכריז בגאות היודע.

המורה לא המשיך יותר בנושא, כדי לא להוסיף מבוכה.

בכיתה א' של בית הספר התיכון למדנו בין היתר גם מלאכת־יד. התחלנו מנגרות; שעתיים רצופות פעם בשבוע. כל תלמיד קיבל חתיכת קרש, ממנו חייב היה לעשות משהו. למעשה נראתה העבודה כך: תלמיד הבריג את הקרש למלחציים וניסר אותו כדי לישרו. הנסירה נמשכה, עד שקרש שרוחבו עשרים סנטימטרים נשאר ברוחב של עשרה סנטימטרים. אולם העבודה התמלאה חיש מהר בנסורת עץ שהגיעה עד הקרסוליים. עשר דקות לפני סיום השיעור קרא המורה: "סוף! מנקים!" — והורה לשני תלמידים (היו אלה תמיד יהודים) לאסוף את הנסורת.

תחרויות כדור־רגל התארגנו תמיד באופן ספונטני: קבוצת פולנים נגד קבוצת יהודים.

היהודים תמיד הפסידו...

האנטישמיות ואימת המלחמה גברו מיום ליום. יהודים בעלי יכולת החלו להגר לאמריקה או לאוסטרליה. הורי רצו תחילה לשלוח רק אותי כדי ללמוד, אחרי כן דיברו על כך, שניסע כולנו. לבסוף נשארנו במקומנו.

באשר לאנטישמיות לימדונו מימי הילדות: "בעברך על יד כנסיה, הורד את הכובע או עבור לצד השני של הרחוב!". "אם עוברת מולך תהלוכה דתית, הסתתר בבית כלשהו וחכה!"

על קירות הבתים נכתב בגיר או בצבע:

הכה את היהודים!
אל תקנה אצל היהודים
הקונה אצל היהודים מחריב את פולין!

המלחמה עם הגרמנים היתה בלתי נמנעת. האוירה המלחמתית גברה מיום ליום. בבית הספר התרימו לכל מיני קרנות הגנה: "קרן הגנה לאומית", "קרן הגנה ימית", ו"קרן הגנה אוירית".

"נעמוד חזקים, מלוכדים, מוכנים מול האויב!" — נשמעו קולות המנהיגים באמצעות הרדיו.

"חזקים — מלוכדים — מוכנים!" — זעקו כרזות צבעוניות מעל עמודי המודעות.

חזקים — מלוכדים — מוכנים!

הזכירו חשמליות בעוברם בגאווה את העיר עם כרזות ענקיות.

עוד בקיץ שנת 1939 הייתי בנופש בהרים. אמו של אחד מחברי נהגה לאסוף כמה ילדים, בני גילי וניהלה פנסיון עבורם. כשבוע לפני סיום הנופש הופיע לפתע אבי והכריז:

"ארוז את חפציך וניסע הביתה! המלחמה מתקרבת."

"אבל דוקטור" — תהתה המנהלת — "למה החיפזון? בעוד שבוע חוזרים כולנו!"

אבי עמד על שלו. חישוביו היו מוצדקים. חזרנו הביתה בעוד מועד, ואילו חברי בקושי הצליחו להגיע בגלל הכנות למלחמה, גיוס כללי וחוסר רכבות.

פעולתנו המלחמתית הראשונה היתה להדביק על השמשות סרטי נייר נגד שבירה בעת הפצצות. לפי ההוראות מילאנו בסבון נוזלי את סדקי החלונות והדלתות כהגנה נגד הפצצות בגזים רעילים.

באחד בספטמבר שנת 1939 פגע בגבולותינו אויבנו הנצחי!

נשמע מהרדיו בפתוס — "...נגן על מולדתנו עד טיפת הדם האחרונה, חזקים, מלוכדים, מוכנים!"

באותה עת החלו חברי ממשלה, צמרת השלטון וקצינים גבוהים נמלטים בבהלה לרומניה.

"'חזקים' בפה, 'מלוכדים' מפחד, 'מוכנים' לברוח!" — צחקו היהודים בנסותם לשמור על מצב רוח.

אבא השיג באיזה מקום מסכות־גז. חיש מהר קיבל צו גיוס ולבש מדים. המתח גבר והמבוגרים החליפו ביניהם השערות לגבי העתיד.

מודאגים — נפרדנו מאבא. נשארתי עם אמא בבית. אגרנו מזון ומים. הגרמנים הפציצו את העיר ורוב היום נאלצנו לשבת במקלט. דיירי הבית המשותף רוקנו את מרתפיהם והציבו שם מיטות, כיסאות־נוח וספסלים. ארזנו את חפצינו החיוניים ביותר ומעט אוכל בשימורים לתרמילי־גב אישיים. זה

היה צריך להיות רכושנו הבלעדי במקרה של הריסת הבית על ידי הפצצה או במקרה של בריחה.

הפעולות המלחמתיות נמשכו כשלושה שבועות. לפי הסכם בין גרמניה לבין ברית המועצות — ללבוב נכנסו הרוסים. אבא חזר הביתה אחרי טלטולים רבים. התחלנו לחיות בתנאים חדשים ובלתי ידועים עד אז.

קודם כל הצבע האדום היה לצבע השולט. בנייני ציבור קושטו בפיסות רחבות של בד אדום. תמונות, של סטלין ושל מנהיגים אחרים, תפסו לפעמים חזית בנין של כמה קומות. בכל מקום נראו סיסמאות בשפה הפולנית, האוקראינית והרוסית. אספקת המיצרכים נשתבשה מאוד.

עמדנו בתור ללחם ולמצרכים חיוניים אחרים. בגדים למכירה לא היו, אף לא חומרי הסקה לחורף.

כיתה שביעית ושמינית גמרתי בימי השלטון הסובייטי. המשכתי ללכת לאותו בית הספר. תכנית הלימודים השתנתה מעט. שפת הלימודים היתה אוקראינית. היא לא היתה זרה לי, מפני שכבר בכיתה ב׳ של בית הספר היסודי למדנו קרוא וכתוב אוקראינית. לימדו את ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית והיסטוריה של רוסיה. שאר המקצועות לא השתנו. להבדיל מבית הספר התיכון הפולני — לא לבשנו עוד תלבושת אחידה. בחורים ובחורות למדו יחד ואחוז היהודים בכיתה עלה לפחות לשמונים.

תכנית הלימודים כללה השתתפות פעילה בחיים הפוליטיים. היהודים מצאו בזה עניין רב. רבים נרשמו ל״קומסומול״ — אירגון הנוער, כדי לרכוש לעצמם ולמשפחותיהם חסדים של השלטון החדש. היהודים ניתחו את המצב. פחת המתח בגלל היעלמות האנטישמיות. יכולנו להעריך גם את ההבדל היסודי בין הכיבוש הסובייטי לבין הכיבוש הגרמני.

לא כך הפולנים שלא השלימו עם אובדן המולדת. הם קיבלו בצורה שונה את הגזרות בתוך בית הספר ומחוצה לו. אחד מחברי הפולנים אף ניסה לתת ביטוי לרגשי התמרמרותו כלפי שלטון הכיבוש.

״אדוני המורה״ — אמר הנער — ״לא הכינותי את השיעורים, כי אתמול עמדתי שלוש שעות בתור לסוכר!״

המורה הפולני הביט בו במבט הזדהות ועצב, וענה: ״זאת הסיבה, בני, שאני שותה קפה מר, כי אין לי זמן לעמוד בתור.״

לפני חג האחד במאי הורגשה בבית הספר תכונה רבה מאוד. ניבנו דגמים שונים, נכתבו כרזות שונות עם סיסמאות. תמונות סטלין, מולוטוב וקלינין נישאו על מקלות. הזכות לשאת תמונה כזאת ניתנה לתלמידים המצטיינים. כנראה, הייתי כזה, כי נתנו לי לשאת תמונה של סטלין.

אחד במאי שנת 1940 היה יום קר וסגרירי. עמדנו באחד הסימטאות הצדדיות וחיכינו לתורנו לעבור בתהלוכה על פני הבמה. ידי קפאו מקור והתקשיתי להחזיק במקל עם התמונה. בחנתי את הסובבים אותי וכאשר לא השגיחו בי, העמדתי את תמונתו של סטלין בחדר המדרגות של אחד הבתים והחמקתי הביתה.

בחג מהפכת אוקטובר הלכתי אמנם לתהלוכה, אך הצלחתי לא לשאת שום דבר. כמה עשרות מטרים לפני הבמה עמד אדם במעיל וכובע מעור והורה: ״לפני הבמה לצעוק הידד!״

בכיתה השמינית למדנו אנטומיה. השיעורים היו משעממים מאוד. מילאנו את ראשינו בשמות של עצמות ושרירים. התלמידים כמעט ולא הקשיבו בשיעורים. אבל למרות הכל מי לא הביט בסתר, אחוז סקרנות, במאמר על אברי המין שהיה כמעט בסוף הספר!

באביב, לפני תום שנת הלימודים הגיע תור השיעור המיוחד. כולם הקשיבו בדריכות. בסוף השיעור שאל המורה אם הבינונו הכל. היו הרבה שאלות. פתאום הכל היה מאוד מעניין. ולבסוף קם אחד הבחורים, ידוע כשובב גדול ושאל: "אדוני המורה האם אוננות יכולה לגרום לעקרות?"

המורה הירהר קמעה. בכיתה השתררה דממה. הבעיה היתה כנראה מאוד חשובה.

"חושבני, שלא" — ענה לבסוף המורה.

השובב פנה אחורה, כלפי הכיתה, ואמר בקול רם: "אייזנשטיין! יהיו לך ילדים!". הכיתה פרצה בצחוק. אייזנשטיין החליף צבעים והמורה נזף בתלמיד על ההצלה.

יום יום, בחזרי מבית הספר הביתה, נעמדתי בתור ללחם. אחרי כן הכינותי את השיעורים ובערבים הלכתי ל"פינה האדומה" — מועדון הנוער, שם הורו לנו את יסודות הסוציאליזם והקומוניזם.

כל אלה שהשתייכו בעבר ל"מעמד הבורגני" עמדו לפני סכנת גירוש מזרחה, לתוך ברית המועצות. אבי היה אומנם איש מדע ותפש עמדה חשובה, אליה לא היה מגיע בפולין האנטישמית, אך כעצם בגרון היה הבית — "רכוש פרטי" ובגלל פשע זה אפשר היה להימצא יום אחד או לילה אחד בקרון של רכבת משא, הפונה מזרחה. היינו מוכנים לכך ולכל מקרה החזקנו תחת המיטות תרמילי גב עם חפצים אישיים.

זמן לא רב נמשכה האידיליה הזאת בלי אנשימיות — ובלי לחם. בעשרים ואחד ליוני שנת 1941 שוב רעמו התותחים והרוסים שהותקפו פתאומית על ידי הגרמנים, החלו נסוגים במהירות רבה. הגרמנים התקרבו ללבוב וגברה האש הארטילרית.

לבסוף עזבו הרוסים את העיר. נותרו מספר ימים בין הכיבוש הרוסי לבין הכיבוש הגרמני. האוקראינים ניצלו את הזמן הזה כדי לערוך טבח מסורתי ביהודים. הם הלכו מבית לבית, היכו, רצחו ושדדו.

לא יצאנו מהבית. אבא תלה על הדלת שלט בשפה האוקראינית: "מחלות מידבקות". חסמנו את דלת הכניסה בארון בגדים.

אחוזי אימה ראינו כיצד מתנהל טבח בבתים הסמוכים. הנה באה משאית, כדי לאסוף את הרכוש שנשדד. האוקראינים הטעינו עליה רהיטים ובגדים מבתי היהודים. אשתו של אחד עלתה על פסגתה של ערימת החפצים האלה. המשאית זזה והיא נפלה על הכביש מרוצף האבנים ונהרגה במקום.

האם אצבע אלוהים היתה בדבר?!

דממה העירה אותנו לילה אחד. לא נשמעו רעם התותחים ורעש כלי רכב. בבוקר יצא אבי אל מרפסת הבית והביט באמצעות משקפת בכיוון העיריה.

על מגדל העיריה התנוסס דגל עם צלב־קרס...

הגליון הראשון של "למברגר צייטונג" — עתון הלמברגי אשר הופיע מיד אחרי כניסת הגרמנים לעיר הודיע בכותרת ראשית גדולה:

למברג שוב בידים הגרמניות.

דרך הרחוב שלנו יומם וליל צעדו מזרחה יחידות של הצבא הגרמני. חיילים צעדו ושרו בשמחה:

השמש זורחת, זורחת כל כך יפה
במולדת, במולדת, שם אנו נתראה!

ילדים אוקראינים עמדו על המדרכה, נופפו בידיהם והשליכו פרחים על החיילים. בין הילדים הבחנתי גם בילד של שכנינו היהודים. גם הוא נופף בידיו וחייך בהתפלאות. ניגשתי אליו והשתדלתי להעיר את שכלו הילדותי: "הלא אלה גרמנים הם אויבים שלנו, זרקו עלינו פצצות מהאוירונים..."

"אבל עכשיו הם כבר שלנו!" — קרא הילד — "הם צועדים ושרים כל כך יפה!"

הלכתי אל אמו של הילד.

"אז מה אתה רוצה, שישליך עליהם אבנים?" — ענתה האשה בכעס, בשמעה את תלונתי — "חס וחלילה להביא אסון עלינו? יותר טוב לא להתגרות בהם ויעזבו אותנו במנוחה!"

הוטלו הגבלות המפלות את היהודים. ברחוב הופיעו חשמליות עם שלט: "ליהודים בלבד", אבל חיש מהר תפשו הגרמנים, שזה יכול להחשב כיתרון, לכן החליפו את השלטים ל"מותר ליהודים".

הנהיגו עוצר לילה משעה שש בערב עד שש בבוקר. השוטרים הקפידו בדייקנות על הזמנים וירו בעובדים על האיסור בלי אזהרה. בבוקר אפשר היה למצוא גופה בשלולית דם ופתק מוצמד לבגדיו: "5 דקות אחרי שעה שש". יהודים חויבו לענוד סרט עם מגן דוד על הזרוע השמאלית. השתדלנו לא להתבלט ברחוב; כאשר יצאנו מהבית, נהגנו לשאת מעיל על הזרוע השמאלית, כדי לכסות לפחות חלקית את הסרט.

קצינים גרמנים סיירו בבתי היהודים ותבעו מהם חפצים שונים. גם אלינו באו פעם "אורחים" כאלה. נכנסו לבית, טיילו בו והביטו לכל מקום ולכל פינה. אחד הראה ברגלו מזוודה מונחת תחת המיטה.

"לרוקן! מוחרם!" — קרא הקצין.

רוקנו את המזוודה והם מלאוה בחלקי לבוש וחפצים שונים, אשר מצאו חן בעיניהם.

אחרי יציאתם ארזנו מעט חפצים ודברי ערך ונתנו אותם למחבוא אצל שכנים פולנים. חלק מהדברים האלה הצלחנו לקבל בחזרה אחרי המלחמה.

הגרמנים אסרו את יושב ראש הנהלת הקהילה היהודית וחלק מחבריה ודרשו כופר נפש עבורם בזהב ובכסף. כל שדרשו — נאסף. אבי הביא אז למקום האיסוף שעון זהב ושני פמוטי כסף.

בסוף שנת 1941 העבירו אותנו לגיטו, שנוסד ברובע היהודי של העיר. הקצו לנו חדר אחד, אשר שימש לנו גם מקלחת ומטבח.

באחד מבתי הספר שבשטח הגיטו נוסד בית חולים, בו אבי היה מנהל המעבדה.

כל אדם שעובד במוסד או איזשהו מפעל קיבל תעודה מיוחדת. התושבים מחוסרי תעודה כזאת היו בסכנה בעת "מיבצע מיון": המשטרה עצרה אותם ברחוב או במיבצעים מיוחדים בלילות. צעירים נשלחו למחנות עבודה וזקנים או חולים וגם ילדים — להשמדה. כהגנה בפני "מיבצעים" אלה ניבנו ואורגנו מחבואים מיוחדים ולפעמים מאוד מתוחכמים. ניבנו למשל קירות כפולים לחדר, עם כניסה מוסתרת. בין קירות אלה יכלו להתחבא מספר אנשים.

אבל התחכום לא תמיד עלה יפה. הורים של ילד אחד בנו איזה מחבוא מצוין: הבכי שלו נשמע באזור נרחב ובשום פנים ואופן אי אפשר היה לגלותו! כנראה, שהוריו השאירוהו במחבוא, יצאו לרחוב בזמן ה"מיבצע", נתפשו ונשלחו למחנה. השכנים חיפשו את הכניסה למחבוא זמן רב — אבל לשוא. הבכי תם כעבור יומיים...

בהגנה בפני "המיבצעים" התחלתי לעבוד במעבדה של בית החולים ברחיצה ובחיטוי הכלים.

במחצית השניה של שנת 1942 הוקטן הגיטו ואותנו העבירו למישכן אחר עם עוד שתי משפחות בחדר אחד. "ממלכתו של כל תושב, כלומר שטח מחייתו, כלל הפעם רק מיטה, עליה אכל, ישב וישן. תחת המיטה נמצאו מזוודות ומעליה מסמרים אחדים לתליית בגדים ומגבת.

בזמן הזה התקדם הצבא הגרמני מזרחה, כמעט בלי להיתקל בהתנגדות.

בגיטו שרר רעב. הבריחו אוכל דרך הגדר, אשר הקיפה את הגיטו, כמובן תמורת כסף רב, או במיסחר חליפין בעד חלקי לבוש ותכשיטים. האנשים התנפחו מרעב. אכלנו שמרים, שאפשר היה להשיג בקלות מפליאה. אכלנו בשר סוסים ועורבים. היו כאלה, שגידלו במרתף סוג מסוים של פטריות.

אנשים רבים נשברו מבחינה נפשית ואיבדו את עצמם לדעת. רעל הקליום ציאניד נמצא בסחר חפשי. אמהות נועצו ברופאים איך להרעיל ילד, כדי לחסוך לו יסורים. החזקים בנפשם דאגו לעצמם בכל מיני דרכים. בזמנים הללו היה מקצוע מאוד מיוחס: "איסוף חומרי גלם". הכוונה לחלקי ברזל, מתכות אחרות וסמרטוטים. החומרים נאספו במצבורי אשפה בתחום הגיטו ומחוצה לו. האוספים לא דאגו כמובן לתועלתם של הגרמנים. חשובה היתה האפשרות לנוע בחופשיות מחוץ לגיטו, לחפש אוכל ולסחור. ב"מקצוע" זה עסקו כלל אנשי אינטליגנציה כעורכי דין, מהנדסים ואחרים. הם קיבלו תעודה מיוחדת וענדו תג גדול על דש מעיליהם.

לקטגוריה מיוחדת במינה השתייכו אלה, שהיו להם פנים של גוי. וכן קרה עם אחד מרופאי בית החולים, שנעדר לשבוע ימים והופיע פתאום עם שפם וחיוך מיסתורי על פניו. לחישות ומבטים חטופים היו מיותרים. כולם הבינו מיד: האיש השיג לו תעודות מזויפות וכנראה בקרוב יעזוב את העיר. ואחרים, ברוכי הפרצוף השמי ונטולי אמצעי ההצלה המופלא הזה, נאלצו כל זמן שעוד אפשר — לדאוג לעצמם.

בזמן הזה פרצה מגיפה גדולה של טיפוס הבהרות. המחלה מצאה תנאים מצוינים להתפשטותה. צפיפות הדיור סייעה להתרבות הכינים המעבירות את

המחלה. התזונה הגרועה הקטינה את כוח ההתנגדות. יום אחד, כאשר עמדתי בתור ללחם, הבחנתי בכינה זוחלת על מעילו של קודמי. אחרי הירהור קצר החלטתי, שיותר נבון יהיה לוותר על הלחם...

שלטונות הגיטו לחמו במגיפה בכל הדרכים האפשריות, על אף הקשיים המרובים. החולים נלקחו לבית החולים, שם גילחו את ראשיהם וניקו אותם מכינים. בבתיהם ערכו דזינפקציה. למטרה זאת שימשו דודים ענקים סגורים הרמטית, לתוכם נהגו להכניס בגדי החולה ומצעיו. באמצעות קיטור בלחץ ובטמפרטורה מסוימת — הושמדו הכינים. התועלת שבמאמץ זה לא היתה גדולה, וכי בני משפחת החולה החביאו את מצעיו אצל שכנים מחשש להתבלות, בלא להתחשב, שמסייעים בכך להתפשטות המחלה.

לגרמנים היתה שיטת לחימה מקורית מאוד במגיפות בגיטו: השמדת החולים! בית החולים למחלות מידבקות היה מלא עד אפס מקום. החולים שכבו גם בפרוזדורים בהמוניהם. יום אחד באה יחידה של גסטפו עם שתי משאיות. המפקד דרש מהמנהל הרפואי של בית החולים, שימסור להשמדה את החולים הגוססים ומחוסרי תקוות ריפוי, כדי לדלל מעט את הצפיפות.

וכאן קרה דבר מפתיע וחריג: המנהל התנגד!

המפקד התרתח מזעם. תגובתו היתה מיידית וללא כל היסוס. הוא ציווה על שני חיילים להוציא את הרופא ולירות בו. אחרי כן נלקחו כל החולים להשמדה.

קשה לשפוט אם מעשהו של הרופא. קשה לדעת מה בכלל לעשות במקרה כזה. האם היה רשאי מטעמים מצפוניים למיין את החולים למטרת ההשמדה?! אמנם אין ספק, שהאיש מת מות גיבורים, אבל כל החולים הוצאו להורג!

אבי הפעיל את חושו המדעי ומצא בשתן של חולי טיפוס־בהרות חומר חיסון נגד המחלה. הוא עיבד ממנו תרכיב חיסון ובו החלו להשתמש בגיטו ובמחנה העבודה העירוני. הודות לתרכיב זה ניצלו מהמחלה אנשים רבים.

התקרב חורף של שנת 1942. באותו הזמן הסתמן חיסול קרוב של גיטו לבוב. הגרמנים הנהיגו שיטה, לפיה שוכנו במקום עבודתם עובדי מוסדות או בתי חרושת. ניטש מיד ויכוח "מה טוב יותר": להיות משוכן במקום העבודה או להלקח למחנה כפייה. לגור במקום עבודה, פירושו להיות יחד עם המשפחה, לסבול רעב ולרעוד מפחד יומם ולילה בפני הליכה למחנה... לעומת זאת במחנה מובטחת היתה מנת הלחם והמרק, — אבל הקשר עם המשפחה נותק לחלוטין!

רעיון התרכיב של אבי מצא חן בעיני הגרמנים. שיכנו אותנו בבית חרושת מקומי לתרופות ואבי נצטווה לייצר בו את התרכיב ביצור המוני.

כאשר הגענו לבית החרושת מצאנו מקבוצה של כעשרה יהודים, שעבדו בו שנים רבות ועכשיו שוכנו בדירה של בעל בית החרושת לשעבר. ישנו שניים— שלושה אנשים בחדר אחד ואשתו של אחד העובדים הכינה את ארוחותינו. עבדנו כל היום ועזיבת שטח בית החרושת היתה אסורה עלינו.

אז ידעתי הרבה בעבודות מעבדה. עבדתי בעיקר בסטריליזציה של כלים, בהכנת קרקעי מזון לתרביות בקטריולוגיות ובטיפול בחיות ניסוי. יחד עם השפנים אכלתי גזר ועלי כרוב. השתדלתי להבין מה מתרחש סביבי. ראיתי,

שאבי מקיים התיעצות עם עובדיו המקורבים ביותר. כלים עם התרכיב המוכן סומנו במספרים ואלה מצאו את הסבריהם בפרוטוקולים, שהוחבאו במקומות סתר. אבי חייך מיסתורית בזמן העבודה, או לסירוגין הרצין ועישן סיגריות בעצבנות.

רק אחרי המלחמה נתגלה סודו של אבי וחבריו לעבודתו, שחוץ מתרכיב אמיתי, בו השתמשו בגיטו ובמחנה, יצרו תרכיב מזויף וזה סופק לצבא הגרמני!...

בוקר אחד, בינואר שנת 1943 נעצרה בבית החרושת משאית. ירדו ממנה שוטרי גסטפו ואזרח אחד. הם ציוו על אבי, ועלי לעלות על אוטו. מהחדר הסמוך הוציאו כימאי אחד וגם הוא נצטווה לעלות. כל זה התרחש מהר מאוד.

המשאית זזה וכעבור עשר דקות נסיעה נכנסה לגיטו. נעצרנו לפני בית החולים. במחלקה לחולי טיפוס הבהרות נהגו לאסוף שתן של חולים בתור "חומר גלם" ליצור התרכיב. את השתן שימרו במעבדת בית החולים ואחרי כן שלחוהו לבית החרושת. עבדו בזה מספר אנשים.

אנשי גסטפו נכנסו למעבדה והחלו שואלים כל עובד שפגשו:

— האם שייך אתה לקבוצת חיסון של דוקטור פלק?

שבר של שניה ארך ההירהור ואחריו באה הניענוע בראש, שהכריע את חייו וגורלו של הנשאל. תוך שבר השניה הזאת היתה לו ברירה להצטרף ל"קבוצת החיסון" או לא. איש לא ידע מה יותר טוב. קשה היה לאסוף מחשבות: האם הגרמנים גילו את זיוף התרכיב?! נחוץ היה לשקול מצד אחד את הכבוד שהגרמנים רוחשים ליצור התרכיב ואת הסנקציות במקרה של גילוי החבלה.

איזה דחף פנימי ציווה על האנשים שמוטב להצטרף ל"קבוצת החיסון".

"מספיק!" — החליט אחד מאנשי הגסטפו, כאשר ל"קבוצת החיסון" היו עשרה חברים.

המשאית הובילה אותנו לבית הסוהר העירוני.

הכניסו אותנו לתא גדול ללא כל ריהוט. רק בפינה עמד דלי בשביל הצרכים. ישנו על הריצפה. פעמיים ביום הביאו לנו אוכל: בבוקר רבע לחם ואיזה נוזל אפור לשתייה, ובצהריים מרק.

כל כמה שעות התחלף המשמר. בכל החלפה נשמע קול על יד הדלת:

"כמה אנשים?!"

"עשרה!" — ענינו במקהלה.

מדי פעם נפתח אשנב קטן בדלת ושומר ספר אותנו בעזרת אצבע:

"אחד, שניים, שלושה, ארבעה, חמישה... עשרה."

לא היה לנו שום קשר עם העולם, ושום סבר לעתיד.

כעבור מספר ימים נפתחה הדלת והופיע מנהל בית החולים של הגיטו — תחת משמר של שני אנשי גסטפו. הופתענו מאוד למראהו. למען האמת ידענו עליו, שיש לו מגעים עם הגרמנים והוא ידע מהם מראש מתי עומד להתקיים "מיבצע".

הוא עמד עכשיו לפנינו ואמר בקול רציני: "נודע לי שאתם נוסעים לאושויץ. המצב בגיטו קריטי ביותר... שם יהיה לכם יותר טוב ומי יודע אם אתם לא תהיו יחידים, שניצלו מגיטו לבוב."

לחצנו כולנו את ידו בשתיקה. השומרים עמדו כל הזמן בצד, השגיחו ולא הגיבו. דלת התא נסגרה. דברי המנהל עודדו אותנו, אבל לבותינו מלאו חרדה לגורל אלה, שנשארו בגיטו.

כעבור מספר ימים הובילונו לתחנת הרכבת, ממנה היינו אמורים לנסוע למחנה ריכוז באושויץ. נסענו תחת משמר של קצין משטרת ס.ס. אחד בלבד. בריחה היתה בלתי אפשרית לחלוטין. לא היו לנו שום תעודות, האוכלוסיה המקומית היתה עויינת ליהודים ואי אפשר היה לסמוך על עזרת איש. הנסיבות האלו הניעו את הגרמנים לשלוח אותנו לדרך רק עם שומר אחד. הוא לא השגיח עלינו במיוחד, אלא טייל וירד בכל תחנה.

הרכבת נעצרה בתחנה אחת. לקרון שלנו נכנסה קבוצה של פולנים.

"הביטו! יהודים!" — קרא אחד מהם.

"מנין צצתם כאן?" — שאל שני בהתפלאות.

"הם ודאי חושבים, שיצליחו לברוח!" — הוסיף אחר.

"אנו נוסעים תחת משמר" — אמר אבי.

הפולנים התנדפו במהירות.

בתחנה אחרת נערכה ביקורת התעודות. לקרון נכנסו שוטרים ודרשו להזדהות. לא ידענו איך להסביר להם.

"אנחנו קבוצת חיסון" — התחיל אבי — "ואנחנו נוסעים..."

ברגע הזה "למזלנו" הופיע המלווה שלנו ולחש משהו לשוטרים. אלה הצדיעו והלכו לדרכם.

אחרי שעות רבות של נסיעה הגענו לאושויץ. מעל שער המחנה התנוססה כתובת:

עבודה מוליכה לחירות

ניסיתי להבין את המשפט הזה, אך לשווא.

הגיע הרגע, ונאלצנו להיפרד מאמא, אותה לקחו עם שאר הנשים למחנה נשים.

הוכנסנו לבית המרחץ של המחנה ונצטווינו להתפשט עירומים. כל הבגדים והחפצים האישיים נלקחו מאיתנו. רק חגורה למכנסיים וכף מותר היה להשאיר. גילחו את שערותינו לחלוטין וציוונו להתקלח. מיד אחרי המקלחת גורשנו החוצה. עמדנו עתה בכפור של הרבה מעלות מתחת לאפס — איש, איש עם כף וחגורת מכנסיים, רכוש בלעדי ויקר ערך ביד. מעל גופינו העירומים התרומם ענן סמיך של אדים וחיש מהר נתכסינו בשכבה דקה של כפור לבן. אבא כרך סביב מתניו את חגורת המכנסיים ותקע לתוכה את הכף. עתה כאשר ידיו פנויות, החל להרביץ ולשפשף את כל גופו, כדי לא לקפוא. כולנו נהגנו כמוהו. המעמד היה אולי קצת מצחיק אך טרגי למדי.

במחסן קיבלנו חליפות אסיר עם פסים כחולים ולבנים. על האמה השמאלית קעקעו לנו מספר וציוו לתפור לוח עם אותו המספר על מעיל החליפה. על יד מספר שעל הלוח הצטלבו שני משולשים: אחד אדום, כלפי מעלה ושני צהוב, כלפי מטה. הם יצרו מגן דוד — סמל של יהודי.

לא היה בקירבה אף איש ס.ס., על כל הפעולות האלו ניצחו רק אסירים. בדרך כלל היו אלה פולנים. הם לא חסכו מאתנו מכות ובעיטות ובצורה

כזאת נתנו פורקן לרגשותיהם האנטישמיים.

הסתדרנו בחימשיות. צעדנו עכשיו דרך המחנה לבלוק המיועד לנו. הלכנו בין שתי שורות של בלוקים, אשר התנוססו בשני צדי רחוב נקי ומטואטא בקפידה. על ידינו עברו מספר זוגות אסירים. כל זוג נשא אלונקה בצורת כלוב — בגודל של מיטה לפחות. בכל אלונקה כזאת נמצאו יותר ממאה ככרות לחם. אסירים אחרים נשאו חביות עם מרק באמצעות מיתקן מיוחד עשוי חוטי ברזל ומוטות.

מולנו באה עגלה עם ארבעה גלגלים — רתומה לארבעה בני אדם... לכל אחד מהם היתה חגורת עור, אשר עברה דרך החזה וכתף אחת ונצמדה לעגלה. הם משכו בכל כוחם והחזיקו במוט לשם הכוונה. על העגלה נמצאה ערימה גבוהה של גוויות. משני צדיה נשמטו רגליים וידיים של המתים, שהתנדנדו בקצב הנסיעה. והנה אחת הגוויות נפלה ארצה תוך כדי המסע. ההולכים אחרי העגלה קראו לעצור. הם אחזו ברגלי הגופה ובידיה והניפוה על ראש הערימה.

בלוקים למגורים הם מיבנים דו־קומתיים. בפנים באולמות גדולים עמדו בשורות מיטות בנות שלוש קומות.

בצהריים קיבלנו מרק, אותו אכלנו מקערות פח. המרק היה סמיך, אך הערך התזונתי שלו היה מועט, כי סמיכותו נבעה מתוספת קמח עצמות. מלבד המרק קיבלנו כל יום רבע לחם, אשר הכיל כמות גדולה של נסורת עץ וכף ריבה מסלק עם סכרין. לשתיה נתנו, בבוקר ובערב, תמצית מאיזה עלים בצבע אפור־ירוק — ממותק בסכרין.

זכות גדולה היתה רחיצת החבית ממרק. לא כל אחד זכה בזאת, כמובן לא יהודים. אפשר לגרד עוד קערה אחת של מרק לפני הרחיצה...

פעם אחת בשבוע הוסיפו לנו תפוחי אדמה מבושלים עם קליפתם. לכל אחד מאתנו היתה רק קערה אחת — לקחנו את תפוחי האדמה בכובע.

בבוקר, היה מסדר ספירה לפני היציאה לעבודה: לקול הגונג הסתדרו לפני כל בלוק הדיירים שלו. אנשי ס.ס. ספרום. כאשר החשבון לא התאים, עמדנו לא פעם בחוץ שעות — עד שנמצאה הטעות.

על יד השער של המחנה התמקמה תזמורת מורכבת מאסירים, אשר ניגנה שירי לכת. צעדנו בקצב הנגינה, ובעוברנו את השער הסרנו את הכובעים לפי פקודה קצובה.

העבודה היתה קשה. העמסנו חול על עגלות; צעקו, היכו ובעטו בנו. אסור היה לנוח אף לרגע. בחזרה מהעבודה, שוב צעדה, תזמורת וספירה.

"כובע — הסר!" — נשמעה פקודת מנהל העבודה של קבוצתנו. חייבים היינו לבצע את הפקודה בקצב ובדייקנות מירבית. לפני כן התאמנו ממושכות. הפעולה היתה מורכבת משני חלקים: "כובע" — לאחוז בכובע על הראש, "הסר!" — להסיר אותו.

צעדנו בחמישיות. ליד השער עמדו מספר אנשי ס.ס. אשר ספרו את החוזרים. אחד מהם ספר אם יש בכל שורה חמישה אנשים — השני ספר את השורות.

"כובע חבש" — פקד מנהלנו.

לא רחוק מהתזמורת חיכה לנו מחזה בלתי שגרתי. על שולחן, שהועמד

במיוחד למטרה הזאת עמדו שלושה אסירים והחזיקו בידיהם שלט: הידד! אנחנו שוב כאן!

התברר, ששלושתם ברחו בזמן העבודה, אך נתפסו אחרי מספר שעות. האסירים החוזרים מהעבודה צעדו על פניהם, חלקם לועגים לתמימות הבורחים וחלקם אחוזי חרדה למראה נבזות הגרמנים.

בערב תלו אותם על מגרש המסדרים. למען האמת, הבריחה מהמחנה נחשבה לקלות־דעת ומעטים הגו בה בכלל. היינו לבושים בגדים בפסים כחולים, ראשינו מגולחים ומספר מקועקע על היד. במצב כזה אי־אפשר היה להתרחק הרבה בלי לעורר תשומת לב. לא היה מה לסמוך על עזרת האוכלוסיה המקומית. הם לא טרחו להסתיר אסירים בורחים. בעד מעשה כזה איים עליהם עונש מוות.

מדי מספר שבועות ציוו עלינו להתפשט עירומים ולעבור על פני רופא המחנה לשם מיון. הרופא עמד בפישוק רגליים ומקל קטן בידו. הוא בחן בקפדנות את האסירים העירומים שעברו על פניו; כל אחד מהם החזיק בידיו נעליים ובגדים. בעין מאומנת העריך את מצבו הגופני של האסיר. בעזרת מקלו הרים את זרועות הנבחן ואת ראשו. כתוצאה של המיון, האסירים במצב גופני טוב, הוכרו ככשרים לעבודה. הם עזבו את המקום בחיוך ואנחת רווחה — מכובדים בבעיטה לבבית של אחד מאנשי ס.ס.

האסירים הירודים גופנית, עם שרירים רפים, הזיזום הצידה על ידי סימן מקלו של הרופא. כאן ישב איש ס.ס., רשם את מספריהם ושיחרר אותם חזרה לבלוק. האומללים ידעו, שרק למחרת יקראו להם מהבלוק ויסיעו אותם לתאי הגזים.

ידעתי מה צפוי לי. הייתי רעב וירוד מאוד. מיום ליום הפסדתי במשקלי. במוחי צץ רעיון מסוכן: כתבתי לי על זרועי מיספר של חברי המנוח ואת האמתי שנשאתי על הזרוע, כיסיתי בבגדים. למען האמת לא סיכנתי הרבה, לכל היותר כמה מכות ובעיטות — לפני המוות.

המקל הקטן נגע בזרועי. בתנועת ראשו הראה לי שם הצדה.

איש הס.ס. הרושם היה עסוק בשיחה עם החברים שלו. הוא הביט בזילזול ורשם את המספר המזוייף, אשר הראיתי לו.

אכן הצלחתי. איש לא שם לב לשום דבר, ואני לא גיליתי את הפרשה לאף אחד...

"איפה הרוכה שלך, חבר?" — שאל אותי פרופסור מאוניברסיטת קראקוב, שישן במיטה עליונה, לא רחוק ממני. — "נלך לציד?"

"טוב, אדוני הפרופסור!" — הסכמתי.

מתחת למזרן הוצאתי וו ארוך מחוט ברזל עבה, דומה לזה שבו פיזרו את העפר בתנורי הסקה.

בערב אחרי מסדר הספירה ואחרי חלוקת האוכל, יצאנו מהבלוק בכיוון המטבח.

"אני הולך לאיבוד" — קבל הפרופסור — "אין לי כבר כוח ודאי אלך לארובה בקרוב".

ראינו את ארובת המשרפה מרחוק, בדרך לעבודה. יצא ממנה עשן שחור, לפעמים ניצוצות ואפילו אש.

"אתם, יהודים" — המשיך הפרופסור — "עסקתם תמיד במסחר וברמאות. אתמול המנוול הזה דרש ממני מנה שלמה של מרגרינה תמורת מרק, למרות שהמרק של אתמול לא היה בכלל כל כך סמיך. לפני המלחמה כל המסחר היה בידיכם ואתם צברתם הון עתק!"

מאחורי בניין המטבח עמדו פחי אשפה. הכנסתי את הוו שלי לתוך אחד מהם. בין הפסולת היו קליפות תפוחי אדמה דקות כמו נייר. אלה לא עניינו אותנו. אך ביניהם אפשר היה להבחין בחתיכות גזר וסלק. הפרופסור מיין אותם בידיו ומילא בהם את הכיסים. הבטנו סביבינו היטב ונזהרנו שמנהל המטבח לא יתפוש אותנו.

עם הפרופסור הלכתי ל"ציד" רק משום שהיה פולני ונוכחותו הגנה עלי במידת מה מפני הסביבה העויינת. לא שמתי לב במיוחד לפיטפוטים שלו. פתאום נתקלתי בקצה של נקניק, עם קשר של חוט. הרימותי אותו בגאווה למעלה. הפרופסור ליטש את עיניו.

"לעזאזל!" — הפליט קללה — "תמיד אמרתי, שליהודים יש מזה!"

"בטוחני" — דיבר בדרך חזרה — "שאפילו אם הגרמנים יצליחו להשמיד את כל יהודי אירופה, יימצאו קרוביהם באמריקה, אשר יתבעו את רכושם. התפזרתם בכל העולם, כמו פישפשים ואתם שותים דם אנוש!"

חזרתי לבלוק והתישבתי על מיטתי. חתכתי את החוט של קצה הנקניק ובעזרת סכין גילוח גירדתי בקפדנות את תוכן הקליפה. קומץ חברים התאסף סביבי והביט בי בקנאה.

מדי שבוע — תספורת. זה לא היה עיסוק קשה. סיפרו עד העור עם מכונת־יד. כל אחד היה מסוגל למעשה לעשות זאת, ובתמורה קיבל משהו לאכול. החלטתי לנסות. סיפרתי כמאה ראשים וקיבלתי תמורת זה ספל של כרבע ליטר ריבה. זמן רב הרהרתי, היכן להסתיר את האוצר הזה. לפי השער, ב"שוק" המחנה אפשר היה להשיג תמורת כל כף ריבה, קערת מרק או חצי מנת לחם.

כמו בכל חברה מאורגנת, אפשר היה להבחין במחנה בדירוג אדמיניסטרטיבי ואף במעמדות חברתיים. בראש המחנה עמד מתאם השלטון העצמי "זקן המחנה". בדרך כלל היה גרמני שפוט על מעשה פלילי. נתנו לו את התפקיד הזה בעד התנהגות טובה. בבית הסוהר היתה לו זכות לגדל שערות והאסירים חוייבו להסיר לפניו כובע, כמו לפני איש ס.ס.

בראש כל בלוק עמד "זקן הבלוק", גם כן פושע גרמני. רק לכאלה היה לאנשי ס.ס. אֵמון, שיפעלו על פי יסודות המפלגה הנאצית. מנהלי עבודה נקראו "קאפו" וגם אלה היו בדרך כלל גרמנים. אסירים פוליטיים לא נשאו בשום תפקידים אדמיניסטרטיביים.

כל האסירים נשאו על החולצה לוח עם מספר ומשולש צבעוני, אשר פירש את סוג האסיר: משולש אדום, פירושו אסיר פוליטי, ירוק — אסיר פלילי וורוד — הומוסקסואלי. סוג מיוחד של עבריינים היו ה"ביבלפורשר" — חוקרי התנ"ך. הם נשאו משולש בצבע סגול. היו אלה בדרך כלל כמרים מגרמניה או מהולנד. הס.א. נתנו להם להבין, שאם יחתמו שהם מוותרים על עיסוק בחקירת התנ"ך, יוציאום מיד לחופשי. איש מהם לא חתם...

משולשים שחורים נשאו "אסר" — "אלמנטים אסוציאלים". על אלה נמנו רוסים וצוענים...

יהודים נשאו שני משולשים מצולבים: אדום עם פינה כלפי מעלה ועליו צהוב עם פינה כלפי מטה.

על כל המשולשים האלה היתה מודפסת אות המסמלת את לאום האסיר.

החברה של המחנה היתה מורכבת מ"מיוחסים" ו"מוזלמנים". מיוחסים קראו לאלה, שתפשו עמדות במינהל, עובדי מטבח וגם מקבלי חבילות מזון. כמובן אלה לא היו יהודים, אלא פולנים, צרפתים או הולנדים.

על מיוחסים במיוחד נימנו אנשי הקומנדו של מכבי־אש. הם לבשו חליפות בצבע כחול כהה וגרו בבלוק נפרד. הם לא עבדו כלל, כי היו בכוננות מתמדת. לקול אות האזעקה היו חייבים לרוץ בכיוון השער, שם חיכה להם אוטו של מכבי־אש, שהסיע אותם למקום השריפה. לשכבה של המיוחסים השתייכו גם מנקי בתי שימוש. עבודתם היתה קלה יחסית, תחת גג והם לא היו תלויים באיש. הם הקפידו על הנקיון בתשומת לב מירבית, כדי לא להפסיד את מקום העבודה. לא פעם, כאשר ביקרתי בבית השימוש, התבוננתי במנקהו. והוא — פולני כאילו קרא את מחשבותי, שילב את ידיו וקרא לעברי:

"היית רוצה, יהודי שכמותך, לתפוש את מקומי, מה?! אבל כאן לא בית הבראה, כאן מחנה! יותר מדי טוב היה לכם לפני המלחמה! כאן עליכם לעבוד!"

מי היו המוזלמנים?

בניגוד למיוחסים, יצגו אלה את השכבה הנמוכה של החברה. היו אלה אסירים רעבים וירודים גופנית, שבמראיהם דומים היו למוסלמים.

הדמות של ה"מוזלמן", רזה ורועד מקור, שרכושו הבלעדי הוא כף, חגורת מכנסיים ולפעמים משקפיים, הזכירה מעט מאוד אדם תרבותי. מי היה לפני המלחמה? עורך דין? — מהנדס? — תעשיין עשיר? — ראש משפחה? — המשפחה חדלה להתקיים. הכל נעלם, איננו ולא יחזור עוד. נשארה רק תקווה לקערת מרק סמיך וכמה שעות מנוחה בלילה.

שני המעמדות החברתיים הללו התייחסו זה לזה לפי כל הכללים המקובלים בחברה, זאת אומרת שנאו זה את זה...

על המיטה שממולי ישב פולני אחד ובחן חבילה, שזה עתה קיבל מהבית.

"השתגעה האישה!" — התפרץ פתאום.

כולם הפנו את מבטיהם אליו. האיש החזיק בידו בצל בגודל של תפוח.

"לוא היתה שולחת קצת שומן או אפילו לחם" — קבל — "אבל בשביל מה בצל לכל הרוחות!"

סביבנו נשמע צחוק. איש לא העריך את המקור הנדיר של ויטמינים, אשר בעצם לא קיבלנו בכלל.

"זרוק" — אמר מישהו — "או תמכור..."

"תמכור ליהודי!" — הוסיף אחר — "הם אוהבים בצל!"

"איי, מוישה! בצל, רוצה?!"

על מיטה תחתונה שכב יהודי וידיו שלובות תחת ראשו. לאט הפנה את מבטו בכיוון הקול.

"מה אתה רוצה תמורת הבצל?" — שאל בהפגנת לא אכפתיות.

"הנה! אמרתי לכם?" — הצטחק הפולני — "יהודי יקנה בצל! קערת מרק תתן?!"

העיסקה נעשתה. היהודי לקח את הבצל והתחבא על המיטה שלו. שם חילק אותו לארבעה חלקים. רבע הכניס לכיס ושלושה רבעים הנותרים עטף בנייר והחביא תחת המזרן. כעבור כבה ימים התוודה לפני, שמכר כל אחד מהרבעים תמורת מנת לחם.

הכינוסונו לאולם גדול. מיד לקחו מאתנו את כל הבגדים ובמקומם קיבלנו מעין כותונת. נצטווינו לעלות למיטה שלישית ולשכב עם עוד אדם אחד. בקושי טיפסתי למעלה. היה לי חום.

מכאן התבוננתי באולם. החולים שכבו שניים או שלושה במיטה אחת. בין המיטות הסתובבו "פלגרים" — מטפלים, שתפקידם היה להביא ולחלק אוכל ולהוציא מתים. באחת מפינות האולם נמצאה ערימה של גוויות, זו על גבי זו, מונחות אחת עם הראש ימינה ואחת עם ראש שמאלה, כדי לשמור על היציבות. הערימה היתה מכוסה בשמיכה. אחד החולים התיישב על הערימה ושתה תה, אשר זה עתה חולק. הייתי מוכרח להשגיח, שלא יעקפו אותי בחלוקת האוכל.

לא היו לי די כלי־אוכל. השכנים שלי קיבלו שלוש מנות תה בקערה אחת. הם ישבו עתה יחד על המיטה ושתו לפי התור. כאשר אחד מהם שתה, אחרים עקבו אחרי תנועות גרונו וספרו את הבליעות. הושיטו את ידיהם בכוננות, כדי ליטול ממנו את הקערה ברגע הנכון.

מדי בוקר נשמע במחנה קול של גונג, הקורא להשכמה. כמעט ביחד עם קולו של הגונג נשמעה קריאה רמה והחלטית של המטפל־התורן־לילה:

"לקום!"

איש לא זז.

"מהר! לקום!" — קרא פעם נוספת המטפל הפולני.

חולים אחדים התרוממו בכבדות וגונחים החלו לרדת ממיטותיהם.

"לקום אמרתי!" — צעק הפולני בלשון מעורבת פולנית וגרמנית ומאבד סבלנותו — "מהר למקלחת! להתרחץ!"

החולים קמו לאט.

"לקום!! תיכף אראה לכם!!" — צרח עתה היסטרית. ברגע מסוים תפש מקל, שעמד בפינת האולם, והחל מטפס ומקפץ דרך המיטות כמו קוף, הולם במקל ובועט בחולים שטרם קמו.

עתה מילאו דמויות לבושות כותנות קצרות מאוד את אולמות־הבלוק ומסדרונותיו. שלדים מכוסים בעור בלבד, ללא שרירי הישבן, כך שאפשר היה לראות את פי הטבעת. לאחרים הסובלים מגז־פלגמונה היתה רגל נפוחה כמעט בעובי גופו. הרגל היתה חבושה בתחבושת מנייר קרפ — דמוי נייר טואלט־קרפ. התחבושות התפוררו בגלל רטיבות, ואת שריידהם גררו החולים עד לניתוקם. אחדים מרחו את פניהם במשחה לבנה נגד האקזמה הנפוצה. שיירת הדמויות מיהרה למקלחת, בהשתדלה לעקוף את מהלומות המטפלים.

בדרך נכנסו לבית שימוש. היה זה אולם גדול עם שתי שורות אסלות זו מול זו. על אחת האסלות ישב "מוזלמן" חולה וראשו מורד על חזהו. נראה כאילו ישן. מישהו נתקל בו והוא נפל על הרצפה. היה קפוא; מת כנראה

מזמן. האסלה הפנויה נתפסה מיד.

כעבור שבוע קמתי ממיטתי ומיוזמתי התחלתי לעזור למטפלים. פולני אחד לימד אותי את המלאכה. בוקר אחד הורה לי לעבור בין המיטות ולהוציא את המתים. לא ידעתי בדיוק איך עושים זאת וכאשר מצאתי גוויה ראשונה, אחזתי בה בזרועות.

"לא כך!" — צעק הפולני — "אתה שוכח איפה אתה נמצא!"

הוא ניגש למיטה ומשך ברגלי המת. הראש הלם חרישית ברצפה. המטפל פשט מהמת את כותנתו, ירק על חזהו ומרח את הרוק עם סמרטוט. בעפרון העתקה כתב בספרות גדולות את מספר האסיר על החזה.

אספנו את כל אלה, שמתו בלילה וסידרנו אותם בערימה ליד הדלת. הגיעה עגלה; לא היו מספיק אלונקות על מנת להעמיס עליהן את הגוויות. לקחנו שתים או שלוש גוויות על אלונקה אחת, לפי משקלן. שאר הגוויות סחבנו ברגליהן על המדרגות. ראשיהן הלמו בכל מדריגה ומדריגה.

יום אחד, כאשר עסקתי בגוויות, שמתי לב, שאצל מת אחד ישנו חתך בצד ימין תחת הצלעות, ממנו נזל חומר בצבע אדום־חום.

"האם מישהו רצח אותו?" — שאלתי את חברי.

"לא, רק הוציאו חתיכת כבד".

"כבד?! למה?"

"אינך יודע? כבד רך" — הסביר לי המטפל — "אין צורך לבשל אותו... "המוזלמנים" האלה הוציאו חתיכה ואכלוה!"

נשארנו ב"רובע החולים" בתור מטפלים. התרגלתי לכל דבר עד כדי כך, שבמרוצת הזמן נדמה היה לי, שכך צריך להיות. הסתדרתי בכל דרך שרק יכולתי; כמובן שכאן היה לי יותר טוב מאשר בבלוק רגיל. לא פעם קיבלתי בירושה מנת לחם של אדם מת.

כאן בבלוק שלנו נמצאה גם מעבדה. אבי לטש עיניים בכיוון הזה. נעשו שם בדיקות בקטריולוגיות בדרך כלל של טיפוס בטן ופארטיפוסים. צוות המעבדה כלל ארבעה אסירים: שלושה פולנים ויהודי אחד. בעזרת יהודי זה הצליח אבי להיכנס למעבדה הזאת ואחרי זמן מה הכניס גם אותי. היה זה זמן, בו החליטו הגרמנים לנצל את הפוטנציאל המקצועי והמדעי הנמצא במחנה. במטרה הזאת גייסו קבוצה גדולה של כימאים ולבורנטים מבין האסירים וביניהם יהודים רבים.

הפולנים הביעו את התמרמרותם. "הלא איננו יכולים להרשות, שבקומנדו שלנו יעבדו רק יהודים!" — טענו במלוא הרצינות והתקיפות.

מטרת הגיוס של הכח המקצועי היתה הקמת מכון מדעי בראיסקו, לא רחוק מהמחנה. חלק ניכר מצוות המעבדה, שב"רובע החולים" הועבר לשם. אבי ואני צורפנו גם כן למכון הזה, אשר נקרא ברבים "לבורטוריום ראיסקו". יום־יום צעדנו לשם יחד עם קבוצה של כמה עשרות אסירים בליווי משמר ס.ס. מזויין.

ב"לבורטורים ראיסקו" בוצעו בדיקות שיגרתיות בשביל "רובע החולים" של המחנה ובשביל אנשי ס.ס. — צוות השמירה של המחנה. הנהלת המכון היתה מורכבת מקציני ס.ס. והם פיקחו על עבודת האסירים. הקצינים מצדם

השתדלו למלא את תפקידם בנאמנות מירבית ולפי כל עקרונות מפלגתם. כל זאת גם לטובתם האישית, כי על כל עבירה משמעתית צפוי היה להם עונש: שליחה לחזית המזרחית...

כל בוקר עבר מפקד המכון את כל המעבדות. "הקשב!" — נשמעה קריאה מפי אחד מאנשי הס.ס. הנוכחים קמו על רגליהם וניצבו דום. "הייל היטלר!" — קרא המפקד בקול רם. "הייל!" — ענו אנשי הס.ס. במקהלה אחידה, והושיטו לפנים את זרועם הימנית בעת ובעונה אחת. נוסף לזה נשמעה גם נקישה אחידה של עקביהם. "להמשיך לעבוד"! — אמר המפקד וכולם חזרו לעבודתם.

אחד הקצינים נהג להביא בשר, הנחוץ ליצור חומר מזון לגידול חיידקים. מראה הבשר העיר את תשומת לבי.

"אולי זה בשר אדם? — שאלתי".

"בטח שכן!" — צחק אחד מחברי "הוא מביא אותו מהמשרפה!"

אחרי בישול הבשר התאספה קבוצה של אסירים סביב הסיר עם השרידים, ממנו התרומם ריח מפתה.

"את זה אפשר כבר לזרוק!" — אמר איש ס.ס. והלך לדרכו.

"איזה טעם יש לבשר אדם?" — שאל מישהו בלחש.

"שלוש שנים לא אכלתי בשר" — אמר אחר.

"איזה הבדל יכול להיות?"

"תטעם..."

"אל תהיו חזירים!"

"תנו לי את הבשר הזה!" — נשמע קול.

קבוצת מתווכחים הביטה בסקרנות. היה זה מורה לעברית במקצועו. הוא עבד במעבדה כעובד נקיון. לתדהמת הנוכחים עטף את הבשר בנייר ויצא.

"איי! בשר אדם התחשק לך?" — קראו אחריו.

הייתי סקרן לראות מה יעשה. הלכתי אחריו והשקפתי עליו בסתר. הוא חפר בחצר בור קטן, הטמין בו את הבשר וכיסה אותו באדמה. אחרי כן הביט סביבו והחל ללחוש בשפתיו ולהניע את כל גופו בתפילת קדיש. כאשר חזר לבלוק היו עיניו מלאות דמעות.

מנין צצו עוד בעולם הזה של רעב וחוסר מוסר, רגשות שכאלה?!

ובכן היו כאלה, אמנם מעטים, שהשתדלו לשמור על המוסר. כאשר עברתי יום אחד ליד בלוק מסוים, ראיתי תחת המדרגות מניין יהודים. התפללו, בכו והיכו על חזיהם. שאלתי לסיבת הדבר. ענו לי, שרב אשר נמצא ביניהם עשה חשבון, שהיום יום כיפור...

אחרי המרד הוורשאי הובאו פולנים רבים מבין המורדים למחנה. לקומנדו שלנו צורף רוקח וורשאי. האסירים סובבו אותו ושמעו מפיו סיפור מפורט. הרוקח, שהיה כבן שישים, עשה רושם של אדם סימפטי. בערב הראשון לפני שקיבל את מנת הלחם שלו הושטתי לו פרוסת לחם מהמנה שלי. היה רעב. האיש היסס רגע, לקח את הלחם — ופרץ בבכי. הרגשתי לא בנוח. התחלתי לנחם אותו וגם להצדיק את עצמי:

"אין צורך להתבייש" — אמרתי — "אנחנו במחנה, בתנאים מיוחדים... נעבור איכשהו... צריכים לעזור איש לרעהו..."

אך לא זה הטריד את הרוקח.

"לאיזה דרגה שפלה הגעתי" — התלונן בפני עצמו — "שיהודי מכבד אותי בלחם"!

לא לקחתי את זה ללב. כרגע עניין אותי דבר אחר: אחד המטפלים, רופא במקצועו, מהמיוחסים התיישב על מיטתו של הרופא והרים את שרוול חולצתו. הרופא לקח ממנו דם מהווריד והזריק אותו לשריר הישבן. היתה זו "אוטוהמוטרפיה" — סוג ריפוי, המעורר התנגדות לפורונקולוזה. בגמר הטיפול הושיט המיוחס לרופא חבילת נייר קטנה, הודה ויצא. בהחזיקו ביד אחת חבילה ובשניה מזרק מגועל בדם, קרא לי הרופא אליו:

"תהיה העוזר שלי" — אמר — "לך ותרחץ לי את המזרק והרתח אותו. עוד מעט יהיה לי צורך בו".

נטלתי את המזרק ונעצתי מבט ברופא. הוא הבין ובתשובה נופף בחבילה.

"יש נקניק!" — הכריז בגאווה — "תקבל פרוסה!"

מאז הייתי עוזר קבוע שלו. בזכותו נוספו לי "הכנסות" צדדיות וקשרתי קשרים עם המיוחסים.

במחצית שנת 1944 אמרו לאבי, שהוא מועבר למחנה ריכוז בבוכנוולד. היה שם מוסד בשם "היגיינה אינסטיטוט" — מכון מדעי, אשר העסיק אסירים־מדענים מכל עמי אירופה הכבושה.

בלילה האחרון לפני הפרידה ישבתי על מיטת אבי. ניחמנו זה את זה ואפילו רקמנו תכניות לעתיד. ידיעות מן החזית, שהגיעו אלינו מילאו לבנו תקווה. בלילה שקט אפשר היה כבר לשמוע קולות של ירי ארטילרי מתקרב.

גורלם של הגרמנים היה כבר כמעט חרוץ — שלנו עוד לא... קשה היה להוציא מהאינרציה את המכונה הרצחנית הדוהרת, אף על פי, שיחס הגרמנים אלינו נעשה מתון יותר.

"הרוסים מתקרבים במהירות גדולה" — אמר אבי — "אתה תצא לחפשי לפני. איפה אמא, ואם היא חיה בכלל, לא ידוע. השתדל להגיע ללבוב וחפש אותה."

תכניות אבי נראו לי אמיצים להפליא. הוא דיבר עוד על רכוש, חפצים שונים ובגדים, שנתנו לפולנים להחביא לפני שנכנסנו לגיטו. בבוקר הלכתי לעבודה כרגיל. כאשר חזרתי — אבי נלקח כבר. בפעם הראשונה נשארתי לבד.

הגיע החורף. החזית המזרחית התקרבה. באחד הימים הורו על פינוי המחנה מערבה. היינו צריכים לצעוד ברגל. עמדנו בתור ארוך בכיוון השער. קבוצות של כמה מאות אסירים החלו לצעוד. בתחילה אני ועוד כמה מחברי הקרובים נעמדנו כל פעם בסוף התור, בתקווה שלא יהיה עוד צורך ללכת. מצד שני אי אפשר היה לדעת מה צפוי לנו ברגע האחרון. לבסוף החלטנו לצאת. כאשר הגיע תורנו, פסענו לעבר השער שם עמדו שני שולחנו גדולים. על יד השולחן הראשון קיבל כל אחד כיכר לחם ועל יד השני — חצי חבילה מרגרינה. בעוברו דרך השער ניגש כל אסיר לאיש ס.ס., שעמד שם ותפקידו לתת לכל יוצא בעיטה בישבן.

אחד האסירים העלה רעיון, אשר לא היה עולה על דעתו של איש: לא ניגש לבועט וניסה לעקוף אותו!

הגרמנים קפאו בכעס ותדהמה. הסדר השמור בקפדנות התערער.

"בוא הנה!" — קרא לבסוף איש ס.ס. בעומדו בפישוק רגליים וידיו על המותניים. האסיר הביט סביבו, הבין עד כמה המצב חמור, החוויר וניגש רועד מפחד. הגרמני סטר לו כמה סטירות לחי חזקות.

"בריצה קדימה!" — ציווה. האסיר עבר בריצה את השער לעבר הצועדים. הגרמני רדף אחריו והצליח לבעוט בו ארבע פעמים.

חבריו קיבלו אותו בצחוק: "למה ברחת, טיפש? מה הרווחת? לא הספיקה לך בעיטה אחת?"

עם שקיעת השמש אצנו לדרך. היה כפור עז. הלכנו בחמישיות. בשני צדי הטור, כל כמה מטרים צעד איש ס.ס. בחגור מלא, עם קסדה על הראש, תרמיל על הגב ועל הכתף תת מקלע ו"פנצרפאוסט" — אגרוף משוריין — נשק אנטיטנקי. היה חושך. הדרך החלקה מאוד, היתה מכוסה בקרח ובשלג כבוש וקפוא. הלכנו מהר, בצעדים קטנים ומתחנו את שרירי רגלינו, כדי לא להתחלק. הובילו אותנו בכוונה בדרכים צדדיות, מחמת פחד בפני פרטיזנים ופטרולים רוסיים. מעל ראשינו הסתובבו מטוסים, לפי שמועות — רוסיים.

ידעתי מזמן, שאפשר לישון בישיבה או בעמידה. עתה נוכחתי לדעת, שאפשר לישון גם בהליכה... החדגוניות של ההליכה, הדממה והחושך — הרדימו. פקדונו כל מיני חזיונות. הלכנו בדרך, שלשני צדיה היה יער. עצים גבוהים וסמיכים יצרו בחושך מעין אשליה של חזיתות בניינים. נדמה, שהננו צועדים ברחובות עיר...

אחד מאנשי ס.ס. המלווים אותנו מצא בתעלת הדרך ארגז. הוא הכניס את כל הציוד שלו לתוכו לשם הקלה וסחב אותו בחבל על השלג. הארגז החליק על השלג, קיפץ על אבנים ובורות ולבש כל מיני צורות דימיוניות, לפעמים של כלב או חיה אחרת.

הגרמנים ירו לכיוון היער מפחד הפרטיזנים. כאשר מישהו מהאסירים נחלש ולא יכול להמשיך ללכת, העמידו אותו על שפת התעלה וירו בו.

היינו אדישים לכל. הלא החופש היה כל כך קרוב, אבל זוועת הצעדה הזאת גרמה לנו ליאוש גמור. הגרמנים השתדלו לשבור אותנו נפשית ודומני, שהחלו משיגים את מטרתם. "מוזלמן" שנחלש בצעדה, התיישב על אבן הדרך וחיכה לבוא איש ס.ס. שיירה בו וידחוף ברגל את גופו לתעלה.

מבטים רדומים ואדישים של האסירים ליוו את גוף חברם המתדרדר לתעלה ומאחור שמעתי קולות המצדיקים את המעשה: — "מובן מאליו, אם הוא לא יכול ללכת הלאה צריכים לחסל אותו!"

"נו בטח! ומה? אולי עוד יסיעו אותו?"

ברגע מסוים אחד מחברי, אשר הלך אתי בחמישיה, אמר פתאום: "בשבילי זה די!"

לפני שהבינותי מה מתרחש, הוא קפץ הצדה ושם רגל לגרמני, שהלך לידינו. זה נפל עם כל הציוד הכבד שלו לתוך השלג. האסיר נעלם ביער. איש ס.ס. התרומם בכבדות וירה כמה צרורות לתוך היער. אינני יודע עד היום מה קרה עם חברי.

צעדנו בלילות בלבד וביום נחנו בכפרים. בלילה השני עברנו על יד

טור של נשים מפונות מהמחנה שלהן. כאשר הבחינו בנו, החלו לקרוא בשמות של כל מיני עיירות פולניות, הונגריות וצ׳כיות, בתקווה למצוא מישהו.

אחרי צעדה של שלושה לילות העמיסו אותנו לרכבת משא. כעבור מספר שעות נסיעה הגענו למחנה ריכוז גרוס־רוזן. כאן שהינו שבועות אחדים. גרנו בלי מיטות והיינו כה רבים, שבקושי יכולנו לשבת על הריצפה עם רגליים מכווצות. ישבתי כך בלי כל אפשרות לשנות את התנוחה וגבי נשמט אחורנית מעייפות. היושב מאחורי מיד דחף אותי קדימה בגסות.

״שב ישר! אל תשכב עלי!״ — צעק בכעס.

השתדלתי להחזיק בשיווי משקל, אך הייתי מוכרח לדחוף את זה שישב לפני.

״שב ישר!״ — אמר לי שוב השכן מאחורי והלם באגרופיו בגבי. ברצון הייתי קם ומיישר את עצמותי, אך בצפיפות הזאת הייתי מיד מפסיד את מקום ישיבתי. כמה מאושרים היו אלה שישבו ליד הקיר והיה להם על מה להישען!

״שב ישר... שב ישר...״ — חזר ומילמל האיש מאחורי, למרות שבכלל לא הפרעתי לו.

קיבלנו דבר־מה לאכול, אך לעבודה לא הלכנו. כל בוקר הוצאנו את הגופות של אלה שלא החזיקו מעמד. הצריף לא היה מוסק, אך היה בו די חם ומחניק, אף שבחוץ שרר כפור עז. ביום יצאתי מעט החוצה, כדי לשאוף אויר צח. מסביב נראו שלוליות קפואות של שתן. לא הרחק שכבה גופה נשכחת, מכוסה למחצה בשלג.

יום אחד העמיסו אותנו שוב לרכבת עם קרונות פתוחים והובילונו מערבה. אוכל לדרך לא קיבלנו. בחוץ שרר קור צופד ובקרון היה כה צפוף, שבקושי יכולת להניע את הראש. רגלי קפאו. שכבה מוצקת של שלג קפוא כיסתה את הרצפה. השתדלתי להניע את אצבעות רגלי, כדי לא לקפוא. כאשר ירדה החשיכה ניסיתי להתנמנם. לאור הירח הבחנתי בפנים של אחד האסירים שהביט בי בלי הרף.

״מה אתה מסתכל בי כל הזמן?״ — שאלתיו בכעס. לא ענה ולא חדל מלהביט בי. רק בבוקר נוכחתי לדעת, שהאיש מת. עמד קפוא, נשען על ההמון הצפוף.

הרכבת נעצרה באיזו תחנה ריקה מאדם. על עמוד המודעות התנוססה כרזה גדולה המציגה דמות עם אצבע על הפה. תחתה היה כתוב:

שקט! — האויב מאזין!

מישהו כתב על חומת הבית בצבע שחור:

ניצחון — או סיביר!

כל זה ניבא את הסוף המתקרב.

על המסילה המקבילה במרחק של כמה מטרים נעצרה רכבת עם צבא, שנסעה בכיוון הפוך — מזרחה. החיילים הביטו בנו — ואנו בחיילים. הם היו מוזנחים ונראו לא בהרבה טוב מאיתנו. בשלב זה מצבם היה דומה למצבנו. גם הם וגם אנחנו לא ידענו מה צפוי לנו.

רוסי צעיר אזר עוז וקרא לעבר החיילים: "עוד מאה קילומטרים, חזית!" החיילים פרצו בצחוק. העובדה, שהחזית נמצאת באמצע שטח גרמניה כלל לא עורר אצלם רגשי נחיתות.

מישהו פנה אל החיילים וביקש, שיביאו לנו דלי מים. החיילים התייעצו ביניהם וענו: — "אספו כיכר לחם ונביא מים!"

לא ציפינו לשמוע דבר כזה. החיילים היו רעבים לא פחות מאיתנו! היינו צמאים מאוד, לא היתה לנו ברירה. התחלנו לחטט בכיסים וכל אחד תרם מחסכונותיו: חצי פרוסה, חתיכת קליפה וכדומה. אספנו באופן כזה לחם בנפח של כיכר.

אחרי שלושה ימי נסיעה הגענו למחנה ריכוז בוכנוולד. הייתי תשוש ובקושי עמדתי רגלי. לא היה לנו כבר שום דבר לאכול. אחרי רדתנו מהקרון המתים יכלו ליפול.

נאספנו תחת כיפת השמים. הרעב והקור גרמו להיסטריה; שרידי התקווה ניטלו מאיתנו. בכוחות אחרונים הנענו את רגלינו, כדי לא לקפוא.

עברו שעות רבות. מתי סוף־סוף יכניסו אותנו לאיזה בלוק ויתנו דבר־מה לאכול?!

"לבלוק!" — קרא מישהו בקול מופחד.

"קצת מרק..." — ביטא אחד את חלומו.

"קערת מרק חם!" — אמר אחר, יותר אמיץ.

"או, בטח!" אולי מרק בשר עם איטריות?!" — זרק סדיסט אחד.

"הפסק, ולא— תקבל בשיניים!" — השתיקו אותו האסירים.

עצמתי את העיניים ותארתי לעצמי כל מיני פלאים טרום־מלחמתיים: מרק בשר עם אטריות, חם, עם "עיניים" גדולות של שומן, מרק שעועית, תפוחי־אדמה, כיסונים... מספיק!!

"לבלוק!" — נשמע שוב.

"בלוק! בלוווק!" — זעקנו במקהלה.

מרחוק ראינו את אסירי בוכנוולד, שלא שמו לב אלינו. טורנו היה מורכב מכמה מאות אסירים. עמדנו על מגרש מגודר בחוט תייל ומספר אנשי ס.ס. מזויינים שמרו עלינו. חשבתי על אבי, שנמצא כאן זה חצי שנה ולא ידעתי איך להודיע לו על בואי, אך הוא מצדו שמע על בואם של אסירי אושויץ ויצא לחפש אותי.

הבחנתי בו מרחוק. הוא נשא בידו קופסת שימורים, ממנה עלו אדים.

"אבא'לה!" — קראתי בקול רם, ככל שיכולתי — "שלושה ימים לא אכלתי ולא שתיתי כלום!"

אבי הביט סביבו, לא אמר מילה והושיט לי את קופסה עם תה. נטלתי את הכלי והתחלתי לשתות. אך מיד סובבו אותי המון חברים רעבים, שחטפו ממני את הקופסה בפראות. החלה התקוטטות ואיש לא הצליח להרים את הכלי לפיו. לבסוף הקפוסה נפלה ארצה והנוזל יקר־הערך נשפך.

בינתיים ירדה החשכה ואנחנו נשארנו בחוץ. איני יודע, מה עלול היה להיות הסוף, לולא אבי, שבא בסתר ולקח אותי אליו. מצאתי את עצמי בשטח של "הגיינה אינסטיטוט". אבי הכניס אותי לאולם לא גדול, בו עמדו מיטות

אחדות בעלות שלוש קומות שמכולן הציצו מבטים סקרנים, אך די ידידותיים.

"זה בני" — אמר אבי.

"אנחנו באים מאושויץ ושלושה ימים לא אכלנו דבר!" — הכרזתי, בלי לחשוב על מה אני מדבר.

רחש תדהמה ענה לי. אבי הראה לי את מיטתו. התישבתי. אחד האסירים, דובר גרמנית עם מבטא הולנדי, קם וניגש לארון, הוציא ממנו קופסה עם אבקת חלב, המיס מעט בספל עם מים חמים והושיט לי.

"כולם, חוץ מיהודים, מקבלים כאן חבילות מהצלב האדום" — הבהיר לי אבי, כאשר ראה את התפלאותי — "ותמיד מתחלקים אתי".

שתיתי את החלב, הודיתי, אבל שום דבר יותר לא יכולתי לבלוע. רציתי לישון. שכבתי על מיטת אבי ומיד נרדמתי.

"תשאר כבר כאן, בינינו" — אמר לי אבי למחרת היום — "התיעצתי עם חברי והחלטנו להסתיר אותך כאן".

"וזה יצליח?" — שאלתי.

"אני בטוח, שכן" — ענה — "היחסים כאן שונים מאלה, שבאושויץ. האסירים מאוד סולידרים ואין בכלל אנטישמיות. אפילו נשק יש" — הוסיף בלחש אחרי שניה — "מבריחים אותו מבית חרושת האסירים שעובדים שם. נשק ותחמושת מוסתרים בקפדנות במקומות שונים ויופעלו ברגע מתאים".

"ואינם חוששים מבגידה?" — שאלתי.

"אין שום חשש מבגידה. הבוגדים מחוסלים מיד על ידי האסירים".

בצהרים חיכתה לי שוב הפתעה: אבי הביא לי קערת מרק ובתוכה בשר! לא האמנתי למראה עיני ונזכרתי, שעוד לפני יומיים זאת יכלה להיות רק הזיה של רעב.

"מנין יש לכם עופות?" — שאלתי, אחרי שבחנתי את הבשר.

— "זה אינו עוף!" — צחק אבי — "זה שפן! כאן במכון מייצרים תרכיב נגד טיפוס בהרות לפי שיטת ג'ירו. למטרה הזאת מגדלים בריאות שפנים את הוירוס ריקטסיה, שמעורר את המחלה. עובדים בזה אסירים־מדענים מהולנד, צרפת, צ'כיה ופולין.

"והתוצאות טובות?" — שאלתי מתוך התעניינות.

"נראה לי, שכן" — ענה אבי וחייך כל הזמן — "האם הבשר לא טעים?"

"לא על בשר אני שואל, אלא על התרכיב. האם הוא מצליח?"

אבי זרק בי מבט מיסורי.

"התרכיב אינו פעיל" — ענה אחרי רגע — "הריקטסיות אינן נמצאות בכלל בריאות השפנים...

קפאתי בתדהמה.

"אכן שוב חבלה" — המשיך אבי — "הזוכר אתה את התרכיב, שיצרנו בגיטו? הגרמנים הביאו אותי לבוכנוולד, כדי שאבדוק את תהליך היצור של התרכיב המקומי. כנראה, שמכירים אותי מהספרות המקצועית. לפני המלחמה עבדתי הרבה על הנושא של טיפוס הבהרות. הס.ס. מפקד המכון ציווה עלי לגשת לעבודה מיד אחרי בואי. כאשר חזרתי בערב הראשון לבלוק המגורים, סובבו אותי האסירים. שניים מהם, אחד כימאי מצרפת ואחד בקטריולוג מצ'כיה

הצמידו לי סכינים לצדדים. הם נתנו לי להבין באופן חד־משמעי, שאם החיים אהובים עלי — מוטב לי לשתוק. שכנעתי אותם, שיכולים לסמוך עלי וכהוכחה סיפרתי להם פרשת התרכיב בגיטו".

"האם אתה חושב, שהגרמנים לא יגלו דבר?" — שאלתי, בשמעי את הסיפור בנשימה עצורה.

"בני" — אמר אבי בקול משכנע — "סיכנו את עצמנו כל כך הרבה פעמים. המלחמה נגמרת והולכת. אין לי מושג אם הגרמנים יודעים על החבלה או לא. סבורני, שאף אילו ידעו — לא היו מעונינים לגלות זאת עכשיו. אותנו כמובן היו מחסלים, אבל גם הם היו מקבלים את שלהם, בעד חריגות משמעתיות שולחים לחזית המזרחית. ובינתיים הרעיון הגאוני של יצור התרכיב, שמטרתו העיקרית היא שימוש בבשר שפנים, הציל אותנו מרעב ומחזיק אותנו בחיים. כל שבוע שוחטים כעשרה שפנים "מודבקים". אחרי הוצאת הריאות ליצור ה"תרכיב" אנו מבשלים את הבשר ומחלקים אותו בינינו. ועכשיו תאכל את הבשר ואל תדאג יותר!"

קץ המלחמה קרב ובא. הגרמנים נסוגו בכל החזיתות. ידיעות מדויקות הגיעו אלינו באמצעות מחתרת המחנה. היחס של הגרמנים אלינו השתנה בהרבה. הגיע למצב שאנשי ס.ס. פחדו להיכנס לשטח המחנה והסתפקו במשמרות על המגדלים, שעל כל אחד מהם נראה עתה איש ס.ס. עם מקלע ונשק אנטיטנקי.

אירע מקרה, שאיש ס.ס. היכה באכזריות את אחד האסירים. האסיר שותת דם התרומם על ברכיו ובכוחות אחרונים הלם באתו בגבו של איש ס.ס. הלז, הוציא את אקדחו והרגו במקום. מאז נמנעו הגרמנים מלהיכנס למחנה, ואם נכנסו הרי שאף פעם לא ביחידות.

החזית המערבית התקרבה במהירות. ברגע המתאים ניתנה האות להתקוממות. בגלל היותי חדש, לא הייתי בעניינים, אך נראה לי שההתקוממות היתה מאורגנת היטב ובדייקנות מירבית. קבוצות אסירים החלו לרוץ בכיוונים שונים; הוציאו מהמחבואים נשק, שהוכן בעוד מועד. נערכה התקפה על מיפקדת המחנה. המפקד ברח מזמן. אנשי ס.ס. הנכנעים נלקחו לשבי. המתנגדים — נורו. שומרים מהמגדלים ברחו והשאירו את נשקם.

על מגרש המסדרים לפני המפקדה התאסף המון האסירים הצוהל. על מרפסת המפקדה יצא אחד האסירים ובידיו תמונה מזוגגת גדולה של היטלר. הוא עמד רגע והרים את התמונה גבוה מעל ראשו. ההמון פרץ בשאגה מחרישת אזניים והניף אגרופים. האסיר הפיל את התמונה למטה ונשמע קול התנפצות הזכוכית. אותו הדבר קרה עם תמונות גרינג וגבלס.

ברמקול נשמע קולו של זקן המחנה: — "אני מורה על שקט מוחלט במחנה! אנחנו הופשיים ומחכים לכניסת הצבא האמריקני!"

האסירים יצאו מגדרם מרוב שמחה. מי ששרד בו כוח — רקד ושמח שנשאר בחיים.

אחרי הצהרים הופיע טנק אמריקני ראשון. קפצו ממנו מספר חיילים מאובקים ובלתי מגולחים. לא היו פרחים. השלכנו עליהם זרי עשב הפורח בזמן הזה. החיילים עברו דרך המחנה ופילסו להם בקושי את הדרך בהמון המריע.

אבי לא הרגיש בטוב ביום הזה ושכב במיטה. התישבתי לידו. פתאום

נכנס לאולם מנהל המכון. הוא עמד לפנינו מקטורן מדיו פתוח ויד אחת בכיס. בפעם הראשונה ראיתי איש ס.ס. במצב כזה.

"אדון דוקטור" — אמר בצליל כבוי — "הנה לך ביקור שלי בנסיבות שונות. אתה כעת חופשי ותוכל שוב להתמסר למחקריך..."

"ראשית ברצוני לדעת אם אשתי בחיים" שיסע אותו אבי בעצב.

הקצין יצא את החדר בלי לאמר מילה. באותו ערב נלקח בשבי.

למחרת הגיע מפקד מנוי של המחנה. אחרי טקס קצר ולצלילי הימנון אמריקני הועלה דגל על התורן.

האמריקנים נתנו לנו לאכול. חילקו לנו פריטי מזון, שלא אכלנו זה שנים: בשר, חלב טרי ובאבקה, שוקולד ואבקת ביצים. למרבה הצער התברר ששגו. האסירים הרעבים התנפלו על האוכל. התוצאה: הרעלות, שלשול ובמקרים רבים אפילו מוות. בקסרקטינים של ס.ס. לשעבר אירגנו בית חולים בשביל החלושים ביותר.

קצינים וחיילים אמריקניים ביקרו במחנה בהדרכת אסירים דוברי אנגלית, שנשאו על הזרוע סרט ועליו כתוב "גייד" — מדריך.תשלום שגבו: חפיסת סיגריות אמריקניות.

קץ המלחמה היה קרוב. שמענו חדשות ברדיו, שהעבירו לנו ברמקול המחנה; סימנו על המפה את התזוזות של הצבאות.

בתשעה במאי שנת 1945 טיגנתי ביצית מאבקת ביצים בשביל אבי ובשבילי, כאשר הודיעו הרדיו: "פילדמרשל קייטל חתם היום על כניעה ללא תנאי של הכוחות הגרמנים".

הגרוע ביותר נשאר מאחורינו. עתה יש להמשיך בחיים, שניתנו לנו במתנה. המחנה היה פתוח ואלפי בני אדם עם ראשים מגולחים, ללא בית, כסף, תעודות ובגדים ציפו לעתיד.

כמו אחרים, הלכתי עם אבי למחסנים ושם נטלנו לעצמנו מכנסיים ומעילים, פחות או יותר לפי מידותינו. המכנסיים, שבחרתי בהם היו פרומים מעט ואצל אבי חסרו כפתורים. התישבנו והתחלנו לתפור. הייתי מאוד גאה על הידע שלי, הבלתי צפוי.

"תראה, כמה יפה הצלחתי!" — קראתי.

אבי לא הרים את עיניו מעל המכנסיים. "מה אתה חושב, אמא חיה או לא?" — שאל אחרי שתיקה ארוכה.

למחנה באו נציגי כל הארצות, שאזרחיהם ישבו במחנה. החלה החזרה למולדת.

"מה נעשה עכשיו?" — שאל אבי אותי ואת עצמו.

הנדתי בכתפי. ואמנם היה קשה להחליט. קינאתי בהולנדים, צרפתים ואפילו גרמנים, אשר חזרו עתה כל אחד למולדתו ואפילו לנשותיהם ולילדיהם.

"האם נחזור לפולין?" — שאלתי שקוע במחשבות.

"דבר לא מושך אותי לפולין" — ענה אבי — "גם לא לפולנים ולא למשטר הנוכחי שלהם. מלבד זאת בעצם עלינו לחזור ללבוב, השייכת עתה לברית המועצות".

היתה בידינו גם האפשרות להישאר בגרמניה באיזור הכיבוש האמריקני, בתור פליטים מחוסרי מולדת; אך דאגה לאמא ביטלה תכנית נבונה זו. אחרי הירהור קצר נרשמנו בנציגות הרוסית וציינו את לבוב כיעדנו.

היינו היהודים היחידים, שהעזו לעשות את הצעד הזה. פתאום מצאנו את עצמנו בין רוסים. חלקם שבויי מלחמה וחלקם שבאו לגרמניה לעבודת כפייה וגם כאלה שבאו מרצונם החופשי. היו שם גם אנשי גנרל ולסוב, חיילים רוסים שבגדו ועברו לצד גרמניה. אבי ואני היינו יחידים במינם וכולם התיחסו אלינו בפליאה ובחשדנות. קיבלנו תעודות מיוחדות וכעבור מספר ימים ציידו אותנו במזון והעלו אותנו על משאיות של הצבא האמריקני, שנהגיהם היו בדרך כלל כושים. נסענו מהר מאוד ובערב הגענו לחמניץ — עיירה הנמצאת באיזור הכיבוש הסובייטי.

שוכנו בבית ספר. ישנו על הריצפה, על שמיכות. אוכל קיבלנו בשפע, גם מזון רוחני לא חסר. יום־יום נערכו אסיפות הסברה פוליטית. הקרינו לנו סרטים תעמולתיים ולימדונו שירים חדשים לכבוד סטלין וההנהגה הסובייטית. ישבתי באסיפה; לא התעניינתי בדבריו של התעמלן. קצין צעיר סיפר בהתלהבות על ההישגים המלחמתיים של ברית המועצות ועל תוכניותיה לעתיד. שקעתי במחשבותי ובדאגותי.

נשמעו מחיאות כפיים סוערות. לא הגבתי; הייתי שקוע בהירהורים. פתאום חשתי על פני במבטים הרציניים, מביעי תדהמה של הסובבים אותי. חיש מהר הוצאתי את ידי מן הכיסים והצטרפתי למחיאות הכפיים.

כעבור שבועיים של שהות בחמניץ הודיעו לנו שעלינו להיפרד. על אבי להמשיך ולנסוע מזרחה ואני, כאזרח סובייטי בגיל גיוס, גויסתי לצבא...

המפנה היכה אותנו בתדהמה; לא העלינו על דעתנו אפשרות כזאת. גורלנו לא עניין ולא ריגש אף אחד. נפלנו בין הגלגלים של מכונה ביורוקרטית אדירה, נטולת רגש לדם ודמעות יהודיים. הם לא ידעו מה לעשות אתנו. שאלו אותנו בהשתוממות: — "יהודים? מנין צצתם? הלא גרמנים כבר השמידו את כולם!"

לא היתה ברירה. נפרדתי מאבי ושוב נשארתי לגמרי לבד.

בוקר אחד יצאנו מחמניץ בכיוון בלתי ידוע. היינו כאלף איש. הלכנו ברגל יום שלם. כל שעה נחנו על שפת התעלה בצד הדרך. הוביל אותנו קצין, שדאג לצעידה יפה ולשירה כל הזמן. בערב הגענו לכפר קטן. ישנו בסככה לאיחסון קש. הייתי עייף, נרדמתי מיד וישנתי עד הבוקר.

למחרת בא גנרל אחד ונאם לפנינו. במילים קצרות גינה את "שיתוף הפעולה" שלנו עם הגרמנים שבה, עסקנו עד עתה לפי דבריו.

"הממשלה הסובייטית החליטה לסלוח לכם" — סיים — "אבל כאן על האדמה הגרמנית הכבושה אתם חייבים לעבור רהביליטציה ורק אז תוכלו לחזור למולדת. כידוע לכם, עכשיו זמן הקציר. תעבדו באיסוף התבואה ובחורף תקבלו מדים ותעברו אימונים צבאיים."

"יחי סטלין!!" — פרצו כולם בצעקה.

השתדלתי לא לחשוב מה יהיה אתי. לא היה לי מושג בעבודות שדה. הייתי חלש ועייף. חשבתי על הגורל המר, שסיווג אותי בשורות הבוגדים.

ביום הראשון הורו לנו לקצור עשב. לא ידעתי להחזיק בחרמש. עמיתי הביטו

בי בחשדנות. לא ידעו איך להתיחס אלי ובעצם מה אני עושה כאן. הם כמעט כולם היו אנשי "קולחוז", חווה חקלאית שיתופית.

"מנין אתה? מאיזה איזור?" — שאל מתוך סקרנות אוקראיני אחד.

"מלבוב. מאוקראינה המערבית".

"אה! במערב! יהודי?"

סימנתי הן עם הראש.

"ואינך יודע לעבוד?"

"לא".

"אני זוכר, שאצלנו בקולחוז יהודים לעולם לא עבדו, רק ישבו במחסן בהנהלת חשבונות" — אמר האוקראיני.

"הייתי יכול לעזור בהנהלת חשבונות או במשרד!" — עניתי.

"חא, חא, חא!" — הצטחק האוקראיני בקול רם — "הנה לכם יהודי אמיתי!"

הקוצרים הפסיקו לרגע את עבודתם, ניגבו בשרוולים את מצחם מזיעה והביטו בי בתשומת לב מירבית. במבטים האלה היה הרבה לעג וגם הבלגה.

"בטח יודע לכתוב" — אמר מישהו.

"גם אני יודע לכתוב" — אמר אחר — "אבל בעיפרון. בעט ודיו לא ניסיתי אף פעם".

"בוא! אראה לך איך קוצרים!" — קרא לי האוקראיני.

אחרי כמה אי־הצלחות נעמדתי סוף־סוף בשורה של קוצרים. כמובן לא היתה זו בדיוק "שורה"! כל אחד עבד במהירות שונה; תמיד נשארתי אחורנית.

בלילה חלמתי, שיחידת צבא גרמני נכנסה לכפר. חיילים עמדו בשורה ונשמעו פקודות בגרמנית. התעוררתי בבהלה. על יד מיטתי עמד דום אוקראיני שיכור. הוא התנדנד כמו עץ ברוח. צעק פקודות בגרמנית, שלמד בצבא של ולסוב. כל הנוכחים היו שיכורים והתגלגלו מצחוק.

העבודה היתה קשה. עבדנו שתים עשרה עד ארבע עשרה שעות ליום, שבעה ימים בשבוע — "כדי להספיק עם הקציר". בערבים נערכו אסיפות וריקודים לצלילי אקורדיון. אחרי חודשיים של עבודה בשדה העבירו אותי יחד עם קבוצת בחורים ובחורות לכפר נטוש על הגדה הימנית של נהר אודר. אירגנו כאן נקודת איסוף של חזירים, שאותם תיכננו להביא מכל האזור. תפקידנו היה להאכילם ולפטמם — לפני ששולחים אותם לברית המועצות.

בהגיענו לכפר, הורו לנו לתפוש מקום למגורים לפי רצוננו. היה מעט זמן פנוי, לכן הלכתי לסייר בכפר. היו פה כשלושים בתים מכוסים בגגות רעפים. באמצע הכפר עמדה כנסיה קטנה ועל ידה ביתו של הכומר. התושבים נטשו לחלוטין את הכפר ועברו לאיזור כיבוש אחר.

היינו שנים־עשר איש, וכל אחד יכול היה לבחור לו מקום כאוות נפשו. בחרתי בבית הכומר. נקיון וסדר שרדו כאן, כאילו דבר לא התרחש. רהיטים עתיקים בסגנון ברוק ומיטות עם מזרונים טובים. ספריה קטנה ובה ספרים, רובם על נושאים דתיים. במטבח מדפים עם כלים, מכוסים בוילונות נקיים ומעומלנים ועליהם רקומות כתובות כגון: "שעת הבוקר וזהב בפיה" או "אדיב תהיה, האדם, מושיט עזרה וטוב" וכל מיני אימרות אחרות שנועדו להעיד על מידת חום הבית ועליונות החיים...

חברי התמקמו שניים או שלושה בבית אחד לפי לאומים או לפי דרגת ההתידדות. מתוך סקרנות הציצו גם לבית הכומר. אולם הוא לא מצא חן בעיניהם. הם פתחו את הארונות, בדקו את החפצים ומישש דפי ספרים, כדי להיוודע אם הנייר טוב לגלגול סיגריות.

למחרת היום הביאו במשאיות כמה מאות חזירים. הבחורות הצטרכו להאכיל אותם; לגברים ניתנו עבודות גבריות יותר קשות. שיבצו אותי לאורווה. תחת פיקוחי היו שני זוגות סוסים וזוג שוורים. תפקידי היה להביא אספקה מהעיירה הסמוכה. חוץ מזה הבאתי מספוא מהשדה ואחרי הצהרים ניקיתי את האורווה וגם את הסוסים והשוורים.

הממונה עלינו היה סמל. הוא ניהל את העבודה ופיקח על משלוחי החזירים. כל שבועיים יצא לדרך משלוח חזירים מפוטמים לברית המועצות ומיד הביאו חדשים.

לכאורה, היה לנו טוב כאן. אוכל היה בשפע והעבודה לא היתה קשה. כל פעם שנשחט חזיר, קיבל כל אחד מאיתנו נתח שומן.

אחד הבחורים פנה יום אחד אלי: "שמע, אתה יודע גרמנית?"

"כן" — עניתי.

"אתה יודע מה? — צריכים להחביא מעט שומן. יש לי רעיון: נציב חבית על מגדל הכנסיה ונמליח בה את השומן. הסמל לא יידע כלום. תמורת שומן אפשר לקבל וודקה אצל הגרמנים בעיירה".

הבטתי בו בחשדנות ובחוסר רצון.

"אינך שותה?" שאל, כאשר הרגיש באי רצון מצדי.

"לא".

"אתה יודע, תמורת שומן אפשר לתת בעיירה נעליים לתיקון. אל תפחד! איש לא ישים לב!"

עוד באותו הערב העלינו חבית ענקית על ראש מגדל הפעמונים של הכנסיה. כל נתח של שומן כיסינו בשכבה עבה של מלח והנחנו אותו בחבית. מעתה כאשר נסעתי העירה, לקחתי אתי את ה"שותף" שלי ועשינו עסקים עם הגרמנים.

הקציר נגמר. בו־זמנית חיסלו גם את הנקודה שלנו. מבין עשרות אנשים, אותם הספקתי כבר להכיר, נוצרה יחידה שהיתה צריכה לצאת לצדרך. כעבור מספר ימים הועלינו לרכבת משא. כל אחד מאיתנו קיבל לדרך סיר מלא גריסים. נסענו כשעתיים בכיוון מערב והרכבת נעצרה בתחנה. הודיעו לנו, שכאן נעמוד זמן ממושך. בראש כולם צץ מיד רעיון אחד ויחיד: "לבשל מעט גריסים".

אך היכן וכציד?!

אמיצים נקטו יוזמה, בלי לחשוב הרבה. התחילו לאסוף מכל הסביבה חתיכות עץ ואף לקרוע קרשים מהגדרות, בשביל מדורות. אף אחד מהשלטונות או מדיירי הסביבה לא הגיב. כל אחד מאיתנו שם את הסיר שלו על שתי אבנים והצית תחתיו מדורה.

שקוע במחשבות התבוננתי בסיר שלי, אותו הצבתי על שלוש לבנים. עם חתיכת פח שמרתי על האש מפני הרוח. המים התחילו לרתוח והסיר נתכסה בפיח. הגריסים קשים הם ויש צורך לבשלם לפחות שעה. והנה כעבור

מספר דקות של בישול, כאשר היינו מלאים תקווה לארוחה מזינה, נשמעה שריקה ואחריה פקודה: — "לקרונות!"

תפשנו את הסירים המפויחים וקפצנו לקרונות. על פני כולנו אכזבה וצער. היינו רעבים, אך שתקנו, סגורים בתוך עצמנו ואיש לא העז להתלונן. רק בערב הצלחנו סוף־סוף לבשל את הגריסים שלנו. למחרת היום הגענו למחנה צבאי לשעבר, ליד ארפורט. כאן גילחו את ראשינו, קיבלנו מדים והתחלנו באימונים.

בשעה שש בבוקר, ועוד חושך גמור מסביב, נשמעה בחוץ תרועת חצוצרה. וכן נשמעו גם צעדיו של התורן, שפתח את דלתות אולמות השינה וצעק: — "השכמה!"

מרגע זה התחילה תחרות דרמתית עם הזמן. במשך חמש דקות היה עלינו ללבוש מכנסים, נעלים וחותלות ולסדר את המיטה. המשימה היתה קשה למדי. ישנו על מיטות דו־קומתיות ואף זה הוסיף לקושי.

חייל רדום, שישב על המיטה העליונה, הפיל מידו חותלה שנפרסה לכל אורכה. החייל הפליט קללה. לא היתה ברירה: המיסכן צריך היה לרדת למטה, להרים ולגלגל חזרה את החותלה, כדי שיוכל להלבישה.

בינתיים כולם עמדו כבר במסדרון בשורה. לחייל המאחר ניגש הסמל.

"למנוחה!" — פקד. החייל התפשט ושכב במיטה.

"השכמה!" — פקד שוב הסמל. המסכן התלבש שוב והפעם יותר מהר. הסמל חזר על התרגיל עוד פעמיים. דומה, שהחייל למד את הדבר.

עמדנו בשתי שורות בלי חולצות. הסמל הוביל אותנו לחצר ופקד עלינו לרוץ מסביב במשך עשר דקות. כאשר חזרנו עמד לרשותנו רבע שעה בשביל להתרחץ, להתגלח, לצחצח את הנעלים ולהשלים להתלבש.

נכנסתי למקלחת והוצאתי מבין כלי הרחצה שלי מברשת שיניים. פתאום הרגשתי במבטו של השכן.

"מה אתה עושה?" — שאל והפסיק להתגלח.

"מצחצח שיניים" — עניתי.

"במברשת?!"

"מהמ" — הימהמתי עם המברשת בפה.

"חברא! ראו מה הוא עושה!" — קרא בקול רם.

הנוכחים הפסיקו את פעולותיהם, התבוננו במתרחש ופרצו בצחוק רם.

"הראה לי!" — אמר אחד הבחורים.

"הוא בטח השתגע" — קבע אחר.

"זאת מברשת למריחה של משחת נעלים" — לימד מישהו.

ואמנם, כעבור מספר ימים נעלמה המברשת שלי. מצאתי אותה אצל אחד שצחצח בה נעלים.

רבע שעה עבר ואנו שוב הסתדרנו בשתי שורות. הסמל ניגש לכל אחד מאיתנו ובדק את הפרטים הקטנים ביותר של הלבוש. החגורה היתה חייבת להיות מהודקת היטב, הצוארון סגור והנעלים מצוחצחות ומבריקות.

אחרי הביקורת הובילו אותנו ל"פוליט־אינפורמציה" — סקירת האירועים האחרונים. הקצין הממונה סיפר לנו בהתלהבות גדולה על הישגי ברית המועצות

בחזית הגרמנית והיפאנית, על תכניות כלכליות לעתיד ועל הענקת אות "נצחון על הגרמנים" לסטלין. מישהו יזם מחיאות כפיים וכולם הצטרפו מיד אליו.

שוב נעמדנו בשורות והפעם לחדר האוכל — לארוחת הבוקר. ניצבנו בשני צדי השולחן, שאורכו יותר מעשרה מטרים.

"להסיר כובעים!" — נשמעה פקודה — "לשבת!"

אחרי ארוחה כל אחד רחץ את הכלים שלו ויצאנו לאימונים. הם כללו צעדות ארוכות, כמובן עם שירה, תרגילי סדר ושימוש בנשק. אחרי ארוחת הצהרים נמשכו האימונים עד הערב. בשעה עשר — כיבוי אורות ומנוחה. בעד אשמה כלשהי קיבלנו בתור עונש פקודה לרחוץ שרותים ורצפות. על מנת שהעונש יהיה משמעותי יותר, העירו את הנענש רבע שעה אחרי כיבוי האורות — זמן, בו ישנים הכי עמוק.

יום אחד כאבה לי הבטן. בצהרים, בחזרנו מהאימונים, החלטתי לא ללכת לחדר האוכל לארוחת ההצרים. הודעתי על כך למפקד שלי. זה הביט בי בחשדנות ושאל: "מה? ולא תאכל ארוחת צהרים?"

"יש לי בחילות ולא אוכל לאכול" — עניתי.

הסמל הירהר והביט בי ארוכות. "נלך למרפאה" — החליט בסוף.

"אבל לשם מה?!" — מחיתי נמרצות — "הלא הרופא ודאי לא ימצא כלום ומספיק לתת לקיבה מעט לנוח".

"זו פקודה" — שיסע אותי הסמל. הלכתי למרפאה נגד רצוני. הסמל הורה לי לחכות ונכנס לבד לחדרו של הרופא. כעבור זמן־מה נקראתי פנימה. הרופא הביט בי מספר רגעים.

"התפשט" — אמר. שכבתי על הספה, הרופא בדק אותי ולא שאל כלום. לבסוף הניע את כתפיו והביט בסמל.

באותו הזמן כל המחנה עמד בחוץ. הכל חיכו לפקודה להיכנס לחדר האוכל. ידיעה על התקרית הגיעה למפקד היחידה. זה הופיע מיד במרפאה ונכנס לחדרו של הרופא. לי הורו להמתין בחוץ.

שוב עברו מספר דקות, בהן ניסיתי להבין במה העניין והנה הופיעו בדלת שלושתם: מפקד היחידה, הסמל והרופא.

"מדוע אינך רוצה לאכול את ארוחת הצהרים?" — שאל המפקד.

"איני יכול, המפקד, הבטן כואבת לי" — אמרתי בעמידת־דום.

"אין לך כלום!" — ענה בחריפות — "אתה חייב לאכול את כל הארוחה! הולכים!" — הוסיף והביט על כולם.

הדרך מהמרפאה לחדר האוכל עברה כמעט את כל המחנה. חצינו משטח בו עמדו יחידות חיילים בשורות ישרות.

"עמוד דום!" — נשמעו פקודות מפקדי היחידות בזו אחר זו למראה מפקד המחנה. המפקד וגם אנחנו הצדענו. המעמד היה בלתי שגרתי לחלוטין, מאוד מוזר ואף מצחיק. עדיין לא הבינותי מה בדיוק רוצים ממני.

נכנסנו לחדר האוכל. כאן בנוכחות השלושה הייתי מוכרח לאכול את כל הארוחה ורק אז הותר לכל החיילים להיכנס לחדר האוכל. חברי הסבירו לי שפחדו פן הרעלתי את האוכל! יעצו לי לעתיד, שמוטב לאכול ולהקיא, מלהודות בכאבי בטן.

פרט לאימונים היינו חייבים לשרת מדי פעם יממה במטבח. במשך עשרים וארבע שעות קילפנו תפוחי אדמה עם הפסקות לאכילה.

כאשר כבר ידענו להשתמש בנשק התחלנו לצאת לשמירה. בפעם הראשונה הורו לי לשמור על איזה מחסן על שפת יער. עמדתי בלילה, שעון על קיר הבניין, עם רובה מכודן. היער היה במרחק של כעשרה מטרים, חשוך ובלתי נודע. חילופי משמרות היו כל שעתיים. הזמן הזה נראה בעיני כמו נצח.

אירוע מיוחד במינו היה חופש של מספר שעות, שהוענק לנו פעם אחת בשבוע, בימי ראשון; שינוי קצר בתוך השיגרה היומיומית של שרות צבאי קשה.

"בוא, אתה יודע גרמנית, נלך לארפורט לשתות בירה!" — החליטה קבוצה של שישה חיילים, ויצאנו מיד לדרך.

אחרי צעדה של כחצי שעה הגענו לארפורט. נכנסנו למסבאה הראשונה. התיישבנו סביב שולחן אחד ובעל הבית ניגש מיד אלינו עם הבעת פנים של הכנעה ושאלה.

"הבא לנו בירה" — אמרתי בתור דובר כולם.

"כן!" — ענה בצייתנות בעל הבית "כמה?" — שאל עוד והקיף אותנו במבטו.

"חמישים!"

בעל הבית לא התפלא לכאורה מכמות כוסות הבירה, שהזמנו. בלי להפסיד זמן קרא לאשתו ולבתו לעזרה כדי לבצע את ההזמנה. הוא בעצמו ניצב על יד חבית עם ברז ומילא כוסות, והנשים נשאו אותן אל השולחן — ארבע בכל פעם.

"כמה הזמנת?" — שאלו חברי, שהבחינו בתכונה כה רבה.

"חמישים".

פרצו בצחוק אדיר. החיילים המשועשעים שתו כל אחד כוס או שתיים ומהכוסות בנו פירמידה גבוהה.

כאשר יצאנו, זרקנו לעבר בעל הבית שני שטרות־כסף של כוחות הכיבוש. בעל הבית חייך וקד לנו קידה לפרידה.

המשטרה חקרה את כל החוזרים למולדת. שאלו כל אחד על פעילותו בזמן הכיבוש הנאצי. חקירת איש אחד נמשכה לפעמים שעות אחדות.

מצפוני היה נקי וכאשר חיכיתי לתורי בחנתי אחרים, שעישנו בעצבנות סיגריות בזו אחר זו. נכנסתי לחדרון קטן, בו עמד רק שולחן ושני כיסאות. תחת השולחן ישב כלב ענקי עם לשון בחוץ ושתי שורות שיניים חדות. על השולחן היה מונח אקדח. מאחורי השולחן ישב קצין משטרה. כובעו שמוט על ראשו ושערותיו כיסו את מצחו. הצדעתי והקשתי בעקבים.

"שב" — אמר הקצין ולא הביט בי — "שמך?"

— "רישרד לודביקוביץ פלק".

— "הא?!" — הקצין כאילו הופתע ורק עכשיו הרים מבטו עלי. המבטים שלנו נפגשו. השתרר רגע ארוך של דומיה.

"מה לאומך?" — שאל לבסוף.

"יהודי..."

— "מה?! והיכן היית בזמן המלחמה?"

— במחנות הריכוז.

— "אבל איך... מדוע אתה חי בעצם? איך הצלחת לעבור את זה?"
שתקתי, כי לא ידעתי מה לענות.
"מנין אתה?"
"מלבוב, מאוקראינה המערבית".
"ואחרי השחרור הצטרפת לצבא האדום?"
"גויסתי."
"רצית לחזור הביתה" — הירהר בהמשך.
"אין לי בית. כל משפחתי נספתה ואבי, שהיה אתי במחנות, נסע לחפש את אמא."
הקצין שקע במחשבות. "עלי לבדוק את הכל" — אמר כעבור רגע — "בינתיים אתה חופשי".
לקראת סוף שנת 1945 הוכרז על שחרור חלקי מן הצבא. שוחררו קודם כל חיילים, שנפצעו שלוש פעמים בחזית.
בקשר לשיחרור העסיקו כמה עשרות חיילים מכל מיני יחידות, וביניהם גם אותי, להכנת טפסים מיוחדים למשוחררים. תפקידי היה חלוקת התלושים, שתמורתם יקבל חייל את אספקתו בכל תחנת רכבת בדרך הביתה. החלוקה נעשתה לפי מרשם מדויק, בהתאם לאורך הנסיעה. יום־יום ניצבו תורים ארוכים של חיילים משוחררים. כל אחד נשא על חזהו מדליות "בעד נצחון על גרמניה" ו"בעד נצחון על ברלין". היו גם בעלי אותות בעד מעשים מיוחדים. כל הגיבורים האלה חזרו עתה הביתה, ובמקרים רבים חיכתה להם משפחה שלמה.
והנה עמד לפני חייל עם פנים עגולים בצבע צהבהב ועיניו צרות, מלוכסנות.
"מנין אתה?" — שאלתי והושטתי יד אחרי פנקס שרות שלו.
"מן הרפובליקה היאקוטית".
עיינתי ברשימה: שמונת אלפים קילומטרים — חודשיים של נסיעה ברכבת.
היאקוטי קיבל את הבשורה בשקט: — "אין דבר! הלוואי עד תחנת הרכבת האחרונה! משם נשארים רק אלף קילומטרים במגלשה רתומה לכלבים!"
בינואר 1946 נקראתי שוב למפקדה: — "העניין שלך נדון. אתה משוחרר. תוכל לחזור הביתה."
"הביתה"... כמעט מיד עלה בזכרוני היאקוטי ההוא: חודשיים של נסיעת שמונת אלפים קילומטרים ברכבת, אלף קילומטרים במגלשה. הוא נעמד עתה בפתח ביתו וחזהו מכוסה במדליות. אשתו וילדיו מקבלים את פניו שנתארכו מעט במשך ארבע שנות המלחמה. הוא ודאי מאושר.
ולי איש לא מחכה בשום מקום. איבדתי את הקשר עם אבי ועם אמי לא ידעתי אם היא בחיים. קיבלתי תעודות מיוחדות ונצטוויתי לנסוע לברלין, נקודת היציאה בשביל המשוחררים מכל איזור הכיבוש הסובייטי.

הנסיעה לברלין נמשכה שמונה ימים. התחבורה ברכבת לא היתה עוד מאורגנת דיה והייתי חייב לעבור מרכבת אחת לשניה ארבע פעמים. בהגיעי לתחנה, בה הצטרפתי להחליף רכבת, נאמר לי שהרכבת הזאת נוסעת רק פעם בשלושה ימים ולפני שעה יצאה לדרך.
ישנתי בתחנות הרכבת. חסכתי תלושי אוכל, כי לא ידעתי כמה זמן

אסע ומה יהיה אתי, כאשר אגיע ללבוב.

בברלין כיוונו אותי להתאכסן באחד מבתי הספר. הבניין הוכשר במיוחד בשביל חיילים משתחררים, שצריכים לנסוע מזרחה.

נרשמתי ונכנסתי לאחד האולמות. ריח חזק של זיעה וודקה ריחף באויר. חיילים ישבו או שכבו על הרצפה, כל אחד עסוק עם עצמו. ליד חלון ישב סמל על מעילו הפרוש על הרצפה. הוא חלץ את מגפיו ועטף את רגליו בסמרטוטים נקיים. סביב עתון פרוש ועליו נתח שומן חזיר ישבה קבוצה של חיילים ישיבה מזרחית, חתכו בשתיקה את השומן ואכלו אותו עם לחם. באחת הפינות ישן מישהו מכוסה במעיל וראשו נשען על תרמילו. בידו החזיק בקבוק וודקה ריק. בקירבתו ישב חייל וניגן על אקורדיון.

מצאתי פינה פנויה, התישבתי והוצאתי אוכל מהתרמיל. מולי ישב חייל, שזה עתה הגיע.

"מנין אתה?" — שאל ובחן אותי.

"מאוקראינה".

"מה שמך?"

"רישרד..."

— "גרישה?! שמו של אחי היה גרישה! נפל על יד סטלינגרד. אתה רוצה לשתות?" — שאל והושיט לי בקבוק.

"איני שותה".

איש שיחי הניע את כתפיו והריק את הבקבוק בנשימה אחת. "באיזה חזית היית?" — שאל כעבור רגע.

"אני ממחנות ריכוז".

"אה! עבדת אצל גרמנים! ועכשיו אתה חוזר הביתה?"

"כ... כן".

לשמחתי לא המשיך בשיחה. השתטח על המעיל, הניח את כובעו על פניו ונרדם מיד.

היה מאוחר בלילה. החייל עם האקורדיון ניגן בלי הרף מנגינה אחר מנגינה.

שהיתי שלושה ימים בברלין. העיר היתה הרוסה כמעט לחלוטין. הכבישים נוקו, כדי לאפשר תחבורה ובשני צדיהם הזדקרו חורבות וגלי אבנים. בפינת אחד הרחובות עמד גרמני והחזיק בידו שני בקבוקי וודקה. שני חיילים ניגשו אליו. נקבע המחיר, החיילים פתחו בקבוק וציוו על הגרמני ללגום ממנו; הגרמנים נהגו למכור לפעמים כוהל מטילי, שגרם לעיוורון.

ביום שנקבע לנו עלינו לרכבת, שנועדה להוביל אותנו דרך פולין לברסט־ליטובסק — עיר גבול בין פולין וברית המועצות.

כל חייל משתחרר קיבל במתנה לפני עזיבת גרמניה חמישה קילוגרמים קמח, שלושה קילוגרמים סוכר וקילוגרם דגים מלוחים... הלכתי בעקבותיהם של חברי ומכרתי את כל זה, כדי להקל על עצמי.

הנסיעה ארכה שלושה ימים. במשך הזמן הזה היה אסור לצאת מהרכבת. היינו מתוחים בזמן הנסיעה, כי הלאומנים הפולנים ביצעו התקפות חבלניות על הרכבות הרוסיות.

בברסט־ליטובסק חיכתה לנו הפתעה לא כל כך נעימה: המשטרה הקיפה

מיד את רכבתנו שנעצרה בתחנה. לא הירשו לפתוח חלונות ודלתות. תדהמה והתמרמרות בין הנוסעים.

"אנחנו לחמנו ושפכנו דם והנה איך מקבלים את פנינו!" — קבלו החיילים שחזרו מהחזית.

הובילו אותנו למשרד בקבוצות קטנות תחת משמר. כאן הטביעו בתעודתי חותמת: כניסה לברית המועצות.

במשך רגע דימיינתי, שנסגר אחרי בחריקה איזה שער כבד של בית סוהר.

נכנסתי לקנטינה המקומית, כדי לממש את תלושי האוכל שלי. כאשר יצאתי משם סובבו אותי ילדים, שהושיטו ידיהם לעבר הלחם, שהחזקתי בידי, והביטו בו בתשוקה.

"דוד! תן חתיכת לחם!" — התחננו.

הילדים היו לבושים בקרעים איומים ובמקום נעלים, רגליהם היו עטופות בסמרטוטים קשורים בחוטים. החזקתי ביד חצי לחם, פתתי חתיכות והשלכתיו סביבי כמו לתרנגולות.

ביום אחד של חודש ינואר בשעה אחת עשרה בערב הגעתי סוף־סוף ללבוב, רציתי לצאת העירה, אבל עצר אותי שוטר צבאי והזהיר אותי שבלילה מסוכן להתהלך ברחוב במדים, כי הלאומנים האוקראינים מתנפלים על החיילים הסובייטים. השוטר כיוון אותי לצריף מיוחד, עליו שמרו חיילים מזוינים. בפנים דלקו תנורים והיה חום נעים. מצאתי לי ספסל ריק והשטתחתי עליו, כשכובע פרווה תחת ראשי. ישנתי הרבה פעמים בתחנות הרכבת הגרמניות ורכשתי לי נסיון.

בלילה העיר אותי טלטול בזרועי. מעלי עמד קצין גבוה עם שתי מזוודות ענקיות בידיו.

"לקום מיד!" — פקד עלי.

קמתי, הצדעתי, והוא שם את כובעו תחת ראשו והשתטח על הספסל שלי. שארית הלילה ישבתי על הרצפה בפינה. בבוקר, בלי לשאול איש עליתי לחשמלית "אחד", שנסעה לפני המלחמה לבית שלנו.

שקעתי במחשבות: לאן אני נוסע ולמה? האם אפגוש במישהו ממכרי? נעצבתי. שמשות החשמלית היו קפואות ותוך הירהורים לא שמתי לב כמה זמן אני נוסע. התאוששתו רק כאשר החשמלית גמרה את המסלול שלה וחזרה לתחנת הרכבת.

עליתי שוב ל"אחד" וכעבור זמן־מה הגעתי לבית. הרימותי את ראשי. על מרפסת הקומה השניה הבחנתי בכיסא מוכר; ריפודו היה קרוע ומהקרע הזדקר קפיץ. מהופנט עליתי לקומה השניה וצלצלתי. קול אישה זקנה החזיר אותי למציאות.

"מה אתה צריך?" — שאלה.

סיפרתי לה, שגרתי כאן לפני המלחמה ושאלתי אם יש לה איזה ידיעות שהן מהורי.

לא, לא היו לה, אבל בקומה השלישית גרה עוד מלפני המלחמה משפחה של פולנים והם ודאי יודעים משהו.

השכנה קפאה דהומה, כאשר ראתה אותי.

"איזה צרוף מקרים! איזה מזל! הוריך ישמחו מאוד, כשיוודע להם!"

"הורים ?! אמא גם כן ?!"

השכנה הוציאה מן המגרה גלויה מכוסה בבולים פולנים.

הכרתי את כתב ידו של אבי:

רבותי היקרים,

מצאתי בפולין את אשתי. אכן היה לנו מזל ויצאנו חיים מהמלחמה הזאת. אנחנו כעת בלובלין, בו קיבלתי משרה באוניברסיטה המקומית. לדאבוננו אין לנו ידיעה מהבן. אם במקרה תדעו ממנו, הועילו לכוונו לכתובת: לובלין, אוניברסיטה ע"ש מ. ק. סקלודובסקה.

בברכה

משפחת פלק.

קרנתי משמחה וקראתי את הגלויה פעמים אחדות. השכנה סיפרה לי, שאבי היה בלבוב מספר חודשים וכאן הגיעה אליו ידיעה, שאמי חיה.

"תכתוב מיד להורים!" — הפצירה בי.

"ודאי, שאכתוב ואסע תיכף ללובלין".

"קל להגיד" — אמרה וחייכה — "אך לבצע קשה ביותר! תצטרך להרשם במשרד להגירה ולחכות בתור. תוכל לגור אצלנו עד הנסיעה, וודאי זכור לך, הוריך נתנו לנו למחבוא מעט חפצים, אבל לדאבונינו לא נשאר מזה כלום. היינו משוכנעים ש... לא ידענו אם... היתה מלחמה ולא היה לנו ממה לחיות, לכן מכרנו את הכל!"

"אנא תשכחי מזה" — הפגתי את מבוכתה — "חשוב, שנשארנו בחיים. כל היתר אין לו ערך!"

היא היתה אסירת תודה ובסתר נאנחה בהקלה. בשבילי היה כרגע חשוב, שיש לי מקום מגורים עד הנסיעה.

אכן הנסיעה ללובלין היתה משימה קשה ביותר. צריך הייתי לעבור פרוצידורה מסובכת מאוד. ראשית עוד לא הייתי משוחרר סופית מהצבא. ניגשתי לקצין העיר האזורי, כדי לקבל אישור לשחרור.

"היכן אתה גר?" — שאל אותי קצין, לו מסרתי את הניירות.

"רק היום הגעתי — שיקרתי, כדי לא לסכן את השכנים, שאצלם לא הייתי רשום. לפי התקנות אסור היה לי לגור אצלם, בלי להרשם במירשם התושבים.

"כל עוד אין לך מקום מגורים קבוע, לא תקבל תעודת שיחרור" — אמר הקצין.

"אבל אין בדעתי לגור כאן בקביעות! אני מוכרח לנסוע לפולין! יש לי שם משפחה!" — מחיתי נמרצות.

— "זה לא ענייני. זאת היא הפקודה" — ענה הקצין לקונית.

ידעתי שהויכוח לא יועיל. הלכתי למשרד להקצאת מגורים.

"היכן אתה עובד?" — שאל הפקיד.

"איני עובד בשום מקום, באתי מגרמניה והנני נוסע לפולין לחפש את משפחתי. אם לא יהיה לי מקום מגורים, לא אוכל להשתחרר מהצבא".

"לא נותנים מגורים לאנשים, שאינם עובדים" — אמר הפקיד.

"היכן אתה גר?" — שאל הפעם פקיד במשרד לחלוקת עבודה.

מעגל הקסמים נסגר. הפעם לא התווכחתי ולא מחיתי. יצאתי בלי לאמר מילה.

יצאתי לרחוב וכדי להתרכז הסתובבתי ללא מטרה. טיילתי בעיר מולדתי, בה קשרו אותי זכרונות כה עצובים. תושבי העיר התחלפו ברובם ולא יכולתי לצפות, שאפגוש איזה מכיר. בתים עתיקים, אפורים עמדו בשורות ארוכות בשני צדי הכביש הסואן, כמו הביטו בי ושתקו. אילו ידעו לדבר, וודאי היה להם מה לספר לי. טוב ששותקים! אני יודע הכל!

חזרתי וסיפרתי לשכנים את הרפתקאותי. השכן פרץ בצחוק.

— "אז הצטרכת ללכת לקצין העיר של אזור אחר!"

התימרון הזה לא עלה על דעתי. הלכתי לנסות.

קצין שמע בסבלנות את הסיפור שלי ובדק את ניירותי.

"פולני", לא־כן?"

"כן, כן!" — עניתי מהר.

עוד כמה רגעים ועוד חותמת אחת והמיסמך המיוחל היה בידי.

בחדר המדרגות של בית סמוך הורדתי את הכוכב מכובעי ואת הכתפיות. הייתי עכשיו אזרח רגיל. הלכתי ישר למשרד ההגירה.

נרשמתי, ונקבע מועד נסיעתי לעוד שבועיים. ביום המיועד הופעתי בתחנת הרכבת ועליתי לאחד הקרונות של רכבת משא. הנוסעים רובם היו יהודים, שחזרו מברית המועצות, שם שהו בעת המלחמה וגם פולנים, שנסעו לפולין.

נסענו ללובלין ארבעה ימים. כל כמה עשרות קילומטרים עצר נהג הקטר את הרכבת בשדה פתוח — ודרש שוחד. לא היתה ברירה: נתנו לו את הכסף האחרון. במקומות אחרים עמדנו שעות רבות על מסילה צדדית, כי המסילה הראשית היתה תפושה.

הגעתי מאוחר בערב ללובלין. היה כבר לילה, את העיר לא הכרתי וגם את הכתובת הפרטית של ההורים לא ידעתי; החלטתי ללון בתחנת הרכבת.

בבוקר יצאתי העירה. הרחובות המו אנשים ממהרים לעבודה. הייתי מזוהם ובגדי קרועים. במצב הזה פשוט התביישתי לשאול על אוניברסיטה. פתאום הבחנתי בקבוצה של אנשים צעירים, שחבשו כובעי סטודנטים. הלכתי אחריהם וכעבור רבע שעה הגעתי לאוניברסיטה.

אבי לא היה ביום הזה במקום. נתנו לי את כתובתו הפרטית. הלכתי לרחוב שופן, מספר 17. צילצלתי בדלת, פתחה לי אישה מבוגרת. רגעים ספורים התמהמהה, אך אחרי שבחנה אותי היטב, קראה: "אתה ודאי בן של משפחת פלק!"

"כן, האם הורי גרים כאן?" — שאלתי והצצתי פנימה.

"כן! כן! נא להיכנס פנימה!" — אמרה האישה בהתלהבות. הראתה לי את חדר הורי. "יחזרו בעוד שעה" — הוסיפה, כשראתה שהלכתי בכיוון החדר.

הזמינה אותי לחדרה וכיבדה אותי בפרוסת לחם וקפה. בהתלהבות סיפרה לי, שהורי קיבלו רק אתמול את גלויתי מלבוב.

"איזה מזל!" — חזרה וקראה — "איזה מזל, שאתם כבר ביחד!"

הגיעה שעת פגישה עם ההורים. היינו באמת מאושרים. כל אחד מאיתנו סיפר קורותיו.

בפעם הראשונה אחרי המלחמה שתנאי חיי היו אנושיים. ראשית נחתי די הצורך. בועד היהודי המקומי מדדתי לי בגדים ישנים. הג'וינט סיפק את הבגדים במסגרת עזרה אמריקאית.

אחרי מנוחה של שבועיים התחלתי ללמוד. התכוננתי לבחינות הבגרות. בועד היהודי קיבלתי את החומר הדרוש וספרים. אבי מצא לי גם עבודה: תיקוני שגיאות דפוס של חוברת רפואית מסוימת.

אחרי בחינות הבגרות התעוררה בעיה חדשה: מה הלאה?!

יכולתי להתקבל בקלות לאוניברסיטה בזכות אבי וללמוד רפואה או כימיה, אך הרוח ששררה בפולין אחרי הטבח, שעשו הפולנים ביהודי עיר קיילצה לפני חודשים מספר, העירה בי זכרונות מתקופות קודמות והגבירו את בחילתי מהעם הזה ומארצו.

החלטתי להיכנס לקיבוץ.

שרה גצלר

פרקי גיטו טרנוב מתוך "חשופה במחתרת" (זכרונות)*

לא עבר זמן רב ויצא צו, שעל כל תושבי קראקוב היהודיים להרשם, כדי לקבל רשיון־הישארות בעיר, בשטח מגודר ומסוגר — "הגיטו", אשר אותר בצדו השני של הנהר החוצה את קראקוב, בפרבר הנקרא פודגוז'ה. אינני יודעת על מה התבססה הבחירה במתן האישור; על כל פנים אנחנו לא קיבלנוהו, ועלינו היה לחסל הכל בחיפזון, לארוז מעט בגדים ולברוח מהעיר, מפני שההישארות בה מחוץ לגבולות הגיטו היתה כרוכה בסכנת מוות.

התחבורה הציבורית היתה אסורה על היהודים, למרות שרכבות מלאות אדם פעלו עדיין ברחבי פולין. אנחנו החלטנו לברוח לעיר טרנוב, המרוחקת מקראקוב מרחק של כשעתיים נסיעה. בעיר זו עוד לא נדחקו היהודים לגיטו, ובינתיים לא דיברו על כך. מלבד זאת היתה שם לאמא משפחה (האח שלה עם משפחתו), שמצבה הכלכלי היה טוב מאוד וגם תנאי דיורה נוחים. באין ברירה ובגלל חוסר אמצעים כספיים, החלטנו לשלוח קודם את אמא ורלה בעגלת איכרים פרימיטיבית, באמצעי התחבורה "הליגאלי" היחיד שעמד לרשותנו.

הלה ואני נסענו אחר־כך ברכבת כ"נוסעות נוצריות" כביכול. החלטנו כך משום שגם אמא וגם רלה לא יכלו בשום אופן להופיע כנשים נוצריות, ולעומת זאת הלה היתה "על הגבול" ואני, בגלל שערותי הבלונדיניות וקווי פני ה"נאוטרליים", נחשבתי כטיפוס ארי. היה זה היום האחרון שמותר היה ליהודים להימצא מחוץ לגבולות הגיטו. אמא ורלה עזבו את הבית השכם בבוקר ואנחנו חיכינו לשעות הערב, כדי שהחשכה תחפה עלינו. בדרך נכנסנו עוד להיפרד מהדודה היקרה שלנו, שהיתה גרה בפודגוז'ה, קרוב לתחנת הרכבת של הפרבר. הנחנו שבמקום זה הביקורת על הנוסעים היהודיים תהיה פחות קפדנית.

* אחרי בריחתה עברה את תקופת המלחמה כ"נוצריה" בעבודת "התנדבות" באוסטריה.

בית הדודה לא זועזע עדיין באופן ישיר. הבית נמצא בשטח שנכלל בגבולות הגיטו, וחנות הסיטונאות למכולת עדיין פעלה כסדרה. מניה, עוזרת נוצריה נאמנה, אישה אינטליגנטית שנחשבה כבת משפחה, שמרה על הסדר בבית ועל הילדים. מניה דאגה שהאוירה בבית לא תיפגע על ידי המאורעות. היא קיבלה את פנינו בעוגה מתוקה, טובה להפליא, שטעמה נישמר בזכרוני כסמל הבית החמים והשלו. לפני צאתנו נתנה לנו מניה כובע שחור עטור וולנה (רשת) דקה, יורדת מהתיתורה ומכסה את הפנים. לפי הנוהג חבשו הנשים כובעים כאלו לאות אבל. תפקידו היה כעת להשוות להלה מראה רציני ומעורר כבוד, אך יחד עם זאת לכסות במקצת את קווי פניה.

התפאורה הזאת לא הועילה לנו בהרבה. תיכף עם כניסתנו לתחנת הרכבת, עצר את הלה איש שעמד בפתח רחבת הרכבת, באמרו שהכניסה אסורה על יהודים. למזלנו האיש היה רודף בצע קטן, ותמורת 5 זלוטים (בערך 5000 שקל) התיר לה לעבור. למרות רצינות הנסיעה וטרגיותה — לא יכולתי להתאפק ולא לצחוק, כה קומית היתה כל ההוויה.

הלה היתה מכונסת בפינת הקרון עם הרשת השחורה על פניה, עם כפל־עבה מסודר בכוונה בדיוק מעל אפה, כדי להסתיר את צורתו "הגזעית". מלבדנו הצטופפו בקרון נשים וילדים, כמעט כולם יהודים, אבל כולם משחקים תפקידים שונים בגיחוך מכאיב. משפחה אחת "התחפשה" כנוצרים כפריים; אך ניבם הכפרי כביכול נשמע כשפה פולנית של משכילים עירוניים. כמה מהאנשים היו מלובשים בבגדי ספורט חורף, שלרוב נהגו בו הפולנים הנוצרים. בנים עם מקטורות, כובעי ציידים ומגפי עור, בנות עם סרטים צבעוניים, ענקים נוצצים וכו'. כל אלה היו צריכים להצביע כביכול על מוצאם הארי הטהור. למעשה כולנו ידענו את האמת אבל המשכנו במשחק ונזהרנו לא לגלות דבר, שמא מישהו באמת לא מזוייף...

בהגיענו סוף־סוף למחוז חפצנו בשעות הערב המאוחרות, חיכתה לנו הפתעה לא נעימה: אמא ורלה טרם הגיעו! לא היה למי לפנות כדי להיוודע היכן הן נמצאות ומה עלה בגורלן. מחשבות והשערות עגומות הבריחו כל הלילה את שנתנו; היינו ערות. האם קרה משהו? אולי נתפסו על ידי הגרמנים? לבסוף, אחרי יום של מתח וציפיה, הופיעו שתיהן עייפות ורצוצות, אבל בריאות ושלמות. עולמנו התבהר מחדש. נתברר, שהעגלון השתייך לכנופיה מאורגנת היטב ומצליחה בעסקיה הבלתי כשרים ללא הפרעות כלשהן וללא כל סיכון. באמצע הדרך, עצר לפתע העגלון שנשכר בכסף רב, ופקד על כל הנוסעים לרדת. מיד הצטרפו אליו שותפיו, שחיכו כבר במקום לבוא העגלה, ואחרי חיפוש קפדני אצל כולם — גזלו מהנוסעים את כל חפצי הערך והכסף שהיו עמם. "החברה" פעלה באותו קו מספר פעמים ביום, ואספה הון מאנשים חסרי מגן באימם עליהם למסור אותם לגרמנים. אחרי אירוע זה המשיכו כל הנוסעים את דרכם ברגל. מחוסרי אמצעים — לא יכלו לשכור שום רכב. פה ושם אספום כטרמפיסטים בעלי עגלות רחמנים. אחרי טרדות־דרך רבות הגיעו ליעדם.

סוף־סוף התאספנו יחד המעטים שנותרו ממשפחתנו — בלי אבא ובלי יוזק אחי — שרידים שניצלו מאניה שטבעה. הירידה הפתאומית ממעמד עצמאים למעמד של "נתמכים" הכבידה עלינו מאוד, במיוחד על אמא. אמא, אשר

היתה ממשפחה עירונית אמידה ומכובדת, לא מצאה שפה משותפת עם הדודה, שחינוכה וגישתה לחיים היו שונים לגמרי. אבל בתנאים אלה היה טוב, שנמצא בית־קרובים פתוח. אפילו הועלנו למשפחת הדודה, כי אם לא אנחנו, היו צריכים בלאו הכי לקלוט לדירתם משפחה אחרת, זרה. ומי יודע איך היו מסתדרים איתה.

למרות המגורים המשותפים לא היה אף פעם איזה עימות שהוא בין הדודה לבין אמא, שהודות למזגה השלו ידעה תמיד לשמור על יחסים תקינים. אמא קיבלה כמקובל במשפחתה, חינוך "מודרני". בהיותה עוד רווקה השתתפה בחוגים ללימוד ריקודים סלוניים, ביקרה באופרה ופיזמה אריות מאופרות מפורסמות, דיקלמה בעל־פה קטעים מיצירות מופת, ומדי פעם ביקרה בהרצאות על נושאים מדעיים פופולריים. אמא היתה אישה נאה, בהירת עור ועדינת קווים ואבא קרא לה בכינוי חיבה "הנסיכה החיוורת". אחרי שילדה ארבעה ילדים השמינה במקצת והפסידה את גיזרתה החטובה, אך בעיני אבא היא היתה תמיד "היפה בנשים". בבית המגורים הגדול ברחוב בונרובסקה 3, בו התגוררנו, אמא היתה בת־סודן של רוב השכנות. הן בחרו בה להשיח את ליבן בפניה כלפני כומר וידויים. הן ידעו שהסוד יישאר שמור. מטבעה היתה מאופקת בהבעת ריגשותיה ולא הרבתה לפנק אותנו, "כדי לא לעורר קינאה" כפי שטענה. לפעמים חסרה לי הבעת החיבה והייתי "מתנפלת" עליה בחיבוקים ובנשיקות עסיסיות.

העניינים בטרנוב התחילו מחריפים מיום ליום. חנות המכולת של הדוד היתה אמנם פתוחה עדיין, בהתאם לצו. אבל מדי פעם היה מגיע רכב משא גדול ומרוקן את החנות עד לגרגיר הקמח האחרון. פשוט היה נוח יותר לגרמנים להתיר את פתיחת החנות, להשאיר ליוזמת היהודים להשיג מחדש סחורה בכמויות גדולות ואחר כך לבוא ולגזול מן המוכן. התפלאנו עד כמה קצרי ראייה היו הדודים שלנו. ייצר הפעילות או הייצר לצבור כסף נהפך אצלם למין "בולמוס" ואפילו לא הרגישו שמשמשים הם כלי בלבד בידי הגרמנים. הם הכינו מלאי חדש מוכן להחרמה, דרך צינורות השוק השחור. החיים התחילו להיות קשים מנשוא. ריכזו את היהודים באיזור צפוף ביותר ומגודר. השמירה על השערים נמסרה לחיילים אוקראינים, שונאי יהודים מני אז. לדירות בנות שני חדרים ולפעמים אפילו בנות חדר אחד ומטבח, שברובן היו מרופטות, הכניסו ארבע או חמש משפחות. המשפחות חילקו את החדרים על ידי מחיצות ארעיות עשויות מארונות או משמיכות. כמובן דיור כזה, עם מתח קבוע וחוסר אמצעים לקיום, לא השפיע על היחסים בין השכנים. לנו היה מזל לגוזר יחד עם הדוד ומשפחתו בדירתם המקורית, אף שהוכנסו אלינו עוד משפחה בת ארבע נפשות, שקיבלה חדר גדול עם כניסה נפרדת. לנו הוקצב חדרון קטנטן שבו מלבד שתי מיטות וארון, לא היה מקום להכניס אפילו סיכה. כנראה, הקיר החיצוני שלו ביסודותיו נשען על קרקע רטובה מאוד, כי הקירות נטפו מים בלי הפסקה ובחורף נתכסו בשכבת כפור עבה. למעשה, במשך היום עמדה לרשותנו כל דירת הדוד. רלה והלה העמידו באחד החדרים את מכונת התפירה שלנו ועסקו בתפירת שמלות — מקור פרנסתנו העיקרי.

מדי פעם בפעם, רכובים על סוסים, הופיעו בגיטו קצינים גרמניים וערכו

ציד אדם ברחובות; ציד פשוטו כמשמעו לשם הנאה אכזרית. הם ירו בבני אדם שלא הספיקו להסתתר והתהלכו לתומם, והשאירו אחריהם עשרות הרוגים מוטלים ברחובות הגיטו. לעיתים קרובות ביותר נערך ציד קרוי "אקציה", זאת אומרת פעולה; למעשה אותו ציד, אלא בקנה מידה גדול יותר. ומטרתו כביכול לתפוס את "המתבטלים", שאינם מסודרים ב"עבודה מועילה" למען הצבא הגרמני.

על מיפעלים מועטים מחוץ לגיטו, שעסקו בשרותים ועבודות בשביל הצבא הגרמני, הכריזו כחיוניים. האנשים שהיו מועסקים בהם קיבלו חותמת מיוחדת בתעודות הזהות שלהם — אישור לתעסוקתם החיונית. חותמת כזאת היתה ארכה לחיים. שאר האנשים נחשבו טפילים והיוו אך אובייקט לאקציות המוניות, אשר תכפו והלכו. קל מאוד להבין אם כן עד כמה סערו הרוחות כשהגיע הזמן לרישום סופי של העובדים למיפעלים כאלה. התקבלות כעובד, וכתוצאתה קבלת החותמת, הכריעו את גורל האדם, מי לחיים ומי למוות. אוכלוסיית הגיטו היתה מורכבת מאנשים מכל קצות פולין, אשר כמונו, נמלטו לטרנוב, עיר בה נסגר הגיטו במועד מאוחר ביותר. כמו בכל קהילה אנושית, אנשי המקום היו בעלי זכויות־יתר והזרים אזרחים מדרגה שניה. לפי פקודת הגרמנים נוצר ועד מקומי מורכב כמובן מאנשי טרנוב בלבד, שהיווה מין שלטון יהודי עצמי. סמכויות הוועד היו — אך ורק ביצוע הצווים והפקודות של הגרמנים. תפקיד הועד היה לספק יום יום מספר ניכר של אנשים לעבודות כפייה שונות, לסחוט מסים ולהסדיר את הדיור ואת חלוקת מנות המזון הזעומות לאוכלוסיה.

בבוא המועד לעריכת הרשימה הסופית של "העובדים החיוניים", ניגשו אנשי הוועד לעבודה זו עם הכוונה הברורה שקודם כל ירשמו את קרוביהם ומכריהם בני המקום וגם כמה אנשים שמצאו את הדרך אליהם ושילמו להם סכומים ניכרים. לאנשים כמונו, ללא פרוטקציה וללא כסף, לא היה שום סיכוי להיכלל ברשימת הנבחרים הזאת. מצבנו היה עגום ביותר. יום אחד נערכה ישיבת הוועד בדלתיים סגורות, מיועדת להרכבת הרשימה. בשער הבניין עמד על המשמר חייל גרמני עם רובה טעון, והסתובב כמטוטלת הלוך וחזור ליד הפתח. לבניין היתה אסורה הכניסה בלא אישור מיוחד. אנשים הצטופפו לא הרחק מן השער אבל איש לא העיז להכנס. החייל ירה כמה יריות לעבר המתקרבים. גם אני עמדתי בתוך הקהל הזה. הרצון העז להכנס פנימה בכל מחיר דחף אותי לקפוץ פתאום לתוך השער ברגע שהחייל סובב את גבו אלי ולשבר שניה השאיר את פתח הבניין פנוי. בתוך הבניין בפרוזדורים, ובמדרגות היה לחץ כמו בדוד רותח. כל מיני "חשובניקים" הסתובבו אנא ואנא מיוזעים ומעוצבנים. דלתות נפתחו ונסגרו מידי פעם ברעש, ומתוך החדרים בקעו צעקות של דיונים קולניים. הסתובבתי בתוך הקהל המחושמל הזה, ואיש לא שם לב אלי. פתאום נפתחה אחת הדלתות ואיש שמנמן, משולהב, שאל אם יש מישהו שיודע לכתוב על מכונת כתיבה. הגיעו להסכם. ובא רגע השיא להדפיס את הרשימה שהסכימו עליה. בין קהל "החשובים" שהותרו להכנס פנימה מכל מיני סיבות של קירבה לועד, הייתי למעשה היחידה שידעתי לכתוב במכונת כתיבה. כמובן "התנדבתי" בלהיטות, כמצילה את המצב. בגלל העצבנות וההתרגשות הכללית, שכחו אנשי הועד להזמין ל"טכס" הזה את אחת הפקידות שתדע להדפיס.

בלב פועם התישבתי ליד מכונת הכתיבה. הרגשתי שהגיעה שעת הכושר, לסדר משהו בעניין היכללותנו ברשימה הנכספת. כמו בפרוזדורי הבניין, כך גם בחדר זה היה צפוף ומלא בני אדם והאוירה היתה מחושמלת. אחד האישים התחיל להכתיב לי את שמות הנבחרים. כפקידה מקצועית ו"אוהבת סדר", התחלתי קודם כל בכתיבת כותרת מנופחת והולמת את חשיבות המסמך, ואחר כך המקום, התאריך, ו... בהמשך "אוטומטי" התחלתי את הרשימה בשני שמות ראשונים: רלה מרקוביץ — כתובתה וגילה, ובשורה מתחתיה הלה מרקוביץ — כתובתה וגילה. האיש שעמד לידי וחיכה עד שאסיים את מלאכת "הכותרת", שם לב שהתחלתי כבר בכתיבת השמות, ולאו דווקא לפי רשימתו, ואמנם הוא שאל "מה זה?"; אני השבתי: "זה בסדר", ולא היה לו די זמן לעמוד על "השינוי" הזה או להתחיל במחיקות. בדרך זו "עלו" רלה והלה כשני שמות ראשונים על הרשימה החשובה, אשר הקנתה להן זכות לחיים. אכן היתה זאת פעולת הצלה של הרגע האחרון והיתה לי תחושה שלרגע "החזקתי בידי את גורלן". לא יכולתי להכניס לרשימה את אמא בגלל גילה.

בזמן הזה הייתי מסודרת במפעל קטן שעסק בניקוי דירות המיועדות לגרמנים בעלי דרגה גבוהה. היתה זאת למעשה חברה קבלנית־הנדסית, שביצעה עבודות בנייה וקיבלה לרשותה קבוצות יהודיות מהגיטו, להכשרת הדירות למגורים. משום מה זכיתי ליחס מיוחד אצל המהנדס הראשי, שניהל את המיפעל ונבחרתי כנציגת הקבוצה וכ"מנהלת המנקות". ככל "המנהלים", גם אני "ניהלתי" סידור עבודה, חלוקה למקומות ולתפקידים. אחרים עשו את העבודה; הייתי אחראית לגמר העבודות וקיימתי קשר בין המשרד לקבוצה. אני לבד הייתי רשאית להכנס למשרד על מנת לקבל את ההערות לביצוע עבודה וגם למסור דיווחים על מצב התקדמותנו. פעם אחת, בעלותי במדרגות למשרד ממוקם בבית פרטי בקומה השניה, חלף לידי גרמני רב־מידות ובהסתכלו בי ובסרט הלבן שעל זרועי, המציין את יהדותי, התעכב לרגע ואמר בגרמנית "חבל שאת מוכרחה למות". משום מה לבשתי עוז ועניתי לו: "לפחות בזה כולנו שווים — הלא בטוח שכולנו נמות פעם"... הגרמני כנראה נדהם מהעזתי ואולי מההיגיון שבדברי, וראיתי פתאום שהוא רואה בי לא רק בחורה יהודיה מובסת ונידונה למוות, אלא גם "קצת" בן־אדם. אני לעומת זאת נבהלתי מתגובתו האפשרית וחמקתי מהר למשרד. אבל התקרית נחרטה בזכרוני ול"נקמתי הקטנה" לא פעם אני חושבת, שהוא וודאי מתהפך כבר בקברו בעוד אני חיה ויש לי ילדים ונכדים וכותבת עליו שורות אלו.

כל הבנות של קבוצת הניקוי, כעשרים במספר, היו בריאות בשר וחזקות במיוחד, ולכן נבחרו כנראה לתפקיד הניקוי הקשה למדי; רק אני הייתי יוצאת דופן מבחינה גופנית, קטנה, רזה, אך "הניהול" איפשר לי להחזיק מעמד. את העבודה הזאת סידרתי לעצמי לגמרי במקרה, כשעוד בהתחלה, בזמנים שהגיטו לא היה סגור, פניתי למשרד המהנדס הזה, בהצעת עבודה כמנהלת חשבונות. המהנדס, איש הגון ואינטליגנטי, זכר את פנייתי, ובבוא הזמן, כבעל זכויות שמספק שרותים לגרמנים, דרש לכלול אותי בקבוצת העובדות. העבודה איפשרה לי לצאת יום־יום מהגיטו בראש הקבוצה. כבתוך פרודיה, צעדנו בטור מגוחך דרך מיסעת הרחוב. מצויידות במכשירי ניקוי ודליים, כשעל זרועותינו

סרט לבן — אות היותנו יהודיות. היו לנו כל מיני יתרונות עקב העבודה הזאת. ראשית, במקומות עבודה שונים היינו נפגשות באופן חופשי עם הפולנים, בנאים בדרך כלל, שעדיין עסקו בעבודות גמר אחרונות. מדי פעם מכרו לנו כמויות קטנות של קמח, סולת, שעועית או של מיני מזון אחרים. היינו מבריחות את המזון הזה, בקלות לתוך הגיטו, מוסתר בתחתיות הדליים. ובנוסף, למיפעל זה היו כל הסיכויים להיכלל בין המוסדות, שמקנים זכות קבלת חותמת של חיוניות.

במשך היום נשארו בגיטו המרוקן רק אנשים שלא סודרו בעבודות חוץ, ברובם נשים, ילדים וזקנים. האקציות התחילו להשתולל יותר ויותר ודיללו את האוכלוסיה הזאת באופן ניכר. בכל "אקציה" נלקחו מאות אנשים מתוך מחבואיהם והובלו ישר לקרונות רכבת המשא, למחנות השמדה. היה זה פסק דין מוות בטוח, כי הלא האנשים שנתפסו היו בבחינת פושעים שלא עבדו והסתתרו. הידיעות על התאריך המדויק של האקציות העתידות לבוא, הסתננו תמיד באיזה אופן בלתי מובן לגיטו ואיפשרו לאנשים להכין מחבואים מכל סוג.

בשפל דרגה שאי־אפשר לתאר כמותו — ללא תקווה, ללא הגנה, ללא מזון, ללא תנחומים — היו נכנסים אנשים נרדפים אלה למקומות מחבוא שונים ומשונים, כיצורים מהסוג הנמוך ביותר, כמו עכברים או חרקים, כדי להימלט מרמיסה אכזרית. היה איום ונורא עינוי רטט המוות בחורים האפלים, וההשפלה אולי אף גרועה מהמוות.

האקציות התחילו עוד בתקופה שהיינו גרים יחד עם משפחת הדודה בדירתם, יחד עם הדיירים הנוצרים באותו בניין. באותו בית נמצאה גם חנות המשפחה, אשר חזיתה היה מופנה לעבר הכיכר הראשית של הרובע הישן, היהודי ברובו. מאחורי הדלפק שבחנות היה פתח בתוך הרצפה, סגור בדלת סתרים. דרך הפתח הזה היה אפשר לרדת במדרגות לתוך כמה מרתפים מרווחים, שלא היתה אליהם שום כניסה אחרת, מלבד פתח זה.

המרתפים שימשו בעבר למתקני אינסטלציה, ואחר כך כמחסני סחורה. כל דיירי הבית היהודיים הביאו לתוך המרתף את קומץ הדברים הנחוצים ביותר, למקרה של מצור ממושך; קצת אוכל, תרמיל בגדים ("רוקשק"), כריות ושמיכות. בימים בהם שמענו על עריכת האקציה, היינו מתגנבים בחשכת הלילה דרך דלת אחורית של החנות ונכנסים למקלט הזה, אחד אחד, בדומיה מוחלטת, כששער הבית סגור על מנעול לפי המינהג המקומי. הדבר היה קשה במיוחד בגלל הדיירים הפולניים, שעדיין גרו בבית, ואסור היה כי ידעו על מיסתור זה. משום מה אני לא יצאתי לעבודתי בימים אלה. המיפעל היה קטן מדי כדי לקבל אישור ליציאת עובדיו מהגיטו. וכך אני חילקתי את גורלי עם גורל אמא ושאר המסתתרים. רלה והלה ויתר הצעירים המסודרים במיפעלים מאושרים היו מטשטשים את כל העקבות בצאתם לעבודה. בערב — בשובם בחלוף הסכנה, היו משחררים אותנו מהמחבוא. הימים, או יותר נכון הלילות — היו קשים ביותר.

לילות — כי גם ביום לא הספיק האור לחדור אלינו. במרחק של כמה חללי מרתף מאתנו, היה אמנם אשנב קטנטן, מסורג, לעבר הכיכר — אך המרחק הזה היה רב מדי בשביל להאיר, ולו רק במקצת, את פינתנו החשוכה. ישבנו מכונסות, אמא ואני, לפעמים יומיים, או שלושה ימים רצופים, באפילה כמעט

מוחלטת ובלי לנוע. ישבנו בין אנשים זרים ומוזרים ולא היה לנו שום קשר אתם. מתוך פחד ומתח התנהגו האנשים האלו כעדת לא שפויים. האמונות המיסטיות, בהן נאחזו כתקוותם האחרונה, העבירום על דעתם; הם תלו על הקירות כל מיני פתקאות עם כתובות סתרים, התפללו בדביקות היסטרית ועשו כל מיני השבעות וקומבינציות של נדרים, בשביל לחייב את אלוהים כדי שיצילם. אבל אלוהים לא הואיל כנראה לרדת לשפל המרתפים והתעלם מאבק־האדם שהתגולל באפילה ונרמס כבודו. המאגיה השחורה אשר ביצעו האנשים, זיעזעה אותי אולי יותר מעצם המצב, שהיה בו די כדי לזעזעני בלאוו הכי. לפעמים לא עמדתי בפיתוי והתקרבתי על קצה האצבעות לעבר האשנב, אך לא בתחום אלומת האור החלשה; ואז ראיתי "נעליים מכל סוג" של האנשים ההולכים: היו שם נעלי גברות וגברים עירוניים, נעלי ילדים מתקפצים, גם מגפי־עבודה של אנשי הכפר והרבה מגפיים מצוחצחים של הגרמנים. שמעתי גם קולות שיחה וקולות ילדים משחקים — הכל נראה כל כך נורמלי בסתירה קוטבית לחיינו, ובלי להרגיש שהנה, סמוך אליהם נעלם האור מעיני אנשים, והחיים נהפכו למענם לגיהנום ללא מוצא וללא זיק תקווה. מדי פעם שמענו צעדי המגפיים המסומרים של הגרמנים, שערכו חיפושים בלווית כלבי גישוש. דממת מוות היתה נופלת על כולנו וחלק מהאנשים זרקו את עצמם על הרצפה ומכים בפניהם על העפר. על אף הסבל, התברר שהמחבוא היה יעיל ועמד במבחנו במשך כל זמן שהותנו ברובע זה, ולמרות ההתנהגות הבלתי מאוזנת של האנשים המסכנים האלה; הגרמנים לא גילו את המיסתור.

האוירה בגיטו היתה מתוחה. שיכרות משונה אחזה באנשים, כעין פורקן שלפני האבדון הבטוח. אנשים בודדים למיניהם, והיו כאלה רבים, התאגדו ביחד בלי לשים לב לגיל ומעמד; נוצרו זוגות של אלמנות מתמול־שלשום עם אלמנים שלא־מזמן, ולא תמיד מותאמים; בחורות צעירות, חסרות כל אמצעים, התקשרו לחיים משותפים עם גברים זקנים, חסרי ישע. קבוצות קטנות של נוער היו נפגשות בחשאי לתכנון בריחה, לרוב ליערות, על מנת להצטרף לפרטיזנים. היו גם הבורות שהתאספו בבתים לנשפיות שיכחה חסרות טעם ועלובות, ליד כוסות יין ושירה ביידיש, לרוב טיפוסים קרתנים מובהקים. לא פעם הוזמנתי וגם השתתפתי בנשפיות כאלה. הייתי יוצאת ברוח נכאה ומדוכאת עוד יותר מהמצב הטרגי, שבלט שבעתיים על רקע התגובה חסרת הישע והנסיון הנואש "לברוח מהמציאות". האוירה היתה משונה ויוצאת דופן, כאילו הוצאה מהקשר החיים הנורמליים ונגזרה מתוך סרט טרגי־קומי. האנשים התנהגו במין "השלמה" עליזה שהיתה פרי הרגשת "נסתם הגולל" ואין לשנות את גזר הדין. בערבים ישבו בצפיפות בחבורות ודנו על המצב המיואש ללא שמץ תקווה; אך יחד עם זה היו מצטיידים במזון לחורף המתקרב והולך, בבגדים חמים, ודכומה. חיי המלאכה והמיסחר הניזונים ברובם מההברחות, הוסיפו להתקיים בתוך המעגל הסגור והקטן שבגיטו; החייטים והתופרות תפרו, הסנדלרים תיקנו והתקינו נעליים והסוחרים מכרו סחורות. ה"כלכלה" הזאת התנהלה בשוק שחור (אחר לא היה קיים כלל), הניעה פעילות פנימית וגרמה למן עירנות חולנית־סהרורית. אני זוכרת שאפילו אני הזמנתי לי זוג מגפיים אצל סנדלר אחד, בעל מלאכה מעולה. הוא עשה אותם מעור אמיתי בצבע בז׳־בהיר; נטלתי

את העור מכורסה שקיבלתי מהדודה למטרה זאת. ואמנם בעתיד הקרוב ביותר, הביאו לי המגפיים האלה תועלת רבה.

ההווי המשונה של הגיטו, נשתנה מדי פעם בפעם בצורה חדה על ידי "אקציה". בפשוט השמועה על אקציה העתידה להתרחש, פחד ואימה אחזו באנשים; רחובות היו מתרוקנים מבני אדם, פה ושם אפשר היה לראות צללית שפופה חומקת בין החצרות ובין מעברי הבתים כדי להימנע מללכת ברחוב פתוח. בבוא יום כזה, שררה דממת מוות בגיטו ורוב בני האדם היו לנים במחבואים שהכינו לעצמם. גם אמא ואני היינו נתונות לאורך חיים זה הואיל ולא היינו מסודרות בעבודה המקנה חותמת היתר וזיכה בהישארות. אמא, בגלל גילה לא יכלה אפילו "להגיש" בקשה לחותמת. באשר לי — המנהל־המהנדס־המעסיק שלי, לא השיג עדיין אישור למפעלו כ"מפעל חיוני" לגרמנים.

פעם באמצע היום פשטה שמועה, שאחד הצוררים נכנס לגיטו ועורך ציד אדם. הרחובות התרוקנו בן רגע וכל אחד הסתתר במחבוא הקרוב לו. הייתי אז אצל חברה, שגרה בבית גדול, כמובן עם עוד משפחות רבות. בחצר הבית היה מיבנה קטן שקירו האחד נשען על סלע, אשר נוצל כקיר תומך טבעי. בחדרים מאחורי הארון היתה פירצה בתוך הקיר — פתח למערה בתוך הסלע הזה. לתוך המערה הזאת נכנסנו יחד עם החברה ועוד כמה עשרות אנשים. שהינו שם בחושך בעמידה מפאת חוסר מקום, כשלוש שעות, עד עבור הסכנה. פעם, בזמן של ארגעה יחסית, הלכנו, רלה, הלה ואני לשדה ירוק בשולי הגיטו, שהיה בזמן הזה עוד מורחב למדי, והשתזפנו. היה זה כפי הנראה יום מיוחד מבחינת קרינה של השמש, כי באותו יום עצמו קיבלו אנשים רבים מכת־שמש. הואיל והטיול לאתר פתוח היה באותם ימים חוויה נדירה למדי ועורי היה בהיר ורגיש במיוחד לקרינה, השמש הכתה בי במלוא אונה וסבלתי כוויה בדרגה רצינית. פני התכסו בועות־בועות והתנפחו מאוד, מתוכן בצבצו שני סדקים צרים — העיניים, שהנפיחות הפריעה להן להסתכל ולמצמץ. להשלמת המראה המוזר, בהמלצת רופא, מרחו אותי במין משחה לבנה, כנראה לוטו־צינצי, שכיסתה את פני במעטה שהתקשה כסיד לבן. מראי היה של "מפלצת" בלתי מציאותית, מן אבו־נפחא בייבשה... הרופא יעץ לי לא להסיר את המעטה הלבן, אשר ממילא נצמד לעורי הניזוק והייתי צריכה לחכות עד שינשור מעצמו. למרות מצבנו העגום פני עוררו צחוק וגיחוך ובני הדודים התלוצצו לא מעט על חשבוני. כמובן ש"המסכה" הטילה עלי הסגר ביתי מוחלט וסבל, במקרה של מצוד־אדם לא היו לי כל סיכויים להינצל. ואז פשטה השמועה על ה"אקציה" הגדולה המתקרבת. כאמור, המחבוא שלנו היה סמוך לדירה בה גרנו בחדרנו הקטנטן. לא העזנו להתרחק מהבית בכלל וכל חושינו היו דרוכים לנעשה בחוץ. אני זוכרת שבתקופה הזאת, עבר לפחות שבוע שלא יכולתי לעצום עין לא בלילה, לא ביום. בלילות לא התפשטנו כדי להיות מוכנות לכל מקרה. הלה דאגה למצבי. בגלל חוסר שינה מוחלט, עיני בהקו באור תוהה ועייף, והיא ודאי פחדה, שעלולה הייתי לאבד את שפיותי. כעת אני מתפלאת, למה לא עלה על דעתנו לקחת איזו גלולת שינה או ארגעה. השימוש בתרופות אלו עדיין לא היה נפוץ בזמנים ההם והיה שמור למחלות של ממש.

וה"אקציה" אכן באה...

בזמן הטיהור הרבתי, התגוררנו כל הארבע בבית משפחת הדודים, בחדר הקטנטן. רלה והלה היו עדיין מסודרות בעבודה, ובבניין עוד גרו גם תושבים פולנים. בבוא היום המסוכן, הלכו הדודים למחבוא בלתי ידוע לנו, ששכרו כנראה תמורת כסף רב. בניהם, לזר — המבוגר, ונשיק — הצעיר יותר, עזרו לנו להתחבא בדירה ולטשטש את העקבות. הדירה, שכללה כמה חדרים בגדלים שונים, היתה אמנם מרווחת, אך בנויה בנוסח ישן, בשורה אחת ארוכה, בדומה לקרונות רכבת. דרך מרפסת צרה־צרה, אשר סובבה את כל החצר הפנימית של הבית במין חגורה מעוטרת במעקה עץ עם פיתוחים אומנותיים, היתה כניסה למטבח. מלבד זה, היתה גם כניסה דרך חדר מדרגות מהשער שברחוב, אבל חדר זה היה תפוס על ידי משפחה זרה. סמוך למטבח, מימין ומשמאל, היו חדרים. מחדר השינה של הדודים, שהיה גדול וארוך כקרון, היתה עוד דלת לחדרינו הקטנטן שהוקצה לנו כחדר שינה. החלון מחדר זה השקיף לרח׳ קפיטולנה 10, המקביל לכיכר, שם היתה חנותם של הדודים. לזר ונשיק חסמו את דלת הכניסה לחדרנו על ידי ארונות חדר־שינה מסיביים. את המשקוף המבצבץ מעליהם הסתירו על ידי ערימת מזוודות. היה זה מחבוא נוח אך בלתי בטוח, כי מספיק היה להסתכל מהרחוב ולהבין, שהוסתר חדר אחד שמשקיף לרחוב. אך אמא יכלה לנוח בינתיים במיטתה במידה והחרדה איפשרה לה זאת. אנחנו הסתכלנו כל הזמן דרך החלון מבעד הוילון. ואומנם קשה היה לגרוע עין ממחזה האימים שהתחולל ברחוב: הגרמנים אצו־רצו כשבידיהם אקדחים שלופים ולפניהם הניצודים מתוך בתים ומחבואים — בדרך כלל היו אלה זוגות שהחזיקו בידיים זה את זה. פסק דין מוות נתבצע ברחוב, שלקראת הדימדומים נהפך לבית־מטבחיים של שאול. מולנו ברחוב קפיטולנה, בקומה ג׳, גרה משפחה אחת, תרבותית ושקטה, נדמה לי שמוצאה מעיר במזרח פולין; זוג עם ילדה קטנה כבת 10 בערך, יפהפיה — מין שירלי טמפל, ראשה עטור תלתלי זהב ושופעת חן. למשפחה זאת היתה פילוסופיה משלה: לא להיתפס לפאניקה! הם חיו ממכירת חפצים בעלי איכות גבוהה, ולרוב אטמו את אזנם מהנעשה בחוץ. פשוט לא לדעת על הרוע המשתולל. הם לא הכינו לעצמם שום מחבוא וחיכו בחיבוק ידיים לבוא הגורל. ראינו מהחלון איך הובילו בגסות את השלישיה הנהדרת בדחיפות כידונים ברחוב: איש גסטפו, המוכן לטרוף את הטרף, ירה מיד בבעל. נשמע בכי הקורע לב של האשה, שנורתה גם היא. הילדה נצמדה לאמה, ויבובה הרך נפסק פתאום על ידי יריה. המשפחה החזיקה כל הזמן זה בזה, בידיים, נפלו אחד על גבי השני, ויצרו מן אנדרטה טרגית לטבח תמימים. כמובן שגם לדירתנו בא תור החיפושים. ברעדה מקפיאת לב שמענו את צעדת המגפיים המסומרים, דפיקות כידונים בקירות, הפיכת רהיטים. קשה לתאר את תחושת הימור הגורל: חיים או מוות? הכל יוכרע בשניה אחת. אך משום מה, את הארון השאירו כמות שהוא מבלי להזיזו. בינתיים ניצלנו.

מהשורה הארוכה של מחבואים למיניהם, זכורים לי כמה מהם במיוחד. בבית שעומד ליד הכיכר המרכזית בגיטו טרנוב, גרה בחורה שעבדה כמוכרת בחנות הדודים. בזכותה הורשינו להיכלל בין הנחבאים בבית הזה. באחד מימי החרדה, לפני בוא האקציה, הכניסו את אמא, אותי יחד עם שמונה אנשים נוספים, ביניהם שימק (שמעון), בן־דודי הצעיר, בחור ג׳ינג׳י, בהיר פנים,

חסון ויפה, שעדיין היה בבית משום שלא סודר בשום עבודה מאושרת.

המחבוא נקבע בתוך חלל הגג העליון, סמוי לעין, מעל עליית הגג הרגילה; צורתו נוצרה באופן טבעי בגלל גג הרעפים התלוי של הבניין. החלל הזה היה מעוצב מגגונים קטנים, כעין מיניאטורות של בקתות כפריות. כל הנכנס לעליית הגג, לא הרגיש שמעליה יש עוד חלל עליון בגלל תקרת העץ האחידה של העליה, שנראתה חסומה וללא אפשרות להגיע אליה. המחבוא היה די נוח, אמנם הגובה הספיק לישיבה בלבד, אבל החלל היה מאוורר הודות לאשנבים זעירים אשר דמו קצת לפתחי יריה במבצרים עתיקים. האשנבים איפשרו לנו גם להשקיף על הנעשה בכיכר למטה מבלי להראות מבחוץ. אלה שיצאו בבוקר בקבוצות לעבודה מחוץ לגיטו, עזרו לנו לעלות בסולם למקום הנסתר הזה. הם היו חוסמים את פירצת הכניסה לחלל הגג העליון על ידי קרש שנראה כשאר הקרשים הרבים, מהם היתה מורכבת התקרה. אחרי כניסתנו היו מסירים את הסולם ומעבירים אותו למקום מרוחק. בצורה כזאת לא הורגשה כלל הכניסה למחבואנו. חזרנו למחבוא הזה במשך כמה ימים רצופים. בערבים, בעת שוב האנשים מהעבודה, ירדנו לדירות להיות אתם יחד במשך הלילה. באחד הימים באה ה"אקציה" הצפויה.

המחזות המחרידים שראיתי בעיני דרך האשנב, לא יישכחו מזכרוני לעולם. הגרמנים, לרוב בריונים חסונים, תאוות רצח בעיניהם, מלובשים בהידור צבאי ונעולים מגפי עור מבריקים, עם אקדחים בידיהם, צווחו פקודות חדות לעבר קבוצות אנשים מבוהלים, חסרי ישע עם ידיים מורמות, שגילו אותם בבתים ובמחבואים. מי שיצא מחוץ לשורה או שלא הרים לרגע אחד את הידיים, נורה במקום. ראיתי איך הגרמנים ירו בילדים קטנים זה אחר זה; הם ניסו לברוח בבהלה כמו רמשים. במרכז הכיכר רוכזו קבוצות אנשים עם ידיים מורמות, כורעים על ברכיים וסביבם חיילי שמירה אוקראינים עם ציוד מלחמתי כבד. מלבד צווחת הפקודות ובכי הילדים, שהיה נפסק לרוב על ידי יריה וזעקת גניחה, לא נשמע אף הגה מההמון הדומם, הכורע ברך באבק הכיכר ובדמם הטרי של אלה שזה עתה נורו למוות. דמי קפא כשראיתי איך גרמני תפס ברגליו את אחד הילדים הבורחים, וריסק את ראשו בקיר במכה אכזרית. אותו דבר עשה לתינוק, שתלש אותו מידי אמו, שהתחננה להשאירו בחיים. אז הבנתי פתאום שאין לנו עניין עם אוייב שבנפש בלבד, אלא נתונים אנחנו בידיהם של מפלצות־אדם. לא ייתכן שאלוהים ברא כאלה כי הם התגלמות השטן עצמו. בצהריים, בדיממת אימים נשמע קולו הצורם של קורא שמות מתוך רשימה של רשיונות הישארות בגיטו שזה עתה הגיעה ואושרה באיחור מה. היו אלה כמה מפעלים קטנים, שעקב השתדלותם, השיגו ברגע האחרון את תווית "החיוניות" למאמץ המלחמתי הגרמני והאנשים העסוקים אצלם רשאים היו לקבל את "החותמת". בין השמות הנקראים הידהד פתאום שמי — שלוש פעמים נשמע בברור — מרקוביץ שרה, מרקוביץ שרה, מרקוביץ שרה. בכל קריאה חשתי הרגשה מוזרה: הנה ההצלה נשמטה ממני. המהנדס שאצלו עבדתי, השיג כנראה את האישור המציל למעני: אבל לדאבוני הוא הגיע מאוחר מדי, אחרי שהתחבאתי. לעת ערב, סמוך לגמר ה"אקציה", שמענו קולות ונביחת כלבים בעליית הגג שמתחתנו, דפיקות פטישים וצעדת מגפיים. חרדה גדולה

אחזה בנו; עצרנו את הנשימה.

אינני יודעת אם רשאית אני להעלות על דל שפתי דבר כה מחריד. שכנראה קרה באותו רגע במחבוא האומלל שלנו; אבל הזכרון בו אינו נותן לי מנוח ולכן אולי חובתי לספר. בעליית הגג בינינו היתה אשה אחת עם תינוק, וברגע של דיממת חרדה, בהתקרב קולות המגפיים וגישושי הפטישים, התחיל התינוק לייבב ולבכות. האנשים ברצותם להשתיקו, כיסו אותו בחוזקה בשמיכה עבה — והתינוק נרדם לתמיד. הו אלוהים, באם אתה באמת קיים, האם לא תבוש? מה עשית לנו? מה עשית לצלם אנוש?... לפתע, בברור מוחלט, הקריב מישהו את הסולם אל מחבואנו ודפק בפטיש על קרש הכניסה הסודי. הכל אבוד! נתגלינו. האנשים התחילו לרדת מהסולם, וביניהם בן־דודי הצעיר שמעוש' (כינוי חיבה שלו). החזקתי בשרוולו ולחשתי שלא יירד עוד, אך הוא מיהר משום מה. התברר אחר־כך שכבר באותו הבית, בחדר המדרגות, התחיל לברוח ונורה במקום. שלולית דמו שנשפך, סימנה את המקום עוד כמה ימים. אחרי שרוב האנשים ירדו מהמחבוא, עלה על דעתו של מישהו, פשוט לסגור את הכניסה בחזרה על ידי הקרש, כאילו שאין יותר אנשים למעלה וזהו זה. הגרמנים, או שלא רצו להטריח את עצמם לעלות על הסולם, או שהיו עסוקים מדי עם אלה שזה עתה ירדו, והסתלקו מהעליה. למעלה נשארו רק ארבעה אנשים שלא הזדרזו לרדת, וביניהם אמא ואנוכי. ניצלנו בינתיים. אחר כך נודע לנו כי המחבוא ניגלה בגלל הלשנה של איש טרנוב, דייר באותו הבית, אשר נחבא במקום אחר, ואחרי שהמחבוא שלו ניגלה על ידי הגרמנים, הציע שרות "קאפו", זאת אומרת, משתף פעולה ומלשין, ובצורה זאת ניסה למלט את נפשו על חשבון האחרים.

שהותנו בגיטו טרנוב היתה שרשרת של השפלות ורעדה; היינו כארבע ארנבות רדופות בזמן ציד. גם היחסים שלנו עם משפחת הדודים, שאצלם גרנו, לא היו נוחים ביותר. הדוד, שהיה אחי אמא, היה טיפוס חלש אופי, וניהול העסק והבית, כמובן היה בידי הדודה. מוצאה, ממשפחה שמאפיינה העיקרי — עשיית כסף, השפיעה על האוירה השוררת בבית.

הדודה היתה אמנם אשה טובה, אבל כל כולה נתונה היתה בהתחרות עם אחותה, שניהלה עסק סיטונאי מקביל. שתי האחיות היו חולשות על הענף, כשתי "מלכות אשקוקין" ממחנות נגדיים, והשתמשו בתחבולות שונות ומשונות על מנת לגבור אחת על רעותה. יחד עם זה היתה הדודה אֵם חמימה לבניה, ואפילו הגזימה במתן "תמורות" כפיצוי עבור העדרה המלא מהבית. הדודה "התאבלה ונאנחה" לעיתים קרובות על בנה השני בוז'יו, שברח לצרפת בהתחלת המלחמה. היא דאגה "איך יסתדר הבחור" כל כך רחוק מכנפיה הברוכות. בסוף המלחמה בוז'יו היה היחיד שנשאר בחיים; התחתן עם בחורה פליטה מעירו וגר כעת בפריס.

למעשה אנחנו היינו תחת שילטונה של עוזרת הבית ריבצ'יה; מעמדנו היה "נחות" בעיניה. ריבצ'יה היתה נפש של עבד נרצע, כולה פרימיטיבית במחשבתה ובצורתה החיצונית — דמות עם אברים גסים ומעוותים מעשיית "ספונג'ה" מילדות. כנראה לא היתה אשה רעה מִטבעה. לעיתים קרובות טיפלה בנו, בשלוש האחיות, אפילו בתמימות־מה. היתה למשל חופפת את ראשינו

"במומחיות" ומסרקת אותנו יפה. היא היתה שמנה למדי, וכעת כמבשלת עוד הלכה והשמינה מיום ליום.

ריבצ'יה תפסה מיד את היתרונות של האיש הקרוב לצלחת בימי מצוקה. היא הפכה לאשת־סודה של הדודה, והתמלאה הרגשה כאילו היא הנותנת לנו לחם־חסד. בארוחות הצהריים המנות שלנו היו קטנות יותר, ומהסוג של שאריות. למצב עניינים כזה לא היתה למעשה הצדקה חומרית. חנות המכולת של הדודים פרחה ומצרכי מזון לא חסרו בבית הזה. הלה ואני עבדנו בחנות חינם ורלה תפרה לדודה שמלות. אך ריבצ'יה רצתה לקנות לה זכויות של חסכנית בעיני הדודה על חשבוננו. אמא, שהיתה אלמנה טריה ושרויה במועקה בגלל זעזועי הימים הקשים, ניסתה בכל זאת לחיות בשלום אתה ויצרה מן תלות חנפנית קשה מנשוא.

מזמן לזמן החנות היתה מתרוקנת לחלוטין על ידי מכוניות משא גרמניות. אך הדודים היו מתאוששים מהר, וממלאים את המחסן מחדש על ידי קניות בשוק השחור מהגויים הכפריים; המגע אתם היה עדיין אפשרי. לא היתה זו רדיפת כסף בלבד, המשך העסקים היווה את ציר חייהם, והיה עבורם סם־אשליה של המשך הקיום. פעם חלמתי שבאו מכוניות ענקיות והעמיסו הכל, והשאירו בחנות חלל ריק לחלוטין. סיפרתי על אודות החלום לרלה והלה — ואומנם יומיים אחר כך כאילו והתגשם במלואו. היתה זו מכה ניצחת והחנות נסגרה סופית. באה האקציה הגדולה והגיטו קטן עוד יותר, השטח המצומצם נחסם על ידי גדרי תייל דוקרניים סבוכים וגבוהים. נאסר המגע עם הגויים. יחד עם משפחת הדודים העבירו אותנו לאיזור כפרי בשולי העיר. קיבלנו חדר בביקתה ברח' וידוק מס' 8. ריבצ'יה נטשה את הדודים, מצאה לה גבר בעל אמצעים, שהיגלו את אשתו למחנה.

הדירה שקיבלנו יחד עם הדודים היתה מורכבת מחדר אחד קטן ומטבחון כפרי קטן עוד יותר; בחדר גרה משפחת הדוד, ארבעה אנשים, ובמטבח — אנחנו. הדודה הפכה תיכף את הדירה לחנות מכולת בלתי ליגאלית וסיכנה את כולנו על ידי עסקים אסורים של מכירת מצרכי מזון. מתחת למיטות ובארונות החזיקה קמח, סוכר ומיני סחורות, למרות שמלאי הכסף שברשותה היה ודאי מספיק לקיים את משפחתה. אבל, כפי שהזכרתי, היתה זו מין מחלה, שכנראה אי אפשר היה לה להיגמל ממנה. רלה והלה היו יוצאות יום יום את הגיטו למקום עבודתן, בטור מלווה חיילים חמושים; ואמא ואני ניסינו בימים השלווים והספורים למכור את רכושנו הנותר. המכירה והמשא ומתן נעשו דרך הגדר, תוך כדי חטיפה עצבנית. רק מחירים נמוכים ביותר משכו את קוני "המציאות". מכרנו את הסדינים ואת מפות השולחן היפות, שבעבר הלא רחוק שימשו לנו בשביל לפאר את ערבי השבתות. ערב אחד, כשהלה ורלה חזרו מעבודתן, מכרנו גם את מכונת התפירה. הלה הצליחה במיוחד במכירה זו והיינו "מאושרות" שיתאפשר לנו להתקיים עוד תקופת־מה.

מבחינה כלכלית היינו יחידה לגמרי נפרדת מהדודה, וזה נתן לאמא סיפוק רב שאכן היא עוד עצמאית ו"בעלת בית" לעצמה. בדרך כלל אכלנו פעם ביום ארוחה מבושלת, כשרלה והלה היו חוזרות מהעבודה. אני זוכרת את הארוחות האלה, בעלות מנה אחת: דייסת תירס או כל מיני כוסמת עם סכרינה,

שטעמה נדמה לנו כטעם מאכל מלכותי. כמנה אחרונה קיבלנו כל אחת קוביית סוכר אמיתי, שאמא קנתה אצל הדודה, על מנת לקבל את מינימום הקלוריות.

באחד הימים החלטנו, שעלי לנסות ולהציל את עצמי על ידי בריחה מהגיטו בעזרת התחפשות כנוצריה. קווי הפנים ה"ניאוטרליים" שלי, עיני הבהירות־ירקרקות ובמיוחד השפה הפולנית אשר בפי, על טוהרת הסגנון הקלאסי, איפשרו לי לחלום חלומות שאכן אוכל להצליח במשימה זו. דרך אגב, היתה זו סגולתם של יהודי קראקוב, שדיברו פולנית ללא "מבטא יהודי". אפילו יהודים אדוקים בעלי זקנים דיברו לעיתים בשפת הבמה הפולנית — בדרך כלל שפה תקינה ופחות משובשת מאשר ה"עמך" הפולני. הנוער היהודי, ברובו לא שלט בשפת היידיש בכלל, למרות ששפה זו לא היתה זרה לאוזניו.

התחלתי בהכנות לבריחה בקנייה של תעודת זהות מזוייפת, אשר עלתה לנו 500 זלוטי; היה זה כסף רב בזמנים אלה. התעודה נשאה את שמה של מריה וישניאבסקה והיתה גדולה כדף פוליו, והאותיות כקידוש לבנה; הכל הצביע על זיוף ברור, אבל זה מה שיכולתי להשיג. קניתי לי גם כובע, אביזר "נוצרי" בימים ההם, מקושט ועליז, לפי סגנון המשרתות המתגנדרות פעם בשבוע ביום ראשון. קניתי זוג עגילים צהובים, זולים למראה. ביום ראשון הכנסתי את כל האביזרים האלה לחבילה ויצאתי יחד עם טור החולים, שנרשמו לביקור בקליניקה מחוץ לגיטו. חמקתי לשרותים, שמתי עלי את כל התפאורה, ויצאתי מבלי שמישהו הרגיש בי, דרך החצר לרחוב אחר. התחלתי לצעוד במרץ, להתרחק מהעיר ובמרחק של כחצי שעה הליכה הגעתי לשכונה בקצה העיר.

היתה זו שכונה כפרית דלה. היות והיה יום ראשון אחרי הצהריים, הרחוב היה מלא ילדים. משום מה, הילדים הבחינו בזיוף דמותי, ואולי דווקא בגלל הופעתי "העירונית" מדי — כובע, עגילים, ארנק, והתחילו לצעוק אחרי: יהודיה! יהודיה! עברתי לידם בגאווה וראש מורם כדי לסתור את החשדות, אך הרגשתי שהנני צועדת לקראת אסון בטוח. לקראת השעה 6 בערך, כשקבוצת החולים היתה אמורה לחזור לגיטו, התגנבתי שוב לטור החוזרים בלי שהרגישו בי. מספר החוזרים התאים כעת למספר היוצאים, ובזמן ספירה לא היו בעיות. חזרתי הביתה, ואני בטוחה שצעדי זה היה מכריע בהצלתי. בינתיים רלה והלה חזרו כבר מעבודתן מחוץ לגיטו. אמא ישבה על מפתן הביקתה, ובכתה מתוך צער עמוק. מעיניה מורגש שהיתה שרויה במצב זה כל אותו היום. ברגע שראתה אותי — כאילו נגולה אבן כבדה מלבה. אז החלטתי שלעולם לא אעזוב את אמא אפילו בשכר הינצלותי.

המתח בגיטו הקטן גבר והלך. כל אלה שנשארו במשך היום בגיטו, היו בבחינת "פושעים" שלא סודרו בעבודה מאושרת, וקיומם היה לא ליגאלי. הגרמנים ערכו ציד מתמיד בסימטאות הגיטו, שהיו צריכות להיות ריקות מאדם במשך היום, עד בואם מהעבודה של האנשים המסודרים במיפעלים. נערך ציד נרחב, אך בחלקו נעשה על ידי "חובבים" למיניהם, שהיו מופיעים פתאום בכיכרות וירו קליעות אימון באנשים שלא הספיקו להסתתר. בדירה קטנה שלנו נשארו במשך היום רק הדודה והדוד, אמא ואני. הביקתה שבה היתה דירתנו, היתה

מורכבת משלוש יחידות; חדר ומטבחון, לא היה לנו שום מגע איתם. היחידה השלישית היתה ריקה מדיירים ונעולה על ידי חותמות החרמה. הדיירים של הדירה הזאת, משפחה נהדרת, זוג עם ילדה, מעיר קטוביץ, הוגלו מטרנוב בזמן האקציה הגדולה. אני זוכרת שעוד לפני האקציה הזאת דיברנו על לבם להסתתר, אך זה היה נגד ה"פרינציפ" שלהם. ייתכן שהיתה זאת שארית אמונתם בתרבות הגרמנית, שהיתה נחלתם של רוב יהודי קטוביץ; השפעת התרבות הגרמנית היתה חזקה בה מתקופת הכיבוש האוסטרי, מלפני מלחמת העולם הראשונה.

בגלל המחסור בבגדים חמים והחורף המתקרב, הייתי פורצת מדי פעם לתוך הדירה החתומה, דרך החלון מצד החצר הפנימית, ומוציאה בשבילנו דברים חמים ללבוש. היו אלו דברים בעלי רמה גבוהה שכמותם לא היו אף פעם ברשותנו. פעם הוצאתי חולצה אדומה־טרקוטה בעיבוד סרוג־קטיפתי, יפה ממש; אפילו בימים הטרופים האלו שימחה את יצר גנדרנותי, ולבשתי אותה אחר כך זמן רב. בגלל פריצה כזאת הייתי אחוזת פחד ממש; היה זה מעשה בלתי חוקי בעיני הגרמנים, ואילו ראוני הייתי נידונה ליריה במקום.

ידעתי שהחפצים לעולם לא יגיעו לבעליהם האמיתיים, בשבילנו היתה זו בבחינת הצלה נגד הקור. לקראת ערב, כשהדודים ובניהם, לזר ונשיק, וגם רלה והלה חזרו מהעבודה לגיטו והחשיך מוקדם, בני־הדודים התחילו חופרים פתח כניסה לכוך המרתף מתחת למטבח. אנחנו, הבנות, היינו מוציאות את האדמה הנחפרת בדליים ומפזרים אותה טיפין־טיפין בחצר, כדי שלא ירגישו בה. הפתח הוביל למרתף קטנטן ללא חלון ובלא מגע עם החוץ. היה זה כוך כפרי קטנטן ששימש פעם כמזווה מזון, מקורר באופן טבעי על ידי חושך ורטיבות. הכניסה המקורית אל הכוך היתה קבועה קודם ברצפת הפרוזדור, לפני הדלתות, והיתה חסומה על ידי פלטת קרשים מתרוממת. הפלטה נפתחה אופקית, מוחזקת על ידי צירים בצד אחד. אחרי הפתיחה אפשר היה לרדת בכחמש מדרגות לחלל הכוך, שהיה קבוע בדיוק מתחת למטבח. לזר כיסה את הפלטה במעטה בטון, שהשיג אותו מאיזה מקום. כשהבטון התייבש, זרינו עליו אבק וחפצים ישנים, והוא נעשה חלק אינטגרלי של רצפת הבטון בפרוזדור. הפתח הצר אשר ממטבחנו, היה עכשיו הפתח היחידי לכניסה ועליו עמדה מיטה שהסתירה יפה את החתך ברצפת העץ שבמטבח. במחבוא הזה, אשר נראה לנו בטוח למדי, ישבנו במשך הימים, אמא ואני ועוד שני אנשים מבוגרים מאוד ובודדים, אותם אספנו אלינו. הדוד והדודה היו יוצאים בבוקר לאיזה מקום נסתר מחוץ לבית, קרוב לודאי סודר בשבילם בעד כסף רב. במרתפון הזה ישבנו לאור נרות עם חבילות קטנות של כמה חפצים אישיים, מוכנים לכל מקרה גילוי. בדומיה הקשבנו לקולות הרחש שבחוץ וחיכינו לבוא הבנים והבנות מהעבודה. המחבוא לא שימש אותנו זמן רב, כי האקציה, אשר עליה נלחש ודובר, אומנם באה בהקדם. באחד הימים שמענו פתאום צעדי מגפיים מסומרים מעלינו ודפיקות המקוש על גבי מכסה העץ, שהיווה את הפתח אלינו. שמענו בברור איך מזיזים את מיטת הברזל החוסה על הפתח. כיבינו את הנר וישבנו אחוזי אימה בציפיה מחרידה לבאות. אחד הזקנים המסכנים שהיו איתנו, פשוט לא החזיק מעמד והוציא קולות גוף שלא היתה לו שליטה עליהם. לא אשכח את צחוקה הכבוש

של אמא. משום מה תפסה את הצד המגוחך שברגע הטרגי הזה וצחקה ממש, עם דמעות בעיניים. היתה זאת תערובת של צחוק, דמע וכאב, והיה זה צחוקה האחרון. הדפיקות של הפטיש התקרבו והתקרבו ופתאום אור בהיר בקע דרך הפתח. בפקודות צווחה הוציאונו לחצר. אני זוכרת היטב את הרגע. לידנו נאספו עוד אנשים, שכנים באותה ביקתה, שגם אותם גילו הגרמנים. לידם עמד שכן יהודי עם פטיש ביד. הוא הוא שהלשין עלינו ובזכות ההלשנה ניתן לו מעמד של "קאפו", זאת אומרת — משתף פעולה. בינתיים הציל את חייו העלובים וחי בשרות השטן הגרמני. אני זוכרת את הבחור הזה; ג'ינג'י לוהט, גס־קווים ושפל. כנראה ידע היטב על מלאכת הסתרים שלנו. החזקתי בידי אמא, כשהובילונו לכיכר, ומשם עם מאות אנשים אחרים — לתחנת הרכבת בטרנוב. היה זה טרנספורט נידון לענישה, מפני שכל האנשים הוצאו ממחבואים, וקיומם בגיטו היה בלתי ליגאלי. היה זה יום חורפי יפה להפליא. בשני צידי הטור דירבנו אותנו בכידוני רובים גרמנים מדרג נמוך וגם אוקראינים. אנשים תמימים אחדים ניסו לשחדם על מנת לאפשר להם לברוח ומסרו לידיהם חבילות כסף ותכשיטים, לרוב ארוזים בשקיות קטנות, קשורות בחבל דק. האוקראינים והחיילים הגרמנים לקחו מהם את השוחד, אך כמובן לא נתנו להם לצאת מהשורה. נהפוך הוא — שמרו עליהם ביתר שאת.

משום מה נחרט בזכרוני המראה היפה במיוחד של עץ חיינני, צעיר ונפלא, שעמד בעלוותו המלאה על רקע שמים כחולים ובהירים של יום חורף יפה. נאחזתי במראה זה כבפרידה אחרונה מיפי העולם, וחשבתי: מה גודלו של רוע האדם לנוכח פלאי הטבע הסובבים אותו. בדרך — אמא שיננה לי, שבכל כוחותי אשתדל לברוח בהזדמנות הראשונה. "את צעירה ותוכלי עוד להינצל — רק תנסי לברוח מיד" לחשה לי. היתה זאת ברכתה האחרונה וגם צו לנסיון בריחה...

בתחנת הרכבת התנהל מחזה האימים בשיאו. אוקראינים במדים ובעזרת כידונים, דירבנו את האנשים המכופפים עם תרמיליהם להכנס לקרונות בקר. כפי שהזכרתי, היה זה יום מבהיק במיוחד; השמים היו כחולים, בהירים, צוננים ומעטה שלג לבן מסביב סינוור את העיניים. הכל נראה בלתי מציאותי. אמא לחשה לי שאתחיל תיכף ומיד בתכנון הבריחה שלי למען להינצל "רטוי ש'יע, רטוי ש'יע" (בפולנית), זאת אומרת "הצילי את עצמך, הצילי את עצמך" לחשה לי בתוקף. הצו כאילו היפנט אותי. לפני הכניסה לקרון, כששני האוקראינים המוצבים לידנו היו עסוקים בדחיפת אנשים לתוך הקרון וסובבו את גבם אלינו, זינקתי פתאום הצידה והסתתרתי בשוחה קרובה, מאחורי שיח מכוסה שלג. כנראה שמישהו השגיח במעשה זה ורמז לאוקראיני המוצב עלינו. האוקראיני כיוון אלי רובה וצווח שאם לא אחזור מיד — יירה לעברי. ראיתי שאין לי ברירה — חזרתי. בינתיים הכניסו את אמא לקרון שהתמלא ונסגר. כידון האוקראיני כיוונני לקרון אחר. הצפיפות היתה איומה; עמדנו דחוסים זה ליד זה בלי אפשרות אפילו להתכופף. לעת דימדומים זזה הרכבת. זה היה גיהנום. ילדות ובכי התערבבו בתפילות קולניות של אקסטזה פנאטית. אנשים זקנים לא שלטו במעיהם והאויר היה קשה מנשוא. לידי עמד בחור צעיר, נאה, שחרחר, תושב טרנוב; שמו, נדמה לי, וואסרלאוף. יחד התחלנו לתכנן בריחה.

ברשותו היה אולר כיס. במאמץ הבקענו לנו דרך להגיע לאשנב, מסורג ברשת ברזל. בעזרת האולר פתח הבחור (שכחתי את שמו הפרטי) את הרשת, כך שנוצר פתח קטן, אך מספיק כדי להשתחל דרכו; הייתי צעירה ודקת גיזרה. כשהרכבת עברה ליד חורשה אפופת צללים ושלג, שצבעו האפיר ובהק מסתורין, טיפסתי על ידי וואסרלאוף וקפצתי דרך פתח באשנב; מיד אחרי קפץ גם הוא.

תעודות היסטוריות מהגיטאות

י. קרמיש

מכתבים חשאיים מגיטו וילנה לגיטו וארשה

בארכיון "עונג שבת" (ארכיון רינגלבלום), נשתמרו מאות מכתבים — במקור ובהעתקים — ששוגרו לוארשה מעשרות עיירות וממחנות עבודה. בולטים במיוחד אגרותיהם של עסקני ציבור ורבנים אל יו"ר הג'וינט, יצחק גיטרמן. גיטרמן היה משוחרי תרבות יידיש המתקדמת, מבוניו המסורים ביותר של "ייווא", חבר הנהלת "ייווא" בוילנה. הוא עשה רבות למען מיפעלים חברתיים שונים, היה מתומכי "החלוץ" וכן של אנשי רוח וסופרים, של אמנים ועסקני ציבור, של מלומדים ואנשי סגולה אחרים.

מתוך אוסף בלתי מוכר זה, אשר מהווה מקור חשוב ונאמן המשקף עובדות ואירועים שהתרחשו בגיטאות ובמחנות בפולין הכבושה, הננו מביאים לראשונה לדפוס ארבעה מכתבים מאת המדען וההוגה זליג קלמנוביץ' מגיטו ווילנא. הוא שיגרם אל יצחק גיטרמן בגיטו וארשה, באמצעות שליחי המחתרת היהודית בחודשי פברואר—אפריל 1942.

לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, הגיעו גיטרמן עם קבוצת פליטים מוארשה לווילנה ופתח שם מיד במיבצע הצלה ועזרה רבתי. כך, למשל, נוסדה שם מעין פנימיה מיוחדת בשביל סופרים ועתונאים, בה מצאו מיקלט גם סופרים ועתונאים פולניים. לפני פרוץ המלחמה ב־1939 החליט גיטרמן לצאת לפאריס על מנת להגביר משם את עזרת הג'וינט. האניה בה הפליג מאחד הנמלים הפולנים בכיוון שטוקהולם — הגרמנים עצרוה בטרם הגיעה לשטוקהולם, ושמונים אזרחים פולנים שעל סיפונה, וביניהם גיטרמן, הועברו למחנה של שבויי־מלחמה סט בארגארד שבחבל פומרן הגרמני (כעת פולין). במחנה זה נפגש גיטרמן עם אלפי שבויי־מלחמה יהודים ויחד אתם שוחרר במרץ 1940. עם שובו לוארשה המשיך במסירות־נפש את עבודתו הציבורית כאחד ממנהלי הג'וינט הפעילים ביותר, ולא חסך מאמצים עילאיים, כדי להקל על מצבם הקשה של רבבות פליטים וגולים בבירה הפולנית. בו־זמנית התעניין גיטרמן גם בגורלם של היהודים בערי השדה והתחיל לפעול למען

המגורשים שנדדו ממקום למקום. גיטרמן היה לאחר מכן ממארגני הוועד היהודי הלאומי במחתרת והאירגון היהודי הלוחם, שעם הקמתו היה חבר בוועד האזרחי, שנטל עליו את הדאגה להשגת אמצעים וצרכי התגוננות ולהפצת רעיון ההתנגדות האקטיבית. איגרות קלמנוביץ׳ אל גיטרמן נשתמרו בחלק השני של "עונג שבת", בתוך אחד משני כדי החלב, שנתגלו מתחת לחפירות ב־1 בדצמבר 1950.

הירש זליג קלמנוביץ׳ (1881—1944), מראשי" ייוא", ולמעשה מנהלו המדעי והארגוני ועורך פירסומיו, תלמיד־חכם ומעורה בכל ענפי התרבות העברית הקדומה והחדשה, היה מבוניה של הספרות המדעית היהודית ונמנה עם הסופרים והחוקרים בשדה הפילולוגיה של יידיש (עבד שנים רבות על חיבור מילון ללשון זו). הוא נאבק על טהרת היידיש ודרש את הכנסתם המירבית של ביטויים עבריים לתוכה (בזמנו התנגד בתוקף להנהגת הכתיב הסובייטי — המוסקבאי ביידיש). הוא היה פעיל בגיטו וילנה ואחד הדמויות המרכזיות בחיי התרבות היהודית שם.

קלמנוביץ׳ היה בין מייסדי איגוד הסופרים היהודים בגיטו והיושב ראש שלו. האיגוד ריכז במסגרתו את אנשי־הרוח היהודים מכל הזרמים: ציונים, בונדאים, קומוניסטים, ואחרים. הוא ניהל את "בית התרבות" (קולטור הויז) שברחוב סטראשון 6 ואת האוניברסיטה העממית, ברחוב שאבלסקה 12.

לפני פרוץ המלחמה ביקר קלמנוביץ׳ בארץ ישראל, וביקור זה נחרט עמוקות בנפשו. בעקבות ביקור זה התעצמה אהבתו לארץ, בה חי בנו שלום בקיבוץ מרחביה. בגיטו נתחזקה הכרתו הציונית והיה ידיד נאמן לנוער החלוצי. בעת הופעותיו הפומביות בגיטו הביע חרטה על כי ביזבז את כוחותיו להקמתם של נכסי תרבות יהודיים במקום שנגזרה עליהם כלייה. אף על פי כן, פיעם בלבו רגש אופטימיות חזק במשך כל הימים האלה ולא רצה להאמין באפשרותה של הכחדה כללית; הוא לא חדל להתעודד, לעודד ולחזק רוחם של אחרים.

אף בימים המרים האלה המשיך ביצירתו והרבה לכתוב. בין כתביו מתקופה זו נשאר חיבור גדול על י.ל. פרץ — "מבטו של י.ל. פרץ על ספרות יידיש",[1] וכן עבודה על השקפת אחד העם על הספרות העברית (שניהם כתובים בעברית). על הנושא האחרון הירצה גם פעמים אחדות בגיטו, וכמו־כן נותרה גם עבודתו "בעיות יסוד בתולדות הספרות". יומנו, שכתב בעברית ושנמצא לאחר שנשלח למחנה ריכוז באסטוניה (ביידיש כתב רק קטעים מסויימים), מקיף את התקופה מ־22 ביוני 1942, עד 31 באוגוסט 1943. את היומן גילה המשורר א. סוצקובר יחד עם החיבור "דער גייסט אין געטא" (הרוח בגיטו)[2] אחרי השיחרור ומסרם ל"ייוא".[3]

1. חלק עיקרי של העבודה פורסם ב"גאלדענע קייט": ההשלמות — ב"ייוא־בלעטער כ׳ 32, עמ׳ 49—66.
2. המסה "דער גייסט פון געטא" ראה אור ב"ייוא־בלעטער", כ׳ 30, גליון 2, עמ׳ 172—189.
3. היומן יצא לאור לראשונה — בתרגומו ובליווי הערותיו של יודל מרק — ב"ייוא־בלעטער" כ׳ 35, עמ׳ 18—92, בשנת 1977; פורסם בשפת המקור — "יומן בגיטו וילנה וכתבים מהעזבון שנמצא בהריסות" — ב"מורשת — ספרית פועלים", עם מבוא והערות מאת בנו של קלמנוביץ׳, שלום לוריא.

ביומן תוארו ארועי־יום, רשימות על גורל יחידים ומוסדות, והגיגיו על בעיות הקיום של העם היהודי. המחבר, ששאיפותיו התרכזו במאמצים להנציח חוויות אישיות ותופעות חברתיות, הבליט את "רוח היצירה הגדול והחזק של העם היהודי שנתגלה בגיטו שלנו". הוא האמין "שכוח היצירה יעמוד לנו בימי השיחרור לכונן את הריסות האומה על אדמתה ולאחד את פזורי ישראל".

קלמנוביץ' מסר את מכתבי י. גיטרמן — בדומה למכתבים אחרים בעלי ערך היסטורי — לארכיון המחתרתי "עונג שבת". ביומנו של רינגלבלום מהדהדים איזכורים ממכתביו של קלמנוביץ', כגון: הרשימה על מאורעות בגיטו וילנה, עליהם מוסר רינגלבלום בקיצור ב־7 במאי 1942, בזו הלשון: "עבודה ציבורית פורחת בווילנא — ערבי־קונצרטים — נוסד אירגון מורים. איגוד סופרים פעמיים בשבוע, הרצאות... ייווא (קלמנוביץ') בהשתתפות 20 איש — ממיינים ארכיון ייווא — ספריית סטראשון מונחת בספריי האוניברסיטאית."

במכתב־צוואה שלו, מיום 1 במרץ 1944, שהפנה אל המכון היהודי המדעי "ייווא"; אל הפן־קלוב היהודי; אל הסופרים שלום אש, ה. לייוויק וי. אופאטושו, ואל ד"ר רפאל מאהלר, כתב רינגלבלום "ברגע שבו 90 אחוזים של יהדי פולין ניספו" והעלה על נס את הפעילות התרבותית בגיטו וארשה, לרבות ההישגים של ארכיון "עונג שבת". בקשר לזה הזכיר את קלמנוביץ' אשר "תחת עיניהם הפקוחות של הגרמנים מיין את החומר של ייווא והחביא חלק ניכר ממנו".

ממכתבי קלמנוביץ' בוקעים החיוניות ורצון־החיים הכביר של העם. כמו כן הם מעידים על כושרם של היהודים להסתגל לתנאים הקיצוניים והגרועים ביותר ששררו בגיטו, לתוכו הועברו שרידי עדה שנרצחה, ושמעל לראשה ניפנף כל הזמן חרב ההשמדה.

הרמזים במכתביו של קלמנוביץ' על התעצמות הפעילות התרבותית בגיטו, שמטרתה היתה לחסן את תושבי הגיטו, בייחוד את הצעירים ביניהם, למאבק בשיטות הדהומאנזציה, בהשפלה המוסרית, שנקטו הנאצים כלפי האוכלוסיה היהודית, מהווים הוכחה נוספת להתנגדות הרוחנית, אותה הצמיחה העשייה התרבותית בגיטו ואחרון אחרון — איגרות קלמנוביץ' מצביעות על הקשר ההדוק בין המחתרת היהודית בגיטו וארשה לבין זו בגיטו וילנא, ומהווים שיר תהילה לשליחים האמיצים ("לאנשים צעירים שהלב מלא בהם"), שחייהם היו תלויים תדירות מנגד וקיימו את הקשרים בין שני הגיטאות, כדי להעביר לשארית הפליטה בוילנא דברי עידוד וסיוע.

הצלחנו לפענח כמעט בשלמות את כתב־היד קשה־הקריאה של מכתבי קלמנוביץ'. מטעמי קונספירציה נהג להזכיר רק את שמותיהם הפרטיים של האישים, שעליהם הוא כותב, וכן נהג ברמז בכינויי אירגונים ומוסדות. להבהרת שמות האישים והמוסדות הוספנו הערות־הסבר בסוף המכתבים.

יצחק, ידידי היקר,

אני מודה לאלוהים על שניתן לי לכתוב לכם כמה שורות.

על מה שעבר עלינו עד כה נספר זה לזה, כאשר יגיעו ימים יותר טובים. עלינו להאמין ולבטוח שזכות האבות והבנים שעמדה לנו עד עתה, תגן עלינו גם להבא.

שנינו ב"ה בריאים ומצפים לישועות ולנחמות. אני מקווה שגם אצלכם הכל כשורה. המוכ"ז ודאי יספר לכם, על המתרחש אצלנו. איש מהימן הוא במלוא מובן המלה, ומעיד על כך החבר הרמן.[1]

נשמח מאוד מאוד לשמוע עליכם ועל שאר ידידינו, כגון על מנחם וזוגתו.[2] לפי הידיעות שהגיעו אלינו, היתה לכם עוד בקיץ של שנה זו האפשרות לעמוד בקשר מכתבים עם מאכס,[3] עם יעקב,[4] ועם אליהו.[5]

על גורלה של הירושה שהשארנו מאחורינו[6] אין אנחנו יודעים, לפי שעה, פרטים מדויקים (לי, על כל פנים, לא ידוע דבר).

יש שמועות שהאדונים[7] לקחו כבר חלק ממנה. יתכן, שבעוד כמה ימים אדע דברים יותר ברורים. אני רוצה לקוות שבריאותו של מאכס טובה וכי הוא מצליח ואנחנו נזכה עוד לרוות נחת זה מזה.

עם זלמן[8] לא התראיתי, לצערי, מאז מחצית יולי. לא אאריך עוד בדברים. בודאי הייתי מעדיף להיות יחד אתכם.

שמענו כאן שהחיים היהודיים משגשגים אצלכם, על אפן ועל חמתן של כל הפורענויות.[9] אבל תפילת שוא היתה לבקש זאת[10] (המשפט אינו ברור. ר.נ.).

מעשה טוב הייתם עושים לו יכולתם לשלוח לנו מעט סיוע כגמ"ח, על חשבון קרובי העומדים בקשר עם מאכס. עד עתה יכולנו להסתדר, אבל הזמן עובר והמצב הולך ורע. אפשר יש לראות נס בהזדמנות שבאה לידינו.

היו בריאים וחזקים

שלכם קלמן

(הערות למכתב מיום 16 בפברואר 1942)

1. הרמן קרוק, לשעבר מנהלה של הספריה הגדולה ע"ש גרוסר בוארשה. מארגן ומקים מוסדות תרבותיים רבים בגיטו וילנה ובעל כושר פעולה כביר. כבר בימים הראשונים והקשים של הקמת הגיטו אירגן את הספריה "מפיצי השכלה" ברח' סטראשון 6 ובשבוע השני לקיום הגיטו התחיל בהשאלת ספרים. הוא גם אירגן את אולם הקריאה, המוזיאון ואת המשרד הסטטיסטי.
2. מנחם לינדר, מזכיר האירגון הורשאי של ידידי ייווא, היה גם מזכיר המערכת של "עקאנאמיק" שיצא לאור ביידיש על־ידי המדור הכלכלי־סטטיסטי של ייווא, בעריכתו של יעקב לשצ'ינסקי. בכתב־עת זה פירסם שורה של מחקרים בעלי חשיבות בתחומי סטטיסטיקה וכלכלה וכן ביקורות רבות על ספרים בעניינים אלה, וביניהם גם על פירסומים שיצאו לאור בארץ־ישראל בנושא הדמוגרפיה. לאחר שעזב לשצ'ינסקי את וארשה, קיבל על עצמו לינדר את עריכת ה"עקאנאמיק". "לינדר נמנה על צעירי המדענים

המבטיחים ביותר שהוציאה מקרבה יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם" (מ. ויינרייך).
בזמן המלחמה עמד לינדר בראש המחלקה לרישום שעל יד העזרה הסוציאלית היהודית בוארשה, שם הצטבר חומר עשיר על החיים היהודיים בפולין. מדור זה התפתח הודות ללינדר והגיע לדרגת מוסד מדעי בעל חשיבות רבה. בו־זמנית היה לינדר פעיל מאוד באירגון התרבותי היהודי ייקאר (ידישע קולטור ארגאניזאציע) בגיטו וארשה והיה הרוח החיה שבו. לינדר כתב גם יומן ביגטו, שלדאבוננו לא נשתמר. רעייתו מירה היתה ילידת וילנה ובוגרת בתי ספר יהודיים חילוניים (רינגלבלום, כתבים פון געטא, כרך ב׳ עמ׳ 68, 164, 168, 171). השווה הערה מס׳ 9 למכתב הראשון.

3. מקס ויינריך, אחד ממניחי היסוד של ייווא: תחילה מזכיר מדעי של המדור הפילולוגי, ומאז הועידה המדעית הראשונה של ייווא בוילנה (1929) — חבר ההנהלה המרכזית והוועד הפועל של ייווא וחבר המדור הפילולוגי בארצות־הברית מאז שנת 1940.
בימי מלחמת העולם השניה עשה רבות למען העברת ייווא לארצות־הברית. בשנים 1940—1950 היה המנהל המדעי של ייווא.

4. יעקב לשצ׳נסקי, אחד מהוגי הרעיון לייסודו של "ייווא" ומיוזמיו שבמשך שנים רבות ניהל את המחלקה הכלכלית־סטטיסטית של המכון; ערך יחד עם פרופ׳ ברוצקוס ויעקב סגל את הפירסומים של "ייווא": בלעטער פאר יידישער דעמאגראפיע און סטאטיסטיק (5 ספרים), עקאנאמישע שריפטן, בערלין—ווילנע, ויידישע עקאנאמיק, וואַרשע. השתתף בייווא־בלעטר; כן השתתף באנציקלופדיה הכללית של קרן דובנוב ואף נמנה עם עורכיה.

5. אליהו צ׳ריקובר, ממייסדי "ייווא" בוילנה וממניחי יסודותיו. בשנים 1925—1943 היה המזכיר המדעי של הכתבים ההיסטוריים של ייווא; בספטמבר 1940 הגיע צ׳ריקובר לניו־יורק, שם המשיך בפעלו, כמזכיר המדור ההיסטורי של ייווא. היה מחשובי החוקרים בתחומי ההיסטוריה היהודית.

6. הירושה — על האוצרות שנשארו בייווא — ראה הערה למכתב מן ה־23 למרץ 1942.

7. אדונים — גרמנים.

8. זלמן רייזן, אחד מבוני ייווא; יחד עם מ. ויינרייך היה ב"כ הוועדה המארגנת של מוסד זה החל משנת 1924.
עורך ה"ידישע פילאלאגיע" יחד עם נח פרילוצקי ומ. ויינרייך. לקח חלק פעיל בכל פעולות ייווא.

9. הכוונה לעבודה תרבותית רחבת מימדים שהתנהלה על ידי אירגון התרבות היהודית "ייקאר" בגיטו וארשה, במסגרת העזרה העצמית היהודית ועל ידי ועדי הבתים שהוקמו על ידה. ועדי הבתים, ששימשו יסוד לפעולה זו, היו מארגנים לאלפי יהודים אקדמיות, הרצאות, עצרות ספרותיות־אמנותיות לכבוד מנדלה, שלום עליכם וקלסיקאים יהודים אחרים. נוסף לכך ערך ייקאר מדי שבוע אימפרזות ספרותיות־אמנותיות בבניין המכון למדעי היהדות לשעבר (רינגלבלום כ׳ ב׳, עמ׳ 166, 167). גם האירגון לפעילות תרבותית בלשון העברית, "תקומה" היה מארגן בגיטו סמינרים, קורסים, חוגים מדעיים, אסיפות ועצרות למיניהן (למשל העצרת לזכרו של יהודה הלוי לציון 800 שנה לפטירתו). קלמנוביץ׳ ידע ודאי גם על העבודה החשאית של ארכיון "עונג שבת", ששם לו למטרה לאסוף חומר היסטורי על כל מה שעבר על היהודים בעת המלחמה והכיבוש הנאצי: ארכיון זה היה למעשה המשך הפעולה שהתנהלה על ידי יצחק גיטרמן בווילנה, שם הקים ועדה מיוחדת שעסקה בגביית עדויות מפי היהודים שברחו מן השטחים הכבושים (רינגלבלום כ׳ ב׳, עמ׳ 136).

10. קלמנוביץ׳ בגיטו מביע חרטה על הכוחות שבוזבזו כדי לבנות תרבות

יהודית במקום שנשקפה לה סכנת כלייה (דבוז׳צקי, ירושלים דליטא, אין קאמף און אומקום, עמ׳ 263).

וילנה, 19.2.1942

יצחק, ידידי היקר,

לפני כמה ימים שלחתי לכם פתק, כמו זה — בידי שליח. היום קיבלתי דרישת שלום מכם ומחברינו האחרים. אין כלל לשער את גודל שמחתי — שמחתנו.

אכן, התקיים בנו: "משנכנס אדר..."[1] ודאי אינכם מצפים לקבל ממני תיאור של האודיסיאה שלנו, אשר ——— (מלה בלתי קריאה. ר.נ.) היא לעומתה כצפיחית בדבש.[2] נקווה שנוכל לעשות זאת, בבוא העת.

על המתרחש אצלנו כעת, ימסור לכם ודאי המוכ"ז. מה שהיווה את משאלת לבנו התקיים כבר, כפי שמתברר, וודאי תזכרו אותנו גם להבא.[3]

אם אפשרי הדבר, אנא, הודיעו למאכס ולרגינה שאמם מתגוררת אתנו באותו החדר ושלומה טוב.

אני מקווה שכעת נשמע עליכם לעתים קרובות.

דרישת שלום לכל חברינו.

שלכם

קלמן

(הערות למכתב מיום 19 בפברואר 1942)

1. מכתב זה נכתב כשבועיים לפני פורים, שחל ב־3 למרץ 1942.
2. קלמנוביץ׳ רומז על פעולות ההשמדה (אקציות) שנערכו בוילנה, בחודשים יולי—דצמבר 1941, בהן ניספו — לפי קרוק — כ־50,000 יהודים. גם דבורז׳צקי מעריך את מספר הנספים בפעולות אלו בכ־80% מיהודי וילנה.
3. במלים אלו נתן קלמנוביץ׳ להבין כי הוא מצפה להמשך התמיכה מגיטרמן.
4. מקס ויינרייך ורעייתו, השווה הערה למכתב הראשון.

וילנה, 23.3.1942

יצחק, ידידי היקר,

חיים ארוכים לך, לבני ביתך ולכל חברינו!

אתם ודאי משערים מה גדולה היתה שמחתנו כאשר ראינו את כתב ידכם. היתה זאת כמו בשורה שיש בה אחד משישים מן הגאולה. אני חש מלא כרימון. כמעט יכול הייתי לאמור: "אילו הימים דיו ועצי היער קולמוסים..." וכו׳. באלפי פיות הייתי מדבר[1] אך מה אעשה ולי רק פה אחד ואף הוא נתון במחסום "בעוד" וכו׳ — חייבים אנחנו לבטוח שהנס אשר אירע לנו עד עכשיו,[2] יהיה

עמנו גם בעתיד עד שנזכה לומר: מאן דיהיב חיי, יהיב פתחון פה.

גם אני וגם הרמן כתבנו לכם במקצת על דירתנו בגן הירוק וגם בעיר.[5] עכשיו יש לי הזכות להיות שם בכל יום. משהו נשאר עוד, אבל כמה — קשה עדיין לדעת. אולי מחצית, אולי שליש, ויתכן שיותר מזה.[4] אנחנו משתדלים כעת להיות בסדר ולנהוג לפי הפקודה של האדונים. מה הלאה — תלוי רק בחסדי אבינו שבשמים. אנחנו אישית — ב"ה בסדר. את דרישת השלום ששלחתם — קיבלנו. מזה שואבים אנחנו כוח לקוות ולצפות. תודות לצעירים הטובים כל כך, הממלאים את לבנו אהבה.[5]

הבנתם היטב מה שדרוש לנו. ברצוני לבקש מכם עוד דבר: זכרו גם את הרמן. גם הוא זקוק לטיפול כיחיד. הוא עצמו מתבייש לכתוב על כך. הרי יודעים אתם שהוא אדם מהימן.[6]

ידוע לכם שאמה של רגינה נמצאת אתנו והיא רוצה לדעת אם מצבה ומצבנו ידועים להם.

עלי לסיים. למנחם ולמירה[7] יקירינו, ולכל חברינו מיטב הברכות והאיחולים ליום חירותנו.[8]

אנחנו מחכים לדרישות שלום נוספות מכם. דרישת שלום לבבית לך ולריבה שלך.

שלכם

קלמן

(הערות למכתב מיום 23 במרס 1942)

1. קלמנוביץ' שאף בעיקר "לספר את הקורות ליהודים מעבר לגיטו". לא נתנה לו מנוח השאלה הנוקבת "כיצד תגיב הנפש היהודית שעליה לא נחה היד הכבדה? מה הן התוצאות של טרגדיית ההשמדה לחיי הכלל (ישראל)" השווה "יומן בגיטו וילנה..." בהוצאת מורשת, עמ' 112.
2. גם רינגלבלום התבטא באופן דומה בדבר היהודים ששרדו בחיים, לאחר האקציות הגדולות בגיטו וארשה, לאמור: "אם יהיה בינינו מאן דהוא שיישאר בחיים אחרי המלחמה, הרי שהוא יתהלך בעולם, כאילו הגיע מכוכב לכת אחר ויתמה אם שרד על פי נס או בטעות". רינגלבלום, כ' ב', עמ' 75.
3. בהקדמה הזכרנו את כתבי קלמנוביץ' בגיטו. קרוק כתב בגיטו במשך שנתיים כרוניקה מדוייקת, למעשה יומן, על המאורעות שבמרוצתם נמקה וילנה תחת הכיבוש הנאצי (מן ה־23 ליוני 1941 ועד ל־14 ליולי 1943) חלק ניכר מיומן זה נתגלה בחורבות הגיטו על ידי המשורר אברהם סוצקובר. העמודים החסרים נמצאו על ידי המשוררים אבא קובנר ושמרקה קאצירגינסקי. יומנו של קרוק ראה אור בהוצאות ייווא, בשנת 1961. הקדמה ליומן זה וכן הערות והארות נכתבו על ידי מרדכי וו. ברנשטיין ותולדות חייו של המחבר — על ידי פנחס שווארץ. קרוק ניהל יומן גם במחנה ריכוז קלוגה, באסטוניה.
קלמנוביץ' מרמז במכתב זה שקרוק והוא רשמו ביומניהם הכל על אודות המתרחש בייווא, מאז שסגנו של אלפרד רוזנברג הפקיד אותם כממונים על מיון האוצרות שנותרו בארכיון, במוזיאון ובספריית ייווא, ובשאר המוזיאונים ובספריות היהודיים בוילנה וסביבתה.
4. באותו זמן קלמנוביץ' וקרוק עסקו במרץ במיון ובסקירת החסר ב"ייווא".

הגרמנים השליכו משם חלק גדול של אוצרות המכון. התברר, כי חסר אז בשלמותו ארכיון העתונות של 10,000 כתבי־עת, וכמו־כן מספר רב של ספרים רבים מן הספריה הכללית, בעיקר המהדורות העתיקות, מספר רב של כתבי יד, מסמכים נדירים, כמו הארכיון של "ייקא", כתבי יד של מנדלה, חלקים גדולים מכתבי היד של פרץ, שלום עליכם ורבים אחרים. גם המוזיאון ידע אבידות קשות: מתוך 110 ציורים אמנותיים נשארו 20 בלבד.
מתוך 402 תיקים של אוסף הפולקלור — נשארו אחדים בלבד. כמו־כן נחרב המכון הביבליוגרפי של ייווא (קלמנוביץ', שם, עמ' 49: קרוק, יומן, עמ' 161, 179—180)
קלמנוביץ' רומז במכתב על פעולה חשאית להצלתם של נכסי התרבות החשובים של ייווא. על עבודת הצלה זו מוסר בקיצור קרוק בזו הלשון: "נורא הסיכון הכרוך בהוצאת כל פיסת נייר. בעבור הוצאת כל פיסת נייר — איים המוות ובכל־זאת ישנם אידיאליסטים, שעושים זאת ללא היסוס, שמותיהם של אנשים אלה נזכיר — בהזדמנות — ונציין אותם לדורות" (שם, עמ' 301, קלמנוביץ' שם, עמ' 68, 70, 86: דבורז'צי, שם, עמ' 262). ימים אחדים לפני שנשלח מכתב זה אל גיטרמן, צורפו המשורר א. סוצקובר והאמנית אלקניצקא למלאכת "איסוף ומיון נכסי תרבות מן המוזיאונים והספריות של וילנה", אשר הועברו לבנין הגדול של ייווא. (קרוק, שם, עמ' 211. א. סוצקובר "פון ווילנער געטא", מוסקווה 1946, עמ' 185. רחל פופקאקרינסקי "מיין ארבעט אין ייווא אונטער די דייטשן", ייווא בלעטער ב', עמ' 215, 218). עם מצילי האוצרות הללו נמנו, מלבד קרוק וקלמנוביץ': א. סוצקובר, ש. קצ'רגינסקי, ד"ר פיינשטיין, ניוטה מרגוליס ורחל קרינסקי (ק. קורצ'ק, להבות באפר, ספרית פועלים 1946, עמ' קט, קו). לזכות עובדי "ייווא" ייזקף, כי גם הם סיפקו חומר ששימש את צרכי התרבות בחיי היום־יום בגיטו: ספרי לימוד לבתי־ספר, לספרייה, חומר בשביל מועדוני הנוער והמורים, בשביל התיאטרון שבגיטו ובשביל מופעי תרבות למיניהן (פופקאקרינסקי, שם, עמ' 219).

5. המחבר מרמז על שליחי תנועת המחתרת היהודית בוארשה ובוילנה, בעיקר על נערות יהודיות, גיבורות־המחתרת, הראשונות שהביאו ידיעות לוארשה על הטרגדיה בוילנה. פעמים אין ספור נשקפה סכנת מוות לחיי השליחים, עת שהבריחו גבולות ולא אחד מהם נלכד בידי הגסטאפו. ידוע, כי בסוף אוקטובר 1941, שיגר החלוץ במחתרת שליח כדי ליצור מגע עם התנועה באיזור ביאליסטוק ווילנה, והוא הביא את הידיעות הראשונות על הרג המוני. גם ה"בונד" הוארשאי במחתרת שלח שליחים לוילנה. קלמנוביץ' מזכיר אחד מהם במכתבו הראשון (מן ה־16 לפברואר 1942. בסוף 1941 שלחה המחתרת היהודית בוילנה משלחת חשאית לוארשה. באותה משלחת היו אדק באראקס (השומר הצעיר) שלמה אנטין (העובד הציוני) וישראל קמפנר (בית"ר). היא הביאה לוארשה את הידיעות המוסמכות הראשונות על השמדת יהודי וילנה ואת הבשורה על התחלת המרי שם, ודרשה אמצעים כספיים ונשק למטרות המרד. שליחים אלה היו הראשונים שהביאו לשארית הפליטה בוילנה דברי עידוד וסיוע.
במכתביו אל יצחק גיטרמן מן ה־23 למרץ ו־21 לאפריל 1942 מאשר קלמנוביץ' קבלת הסיוע הכספי, שנועד לסופרים היהודיים ולאנשי רוח בגיטו וילנה (רינגלבלום, עמ' 137; "ספר השומן הצעיר", כרך א', עמ' 600, 607; מ. ניישטאט, "חורבן ומרד יהודי וארשה", ספר עדויות ואזכרות, תל־אביב, הוצאת וועד הגולה של הוועד הפועל של ההסתדרות, תש"ז). חייקה גרוסמן, שנסעה לא פעם בשליחות המחתרת היהודית, מזכירה את הסכומים שקיבלה ממנהלי הג'וינט, גיטרמן וגוז'יק בשביל המחתרת ולצרכי המרד (ח. גרוסמן, אנשי המחתרת, מהדורה מחודשת, הוצאת מורשת, בית

עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספרית פועלים: הוצאת הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר, מרחביה 1965, עמ' 85).

6. במלים ספורות אלו מביע קלמנוביץ' את הוקרתו העמוקה לפעילותו של קרוק בגיטו (השווה ההערות על קרוק למכתב הראשון והרביעי).
7. מנחם לינדר ואשתו מירה, ראה הערה 2 למכתב מן ה־16 לפברואר 1942.
8. יום חרותנו — חג הפסח חל ב־2 לאפריל 1942.

וילנה, 21.4.1942

יצחק, ידידי היקר,

הפעם אנסה להרחיב מעט את הדיבור ולמסור לכם כמה קווים על אורח חיינו, מהם קונסטרוקטיביים ומשמחים את הלב. אין מדובר על כך שהשמש זורחת כאן והעולם כולו התבסם בניחוחות האביב. נהפוך הוא. הרי יכול לקרות, שהכלואים יחושו זאת בצורה גרועה יותר ממה שחשו בחורף, אלא שאדם כמונו, הפעיל במקצת, חי באשליה שמעשיו חשובים הם.[1] הוא מרוצה ומודה לאל על הנס שאירע לו וכעת הוא יכול בשלוות נפש מסוימת לשבת ולכתוב איגרת לידידו. מתקבל הרושם שהנשמה זכתה לאיזון כלשהו. אכן נותרנו עם הברכה ומה שנשאר אינו מן המובחר. אולם צאצאיו של יעקב אבינו[2] הוכיחו שוב, כמו בעבר, מה עצום, ממש על־אנושי הוא כושר ההסתגלות והיצירה שלהם, עד שהמלאך הרע אומר בעל כורחו — אמן.[3]

בתי המלאכה מוציאים לפועל חידושים[4] ובימים אלה מקימים (...) מכיתה טכנית בשביל 25 נערים. אמנם 100 נותרו מחוץ למסגרת.[5] כ־40 מורים מטפלים בתינוקות של בית רבן ומלמדים יידיש וגם עברית.[6] קיימת כאן מקהלה[7] וגם תזמורת. אחת לשבוע נערכים קונצרטים.[8] להרצאות מטעם אגודת הסופרים הביקוש כה רב, עד שהקהל היה יכול להגיע, בלי קושי ל־200 איש, אבל האולם יכול לקלוט רק מחצית ממספר זה.[9] גם "הברית העברית" מרכזת קהל מאזינים בן מאה איש, רובם בני נוער.[10] אין כלל צורך לציין את קריאת הספרים המרובה.[11] בפסח ערכנו "סדרים", שהיו אמנם עלובים למדי, אך בכל זאת — "סדרים". עורכים סטטיסטיקה,[12] מקימים ארכיון[13] ומוזיאון[14], עוסקים בהתעמלות.[15]

גרוע יותר מצב הפרנסה. מעט המטלטלין אוזלים והולכים. אין להעריך עד כמה חשובה העזרה. בשליש השני ישבה כבר כל המשפחה ושרר שלום בית מוחלט. נהנו 25; 5 ל־100, 20 ל־50.

כעת נמתין לשליש השלישי. אינני יכול לדעת מה יכולתו של הנותן, אבל המקבל לוטש את עיניו ומושיט את ידיו — ועוזר.[16]

השליח סיפר על הפחדים התלויים כאילו באויר. אנחנו מקווים שהפחד הוא פחד שוא ושלוחי מצווה אינם ניזוקין. אנחנו נושאים תפילה והזכות של שארית הפליטה תגן.

מצויים אתי 3—4 אנשים שהיו פעם במשק, בפרט 2. בין ה־25 לא יכולתי לכלול אותם. שמא היה זה אפשרי להזכיר אותם לטובה, בנפרד, בהזדמנות

אחרת. ב"אייוא" עובדים מדי יום כעשרים מאנשינו. אנהנו מכניסים שם סדר ומעבירים לשם אוצרות יהודיים.[16] מצאנו שפע של דברים.[17]

מה בדעתם של האדונים לעשות בו, אין אנחנו יודעים, לפי שעה. עם זאת התנהגותם היא אדיבה, ואינם נחפזים. לו רק היתה לנו פרנסה מספקת, היינו יכולים לעמוד על רגלינו. אנחנו מקווים שאתם, אישית, תזכרו אותנו כפי שזכרתם בפעם הראשונה.

ברצוני עוד להזכירכם שפה (...) בזכות זלמן, ואני בטוח שקרוביו של זלמן יבואו לעזרתו. למענם ייוספו עוד אחרים. את השאר ישלים השליח בעל פה.

מיטב הברכות והאיחולים לכם וליקיריכם, לנחמן ולמשפחתו, וליצחק השני המכונה **איגנאצי**.[18]

מי יתן ונתראה בשמחות, במהרה בימינו.

חזק ואמץ

שלכם קלמן

(הערות למכתב מיום 21 באפריל 1942)

1. על מצבה הנפשי של שארית הפליטה בגיטו וילנה, התבטא קלמנוביץ' בצורה דומה במסה שלו: "דער גייסט אין געטא" ("על נצחון הרוח בגיטו") לאמור: "אלה ששרדו אין להם ברירה. הם מוכרחים להפיק מתוך עצמם את סם החיים, למען יוכלו לעמוד ולהתקיים" ("דער גייסט אין געטא" ייווא־בלעטער 30, 1947, עמ' 172. השווה מהדורה של כתבי קלמנוביץ' בהוצאת מורשת עמ' 141).
בדומה לכך רשם גם הרמן קרוק ביומנו, ב־10 לפברואר 1942: "בגיטו מתעצבת מעין קריקטורה של חיים — כל אחד ואחד משתדל להיות עסוק לבל יהיה לו זמן פנוי. מוטב שלא להיות לבד" (קרוק, עמ' 171).
2. בימי חיסול גיטו וילנה — ביום האחרון של הודש אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1943 גורש קלמנוביץ' לאסטוניה, למחנה עבודה בנאוורה, שלח מכתב משם וכתב: "מאושר אני להיות יחד עם צאצאיו של אברהם אבינו..." (דבוז'צקי, שם, עמ' 264).
3. על "הכח העל־אנושי להסתגל וליצור, כך שמלאך הרע יענה: "אמן". להשוות את הרשימות הנוגעות לענין ביומנו של קלמנוביץ', כמו למשל הרשימה מ־23 ביולי 1943, בו הוא חוזר על הרעיון בזו הלשון: "על ידי העבודה נאלץ את מלאך הרע להיכנע לרצוננו" (שם, עמ' 76, 77).
4. גם הרמן קרוק מביא שורה של עובדות על כך ש"הגיטו יוצר בתחומים שונים ומחולל פלאים בכל ענפי הפעילות" (קרוק, שם, עמ' 255, 329). פעילות מסונפת ניהלו בתי־מלאכה טכניים וכן בתי מלאכה רגילים, בתוכם נכללו בתי מלאכה למברשות, לקליעה, כריכיות, מחלקות לעבודות שונות מקרטונים. מחלקת הקליעה יצרה למשל סוגי נעליים: כתוצאת מחסור בחומר גלם — עברה לסוגי קליעה אחרים. המעבדה הטכנולוגית התחילה מייצרת שורה שלימה של מוצרים חדשים מועילים. במעבדה הטכנומטרית הפיקו נוזל לכביסה, שזכה להזמנות גדולות (קרוק, עמ' 417, 422, 452; קלמנוביץ', שם, עמ' 54, 57, 63, 75).
5. מבראשית עסקה מחלקת העבודה בהפצת ידע מקצועי בקרב תושבי הגיטו, וסייעה לפועלים הוותיקים להשתלם במקצועותיהם, ולהכשיר ככל האפשר

מהר את הנוער לקראת חיי־עמל בעתיד (קרוק, עמ׳ 422). בראש בית הספר הטכני בגיטו — המכונה "געטא טעכניקום" — עמד המהנדס מתתיהו שרייבר. ב־1 בספטמבר, נערך טכס־סיום המחזור הראשון של בית־הספר הטכני. 19 בני־נוער קיבלו תעודות־גמר של הקורסים למסגרות ולטכנאות חשמל (קרוק, שם, עמ׳ 337). בית הספר הטכני הכשיר עשרות טכנאי־חשמל ומסגרים, שהשתלמו בקורסים חצי שנתיים. (סוצקובר, שם, עמ׳ 103).

6. בתחילת ספטמבר 1941, קבוצת מורים החלה לארגן מחלקה להשגחה על ילדים. רשימת הילדים כללה 3000 שמות. היודנראט אישר 40 משרות למורים. בגלל ה"אקציה" הלך ופחת מספר הילדים. מספר המורים שעבדו בזמן הוצאת האישורים (שיינען) היה 43. במקום 30 אישורים שהובטחו — הוצאו 10 בלבד. רק אחר־כך מצאה בעיית האישורים את פתרונה בצורת "שוצשיינען" — אישורי מגן. אבל בינתיים חוסלו עשרות מורים (קרוק, שם, עמ׳ 202). בזמן שתושבי הגיטו התחילו להתאושש קמעה, ונערכו פגישות מוקדשות לבעיות ספרות ואמנות, התארגנו גם המורים ומדי ליל שבת סידרו פגישות בהן הושמעו הרצאות על נושאי מדע פופולרי. בשעות אחר־הצהרים הונהגו קורסים המכונים — גימנסיאליים (קרוק, עמ׳ 235).

7. באפריל 1942 הוקמו בגיטו שתי מקהלות: עברית, בהנהלתו של המוסיקאי וולף דורמשקין, ויידישאית, בניצוחו של אברהם סליפע המנצח הוותיק של מקהלת־ווילבג׳ הוילנאית: תכנית המקהלה העברית אותה אירגנה "הברית העברית" והשתתפו בה למעלה מ־100 איש, כללה בעיקר שירי חלוצים, שירים תימניים, חסידיים, פרקי תנ"ך, שירי עם מאת ביאליק וכו׳. שתי המקהלות נהגו להכין באופן תדיר שירי־עם שטרם הושמעו בציבור וכמו כן אורטוריות, כורלים, ואופרות. הופעות המקהלות היו מלוות על ידי התזמורת הסימפונית של דורמשקין (קרוק, שם, עמ׳ 235, 359: דבוז׳צקי, שם, עמ׳ 246).

8. ב־18 בינואר 1942 נערך הקונצרט הראשון בגיטו, והשתתפו בו הזמרת ליובה לוויצקה, רכטי ושבתאי בליאכר. הקהל היה מורכב ברובו (70%) מאנשי המשטרה היהודית ומשפחותיהם, חברי היודנראט וכו׳. כפי שמוסר קרוק, מעמד הפועלים היהודיים המאורגן — החליט להחרים את הקונצרט, כי "אף־על־פי שמצווה היא לטפח אמנות בגיטו, הרי שבמצב העגום של גיטו וילנה בצל ההרג הפונארי, כאשר מבין 75 אלף יהודי וילנה שרדו 15 אלף בלבד, בושה וכלימה היא לארגן קונצרט".
ברחובות הודבקו עלונים שקראו להחרמת הקונצרט (קרוק, שם, עמ׳ 40, 138, 139). לעומת זאת הפכה הופעת הבכורה של התזמורת הסימפונית ב־15 במרץ 1942 — לחג עממי בגיטו כפי שכותב א. סוצקובר. בתזמורת 17 מוסיקאים והיא הצליחה לבצע 35 קונצרטים. ב־10 באוגוסט 1942 למשל, התקיים הקונצרט הסימפוני השלישי, בהנהלתו של וו. דורמשקין. בתנאי הגיטו היה זה מבצע מדרגה עליונה. לקראת חיסול הגיטו נמנו עם התזמורת 40 מוסיקאים.
מלבד הקונצרטים של התזמורת הסימפונית נערכו גם קונצרטים מיוחדים, מצומצמים יותר. מזמן לזמן נערכו גם קונצרטים של מוסיקה קאמרית (סוצקובר, שם, עמ׳ 106, 107; קרוק, שם, עמ׳ 329). הגיטו עשה חייל גם בתחום אמנות המוסיקה.

9. בשבת, 7 בפברואר 1942, נערך כנס הייסוד של ארגון הסופרים אנשי העט ואמנים יהודים. בכנס השתתפו כ־80 סופרים, שחקני במה, זמרים, מוסיקאים ופסלים. המטרה היתה לארגן עזרה עצמית ליזום יצירה, בכל שטחי האמנות על רקע הגיטו, וכן לעבד כרוניקה של סופרים, אמנים ואנשי רוח יהודיים שהוגלו, ללקט את יצירותיהם האבודות ולהכין חומר לאוסף ספרותי־אמנותי של הגיטו. להנהלת האירגון נבחרו קלמנוביץ׳, קרוק, גוטגשטלט, סוצקובר ועוד. ההתאחדות הספרותית־אמנותית שקלמנוביץ׳ עמד בראשה, קנתה לה מיד

שם בגיטו (קרוק, שם, עמ׳ 140, 141, 254). הערבים שערכה ההתאחדות זכו להד רב בתיאטרון הגיטו, והיו מוקדשים לסופרים: מנדלה, שלום עליכם, פרץ, ביאליק ויהואש (א. סוצקובר, שם, עמ׳ 108).
ההתאחדות הכריזה גם על תחרויות בשלושה תחומי אמנות: ספרות, מוסיקה וציור. נתקבלו פואמות, דרמות, קומפוזיציות, תמונות לעשרות, שכולן נוצרו בגיטו (סוצקובר, שם, עמ׳ 108). באחד מערבי הספרות ב־6 במאי 1942, קרא המשורר סוצקובר, בנוכחותם של 15 סופרים ואמנים מן הבולטים ביותר, את הפואמה שלו שנכתבה זה עתה "דאס קבר־קינד" — כרוניקה דרמטית. היצירה עוררה תשואות רבות ורב־שיח ממושך (קרוק, שם, עמ׳ 253, 254). בפגישות הבאות שערכה ההתאחדות, נעשה נסיון ליזום שורה של אירועים ספרותיים־אמנותיים וחברתיים. למשל ב־25 ביולי 1942 היתה הפגישה הספרותית־אמנותית ה־16, מוקדשת ל"יונג־ווילנע", ובו תערוכת רישומים, תמונות ורפרדוקציות של קבוצת ציירים, וכן מסמכים ופירסומים של "יונג וילנע" וכו׳. במפגש היה נוכח קהל שמנה 200 אנשים. (קרוק, שם, עמ׳ 319—326).

10. בחורף 1941, בין ה"אקציות" של "התעודות הצהובות" ושל ה"תעודות הוורודות" נוסדה ברית עברית, שמטרתה "ליצור בגיטו, באמצעות המלה העברית החיה ובהשראת החזון לחיי חירות במולדת, בימה — כתריס מפני חיי הגיטו העלובים". למסיבות הברית העברית (ערבים המוקדשים לח. נ. ביאליק, לאחד העם ולהרצל, וכן לשירה העברית הצעירה, לפואמה "מסדה" וכו׳) בא קהל רב. (דבורז׳צקי, שם, עמ׳ 246, 247; השווה — המהדורה העברית של "ירושלים דליטא במרי ובשואה", מפא"י תשי"א (1951), עמ׳ 209).

11. אולם הקריאה נפתח לקהל עוד בסתיו 1941. אפילו בנובמבר 1941, בזמן ה"אקציות" הגדולות, כשהאוכלוסיה נתמעטה והלכה ל־30 או לכל היותר 40 אחוז עלה כמעט בשליש מספר הספרים הנקראים. בחודשי החורף נסגר אולם הקריאה לזמן מה, אך נפתח מחדש ב־5 במאי 1942 לאחר חידושו ושיפוצו. בנובמבר 1942 עבר מספר הספרים המושאלים בספריית הגיטו את ה־100,000 (קרוק, שם, עמ׳ 255—257, 415). בדצמבר 1942 הגיע המספר ל־140,000 (קלמנוביץ׳, שם, עמ׳ 50).

12. המשרד הסטטיסטי ניגש ראשית לתיאור האירועים שאירעו במשך שלושת החודשים הראשונים לקיום הגיטו: אלה החודשים הגורליים ספטמבר—נובמבר 1941, בהם ב"אקציות" ניספו 47,447 יהודים (קרוק, שם, עמ׳ 131, 258—264). המשרד הסטטיסטי עיבד אז את החומר שנאסף על מוסדות הגיטו השונים ופירסמו בביולטינים הסטטיסטיים (סוצקובר, שם, עמ׳ 171).

13. ביוזמת ה. קרוק הוקם על ידי היודנראט שברח׳ סטרשון 6, ארכיון מוקדש לתיעוד פעילות הגיטו. במרוצת הזמן הצטברו בארכיון ונשתמרו בו גם מסמכים וכתבי־יד עתיקים בעלי ערך ואוצר אדיר של מסמכי הגיטו והעיר, בכללם עדויות שנגבו מהנמלטים מפונאר ומה"אקציות" האחרות (קרוק, שם, עמ׳ 219; סוצקובר, שם, עמ׳ 111; השווה גם י. ארד, וילנה היהודית במאבק ובכליון, יד ושם, אוניברסיטת תל־אביב וספרית פועלים, תשל"ו, עמ׳ 263).

14. בקשיים גדולים ובסיכון רב עלה בידי קרוק, כמעט מול עיניהם של הנאצים, לאסוף מספר גדול של מוצגי אמנות, ביניהם נדירים ביותר לפי ערכם האבנותי וההיסטורי. ב־31 ביולי 1942 רשם קלמנוביץ׳ ביומנו על ישיבת "הוועדה למען מוזיאון הגיטו, להקמת אנדרטה לזכר מאורעות ואנשים". כעבור שנה בלבד, הודיעו רשמית נציג הגיטו ומפקד המשטרה, כי "בגיטו מתארגן מוזיאון הגיטו" וכי ה. קרוק נתמנה ראש הוועדה להקמת המוזיאון (קרוק, שם, עמ׳ 328).

15. ב־2 באוגוסט 1942 רשם קלמנוביץ', בין השאר: "מן ה־5 ועד ה־7, התקיימו משחקי כדור במגרש. כאלף איש באו לצפות במשחק, רובם צעירים. היו גם מבוגרים יותר... הצופים מחאו כף והריעו למנצחים, בלי לשים לב לכך שהקולות עלולים היו להישמע ברחוב השונאים..." (קלמנוביץ', שם, עמ' 30—32, השווה גם שם, עמ' 63, 68, 70, 87).
16. עיין הערה 4 למכתב השלישי.
17. באותו זמן נתגלה חומר ארכיוני חשוב ביותר, בין השאר על ביקורו של ד"ר תיאודור הרצל בוילנה בשנת 1903; תיק ובו חילופי מכתבים בין ההסתדרות הציונית העולמית ובין הוועד המרכזי בליטא; מכתבים רבים מאת ר' חיים עוזרא גרודזנסקי אל אישים יהודיים בעלי שם (קרוק, שם, עמ' 161, רינגלבלום 1, עמ' 345).
18. יצחק (איגנאצי) שיפר, היסטוריון יהודי מפורסם, מאבות ההיסטוריוגראפיה המודרנית ועסקן פוליטי ידוע, שהיה גם בשעת המלחמה מעורה בחיים החברתיים היהודיים.

לבוב תחת הכיבוש הגרמני*

דברי עדות מתוך "תיק לבוב"

עריכה והערות: בלה גוטרמן

מתוך יומנו של פקיד היודנראט, ברמן

מועטים הפרטים הידועים לנו על ברמן. מן הרישומים ביומן, המקיפים את התקופה שבין יוני 1941 לינואר 1942, עולה שברמן עסק לפני המלחמה בהוראת השפה הגרמנית ובמשך תקופה שאותה תיעד ביומנו, היה פקיד ביודנראט.

לפני הצהרים בלשכת העבודה

לבוב היתה חייבת לספק כמה מאות ראשונות של יהודים למחנות הגרמניים. החובה לספק את האנשים האומללים הטילו על חוטפים יהודים מלשכת העבודה, ואת האחריות על מילוי החובה העצובה — על הקהילה.[1]

התחילה הובלת האנשים לנקודות־האיסוף השונות. האנשים צריכים לנסוע ביום ראשון בצהרים במשאיות למחנה בקורוביצה.

הערת שוליים: השלמת המכסה של "אנשי המחנה" היתה קשה, משום שגרמנים רבים התערבו ושיחררו יהודים שעבדו אצלם.[2] נוסף לכך, כמה מאלה שנתפסו הצליחו "לפדות" את עצמם מידי גרמנים, אוקראינים ולפעמים גם

* פרקים קודמים ב"משואה", קובץ י"ג.

1. ברמן נוגע בשלב, שבו חוסלה לשכת העבודה שפעלה במסגרת היודנראט ובמקומה הוקמה לשכה מטעם הגסטאפו, בפיקודו של הס.ס. פאול ווברר. הקהילה נאלצה לפעול על פי הוראות הגרמנים.

2. גם מפקד הס.ס. והמשטרה, הגנרל קאצמן, מדבר על קציני וורמאכט ובעלי מפעלים בלבוב אשר דאגו ליהודים שעבדו אצלם ומנעו חטיפתם למחנות (דו"ח קאצמן).

מידי יהודים, ולכן פעם אחר פעם צריך היה להשלים את המיכסה באנשים אחרים, שחסרו להם האמצעים או הקשרים הדרושים. ביום ראשון הנזכר כל פקידי הקהילה ובראשם המנהיגות, היו חייבים ללכת בזוגות ללשכת העבודה הגרמנית, שבראשה עמד הסרן ובר.

כפי שהודיעו לנו, הלכנו לשם בתור בני־ערובה, כלומר, אם ה"אקציה" לא תצליח, היינו צריכים אנחנו, פקידי הקהילה, להיות אחראיים לכך. מה מידת האחריות וצורתו — לא ידענו. דיברו על גירוש, הוצאה להורג ביריה וכד'. שררה אוירה של יראת־מרוות, הרגשת הממתינים לא היתה שונה מהרגשתם של נידונים לתליה עמדנו.[3] נפוצו מידי פעם בפעם ידיעות, שמועות, דיווחים שכביכול המצב רע, אין מיכסה שלימה, קצין הגסטאפו הראשי אינו מרוצה והוא מאיים בהריגת רוב פקידי הקהילה, אנחנו ניסע למחנות וכו' וכו'. בלי הרף זרמו הידיעות הנוראות בגירסאות רבות ומילאו את ליבנו חרדה עד לאבדן־עשתונות. לחישות, לחישות, לחישות! והנה שוב אי־אלה ניצוצות תקוה, הגרמנים מרוצים, יהיה "טוב". והנה שוב פקודה קצרה ועצבנית: שקט!

בא איזה גרמני. כל גרמני הוא סכנה, אימה, בשורת אסון. הכל משתתקים, הלחישות חדלות; הדממה דממת בית־הקברות.

לשכת העבודה עם מסדרונותיה הקרים, רצפת האבן שלה, דלתותיה הלבנות כמו דלתות בית־חולים, יכלה להיהפך בקלות לקברם של אלף אנשים. ידענו זאת. הידע הזה נשתקף בעיני כולנו. עווית יראת־מוות אחזה בגרון כולנו. שעות איומות, מתישות, מיגעות עד זוועה. קרוב לשעה 2 הסתיים הסיוט. 300 אנשים נסעו למחנה כדי להשיב ל־2000 את החירות המשפילה.

1941, סוף יוני

תקופה של מצוד ושל הוצאה מן הבתים לעבודה. התפרעות ואלימות של ה"מולוייצים" (קוזקים צעירים) האוקראינים — חברי המשטרה — עדיין לבושים "סמרטוטים" אזרחיים. השעה חמש וחצי. צילצול צורמני, בלתי פוסק. אנחנו קופצים מן המיטות עם נבואות־לב קודרות ביותר. לפתוח או לא לפתוח? מי ילך לפתוח? איך להתלבש? אני מתחיל לנעול את הנעליים בעצבנות, אבל הצורר כבר חדר ואני שומע את צעדיו הגסים; גיסתי ניגשה לדלת והכניסה את איש המשטרה. "תנו את הדרכונים". אני רואה את הפרצוף הזועף השנוא, כפות־ידים כמו פטישים. כמעט בעלפון אנחנו מגישים את הדרכונים. הבריון מכניס את הדרכונים לכיס. "כולכם תלכו לעבודה. כעבור עשר דקות התייצבו במשטרה ברחוב מאריה מאגדאלנה" (באוקראינית).

אני מתחיל להסביר, לבקש: אולי נשאיר אחד בבית שישגיח, יבשל צהרים. ללא הועיל. הבריון צועק: "כבר אמרתי — כולכם". אין ברירה, אנחנו מתלבשים, לוקחים פרוסת לחם לכל אחד. באותו זמן ה"מולוייץ" פורץ לחדרו של דייר

3. הכוונה, כנראה, לתגובת הגרמנים על סרובו של ד"ר פרנס, יו"ר היודנראט, לספק מיכסה של כ־500 יהודים למחנות־עבודה. הדבר אירע בספטמבר 1941. אותו יום הקיפה הגסטפו את בנין הקהילה ואסרה כמעט את כל פקידי היודנראט, כבני ערובה.

המשנה שלנו, המהנדס ל., שהצהיר כי הוא קתולי ואיבד את כל הניירות יחד עם תעודת הלידה (לנו אמר המהנדס ל. אחרי כניסת הגרמנים, שהוא מומר; קיבלנו זאת לתשומת לבנו, בלי להיות משוכנעים בכך).

אחרי שיחה סוערת ה"מולוייץ" לוקח אתו את המהנדס. כעבור כמה דקות אנחנו הולכים לתחנת המשטרה. בחצר בניין המשטרה האוקראינית כבר התאספו די הרבה גברים ונשים. עוד מעט יגיעו חיילים גרמנים לקחת אנשים לפי התור.

שתיקה קודרת, אנשים מביטים נכוחם בציפיה לגורלם. על־פי מקרה יקבלו עבודה יותר קלה או קשה יותר, אחד יפול לידיים של סאדיסט וישוב הביתה מכוסה מכות טריות, אחר אמנם יזיע, ויקבל חצי כיכר־לחם. אנחנו מחכים — לפתע אני שומע את שם המשפחה שלי. האם אני טועה? לא. על מדרגות האבן עומד השוטר שלי וקורא בשם המשפחה שלי: ברמן! אני ניגש ושואל במה העניין? "בוא, בוא מהר!" איני מבין מאום, אני הולך אחריו, הנאספים מסתכלים אחרי מתוך דאגה. אני נכנס לחדר קטן. ליד שולחן הכתיבה עומד גבר בגובה בינוני, פניו מלאות, לחייו בריאות ורודות, עיניו דלוחות, קרות, נזעמות. מעל לחליפה אזרחית כחולה והגונה הוא חגור חגורת־עור ואקדח לצידו. בפינה עומד אחר ומתלבש בחיפזון. השמיכה והכר על גבי הקרקע מעידים, שישן כאן. יש לו פרצוף איום, מפלצתי. גרוע מן השוטר שלי ומן האזרח בעל האקדח.

במבט חפוז הקפתי את החדר ואת הנוכחים בו בכמה שניות. אך זה התחלתי להבין היכן אני נמצא וכבר קיבלתי מכה בצד בקת האקדח. האזרח מעבר לשולחן הכתיבה מתקיף אותי בשאלות: "האם המהנדס הזה שגר אצלכם הוא יהודי? לנו אמר, שהוא מומר!" עוד מכה חזקה בקת של אקדח בצד, מתחת לצלעות. "אל תשקר, אמור אם הוא יהודי". "איני יכול לדעת, לא ראיתי את התעודות שלו, חשבתי שהוא יהודי, אבל לנו אמר שהוא מומר". כמה מכות באקדח, השוטר שלי מתחיל להכות אותי באגרוף בעורף, בצד, בועטים בי ושואלים את השאלות הבאות: "ממתי מומר? ממתי גר אצלנו? איפה החביא את התעודות? האם השתייך למפלגה? איפה הייתי, כאשר שחטו את האוקראינים? כמה אוקראינים הרגתי? מהו המקצוע שלי? אולי לימדתי רוסית? וכו', וכו'". אחרי כל שאלה או תשובה — מכות.

לפתע: "צעד לקיר, יהודי, כך, כך" — מטלטלים אותי — "עם הפנים לקיר! על הברכים, כך, שלב את הידים לאחור! לא כך, לא כך" — מהלומות. אותו פושע שלישי, שהספיק כבר להתלבש, מתחיל לבעוט בי ללא רחמים, ומשלב לי את הידים מאחור על העורף.

מכים ובועטים בי ושואלים שוב ושוב, האם המהנדס הוא יהודי ואיפה הניירות שלו. אני עונה בעקיבות, שאיני יודע דבר על הניירות ושאני יכול רק לחזור על מה שהמהנדס אמר לנו, כלומר שהוא מומר. אחרי ששבעו לבעוט בי, התחילו מאיימים עלי שיירו בי, בהצמידם את האקדח לרקה. "אמור את האמת, יהודי!".

חרף כל הסבל והחרדה האיום באקדח והצמדת הנשק לא עשו עלי כל רושם. נהפוך הוא. בצלילות הגעתי למסקנה, שהם עושים זאת בצורה שלומיאלית, לא־מקצועית, ומיד אפשר להכיר, כי אין כוונתם לירות בי. תיאורי חקירות מסוג זה, שקראתי עליהם לא פעם, היו שונים, ללא השוואה יותר גמרצים. ערכו את החקירה כמו תלמידים גרועים של הגסטאפו.

אחרי מהלומה אדירה אמרו לי לקום ולהסתובב. לפני עמד בחור צעיר, אולי בן 24, נעול מגפיים (אחר כך אמרו לי: בנו של כומר). "התייצב לפני האדון המפקד". איני יודע כיצד לעשות זאת, ואני מקבל בעיטה בישבן. "נו, התייצב". אני מתחיל: "אני מודיע בהכנעה..." (באוקראינית). לא כך! בעיטה בישבן. אני מנסה: "אדוני המפקד..." לא כך! בעיטה בישבן. אני מהרהר ביאוש כיצד להתייצב. שום רעיון לא היה טוב ועבור כל אחד קיבלתי בעיטה דומה באותו המקום.

האדון המפקד עמד במנוחה והתבונן בחיוך אירוני מתחת לשפם של עול ימים. עכשיו ניגש אלי השוטר שלי ומלחש לי את נוסח ההתיצבות (איני זוכר את הנוסח הזה), אני חוזר עליו מלה במלה. מצווים עלי להרים יד להצדעה ולקרוא: "תהילה לאוקראינה". אני מרים יד שמאל. "מה? הריהו בולשביק, הוא רגיל להרים יד שמאל!" כמה מכות ובעיטות, אומרים לי לחזור על ההצדעה. אני מרים יד ימין וקורא: "תהילה לאוקראינה!" שלוש פעמים הייתי צריך לחזור: "תהילה לאוקראינה!" "ועכשיו ברח!".

יצאתי בריצה לחצר. כעבור כמה דקות צעדתי בחברת יותר מעשרה אנשים, מובל על־ידי סמל גרמני לקסרקטין של חיל הפרשים ברחוב וולצקה.

עשרה ימים אצל חיל הפרשים — יולי 1941

קצין משנה רכוב על אופניים מוביל אותנו לקסרקטין ברחוב וולצקה. איננו יודעים איזו עבודה מצפה לנו. מחוץ לעיר האיש הקטן, המרכיב מצבטיים, יורד מן האופניים, מתקרב אלינו ושואל כל אחד מה מקצועו. אני מעורר אצלי מחשבה: "מורה, מורה לגרמנית? ממש כתבת חיבורים וכו'?" אני מאשר "הן, הן". יש לי רושם שאסתדר אתו. אנחנו נכנסים לחצר הקסרקטין, כנראה כבר ציפו לנו. אני שומע את הקולות בגרמנית: "היהודים כאן". קצין המשנה הצעיר מכניס אותנו — 12 איש לצריף, מצווה עלינו למלא עגלות־יד בקש נקי ולהעביר לאורוות, המרוחקות מאה צעדים מן הצריף.

הקצין פונה אלי בתואר "מורה לגרמנית", אינו מדבר אלי בלשון "אתה", כפי שמקובל כאן בדרך כלל, ומבקש שאשגיח על האחרים "שיעבדו בחריצות", העבודה קלה, אנחנו מרוצים, אולם לרוע המזל זה לא נמשך זמן רב. בערך שעתיים אנחנו נושאים את הקש. אחר כך רתם אותנו קצין־משנה של פרשים, גס ובעל פרצוף מגעיל, להוצאת זבל. ניסינו להסביר, שקודמו ציווה עלינו לשאת קש, אבל הבריון התחיל לצעוק עלינו "לצאת, לצאת" וסטר לאחד מאתנו על הלחי.

ההמשך עלה על כוחותי הגופניים. העמיסו לנו מריצה גדולה ורחבה זבל בכמות כזאת, שבקושי הזזנו אותה. הזעה ניגרה במפלים ממצחי, הכאב במתניים נעשה ללא נשוא, העור נקרע מעל אצבעותי; כאשר ב־12 הכריזו על הפסקה — הגעתי לאפיסת כוחות. אספו אותנו במסדרון ליד המטבח, שם הודיע החייל שעוד לא נקבל ארוחת־צהרים, מפני שעוד לא הכניסו אותנו לרשימה. למחרת היינו צריכים לקבל ארוחת־צהרים, אבל למעשה רק ביום השלישי נתנו לנו מרק לא רע עם חתיכה קטנה של בשר. בחמש היו צריכים לשחרר אותנו הביתה.

אבל קצין־המשנה בן־הכלבה החזיק אותנו עד 7, האיץ בנו והתעלל בנו מתוך סיפוק סאדיסטי.

למחרת מסרו אותנו לרשותו של סמל, שצריך היה לנצח על עבודתנו, להשגיח, כלומר לטפל בנו. העברנו ארגזים סובייטיים כבדים מאוד עם תחמושת לצריף מרוחק וריק. העבודה היתה קשה ומפרכת. הסמל האיץ בנו ולא נתן מנוח, אך חזר ואמר כל הזמן, שאם נעבוד היטב ישתדל להשיג בשבילנו לחם, ושלמחרת בלי ספק תהיה כבר ארוחת־צהרים. נאנקנו, כרענו תחת כובד הארגזים וספרנו את הדקות. אחרי הפסקה ציוו עלינו ליישר גבעת חימר כבירה. ושוב, בלי ארוחת־צהרים, החזיקו אותנו עד 7.

במשך היום הופיע כמה פעמים סגן בעל פנים אינטליגנטים ועדינים ופלט מלים אחדות. לקראת ערב התרשמתי, כי הנימה של הסמל נעשתה יותר אנושית, ופחות או יותר נצליח להסתדר אתו, בימים הבאים נתברר שכמעט צדקתי. המיפנה חל בזמן ארוחת־הצהרים ביום השלישי.

גרמה לכך הצורה שבה התייחס אלינו הסגן. לא פעם אחת נזדמן לי להווכח, שחיילים מתנהגים כפי שמתנהג הממונה עליהם. אוי ואבוי ליהודי, שנפל לידי חייל, שהממונה שלו היה "כלב". בדרך־כלל, אלימותו של החייל עלתה ב־500% על זו של הממונה. ביום הרביעי מסרו לידינו את ניקוי חדרי־הקסרקטין, וטאטוא החצר והמגרש שלפני הקסרקטין. הואיל ובאותו זמן הקצו לקסרקטין עוד 20 יהודים, העבודה לא היתה רבה ואפשרות הבטלה די גדולה. מכאן ואילך — אפשר לומר — חל משהו הדומה להתקרבות, וסייעו לכך ארוחות־הצהרים המשותפות וחיזורי החיילים אחרי יהודיות נאות; הסגן כיבד אותנו כמה פעמים בסיגריות ופעם אפילו בסוכריות.

התמחיתי בניקוי החלונות; העבודה לא היתה מעייפת מדי ואיש לא יכול היה לבקרה. אף־על־פי שעדיין קרו מקרים קשים יותר, בדרך כלל היינו מרוצים, וזאת הודות למרק עם הבשר ופרוסת הלחם והודות לביטחון שנתנה לנו השהות בקסרקטין, בתקופה שבעיר השתולל הטרור האוקראיני־גרמני מלווה הכאות ורציחות שלוחות רסן.[4] ביום העשירי קיבלו אותנו החיילים בפנים נעצבים; באה פקודה לצאת לחזית.

קירבת הגורל הלא בטוח עוררה בהם יכולת לחוש אהדה אפילו כלפי היהודים. מוכרחים להודות בכך שלפרידה היו אפילו נימים מסוימות של צער כן. איחלנו מזל והצלחה איש לרעהו, החלפנו לחיצות־ידים, החיילים ניפנפו ליהודיות במטפחות מרחוק, הסגן הצדיע פעם אחרי פעם "להתראות". דרוש היה הפחד מפני המוות, כדי שאנשים אלה, שחונכו בשנאה לכל מה שיהודי, יגלו רגשות אנושיים רגילים.

4. ברמן מתיחס כאן לפרעות שכונו "פרעות פטליורה", אותן ביצעו אוקראינים, שהתחוללו בעיר בין ה־20 ביולי ועד ה־25 בו. היתה זו נקמת האוקראינים על מות מנהיגם, הטמן פטליורה, בידי מתנקש יהודי. בני משפחתו של המתנקש ניספו בפוגרומים בהנהגת פטליורה.

"טיול" לאונטרברגן

כפי שכבר סיפרתי לעיל לכל קלגס היו זכויות על היהודים. קל וחומר לפקיד, למנהל לשכת־העבודה; הסרן ובר, היה אדון החיים והמוות של יהודי לבוב. הגבר הגבוה, הרזה והכפוף הזה, אולי בן 28, הופיע בעצם יום־הכיפורים במשרדנו. בחברתו יהודי שפל, מלשין. שאל בקיצור מה אנחנו עושים כאן (מובן, מאליו, שכולנו עמדנו מבוהלים ב"דום") וציווה עלינו להתלבש. מהר! מהר! נוצרה בהלה, אחדים ניסו לברוח, אחרים ניצלו פרוטקציה כדי להישאר במשרד. השאר, מפוחדים על־ידי ובר וה"מצליפים" היהודים שלו מלשכת־העבודה (הכי מגעיל מהם היה הושובסקי), מצאו עצמם בשתי משאיות.[5] איננו יודעים לאן אנחנו נוסעים ומה פירוש כל זה. יש לנו ניחושים גרועים ביותר — והבעות פנים בהתאם לכך. איש מביט ברעהו במבט חוקרני, מתבייש בפחדו ובחוסר־האונים שלו. מישהו מעז לשאול את הנהג: "לאן?" "לא כל כך גרוע" באה תשובה די מרגיעה.

"ובכן, אולי לא להוצאה להורג ביריה?" — זאת המחשבה הנסתרת של כולם. המשאית דוהרת. הורושבסקי מלשכת־העבודה מבטיח שאנחנו נוסעים לשעתיים, לעבודה בבניין, ונישאר בלבוב. איננו מאמינים לו. המכונית דוהרת. אנחנו חולפים על פני גן ל"יצ'אנובסקי. ובכן, בכל זאת מסיעים אותנו לאן שהוא מחוץ לעיר. אנחנו מתקרבים לוויניקי. כאן — לפי גירסאות שונות — הוציאו להורג ביריה יהודים חפים מפשע, שנעצרו. החרדה גוברת, הפנים מתארכות, במבטים הבעת יאוש, אטימות והשלמה עם הגורל. כביכול, אנחנו נוסעים לאונטר־ברגן (כפר גרמני) לעבודה בסלילת כביש.[6] הלוואי! אנחנו מגיעים לאונטרברגן וקופצים מן המכונית בהרגשת הקלה. ובכן, לא מוות! אנחנו נופלים לידיהם של משגיחים גרמנים ופולנים שונים. מחלקים אותנו לקבוצות ומקצים לכל אחד מאיתנו קטע של דרך לעבודה. מצוידים באתים אנחנו מסקלים את האבנים, שמכונה מיוחדת תולשת אותן מן הדרך, ומיישרים את פני הדרך. העבודה קשה מאוד. הזעה ניגרת פלגים פלגים ממצחי. אחרי שעתיים אני סחוט לגמרי, אין לי שליטה בידים. המשגיחים נוזפים בי, קוראים למאמץ, עוד פעם מראים לי ולאחרים כיצד צריך לעשות את העבודה בצורה מיקצועית. אני מודה בסתר לבי, שהם עושים זאת מצוין, וללא השוואה יותר טוב ממני — יש לי רק ספיקות, אם מישהו מהם היה מסוגל לעבוד בקצב כזה ובצורה כזאת במשך כמה שעות.

גרמני גבוה מרבה לרדת לחיינו, בן כלבה, רגזן, שבעצם לא היתה לו שום זכות עלינו. עבד בתור מכונאי על מכבש מיכני, אך מתוך חריצות יתרה קפץ לעתים קרובות מן הכלי שלו, רץ לקראת העובדים, איים במוט ברזל, גער, התעלל בנו מתוך זעם שטני ממש. פעמים אחדות התנפל עלי; הרגיז אותו במיוחד שלבשתי כסיות. ובכן, במקומות רבים נקרע העור מעל ידי

5. רוב עובדי לשכת העבודה בפיקודו של קצין הס.ס. ובר, היו יהודים; תפקידם היה לאתר יהודים ולדאוג למילוי המיכסה ע"י חטיפות ברחובות.

6. מספר רב של מחנות עבודה קטנים, אשר מנו עשרות אחדות של אסירים, הוקמו לאורך הדרך שהובילה מפשמישל לטארנופול ולקייב. ציר מרכזי זה נפגע בעת ההפצצות מן האויר ונזקק לתיקון.

ולחץ במקומות אלה גרם לכאב עז. רציתי להקל על עצמי בעזרת הכסיות האלה, ובן־בליעל זה לא רצה להרשות לי זאת בשום פנים ואופן. כל פעם שעבר על־ידי עמד והסתכל בידי. התעלפתי מעייפות, מצמא ומרעב. (הפוגה מסוימת היתה בפרקי־הזמן הקצרים, שבהם עבדנו תחת השגחתו של פולני, פקיד רכבת לשעבר).

השלכתי את עצמי מת למחצה על גבי העשב, המכוסה שכבת אבק עבה, התאריך הוא 1 בנובמבר. ניגשים חברים. מענה אותנו שאלה חדשה: עד איזו שעה נעבוד כאן? האם נשוב עוד היום ללבוב? וכיצד? ברכב או ברגל? כל אחד מביע את ניחושיו ואת חששותיו בנושא. ניחא, אנחנו משלימים עם הגורל. מה שיהיה יהיה. פועל פולני שהתקרב אלינו, מספר, כי ביום הקודם גם כן עבדו כאן יהודים, בערב הגיעה מכונית להסיעם. זיק ראשון של תקוה. לבסוף הופיע מהנדס, אוסטרי לפי מוצאו. מישהו העז לגשת אליו. היתה לו הבנה לתלונות שלנו, אבל לא היה יכול לבוא לעזרתנו; לעומת זאת הודיע לנו, שללא כל ספק עוד הערב נשוב ללבוב.

אחרי הפסקה חזרנו לעבודה ברוח טובה יותר, ומפני שהחום ירד, לא חשתי עוד באותה עייפות ללא־נשוא. התקרבה השעה חמש. היא חלפה, שום דבר לא הצביע על כך, שהעבודה צריכה להיפסק. בסביבות שש חזרה קבוצת חברים, שעבדו במחצבה. המשגיח שלהם הכריז על הפסקת העבודה. כמה מבין אנשינו גם כן הניחו את האתים. הגרמני השגיח במהומה, שאל במה העניין, ונתקף בזעם: איזו הפסקה, מה פתאום הפסקה, מי הורה על כך, אני אראה לכם הפסקה! אנחנו ניגשים שוב לעבודה. הכל כבר היינו הך לנו, עוד שעה או שעתיים, העיקר שנשוב הביתה. בסביבות שבע אנחנו מתחילים לדאוג, מפני שאנחנו עלולים — אם לא תהיה לנו מכונית — להספיק להגיע הביתה לשעה שמונה (אחרי שמונה שום יהודי לא העז להראות את פניו ברחוב).

הנימוק הזה שיכנע את הגרמני. הוא מצווה על הפסקת העבודה ועל מיפקד. אנחנו מתחילים לצעוד ללבוב בזוגות. בדרך עוצרת לפני הקבוצה שלנו משאית. "אתם היהודים מאונטרברגן?" — שואל הנהג הצבאי. "כן". אנחנו קופצים מיד למשאית. נוסעים. אבן נגולה מעל לב כולנו.

ממדף הספרים

אריה מוסקט

פרס על־שם יצחק קובוביצקי ז״ל לשנת 1985

לגב׳ גיטה עמיפז־זילבר (ביום 30.5.1985)

גיטה, כמו יצחק קובוביצקי, נולדה באירופה המזרחית וכמוהו הגיעה בגיל רך לבלגיה, בה גדלה ונתחנכה עד לשנת 1940. עם הכיבוש הגרמני במאי 1940, ברחה עם הוריה למרוקו וחזרה לבלגיה אחרי שחרורה בשנת 1945. היא עלתה לישראל ב־1949 ובשנת 1950 התחילה לעבוד עם ד״ר אריה קובובי, אחיו של יצחק קובוביצקי, ויצאה אתו בשרות דיפלומטי לפראג. אחרי שד״ר קובובי הוכרז ״כאישיות לא רצויה״ (persona non grata), חזרה לישראל בשנת 1953 ועבדה במשרד החוץ עד שנת 1985. בשנת 1979 התחילה לחקור את תקופת שלטון וישי בצרפת. בעקבות מחקר זה היא פירסמה ב״משואה״ מאמר על המחתרת היהודית באלג׳יריה ובשנת 1983 הופיע בהוצאה לאור של משרד הבטחון סיפרה על אותו הנושא, שזכה להקדמה ודברי שבח של מר מנחם בגין, ראש הממשלה לשעבר.

הוועדה למתן פרס על שמו של יצחק קובוביצקי ז״ל, החליטה להעניק פרס לגיטה עמי־פז על שגילתה לציבור ולנוער הישראלי במיוחד את קיומה ופועלה של המחתרת היהודית באלג׳יריה. סיפרה הוא הפירסום הראשון בעברית על המחתרת הזאת פרט למאמרים ב״משואה״ ב־1973 ולחוברת הקטנה של אלי שמעוני. ישנם פירסומים רבים בצרפתית, באנגלית, בעברית ובשפות אחרות על השואה והגבורה, אבל קיים הבדל גדול בין המחתרת היהודית באלג׳יריה לבין כל יתר המחתרות היהודיות שנלחמו בגרמנים. באירופה המזרחית לחמו גיבורי המחתרות היהודיות עם גבם לקיר, בלי שום תקוה לנצח. מטרת המחתרת היתה לנקום בגרמנים וללחום על כבוד העם היהודי ותהילתו. המחתרת היהודית באלג׳יריה היא מחתרת מנצחת. יש להדגיש שצבאות בנות הברית הצליחו לנחות בלי קרב רק באלג׳יר, הודות למחתרת היהודית, שכבשה את העיר ושיתקה את כל הפעולות של צבא וישי במקום. בכל יתר המקומות שם המחתרות לא היו יהודיות, כמו באורן ובמרוקו, גברו אנשי וישי על המחתרות ולא איפשרו לצבאות בנות הברית לנחות. רק אחרי מספר ימים הגיעו צבאות בעלות הברית מאלג׳יר בדרך היבשה ליתר חלקי אפריקה הצפונית.

בפרק האחרון בסיפרה מלמדת אותנו גיטה שאין לסמוך בפוליטיקה אף על ידידים. האמריקאים שנכנסו לאפריקה הצפונית בעזרת המחתרת היהודית־הגוליסטית, ניהלו מיד משא־ומתן עם אדמירל דרלן, יורשו של פיטן (Petain), שהיה שבוי בידי המחתרת ומסרו לו את השלטון האזרחי בצפון אפריקה תמורת הצהרתו שכל כוחות וישי באפריקה שהיו בפיקודו, יעברו לצד האמריקאים. גיטה מזכירה את דברי מורפי לחותני, פרופ׳ הנרי אבולקר (H. Abulker): "לקומוניסטים, ליהודים ולגוליסטים אין ברירה. הם חייבים לעמוד לצידנו. לאנשי וישי יש ברירה ועלינו לרכוש אותם כדי להבטיח את הנצחון". על מבצע לפיד (Operation Torch) ישנם ספרים ופירסומים רבים בצרפתית ובאנגלית. האמריקאים מדגישים את השתתפותו של רוברט מורפי (R. Murphy) בפעולות הכנה לנחיתת האמריקאים. הצרפתים מדברים על המחתרת הצרפתית בלי להזכיר שרוב הלוחמים היו שייכים לקבוצת גיאו גרא (Geo Gras), שהיתה ב־100% יהודית. לזכותה של גיטה יש לרשום שהיא הדגישה את תפקיד היהודים המכריע בהצלחת הפעולה. רוב הצרפתים הלא־יהודים לא נטלו חלק בפעולה ואף לא אלה שבתפקידי פיקוד; רוז׳ה אבולקרר, סטודנט יהודי צעיר נטל לידיו את הפיקוד. Operation Torch היווה מיפנה במלחמת העולם הראשונה. היא איפשרה את לכידת הצבא הגרמני בצפון אפריקה בשתי חזיתות ולהכניעו. על קורות המחתרת היהודית ועל תיאור חשיבותה ומיבצעיה במלחמה — החלטנו להעניק לגיטה עמי־פז את פרס קובוביצקי 1985.

הופיעה מהדורה חדשה של ספר "מריאנפול ליטא" על אודות קהילת מריאנפול. בהזדמנות זאת הננו מוצאים לנכון לפרסם את המכתב הבא של ד"ר קודש, אחד מראשי משרד החינוך.

לכבוד
עו"ד אברהם תורי,
עורך הספר "מריאנפול",
רמח"ל 6, פינת יהודה הלוי 61
ת ל - א ב י ב

ידידי הנכבד,

שמחתני בבשורה שספר מריאנפול נחטף והנכם עומדים להוציא מהדורה שניה. מעשה יפה כלפי אבות וסימן טוב לבנים. על כגון זה נאמר: חמרא למרה וטיבותא לשקיה".

הנכון הוא שיש בספר מריאנפול יותר מאשר צורך טבעי של "יתומים" להיזכר בגעגועים על בית אבא, מה עוד, על בית אבא שחרב.

איני בטוח אם יש בכוחן של אנדרטאות להחיות היסטוריה, אלא אם כן מתגלמת האנדרטה בפרקי תורה ושירה, והם מקור מסורת והמשך.

זכתה מריאנפול לשכמותך וחבריך, "ליטאים עקשנים", מסורים ואנשי מעשה, שהוציאו ספר שהכרוניקה שבו הפכה לתורה ולשירה. לא זכו לכך קהילות נפלאות בליטא שאולי לא נפלו ממריאנפול ב"סיפורן" האנושי־יהודי. אי־לכך הפך ספר מריאנפול לספר מחנך לדור בנים, בני יהדות ליטא המופלאה שטיננה, ובמידה מקיפה יותר — יהדות מזרח אירופה בלמדנותה, ארגון קהילותיה, התסיסות החברתיות, ועל כולם — הערגה והחזון הציוני בהליכי הגשמתם.

לי עצמי זכורה מריאנפול קודם כל כביתו של הרב פופל ז"ל (קרוב משפחה), אישיות מרהיבה ביופיה החיצוני והנפשי כאחת.

אולם, בצרור זכרונות־נערות מרהיבים, צפה ועולה אותה תמונה נדירה של "ועידת נציגי התלמידים של הגמנסיות העבריות בליטא". אם זכרוני אינו מטעני, התקיימה ועידה זו באולם הגמנסיה במריאנפול בשנת 1922, וד"ר יעקב רבינסון ז"ל, המחנך המתקדם, שהפך אחר־כך לאחד מגדולי המדע המדיני בעולם, מגיע לוועידה ויושב יומיים עם הנערים והנערות האלו, לדון אתם בכובד ראש בדברים העומדים ברומו של עולם הנוער העברי הלומד בליטא, והעולם הציוני בכלל. אם לזכור את הימים ההם בצמצום האופקים וההסתגרות, שהיו מנת

חלקם של הורי הילדים האלה, הרי אירוע כמעט ילדותי זה, מנבא עתידות ומרמז על נס "ריבוע העיגול" ששרידי הילדים האלה השיגו בהגשמת הציונות.

ספרים אלה בשימוש נכון במערכות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, עשויים לתרום את תרומתם החינוכית ולשמר בצורה מכובדת ביותר נחלת אבות מדורי דורות, ונחלת בנים לנצח נצחים.

היה ברוך ותחזקנה ידיך וידי כל העומדים על ידך במעשה ספרותי לאומי נהדר זה.

שלך במיטב הברכות

ד"ר שלמה קודש

דב לוין

בין הגיטו ליערות הפרטיזנים*

בהיסטוריוגרפיה העוסקת במאבק המזויין של יהודי מזרח אירופה בנאצים, ייחדו מקום נכבד ביותר לאירגוני המרי שבגיטו וילנה ובמרכזם פ.פ.א. (פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע — האירגון הפרטיזני המאוחד). כמעט בכל הפירסומים הנוגעים באירגון זה ובפרשת היציאה של חבריו ליער, מזכירים גם את צעירי העיירה השכנה שווינצ'יאן, שמילאו תפקיד חשוב בפרשה זו. וכך כותב על אודותם שמרקה קאצ'רגינסקי המשורר חד־העט מגיטו וילנה:

"הלבבות החלו לפעום בחוזקה משנודע יום אחד כי לגיטו הגיעו כמה פרטיזנים מיערות בילורוסיה, ביניהם כאלה שאך לפני שבועות מעטים בעצמם היו בגיטו. והנה מוסרים בשמם כי ביערות מצויים כבר יהודים רבים שמצטיינים בגבורה ומטילים אימה רבה על האיכרים ואף על הגרמנים. מי הם הפרטיזנים?! ידעתים היטב — בני שווינצ'יאן: ישיקה גרטמן, מיישקה שוטן, איצקה רודניצקי, ישראל וולפסון, מוטקה פייגל, מוטה־חשקה בושקניץ, משה־יהודה רודניצקי, דוד'קה יוחאי ועוד. הם הגיעו לכאן בשליחות מפקד חטיבתם טיודור גריגורוביץ מארקוב, למסור איגרת לאנשי פ.פ.א. שבגיטו וילנה... שיבואו היערה ויתר היהודים איתם..."

פרטים רבים ומכתבים על קורותיהם של שליחי היער הללו פורסמו לאחרונה בעברית, על ידי מיישקה שוטן — אחד הפרטיזנים — בספר זכרונות מיוחד במינו.

במסגרת הפרקים הקצרים שהם כשלעצמם מלאכת מחשבת, מתאר המחבר בסגנון מאופק ועם זאת בשפה עשירה ונאמנה להווי היומיומי המקורי, את קורותיו וקורות חבריו, עשרות אחדות של צעירים בעלי רצון נחוש והעזה. מן הימים הראשונים לכיבוש הנאצי בעיירתם, השוכנת בגבולות ליטא ופולין, אין הם פוסקים מלייגע את מוחם איך להגיב וכיצד לנהוג — מול מציאות ההשמדה והזוועות.

* משה שוטן, גיטו ויער — Moshe Shutan, Ghetto of Woods — סיפור, תירגם מיידיש מ. ד. פרוש, תל־אביב 1985, 208 עמודים, הועד להנצחת הלחימה היהודית במלחמת העולם השניה. תמונות, רשימת היוצאים מהגיטו לפרטיזנים, למחנות, ליערות ולגויים.

מעודדים על ידי קומץ מבוגרים, כמו המהפכן לשעבר אברהם, צייר השלטים — גודל גילינסקי והתותחן הקשיש מצבא הצאר — חיים יוחאי, ממשיכים הצעירים להתארגן ולרכוש נשק, חרף ההפרעות של היודנראט וגוש המשטרה היהודית. על סף החיסול הסופי של הגיטו מוצאים הם את הדרך ליער, שלא תמיד מסביר פנים. המשך דרכם — לשורות הפרטיזאנים. הדאגה לשרידי משפחותיהם שנקלעו לגיטו וילנה, והאתגר להביא היערה צעירים יהודיים נוספים רבים ככל שאפשר, מניעים כמה מהם וביניהם את המחבר, לשוב לגיטו. שם הם הופכים לגורם המגביר את התסיסה הקיימת בלאו־הכי בקרב הנוער בכלל ובין אנשי המחתרת האנטי־נאצית בפרט.

המשך הסיפור חוזר ליער הפרטיזני שבתוכו מתרכזים בסיוע הצעירים משווינצ'יאן, מספר ניכר של חברי מחתרת פ.פ.א. מגיטו וילנה; חלק ניכר מהם נקלט בגדוד היהודי — "נקמה" שלמרבה הצער אינו מאריך ימים. הסיפור מסתיים בתיאור מפורט ומרתק של השתתפות הפרטיזנים היהודים במבצעי חבלה ופשיטות קומנדו במסגרת הגדוד — "וילניום". האפילוג מעלה את גורל גיבורי הסיפור על סף השחרור ואחרי המלחמה.

מבחינת הסיפורת — לפנינו יצירה הראוייה לתשומת לב. בייחוד מצטיין המחבר (המופיע בספר בגוף שלישי) בתיאור מפורט של מספר טיפוסים נבחרים, אשר שמותיהם התפרסמו בקשר לפעילותם הפרטיזנית באזור, כמו איציק ויטנברג, מפקד המחתרת של פ.פ.א. בגיטו וילנה, וממלא מקומו אבא קובנר; יעקב גנס — ראש היהודים בגיטו זה וסגנו סאלק דסלר; המפקדים הפרטיזנים מארקוב, סידיאקין ויורגיס (זימאן); אחדים מגיבורי הספר הם פחות מפורסמים ואפילו כמעט אנונימיים, אבל אף הם מילאו תפקידים חיוניים ביותר בהוצאת עשרות צעירים מאורגנים ובלתי מאורגנים מגיטו וילנה ליער, וביניהם שייקה ומיישקה שוטן, איצקה פורוס ועוד. כמו כן אתה מוצא בספר גלריה של "עמך" שבנסיבות הזמן התבלטו בפני הציבור. אם בתוקף תפקידם, כמו מפקד המשטרה חיים־הירשקה לוין, ואם מכוח התנהגותם המוסרית, כמו משה גילינסקי. הארה אינטרו־ספקטיבית משלימה את תיאורם ומנסה לעמוד על הלך־רוחם וסוד מניעיהם להכרעות ולמעשים גורליים.

המחבר מתרכז בסיטואציות מרתקות, שחושפות תכונות אנושיות ומספר על התגלותן הדראמטית בדרך מאופקת. באחד מן התיאורים הללו, אנו עוקבים בדריכות עוצרת נשימה, אחר היאבקות לאור היום ובנוכחות חיילים גרמניים, בין מיישקה ושייקה לבין שוטר ליטאי גברתן עד להכרעתו של האחרון. תיאורים מסוג זה משתרעים לעיתים על פני פרקים שלמים. מבחינת נושא העלילה והבניין הפנימי — פרקים אלה מהווים שלמות אחת, שעשויה לעמוד בפני עצמה כסיפור קצר. הכוונה בעיקר לפרקים: האסיפה הראשונה, הקבוצה עוזבת את הגיטו, על פרשת דרכים.

הדיאלוגים בספר רוויי המתח וחומר הנפץ הם הוכחה לכשרונו הספרותי של המחבר. הפער בין הנפשות הפועלות הוא גדול. הדיאלוגים בין חיים־הירש לוין, מפקד משטרת גיטו שווינצ'יאן, לבין ראשי קבוצת המחתרת ברקה יוחאי ופייבקה חייט; בין מפקד הגסטאפו וייס לבין ראש גיטו וילנה גנס — הם דוגמאות בולטות. לא פחות דראמטיות הן השיחות בין גנס לבין איציק ויטנברג

ואבא קובנר. למקרא הדו־שיח־דו־קרב בין שתי דעות נחושות, הקורא חש שלפניו מחזה טראגי ללא פתרון. תחושה זו מתגברת נוכח הסתירה המזעזעת בתוך מעגל האנשים שמייצגים דעות, מוסדות או אירגונים שכבר נזכרו לעיל, כמו ח״ה לוין (יודנראט שווינצ׳יאן) גנס (יודנראט וילנה) ויטנברג־קובנר (מחתרת מגיטו וילנה) מארקוב־סידיאקין (מיפקדה פרטיזנית ביילורוסית) יורגיס (המפקדה הפרטיזנית הליטאית); עימותים ספוגי חשדנות ואיבה, נגודי אינטרסים והשקפות. לעיתים המאבק חסר רחמים הוא עד כדי חיסולו הפיסי של היריב. הסתירה הטרגית מוכחת במקרהו של אותו ח״ה לוין, שהיה מוכן לחסל צעיר מגיטו שווינצ׳יאן בעוון החזקת נשק, בעוד הוא עצמו נהרג מכדור של עמיתו הבכיר גנס, בשער גיטו וילנה בעוון החזקת נשק בתחום שיפוטו של זה האחרון.

צעירי שווינצ׳יאן, הגיבורים הראשיים בספר, במהלך חתירתם לצאת ליער ולקחת לשם צעירים נוספים, נפגשים במישורים שונים כמעט עם כל אחד מן האישים האלה. פגישות אלה נעות בין הבנה הדדית לבין משבר עד להתמודדות פיסית. עם זאת, הצעירים ברצונם או שלא ברצונם, נהיים מתווכים ביניהם, כמו בין גנס לפ.פ.א. ואפילו במידה מסויימת בין מארקוב לבין יורגיס. לא פעם מתגלעים ויכוחים אף בינם לבין עצמם, כמו בין מיישקה לבין שייקה, כשהראשון נשאר נאמן לשליחותו המקורית והשני מסגל לעצמו את הקו של פ.פ.א. בעניין משלוח אנשים ליער.

מערכת היחסים, האישיים והאירועים עצמם הופכים ליצירה ספרותית מרשימה שעשוייה ללא ספק, לעודד מחזאים ובמאים להמחישם. צריך לאפשר לקהל הקוראים להכיר את רקע המרי ופעילותו באירופה המזרחית, במלחמת העולם השניה.

הבחינה העובדתית־היסטורית היא בעייתית יותר ודורשת עיון.

סיבות רבות לכך שגורל יהודי העיירה הקטנה שווינצ׳יאן היה קשור קשר בל ינתק, בשלבים מסויימים בתקופת השואה, בגורל יהודי גיטו וילנה. יהודי שווינצ׳יאן — אותם שליחים־בלדרים ומורי־דרך שנעו בין היער לבין גיטו מיהודי גיטו וילנה ובמיוחד על תנועת המחתרת. תפקיד זה מילאו צעירי שווינצ׳יאן — אותם שליחים־בלדרים ומורי־דרך שנעו בין היער לבין גיטו וילנה וחזור חלילה. עדותם של צעירים אלו תורמת רבות להבנת מערכת היחסים המורכבת והסבוכה שהיתה בין המחתרת לבין היודנראט, בין המחתרת לבין הפרטיזנים, בין פלגי המחתרת השונים לבין עצמם, בין היודנראט (גנס) לבין הפרטיזנים. אפשר היה לצפות שעדויות אלה תשפוכנה אור דיו על פרשיות סתומות או שנויות במחלוקת.

לכאורה, אין בספר הידושים מפליגים. עם זאת אפשר למצוא בו אישור או חיזוק לגירסות והשערות רווחות הידועות ממקורות אחרים, כמו למשל לגבי מניעי התנהגותו של גנס, ותוכניותיו לרגע האחרון, ביקורתו העניינית על מידת הקונספירציה ואמצעי הזהירות של הפרטיזנים והמחתרת. כמו כן יש כאן נסיון להסביר את תולדות הקשר בין היער לבין המחתרת בגיטו וילנה ואת הרקע לאיגרות המפורסמות שהוחלפו בין הפרטיזנים הביילורוסיים לבין פ.פ.א.

כמה עובדות, אשר בחלקן טרם פורסמו, באות לביטוי בספר זה, כמו קורות הפרטיזנים היהודים משווינצ׳יאן וממקומות אחרים ביער, הקרבות בהם השתתפו ועל הכל — תרומתם לגדוד הליטאי ״וילניוס״, שהספרות הליטאית־סובייטית

העלימה עד היום מכל מיני סיבות. אופייניים הם זכרונותיו של מפקד גדוד זה, גיבור ברית המועצות, אפיזואלא, שיצאו לאור בוילנה ב־1961, בהם הוא מוצא לנכון לציין לטובה דווקא את איש המחלקה המשקית פרץ גראזיול, המתואר אצל שוטן כתמהוני יוצא דופן. ולעומת זאת הוא מתעלם כליל מקיומו ומפעילותו של הלוחם הקרבי הצעיר מאוד, טולקה קוניצקי, שפוצץ 12 רכבות אוייב והתנדב לפעולת הקומנדו הנועזת לשחרור פרטיזן פצוע. מיבצע נועז זה זכה לתיאור מפורט בספר שלפנינו ומסתבר שטולקה זה אינו אלא הכינוי הפרטיזני של איצקה רודניצקי, הוא יצחק ארד, שלימים זכה לעלות ארצה, לשרת בצה"ל בדרגת תת־אלוף (קצין חינוך ראשי) וכיום הוא מכהן כיו"ר הנהלת "יד ושם" בירושלים.

אחת מנקודות המוצא העובדתיות ההיסטוריות והעיקריות טמונה בהצהרתו החד־משמעית והכוללת של המחבר בסוף הספר: "כל הדמויות וההתרחשויות בספר הן אמיתיות". לכאורה אין בקביעה זו כל יומרה לגבי המחבר שחי בשעתו בין הדמויות ובתוך המעשים, ומבחינה רגשית־פנימית כנראה חי בהם עד היום הזה. יתר על כן, הוא בעצמו עשה חלק ניכר מן המעשים המתוארים. הוא בעצמו צד בחלק מן השיחות. האומנם ניחן המחבר בזכרון ברוך כזה, שעשוי לשחזר בנאמנות את הדיאלוגים בינו לבין גנס, או בינו לבין ויטנברג, כלשונם וכדברם? גם אם נניח שהתשובה חיובית היא, מתעוררת אותה שאלה לגבי שיחזור שיחות אחרות בהן לא נכח בעצמו, כדוגמת הדו־שיח בין איש הגסטפו ווייס לבין גנס, שבמהלכה נשלפו אקדחים. במקרה זה הסכנה לעיוות גדולה עוד יותר.

הוא הדין בסדר תיאור האירועים. הרי מבחינה היסטורית חשוב לדעת מה קדם למה. לית מאן דפליג, שסיטואציות רבות, בהן נתנסה המחבר "על בשרו" (כגון חקירתו ועינוייו במשטרת הגיטו היהודית), נחרטו עמוק בנשמתו. אין בדברים הללו נסיון למעט בחשיבותו של הספר או חס וחלילה להטיל דופי בטוהר כוונותיו של המחבר, אך כל אדם והאמת שלו — כל שכן כל סופר ואמיתו שלו.

בסיכום הדברים אפשר לקבוע שקוראים מכל הסוגים, ובכללם גם היסטוריונים, יכולים לראות את הספר כמקור להבהרת פרשיות ואירועים שונים בחבל ארץ זה בעת השואה. בין היתר עשוי ספר זה להוות גם מפתח חשוב לחקר גיטו וילנה, אחד הגיטאות הפרובלמטיים ביותר במזרח אירופה גם מבחינת היחסים הפנימיים שבו.

ג. קרסל

הארגון היהודי הלוחם בקראקוב*

העתון "החלוץ הלוחם" (אך בשמו העברי ואילו כל הטכסט הוא בפולנית וניתן כאן בתרגום עברי), מעלה בעיה בחקר השואה, שעדיין לא עמדנו עליה כל צרכה: הדגשת יתר של אירועים מסויימים בעידן השואה והאפלת אירועים אחרים. הפעם מדובר באירגון היהודי הלוחם בקראקוב, בירת גליציה המערבית, אירגון שהוצנע ביותר עד כה בקורות השואה, על אף הספר הנודע של אחת מראשי המרד, גוסטה דוידזון "יומנה של יוסטינה", שיצא לפני שלושים שנה ומעלה. עתון מחתרתי זה של האירגון לא הגיע אלינו בשלימותו אלא עשרת הגליונות האחרונים בלבד. אולם גם משרידים אלה ניתן ללמוד על אופי האירגון, שביקש להתמודד עם החיה הנאצית באמצעים דלים ומצומצמים ביותר. אירגון זה הקיף צעירים וצעירות מתנועות הנוער החלוציות בגליציה המערבית בכלל ובקראקוב בפרט. אולם עיקר הגרעין בא מתנועת הנוער "עקיבא", שהיתה הנושאת בעול האירגון מראשיתו ועד חיסולו.

בניגוד לכל עתוני המחתרת, היה זה בטאון של כלל ישראל. אכן בד בבד עם ספרנו זה יצא לאור גם הספר "פנקס קהילות, כרך שלישי, גליציה המערבית ושלזיה" (יד ושם, תשמ"ד), שבו נמסרו במיצוי תולדותיו של אירגון לוחם זה ופעולותיו (עמ' 38—41). אולם לפנינו כאן עדות ישירה, שלא תסולא בפז.

תנועת "עקיבא" היתה תנועת נוער־כלל־ציונית שחינכה לעליה ולעבודה בארץ ואף הגשימה משימה זו בעלייתם של בני נוער אלה והשתרשותם בעבודה ולאחר הסתגלותם לעבודה יצאו להקים ישובים (נוה־איתן ובית־יהושע). בראש הגליון ששרד, הנושא את המספר 29, נאמר במפורש, וביחוד שהופיע לקראת תשעה באב תש"ג (1943): "במקום הדמעות — המחשבה המורדת, במקום הגניחה — קריאה רמה לקרב". (57) בפסוק זה מבוטאת תכנית האירגון והבטאון גם יחד. הפירוש לקריאה זו היא רשימת הנופלים, המתפרסמת בסמיכות לה

* החלוץ הלוחם. ביטאון הנוער החלוצי במחתרת קראקוב, אוגוסט—אוקטובר 1943. מבואות מאת רבקה פרליס ורבקה קופר. בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק כצנלסון והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, 1984. 260 עמ'.

והיא רשימה גדולה ומקיפה של לוחמים, שנפלו על משמרתם אם בבתי־סוהר ואם בקרבות "ומפגשים" שונים עם רוצחים.

והיה בכך משום סמל שבאותו יום החורבן באה במקום הקינות הקינה האלגית ליהדות פולין "אוצרה העשיר של העממיות היהודית. כאן היה שורש הצמיחה של העם העתיק הזה. כיום אין כבר זכר ליהדות חיה ושרשית זו של פולין. נעלמו מעל פני האדמה ישובים בני מאות בשנים, נהפכו לאיי חרבות, ספריות, בתי־ספר, ישיבות, בתי־כנסת..." (62).

קינה זו הוא מעין מסר אידאולוגי לאמירה, "שמעולם לא אושרה צידקותה של הציונות בבליטות, כפי שאושרה במצב הנוכחי" (62, 64). רצונך לדעת עיקרו האידאולוגי של האירגון קרא את הגליון המוקדש ליום־השנה הראשון לקיומו. כאן נאמר בעוז ובגאון: "תמיד שאפנו לחיי חירות. אבל אם נגזר עלינו למות רצוננו ליפול כלוחמים, כדי שיהא מותנו גאה ומכובד. השגנו את מטרתנו, אחינו בנשק, כי לא יכולנו להשלים עם המחשבה שאלפי יהודים, גברים, נשים, וטף, נקטלים בפראות ולא רצינו שיוליכו אותנו כצאן לטבח" (75).

לצד כרוניקות של פעולות מגוונות, כמו התנקשויות, ביניהן שיא הפעילות המזויינת: התנקשות והתקפה על בית הקפה "ציגאנריה", במרכזה של קראקוב (נהרגו 11 ונפגעו 13), פעילות פרטיזנית ועוד, הרי לפנינו כאן סיפורה של אינטנסיביות — עשיה בתנאי מחתרת, שכל עושיה מודעים לכך, שכל רגע הם עלולים להיתפס ולהירצח. אי אפשר לקרוא רשימה אחת: "ביום הכיפורים" (197) ללא התרגשות יתרה. כאן רשימה אלגית על יציאה לפעולה קרבית בערב יום הכיפורים: "המונים הלכו ברחובות הגיטו אל בתי הכנסיות הקטנים האחרונים, הקולות הניצחיים של כל־נדרי הידהדו בין הבתים. ריגוש התפילה היה מערפל את העם, שהמוות מרחף על ראשו. הצעירים שלנו חמקו חרש מן הגיטו. לראשונה בחייהם החזיקו ידיהם בנשק ובפעם האחרונה נפרד מהם השאון המהוסה של סימטאות היהודים. אמורים היו לא לשוב לכאן עוד, לא להצטרף לעם, אלא להילחם ביערות הרחוקים בשיעבוד העקוב מדם למען החירות" (197). אף מוצאים אנו כאן תיאורי־הווי של הגיטו, נוסח שבדרך כלל לא מצאנו בעיתוני המחתרת. היתה איפוא כאן מזיגה של נחישות־קרבית מהולה ברגישות יהודית, המתקרבת לעיתים לרגשנות וסנטימנטליות. אף אנו מוצאים כאן תורה שלימה של לחימה לשם הגנה עצמית: "היום, במאוחר, כבר קיבלנו כמובנת מאליה את ההנחה, שיכולנו להתנגד להשמדה רק בפעולה חמושה הנעשית במועד" (236). לפנינו איפוא במעורב תיאור הפעולות כשהוא נשען על מסד אידאולוגי, במשמע: יציאה לקרב תוך תחושה שאולי לא ישובו עוד. ואכן, כל המפקדים נפלו ואתם כמובן לוחמים לא מועטים.

עתון זה הוא אות כבוד ללוחמי הגיטו והספר שלפנינו אכן יחזיר להם מקום כבוד בתולדות השחורות של השואה. ראויה לשבח עבודתה של רבקה פרליס ז"ל על האירגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי וכן כאן מונוגרפיה זוטא מאת רבקה קופר על שמעון דרנגר, המפקד, ובעלה של גוסטה דוידזון.

קשה לכותב הטורים האלה לא להכניס לכאן נימה אישית. היתה לי הזכות להכניס לעבודה בפרדסי פתח־תקוה את אנשי תנועת "עקיבא", שליוויתי את חבלי הסתגלותם לעבודה במשך שנים לא מועטות. אף מילאה תפקיד

נכבד באירגון זה מירה גולה, שראשיתה בתנועת השומר הצעיר ולאחר מכן מהפעילות ביותר בתנועה הקומוניסטית בפולין. היא ישבה בבתי סוהר ונמלטה ואילו כאן מצאה שפה משותפת עם התנועה, שבדרך כלל היתה רחוקה מלבה. זוכרה לי מירה גולה זו עת באה לבקר בעירנו את קן השומר הצעיר. לא מעט תדהמה עוררה בי צעירה זו בדיבורה העברי השוטף והנהדר. ואכן הקסימה כל אחד. למראה צילומה כאן ניצבה היא לפני מאותם ימים שמלפני חמישים וכמה שנים (לערך ב־1929). אף היא נהרגה.

דיו ימים לא יכלול את סיפורי האימה. העתונות שלפנינו מוסיפה איפוא טיפות לא מעטות לים הדמעות שלנו.

פרופ. פ. א. אלסברג

אומות במבחן*

השם האנגלי של הספר, כפי שמופיע בשער הפנימי (Small Nations in Times of Crisis and Confrontation) מבטא טוב יותר מהשם העברי את שמבקש המחבר לומר: בעיית קיומן של מדינות "קטנות" במאבק בין המעצמות.

יוחנן כהן, חבר כנסת מטעם המפלגה הפרוגרסיבית בשנים 1957—1959 ובעבר שגריר ישראל ברומניה ופינלנד וממונה על מח' מזרח אירופה במשרד החוץ, מתאר בספרו את גורלן של שלוש מדינות — צ'כוסלובקיה, פינלנד ופולין בשנים 1938 עד 1945, כלומר בין משבר חבל הסודטים וועידת מינכן בשנת 1938 עד ועידת פוטסדם בשנת 1945 וחלוקת אירופה לאחר מלחמת העולם השניה. לכל אחת משלוש המדינות מוקדש פרק מיוחד, אם כי הפרק על פולין ארוך לאין שיעור ותופס כמחציתו של הספר כולו. בחלקו הראשון של הספר הוא מחקר היסטורי, כתוב בסגנון בהיר וקריא ובכשרון כתיבה רב. בחלק השני מנתח המחבר — דיפלומאט ואיש ציבור — את עיקרי המסקנות והלקחים.

לגבי צ'כוסלובקיה מדגיש המחבר את הטקטיקה הגרמנית העיקבית — מצד אחד גרימת אי־שקט על ידי האוכלוסיה הגרמנית בחבל הסודטים ומנהיגה הנליין, ומצד שני — תיאור מופרז ביותר של התנהגות ברוטלית, כביכול, של השלטונות הצ'כוסלובקיים נגד הפורעים הגרמניים. זאת, כדי לעורר את הרושם בעולם, כאילו מדובר בדיכוי אכזרי של מיעוט רודף שלום, המעונין אך ורק לחזור למולדתו הגרמנית. המאבק על דעת הקהל העולמית מחד גיסא, ורצון גרמניה לעורר בעיות בצ'כוסלובקיה מאידך גיסא, עומד מול חוסר הרצון של מעצמות המערב, וגם של ברית המועצות, להלחם ולהתנגד בכח צבאי לאיום הגרמני. לעומת זאת, העם בצ'כוסלובקיה היה מוכן להתנגדות לוחמת, והאמצעים של הצבא הצ'כי בתקופה לפני מינכן היו מספיקים, לדעת מחבר הספר, כדי להתגונן ביעילות מול מכונת המלחמה הגרמנית. הרי מדובר בתקופה של שנה לפני פרוץ מלחמת העולם, כאשר הצבא הגרמני טרם היה מוכן למלחמת בזק,

* יוחנן כהן — אומות במבחן, הוצאת "מערכות", תל־אביב 1985, 440 עמ'.

והצבא הצ׳כי היה במצב של כוננות מלאה. ברם, העובדה שצ׳כוסלובקיה היתה מדינה בעלת מיעוטים נוכרים, ושרק אחוז מסוים מקרב אוכלוסייתה האמין ביכולת קיומה — גרמה להוסר יציבות וחוסר אימון באפשרות המאבק. המחבר מאשים, למעשה, את בנש שנכנע לדיקטאט של מינכן ללא כל התנגדות, כל עוד חבל הסודטים והאזור המבוצר היה בשליטתו. שונה הדבר לאחר הסכם מינכן, כאשר כל האזור צורף לרייך הגרמני והדרך היתה פתוחה לכיבוש מוחלט. כחצי שנה לאחר מינכן הוכרז על "עצמאותה" של סלובקיה והפרשה נסתיימה בפלישה גרמנית והכרזת האזור הצ׳כי כשטח חסות גרמני. ההונגרים והפולנים לקחו חלק בהריסת המדינה הצ׳כוסלובקית על ידי סיפוח חלקים משטחה.

שונה לחלוטין התיאור לגבי פינלנד.

ב־5 באוקטובר 1939, זמן קצר לאחר סיום הקרבות בפולין וחלוקתה בין גרמניה ובין ברית המועצות, הוזמנו שרי החוץ של המדינות הבאלטיות ושל פינלנד למוסקבה, כדי לחתום על חוזה הגנה הדדית, שפירושו היה כמובן הצבת צבא רוסי באותן הארצות, ולמעשה אבדן עצמאותן המדינית.

אסטוניה, לטביה וליטא חתמו על חוזה ההגנה והפסידו את עצמאותן. פינלנד סירבה. המשא ומתן בין רוסיה ובין פינלנד נמשך במשך כל חדשי אוקטובר ונובמבר; הפינים היו יציבים בדעתם שלא לחתום על החוזה.

ב־30 בנובמבר 1939 הפציצו הרוסים את הלסינקי ופרצה "מלחמת החורף" בין פינלנד לבין ברית המועצות. בשלב זה עשו הרוסים מישגה, בהרכיבם בברית המועצות ממשלת בובות פינית קומוניסטית. הם באו אתה ל"הסדר", שחיזק את רצון ההתנגדות של הפינים. אחרי קרבות קשים, שנמשכו כשלושה וחצי חודשים, תוך אבידות כבדות לשני הצדדים, נאלצו הפינים להיכנע, כי לא עמדו לרשותם רזרבות כוח האדם, כפי שעמדו לרשות הרוסים, במספר בלתי מוגבל. ברם, בחוזה השלום עם ברית המועצות הצליחו הפינים לשמור על עצמאותם.

הארץ השלישית על אודותיה כותב יוחנן כהן, היא פולין. פולין, שעמדה בין גרמניה וברית המועצות, נטתה למעשה יותר לגרמניה, על פי אופיים של המדינאים הלאומניים הריאקציוניים שלה. אף על פי כן, דווקא הגרמנים היו אלה שהתנפלו על פולין. האיבה לרוסיה — הכובש והאוייב ההיסטורי — היתה מושרשת מאוד בעם הפולני. בפלוש הגרמנים לברית־המועצות, ביוני 1941, ממשלת פולין הגולה בלונדון באה בדברים עם ברית־המועצות על פי יזמת אנגליה, ובמשך תקופה קצרה היה שיתוף פעולה בין ממשלת ברית המועצות וממשלת פולין הגולה. שיתוף פעולה זה הגיע למשבר חמור, כאשר התעמולה הגרמנית גילתה לעולם את רצח הקצינים הפולנים על ידי הרוסים בקאטין. אך עיקר הבעיה היה גורלה של פולין לאחר המלחמה. הואיל וסטלין דרש שאותו חלק במזרח פולין שכבש בהסכמת הגרמנים יושאר בידיו, לא ראו הפולנים טעם לנהל אתו משא־ומתן וסירבו לשאת ולתת אתו עוד.

יוחנן כהן מתאר בפרוטרוט, ומתבל בהרבה אנקדוטות, את המשא ומתן בין ארצות־הברית ואנגליה לבין סטלין: שיחה של רוזוולט שהיה מוכן להסכים לעמדת סטלין, אך לא יכול היה להודיע על כך בפומבי בגלל הבחירות בארצות־

חברית ובגלל הקול הפולני; או שיחת צ׳רצ׳יל עם סטלין, בה הסכים צ׳רצ׳יל להזזת פולין מערבה, כלומר וויתור על החלק המזרחי של פולין תמורת שטחים במערב, על חשבונה של גרמניה; אם ממשלת פולין לא תסכים לזה ותסרב להשתתף במשא־ומתן, הוא, צ׳רצ׳יל מקבל על עצמו לשכנעה לקבל את הדין. הממשלה הסובייטית הקימה, בסופו של דבר, ממשלה פולנית משלה ואתה באה בדברים. על פי ההסכמים הסופיים בוצע הפתרון של הזזת פולין מערבה וגירוש האוכלוסיה הגרמנית.

וודאי לא במקרה בחר יוחנן כהן בשלוש המדינות הללו, כדי להציג את התיזה שלו. כל השלוש הן מדינות חדשות. גם אם ההיסטוריה של כל אחת מהן ארוכה ומפוארת. שלוש המדינות נוצרו כמדינות עצמאיות לאחר מלחמת העולם הראשונה. פולין לא היתה עצמאית במאה ה־19. גם פינלנד היתה נתונה במאה ה־19 לשלטון רוסי אחרי 500 שנים של חסות שוודית. ואילו צ׳כוסלובקיה היתה עד 1918 חלק של הממלכה האוסטרו־הונגרית, על אף העבר המפואר של מלכי בוהמיה.

שתי המדינות — צ׳כוסלובקיה ופולין נפגעו יותר מאשר פינלנד, כי שתיהן היו מדינות בעלות מיעוטים חזקים וגדולים. אחד הלקחים הוא שמדינה עם מיעוטים קשה לה לעמוד במאבק בין המעצמות וכנגד שכנות גדולות וחזקות.

הלקח השני — הדוגמה הפינית לעומת הדוגמה הצ׳כית — מוכיחה כי מדינה, שמוכנה להלחם על עצמאותה בתנאים האופטימליים, ובעיתוי נכון — יש לה סיכוי להתקיים.

הלקח השלישי הוא שהמושג ״גבולות היסטוריים״, בו השתמשו הפולנים, הנו חסר כל משמעות. משתמשים במושג זה כדי לציין את הגבולות הרחבים והמקיפים ביותר שהיו אי פעם בהיסטוריה. לעומת ״גבולות היסטוריים״ מדינה חייבת לקחת בחשבון את אוכלוסיית השטחים וצירוף מיעוטים חזקים. על כן אין המושג הנ״ל תורם לחוסנה של המדינה.

הלקח הרביעי קשור בפולין, שהמשא ומתן על גורלה התנהל למעשה ללא השתתפותה, מפני שמדינאיה לא היו מוכנים לשבת לשולחן הדיונים עם ברית המועצות. אסור למדינה קטנה, הנתונה במאבק בין המעצמות להחרים דיונים, שנוגעים בגורלה, כי בסופו של דבר המעצמות תחליטנה על גורלה.

אבל הדבר החשוב ביותר — וכאן יוחנן כהן כותב פחות כמנתח התפתחויות היסטוריות ויותר כאיש משרד החוץ וכאיש ציבור — הוא שיש לדאוג לידידים וליחסי ציבור ולהסביר את עמדת המדינה בארצות שעשויות ויכולות לעזור לה בשעת מיבחן. חוסר הבנה לבעיות המדינה הקטנה מביא לזילזול בעצם קיומה — כפי שמצוטט צ׳מברליין באמרו שאין להסתבך במלחמה על חבל ארץ שרוב האוכלוסין באנגליה אינם יודעים אפילו את מיקומה על מפת אירופה.

לכן, ההסברה ויחסי הציבור הם מרכיבים חשובים ביותר ביצירת דעת קהל חיובית.

תיאורי האירועים והלקחים בספרו המעניין של יוחנן כהן עוברים בוודאי את תחומי הניתוח ההיסטורי ופונים לעבר התחום הפוליטי ומסמן כיוון גם במדיניות שלנו.

במשואה

מ. וירט

צרור ידיעות

"משואה" — אתר ההנצחה לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי, נוסד לפני כ־20 שנה על־ידי קיבוץ תל־יצחק.

ליבו של מפעל ההנצחה הוא — המכון ללימודי השואה. מטרת המכון לעורר בקרב בני־הנוער בארץ ובעולם עניין בשואה ובהשלכותיה. המכון עורך סמינרים בני שלושה ימים ופועל בתפוסה מלאה כל ימות השנה. במהלך שנות פעילות המכון השתתפו בסמינרים כ־60,000 תלמידי תיכון וסטודנטים. ציבור הלומדים ב"משואה" מגוון ביותר וכולל תלמידי י"ב מבתי ספר תיכוניים (עיוניים, מקצועיים ומקיפים), חניכי עליית־הנוער ותלמידים של מרכזי נוער. במקביל נערכים סמינרים לקבוצות נוער יהודי מהתפוצות באנגלית, צרפתית, ספרדית, פורטוגזית וכן לקבוצות נוער ועובדי הוראה מגרמניה.

לפני כארבע שנים נפתח במכון מסלול נוסף המיועד להכשרת מורים ומדריכים בהוראת השואה.

שתים עשרה שנות פעילות המכון הכשירו אותו לשמש מרכז ארצי בתחום זה. במכון מוקמת מרכזיה פדגוגית אשר תשרת את עובדי ההוראה בארץ, מדריכי תנועות הנוער החלוציות בחו"ל ושליחי הנוער והחלוץ.

דרכי הוראת הנושא בסמינרים מבוססות על תוכנית שהכינה ועדת היגוי בין־אוניברסיטאית בהשתתפות: פרופ' שאול פרידלנדר, פרופ' שמואל אטינגר, פרופ' חיים שצקר, פרופ' וילק, ד"ר יצחק ארד ויו"ר יד ושם מר גדעון האוזנר. תוכניות הלימודים מתפתחות בהתמדה לאור הנסיון העשיר אשר נצבר במקום ומותאמות לקבוצות הגיל ולרמת ההשכלה.

שיטת ההוראה ב"משואה" מבוססת על היסודות הבאים:

1. הדרגתיות — מטרת הסמינר לקרב את הלומד להבנת התקופה. אנו נמנעים במכוון מחשיפת יתר של התלמידים בפני אימי התקופה. הדגש הוא

על התמודדות הדרגתית עם מגוון הברירות האנושיות שעומדות בפנינו מתוך תולדות השואה.

2. הקו המנחה את הפעילות הלימודית מראשית הסמינר ועד סיומו, הוא שאלת הבחירה. על מנת לאפשר התמודדות אמיתית עם החוויה הקשה של עימות עם ארועי השואה, יש לקבל את ההנחה שאפילו בתנאים נוראים כפי שהיו, בוחר כל אדם את דרכו כפוף לאילוצים המשתנים.

אנו מתמקדים בשלושה מעגלים: הרוצח, הקורבן והעומדים מן הצד.

3. תכנית הסמינר מורכבת מפעילויות מגוונות: דיונים בקבוצות, חקר מקורות, מרכזי למידה, צפיה בסרטים תעודיים ופגישה עם ניצולי השואה המוסרים עדות אישית ומעניקים לסמינר מימד חווייתי.

4. משך הסמינר ב"משואה" מכתיב בהכרח בחירה קפדנית של הנושאים הנלמדים.

הסוגיות נבחרות מתוך הבט כפול:

א. ברירות מרכזיות להבנת התנהגות הפרט וההנהגה בתקופה;

ב. ברירות קשר אלה עם הלומד.

כל אחד מהדיונים נפתח בעיסוק בחומר ההיסטורי ורק לאחריו נערך דיון בשאלות הערכיות שעולות מתוכו. אין אנו נותנים הכשר לשיפוט מוסרי, אנו מאמינים שככל שנבהיר לעצמנו את הבעיות בפניהן עמדו האנשים במצבים הבלתי אפשריים ההם, יותר נבין את השיקולים ואת ההכרעות שקיבלו בני התקופה עצמם.

לקראת תום הסמינר אנו מקדישים פגישה במטרה להעלות את הלקחים שהפיקו בני הנוער במישור האישי, היהודי־הישראלי והאוניברסלי.

5. בדיון זה מבטאים בני הנוער את הנושאים שלדעתם נוגעים הם לעצם קיומם. אחריות הפרט, ציות עיוור לפקודה, גזענות, הזדהות עם הרעיון הציוני, אחריות קולקטיבית וכו' מקבלות כאן הארה מתוך זוית ראיה שונה.

בצד הסמינרים עורכת "משואה", שורה של פעילויות נוספות:

1. הדרכת תלמידים בכתיבת עבודות. "משואה" שמה לה ליעד לעודד בני נוער לעסוק במחקר וכתיבה בתחום השואה. התלמידים מקבלים שרותי הדרכה ביבליוגרפית וייעוץ בכתיבת עבודות. כמו־כן מרכז המכון תריסר קרנות, אשר מפירותיהן מוענקים כ־50 פרסי מחקר ומילגות.

2. עצרת שנתית ממלכתית נערכת באמפיתאטרון של "משואה" ביום הזכרון לשואה ולגבורה; משתתפים כ־9000 בני־נוער, חיילים, עולים חדשים וניצולי שואה.

3. ספריה וארכיון עומדים לרשות באי הסמינרים וכן לציבור הסטודנטים והחוקרים מהאוניברסיטאות השונות. הספריה כוללת ספרי עיון, מחקר וספרות בעברית, יידיש, אנגלית, פולנית ועוד.

ארכיון השואה והגבורה מכיל אלפי מכתבים, רשיונות, אישורי עבודה ופרוטוקולים.

4. מוזיאון דאר השואה מכיל אוסף נדיר ומגוון של בולים, מעטפות, גלויות ומכתבים, שמספרים את סיפורה של התקופה.

5. קובץ שנתי מופיע השנה ה־14 לקראת יום השואה. בקובץ מחקרים חדשים, עדויות ותעודות.

בראש "משואה" עומדת הנהלה ציבורית המורכבת מאישי ציבור, חינוך ומחקר בראשות מר משה קול, ומועצה פדגוגית בראשותו של מר גדעון האוזנר.

בשנת הלימודים תשמ"ו, במכון ללימודי השואה, שמו דגש על גיבוש צוות מורים מיומן ועל פיתוח תוכניות לימוד מקוריות.

בשנת הלימודים תשמ"ו, השתתפו בסמינרים במכון כ־5000 בני נוער מהארץ ומחו"ל.

המכון עורך סמינרים מיוחדים לבני נוער ועובדי הוראה מגרמניה. בזמן ביקור מנכ"ל "משואה", מר וירט, בגרמניה הוחלט על עריכת 15—20 סמינרים בשנה. לסמינרים אלה נודעת חשיבות מיוחדת נוכח העיסוק המועט בנושא השואה במערכת החינוך בגרמניה. הדים מיוחדים היו לפגישות שערך המכון בין משתתפי הסמינרים מגרמניה לבין בני נוער מהארץ וקבוצות בנים של ניצולי שואה.

בד בבד עם הפעילות השוטפת בין בני הארץ ובין אלה שמחוצה לה, קיים המכון סדרת השתלמויות לעובדי הוראה.

נסיון השנים האחרונות ובקשות חוזרות ונישנות של משרד החינוך, מעידים על הצורך בהיערכות מיוחדת להקמת מסלול קבוע של הכשרת מורים בהוראת השואה.

בביקור שערך ב"משואה" מר אברהם כץ, חבר הנהלת הסוכנות וראש מחלקת הנוער והחלוץ, סוכם להרחיב את העבודה המשותפת. ייערכו סמינרים לנוער ולאקדמאים, סמינר הכנה למשלחת הנוער והחלוץ היוצאות לסיור בפולין וסמינרים מיוחדים למדריכים ולשליחים.

בעקבות הצלחת הסמינרים של התנועה הרפורמית לקבוצות שהיו במכון בשנה החולפת, החליטה התנועה לכלול את הסמינרים ב"משואה" בתכנית הקיץ של רוב הקבוצות המגיעות לארץ.

ראש עירית תל־אביב, מר שלמה להט וראש אגף החינוך בעיריה התארחו במכון וגילו עניין ביצירת מערכת קשרים הדוקה בין "משואה" לבין בתי הספר התיכוניים שבתחומי העיר. בשנת הלימודים תשמ"ז ייכללו בתכנית משותפת למורים להיסטוריה.

עצרת הזיכרון הממלכתית לשואה ולגבורה תערך השנה במעמד ראש המטה הכללי, ר/אלוף משה לוי, ותעמוד בסימן "ילדים ונוער בתקופת השואה"

לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה ייערך ב"משואה" "כנס עדים". חשיבות מיוחדת בפעילות החינוכית של המכון נודעת לפגישת בני הנוער עם ניצולי השואה. להוקרה מיוחדת ראויים כמה עשרות ניצולי שואה שרואים חובה לעצמם להביא בפני הנוער את סיפורם האישי ובכך לקרבם להבנת התקופה ולשרטט את דמותם של אלה שלא זכו.

להלן מכתב שנתקבל ב"משואה", ממשרד החינוך והתרבות:

* * *

לכבוד
מר וירט
מנכ"ל משואה

מר וירט שלום
שמחתי מאוד לבקר במשואה לראות ולשמוע על פעולתכם הענפה.
אין לי ספק שראוי מפעל משואה וחבר עובדיו המסור לברכות על הקניית הפרק החשוב בתולדות עמנו וסוד האמונה בזכירה, ברכותי על עמלכם ומסירותכם הרבה.
להלן עיקרי סיכום דיוננו:

1. תוקם סדנא חינוכית ייחודית לנושאי השואה (יתואם עם מר יוסי לוי, מנהל המחלקה להכשרה והדרכה וגב' טובה צור, ס/מנהל המחלקה לשל"ח).
אגף הנוער יעמיד לרשותכם התקציב לניסוי זה לרכישת ציוד והשתתפות עד רבע משרה לרכז מיוחד לסדנא.
2. ימשכו התיאומים למערך השתלמויות למורים ומדריכים.
3. יועמדו לרשות האגף לשיבוץ בלבדי החל משנה"ל התשמ"ז כ־30 מחזורים (יטופל ע"י טובה).

ושוב תודות וברכות.

בברכה נאמנה,
אברהם עודד כהן
מנהל האגף

המשתתפים

משה קול — יו"ר המפלגה הליברלית העצמאית; יו"ר הנהלת "משואה" ומדרשת פורדר; ס/נשיא האינטרנציונל הליברלי; יו"ר מרכז תרבות העמים לנוער, ירושלים, ויו"ר חוג ידידי אגודת הסופרים; רוב ספריו שהופיעו עד עתה דנים בנושאי חינוך, ציונות וחברה; כן הופיעו 3 מונוגרפיות על אישים וחברים. פרסומיו האחרונים הם: המאבק לשיתוף פעולה יהודי—ערבי ופלוראליזם דתי תרבותי.

עו"ד גדעון האוזנר — בעבר חבר־כנסת; יו"ר מועצת "יד ושם"; יו"ר הועדה המדינית של ל"ע; יו"ר הועדה הפדגוגית של "משואה"; ספרו "משפט ירושלים" הדן במשפט אייכמן בו שימש כתובע כללי, פורסם בלשונות אחדות באירופה והופיע גם בעברית.

פרופ' צבי בכרך — מאוניברסיטת בר־אילן, פרופסור חבר במחלקה להיסטוריה כללית שבראשה הוא עומד החל משנת 1982. מחקריו מתרכזים בתולדות האידיאולוגיות הטוטליטריות ובמיוחד באידיאו־לוגיה הנאצית והשפעתה על קורות השואה.

יהויקים כוכבי — חבר קיבוץ החותרים, למד מקרא ותולדות ישראל באוניברסיטת תל־אביב; מוסמך המכון ליהדות זמננו; עוסק במחקר הפעולות החינוכיות והחברתיות של היהודים בתקופת שלטונם של הנאצים.

יעל פלד — מוסמכת האוניברסיטה העברית בירושלים. עבדה כמורה בבי"ס תיכון. עוסקת בחקר השואה במסגרת החוג ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. כותבת מחקר לתואר שלישי על "ההתנגדות היהודית בקראקוב בתקופת הכיבוש הנאצי". ילידת המושבה אבן־יהודה.

שלום חולבסקי — מפעילי השומר הצעיר בוילנה; מראשי המחתרת; לחם ביערות נאליבוקי; מראשי הבריחה; חבר קיבוץ עין־השופט.

ד"ר יצחק ארד — יו"ר הנהלת "יד־ושם", חוקר תולדות השואה. פירסם ספרים על וילנה היהודית במאבקה ובכליונה וכן על מחנות המוות. מרצה בחוג לתולדות השואה באוניברסיטת תל־אביב.

גיטה עמי־פז—זילבר — מחברת הספר "מחתרת יהודית באלג'יריה 1940—1942" בהוצאת משרד הבטחון; בעת השואה שהתה בבלגיה ומשם נמלטה למרוקו בעודה נערה; כיום עובדת במחלקת התפוצות במשרד החוץ בירושלים.

אלי שמעוני — מפעילי המחתרת בצפון אפריקה. בארץ תרם רבות למושבי "העובד הציוני"; עובד בכיר במועצה הציונית על־יד ההסתדרות הציונית.

דוד כוכבי — סיים היסטוריה באוניברסיטת פיטסבורג, מורה בבית הספר הריאלי ובמשואה; בתולדות ישראל חוקר במיוחד את האנטי־שמיות ואת היחסים בין יהודים ובין גויים; חוקר תולדות ברזיל.

יצחק ארצי — ח"כ; מראשי תנועת הנוער הציוני ברומניה וממארגני המחתרת היהודית בימי המלחמה. נמנה עם מפקדת אניית המעפילים "כנסת ישראל" והיה בין פעילי מחנות הגירוש בקפריסין. עם עלייתו ארצה הצטרף לקבוצת "במאבק" והיה בין ראשוני המתישבים באלוני־אבא; שימש כעורך העתון היומי "הזמן"; היה מזכ"ל ל"ע במשך כ־10 שנים; ראש רשימת ל"ע וסגן ראש העיר בעירית ת"א.

יוחנן כהן — ממנהיגי הנוער־הציוני בפולין ובארץ; שליח "המוסד" לפולין ומראשי "הבריחה"; איש משרד החוץ, בו כיהן בתפקידים בכירים.

סופיה לוסטיג — מפעילי הנוער הציוני בלודג'. בוגרת אוניברסיטת קראקוב. בזמן המלחמה ברחה לוארשה והסתתרה יחד עם בעלה ליאון ז"ל מצויידת בניירות אריים.

פפקה ברגמן — חברה פעילה בתנועת הנוער הציוני. בתקופת המלחמה ברחה מגיטו טרנוב לאוסטריה ושם פעלה במחתרת; בעלת עיטור אות הלוחם בנאצים; בוגרת אוניברסיטת ת"א ויקירת העיר נתניה.

א. פלק — נולד ב־1942 בלבוב. אביו היה מיקרוביולוג בעל שם. בזמן הכיבוש הנאצי עבד יחד עם אביו במעבדה של בית החולים בגיטו לבוב. ב־1943 העבירוהו לאושויץ ומשם לבוכנוואלד. ב־1947 השתתף במסע אניית המעפילים "יציאת אירופה" ("אקסודוס").

שרה גצלר לבית מרקוביץ — נולדה ונתחנכה בקראקוב; חברה בתנועת הנוער "עקיבא". עברה את ימי השואה בגיטאות קראקוב וטרנוב; הצליחה לברוח בניירות אריים וחיה במחתרת באוסטריה. כתבה ספר זכרונות על התקופה. אחרי המלחמה עלתה לישראל. כותבת שירים ומציירת.

ד"ר י. קרמיש — היסטוריון וחוקר השואה; חבר הנהלת יד־ושם; פירסם מחקרים וספרים רבים בנושאי השואה והגבורה.

ד"ר אריה מוסקט — מפעילי התנועה וראשיה בבלגיה; החל משנת 1947 ועד 1950, שנת עלייתו ארצה, שימש כיו"ר הפדרציה הציונית; עשה רבות בשליחות בקרב היהדות הדוברת צרפתית; יו"ר כבוד של הפדרציה של יהדות צרפת וצפון אפריקה.

ד"ר שלמה קודש — אחד מראשי משרד החינוך.

ד"ר דב לוין — חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית ועורך פנקס קהילות לטביה ואסטוניה במסגרת "יד־ושם".

גצל קרסל — סופר ווחקר, פירסם למעלה ממאה ספרים שעוסקים בכל תחומי תולדות ישראל.

פרופ. פ. א. אלסברג — מנהל גנזך המדינה. יליד גרמניה. חניך בית־מדרש לרבנים בברסלב והאוניברסיטה העברית בירושלים. יו"ר ארגון הספרנים והארכיונאים בארץ. חבר הנהלת יד־ושם. משנת 1949 ועד שנת 1957 עוזר ראשי לארכיון הציוני. מנסח הבעייה הערבית במדיניות ההנהלה הציונית לפני מלחמת העולם הראשונה.

בלה גוטרמן — בעלת תואר מ.א. בהיסטוריה. מורה בתיכון בהרצליה.

וירט מנחם — מראשי תנועת "עקיבא"; ממייסדי מושב בית־יהושע; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות; מנכ"ל "משואה".

CONTENTS

Shmuel Meiri of blessed memory	Moshe Kol	7
BEACON		
Sixty years of terrorism	Moshe Kol	11
HISTORICAL STUDIES		
The Eichmann Trial	Gideon Hausner	17
The Man in the Nazi Conception	Prof. Zvi Bachrach	25
Towards a "Jewish School in its Essence"	Jehoyakim Kochavi	32
DURING THE HOLOCAUST AND AFTER		
The character of the Jewish Underground in Cracow	Jael Peled	38
The Soviet Authorities and the Evacuation of Jews in Eastern Bielorussia	Shalom Cholewski	50
The Christian Churches and the Persecution of Jews in the conquered Soviet territories	Jitzhak Arad	55
A Japanese saves Jews	Gila Amipaz-Silber	64
Awekening of German awareness of the crime against the Jewish People	Eliahu Avihar	68
Algerian Jewry	Eli Shimoni	78
ANTISEMITISM		
Antisemitism in Brasil between the two World Wars	David Kochavi	86
MEMOIRS OF SURVIVORS AND ON SURVIVORS		
The Escape from Hungary to Roumania	Jitzhak Artzi	95
With Leon Lustig	Johanan Cohen (edit.)	101
Malinovak Chapters and the Warsaw Uprising	Sofie Lustig	113
Not as a broken Sherd	P. Bergman	121
From Extermination camps to Israel (reminiscences)	A. Falk	138
Ghetto Tarnow — Chapters from "Uncovered in the Underground" (memories)	Sarah Getzler	175
DOCUMENTS FROM THE GHETTOS		
Secret letters from Ghetto Wilna to Ghetto Warsaw	J. Karmish	191
Testimony from the "Lewow File"	Bella Gutterman	204
FROM THE BOOKSHELF		
1985 Jitzhak Kubowitzki prize	Arieh Muskat	211
About the "Marianpol Lita" book	Dr. Shlomo Kadesh	213
Between the Ghetto and the Woods of the Partisans	Dov Levin	215
The Jewish Fighting Underground in Cracow	G. Kressel	219
Nations in Confrontation	Prof. P.A. Elsberg	222
AT "MASSUA"		
News	M. Wirth	225

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE HOLOCAUST AND HEROISM

April 1986

No. 14

Editor: Z. Herman
Editorial Board Secretary: M. Wirth
Editorial Board: M. Kol, Z. Herman, M. Wirth

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry
&
The Women's Association of Survivors of Nazi
Oppression in Montreal, Canada

©
All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel